

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

На правах рукопису

КАРОЄВА Тетяна Робертівна

УДК 94(477):002.2 «18/19»

**РОЗВИТОК КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ
ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Коляструк Ольга Анатоліївна,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Книжкова культура в теоретико-методологічному, історіографічному та джерелознавчому висвітленні.....	12
1.1. Поняття «книжкова культура»: теоретичний та прикладний аспекти в дослідженні.....	12
1.2. Стан наукової розробки проблеми	35
1.3. Джерельна база наукового студіювання	64
1.4. Методологія та методична основа дослідження.....	97
Розділ 2. Нормативно-правовий і соціокультурний контекст місцевого книжкового життя	115
2.1. Політика державної регламентації книжкової сфери	115
2.2. Зростання освітнього цензу та добробуту населення як стимул до книгокористування	140
Розділ 3. Зусилля краян з творення книжкової культури як реакція на потреби суспільних змін	196
3.1. Практична діяльність як основа становлення дієвців книжкового простору.....	196
3.2. Дії видавців із забезпечення інформаційних потреб регіону.....	206
3.3. Способи поширення, придбання та використання книги місцевим населенням	215
3.4. Просування та популяризація книжкової культури серед соціальних низів та її вплив на формування локальних ідентичностей	255
Розділ 4. Засвоєння книжкової культури у результаті трансформації суспільства: етносоціокультурний та гендерно-віковий виміри.....	266
4.1. Специфіка проявів книжкової культури різних соціальних груп.....	267
4.2. Етноконфесійна характеристика книжності регіону	322
4.3. Гендерно-вікові особливості книжкової культури краян.....	365
Висновки.....	391
Джерела та література	399

Додатки	498
Додаток А. Таблиці	499
Додаток Б. Діаграми.....	504
Додаток В. Друкарні Подільської губернії (<i>список</i>).....	505
Додаток Г. Книгарні Подільської губернії (<i>список</i>)	513
Додаток Ґ. Родові бібліотеки Подільської губернії (<i>список</i>).....	522
Додаток Д. Власники особистих бібліотек, книги з яких зберігаються у відділі РіЦ ВОУНБ (<i>список</i>)	528

СКОРОЧЕННЯ

ВАСГНІЛ – Всесоюзна Академія сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна
ВБУ – Всенародна бібліотека України
ВОУНБ – Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ГУД – Головне управління у справах друку
ДАВіО – Державний архів Вінницької області
ДАХМО – Державний архів Хмельницької області
ДВУ – Державне видавництво України
ІР – Інститут рукопису
КПНУ – Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
КР – книговидавничий репертуар
КУО – Киевский учебный округ
ЛНВ – Літературно-науковий вістник
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МНО – Міністерство народної освіти
НАНУ – Національна академія наук України
НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка
ПГВ – Подольские губернские ведомости
ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости
ПЄІСК – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет
РАН – Російська академія наук (М.)
РіЦ – відділ рідкісних і цінних видань
РНБ – Російська національна бібліотека (СПб.)
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у Києві
ЦНБ АН УРСР – Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР
ЦПШ – церковнопарафіяльна школа

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах модернізації українського бездержавного суспільства чимале значення мав культурний чинник, який об'єднував спільноту, формуючи єдиний інформаційний простір. На певному етапі, у другій половині XIX – початку XX ст., саме книга перебрала на себе посередництво у накопиченні та передачі інформації, яка через істотно зрослий обсяг, складність та багатоаспектність уже не могла транслюватися в суто усній традиції, й читання набуло ролі основної соціальної технології її засвоєння. Хоча усталеною є думка про те, що у суспільстві з низьким рівнем письменності населення книжкова культура відігравала незначну роль у його розвитку, але мало хто замислюється, як за таких умов формувалася громадська думка, поширювалися і засвоювалися панівні ідеї.

Вибухове прискорення перемін, культурний шок, що виникав у зіткненні з новими реаліями, цінностями і моделями поведінки, змінювали звичну картину життєвого простору краян, вимагали творчої інтерпретації повсякденності. Позитивна адаптація до нової соціокультурної системи залежала від високої якості культурного капіталу, який пришвидшено накопичувався завдяки книгам. Тому книжкова культура стала показником трансформації, засвідчуючи наскільки масово, глибоко та комплексно населення було втягнуте у модернізацію суспільного життя.

Українські терени, що входили до складу Російської імперії, закономірно потрапляли під вплив російської імперської моделі модернізації, яку доволі часто визначають як «наздоганяючу». Специфічною її особливістю було головування державних інститутів. За таких умов культурним інституціям та процесам відводилася підвладна роль інструмента творення міцної держави, і книжкова культура також розглядалася як складова цього інструментарію. Хоча держава намагалася контролювати та використовувати її в своїх цілях, проте вся книжкова справа була передана приватній та громадській ініціативі. Тобто розвиток книжкової культури можна розглядати як результат прояву «модернізаційної ініціативи знизу», або органічної модернізації. З цієї точки зору розвиток

книжкової культури простіше синхронізувати з подібними процесами у західній цивілізації в цілому.

Таким чином, актуальність наукового пошуку обумовлена необхідністю вивчення книжкової культури як одного з показників і чинників органічної модернізації на бездержавних українських теренах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалася у рамках наукової проблеми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Поділля в контексті історії України». Аналіз книжкових історико-культурних колекцій та опис кожної книжкової пам'ятки відділу рідкісних і цінних видань Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва є складовою роботи над Державним реєстром «Книжкові пам'ятки України».

Метою роботи є висвітлення обширу і глибини впливу книжкової культури на модернізацію суспільства в українських губерній другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- розкрити теоретичний і прикладний аспекти використання поняття «книжкова культура» для з'ясування соціальних реалій, зосередитися на його епістемологічних можливостях;
- визначити стан наукової розробки проблеми у теоретичній площині, а також у конкретних історичних та історико-книгознавчих працях на загальноукраїнському та регіональному рівнях;
- виявити, проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази. На основі джерелознавчої критики обґрунтувати важливість використання речових джерел – книг, що були у використанні краян досліджуваного періоду;
- обґрунтувати трансдисциплінарний характер дослідження, визначити комплекс методологічних підходів і розробити ефективну методику студіювання проблеми;

- уточнити нормативне (у розрізі регламентації) поле існування книжкової культури;
- висвітлити нормативно-правовий контекст книжкового життя на губерньському рівні;
- простежити динаміку рівня письменності місцевого населення як фактора, що визначає потенційну читацьку аудиторію, та з'ясувати розміри активної її частини, здатної самотійно формувати і розвивати власну книжкову культуру;
- дослідити забезпеченість губернії профільними закладами, здатними задовольняти інформаційні потреби місцевого населення;
- вивчити доробок губерньського співтовариства у розвитку книжності;
- проаналізувати книжкову культуру краян як її носіїв за етносоціокультурним і гендерно-віковим параметрами.

Об'єктом дослідження є модернізація суспільства в українських губерніях.

Предметом вивчення є динаміка книжкової культури населення в усьому розмаїтті її канонів як фактор модернізації.

Хронологічні межі. Відправною (нижньою) межею дослідження є друга половина 1850-х років, коли суспільство очікувало на ліберальні реформи, зокрема й щодо книжкової сфери. Верхньою межею є лютий 1917 р., час краху імперського сценарію модернізації.

Територіальні межі дослідження. Визначені завдання з'ясовуються на прикладі Подільської губернії, бо її можна вважати своєрідним маркером граничного рівня книжкової культури в українських губерніях. Цей край характеризувався явно слабким рівнем модернізації суспільства, зумовленим деякими особливостями його розвитку: аграрне суспільство, слабка індустріалізація та урбанізація, пізні запровадження земського самоврядування, найнижчий рівень письменності населення серед українських губерній Російської імперії, пересічна типовість (звичайність) інтелектуального та культурного життя тощо.

Методологія дослідження. У роботі під модернізацією розуміється трансформація традиційного суспільства (з притаманним йому усним способом

передачі інформації) у модерне, де визначальним каналом комунікації стає письмове слово, у досліджуваний період – у вигляді книги. Відповідно, книжкова культура населення стає важливим показником і чинником модернізації.

Прагнення вивчати цю проблему спонукає до поєднання кількох методологічних підходів.

Характер поняття «книжкова культура» диктує необхідність організації трансдисциплінарного дослідження, оскільки в історичній дисциплінарній матриці треба одночасно розглянути не тільки історико-книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографознавчі, бібліополістичні, ідиціологічні, читачезнавчі, а й економічні, соціологічні, політичні, психологічні аспекти теми. Це зумовило комплексний характер методики, в якій закономірно поєднано загальнонаукові, спеціальні історичні, книгознавчі та бібліографічні методи.

Культурологічна природа базового поняття «книжкова культура» зумовила застосування історико-антропологічного підходу, що дозволило розглянути краян як творців та носіїв цієї культури.

Стан розвитку конкретно-історичного вивчення книжкової культури населення українських губерній змусив звернутися до регіонального рівня опрацювання проблеми.

Наукова новизна роботи зумовлена самою постановкою і розробкою історичної проблеми, що до цього часу не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження. У дисертації проаналізовано один з найвагоміших аспектів культурної модернізації суспільства – книжкову культуру, а також обґрунтовано можливості вивчення її змістового наповнення через творців і носіїв. Окреслено місце книжкової культури в соціальній і політичній історії, зокрема її вплив на активізацію модернізації в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст., що проявилось в реструктуризації соціальної сфери, формуванні національних, політичних, громадських і культурних рухів.

Доведено важливість використання культурологічного і книгознавчого підходів до студіювання соціальної та політичної історії. Обґрунтовано

трансдисциплінарний характер аналізу, здатного дати відповіді на питання, що виходять за межі однієї або двох суміжних наук. Вироблено і практично апробовано комплексну методику дослідження. Доведено значущість використання речових джерел – книг, що були у використанні краян у досліджуваний період.

Здійснено конкретно-історичні розвідки у різних площинах: історії та соціології читання різних соціальних груп за етносоціокультурним та гендерно-віковим параметрами; книгознавчій (комплексний аналіз книжкового масиву, що був у використанні місцевого населення, вивчення виявлених провенієнцій); бібліополістичній (характеристика книготорговельної інфраструктури регіону та змісту роботи); бібліотекознавчій (аналіз бібліотечної мережі та основних показників бібліотечної роботи). Введено до наукового обігу новий фактографічний матеріал щодо книжкової культури регіону.

На початку ХХІ ст. усталилася думка, що книга, не зважаючи на її матеріальний (паперовий чи електронний) вигляд, залишається важливим каналом передачі соціокультурного досвіду. Тому **практичним значенням** отриманих результатів є можливість їхньої екстраполяції у практику сучасного перехідного етапу розвитку українського суспільства, що є особливо важливим на тлі кризи культурної свідомості в країні, коли ідеологія радянської книжності втратила свої позиції, а нова ще не сформувалася.

Положення і висновки роботи є перспективними для продукування ідей в області інтелектуальної історії, історії уявлень, історії повсякденності, мікроісторії, просопографічних і біографічних студій.

Робота збагачує практику міждисциплінарних та трансдисциплінарних наукових студій, використання термінології суміжних дисциплін. Її результати можуть бути задіяними у викладанні навчальних курсів історичних і книгознавчих спеціальностей у вищих навчальних закладах. Виявлені книжкові історико-культурні колекції та книжкові пам'ятки увійдуть до Державного реєстру «Книжкові пам'ятки України». Зібрана фактографічна база є корисною

для практичної діяльності бібліотекарів, музейних і архівних працівників, а також бібліофілів.

Особистий внесок здобувача. Всі результати отримані особисто шляхом виявлення та наукової обробки історичних джерел, самостійно обраної методики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи пройшли оприлюднення у формі доповідей і виступів на:

- міжнародних наукових конференціях: «Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону» (Вінниця, 2008), «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 2009), «Бібліофільство та особисті зібрання» (Москва, 2011), «Етнологія як наука: традиції та сучасність» (Тирново, 2011), «Чертковські читання» (Москва, 2012), «Україна і Польща: історичне сусідство» (Вінниця, 2012), «Знаки питання в історії України (Ніжин, 2014), «Рум'янцевські читання – 2014» (Москва, 2014), «Історія релігій в Україні» (Львів, 2015);

- всеукраїнських наукових конференціях: «Воєнна історія Поділля та Буковини» (Кам'янець-Поділ., 2009), «Хмельниччина в контексті історії України» (Хмельницький, 2012), «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять» (Київ, 2012), «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» (Київ, 2013), «"Колективна біографія" як форма інтелектуального портрета українського суспільства» (Дев'ять Біографічні читання, присвячені пам'яті засновника Інституту біографічних досліджень НБУВ В.С. Чижика) (Київ, 2013), «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013), а також на XX – XXV конференціях «Вінниччина: минуле та сьогодення» (Вінниця, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013), VI Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 2013), 10-му Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2014).

Проміжні результати роботи обговорювалися також на щорічних звітних конференціях викладачів і студентів Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2007-2014) та круглих столах «Освіта, наука і культура на

Поділлі» в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2007, 2008, 2014).

Авторка також є організатором оприлюднення профільних досліджень на базі Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва, де за її редагування щороку друкується альманах «Подільський книжник» (7 вип., 2009-2015).

Публікації. Основні результати роботи викладені в монографії (29,5 друк. арк.), 21 статті у фахових виданнях, 5 – у збірниках, включених до міжнародних наукометричних баз даних, та виданнях іноземних держав. Ще 22 статті додатково висвітлюють зміст дисертації.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дисертації. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (основний текст – 398 с.), списку використаних джерел та літератури (1002 позиції), додатків (42 с.). Загальний обсяг дисертації – 539 с.

РОЗДІЛ 1. КНИЖКОВА КУЛЬТУРА В ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОМУ, ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОМУ ВИСВІТЛЕННІ

1.1. Поняття «книжкова культура»: теоретичний та прикладний аспекти в дослідженні

В історичній ретроспективі науковці традиційно приділяли посилену увагу історії книги. Вважається, що вперше як окреме поняття «історію книги» обґрунтував француз Е. Верде у 1861 р. [530, с.48]. Перші вчені, які працювали у цьому напрямку, на думку російського книгознавця П.Н. Беркова [530, с.48], не могли чітко представити предмет свого дослідження, який доволі часто зводили до штучного поєднання історії книгодрукування й історії книжкової торгівлі, тоді як загальний суспільний контекст, в якому розвивалася книга, розглядався представниками інших наук. Вузькість об'єкту дослідження, розвиток практики міждисциплінарних студій, врешті-решт призвели до того, що з часом вчені спробували запропонувати для аналізу ширші поняття «книжкова справа», «книжкова галузь», «книжність», «друкована культура», «книжкова культура» тощо.

У вітчизняну гуманітарну науку поняття «книжкова культура» прийшло із радянського книгознавства. Вперше термін був запропонований у 1960-х роках у дослідженнях з давньоруської культури для характеристики культурної інтеграції – поширення та використання книги [856]. У 1970-1980-х роках поняття «книжкова культура» та «книжкова справа» використовувалися як синонімічні. Згодом, з акцентуванням уваги на культурному відтворенні – передачі культурних зразків, цінностей і норм культури від покоління до покоління, – відбулося поєднання понять «книжність» і «книжкова культура» [783, с.11]. Врешті-решт серед книгознавців склалася практика бачити в основі книжкової культури – книжкову справу, що уособлювала технічний та матеріальний її бік (видавнича діяльність, поліграфічне виробництво, книжкова торгівля, бібліотечна справа, бібліографія), а також духовні

цінності загальної культури, що знайшли уособлення в книзі та через книгу. Пізніше науковці почали докладно вивчати соціальний бік книжкової культури.

Широкий загал сприймає сьогодні книжкову культуру як сферу людської діяльності стосовно книг, яка знаходить прояв у матеріальних об'єктах, ідеях, нормах і цінностях, як соціокультурний феномен, який має реалістичний, конкретний характер та поєднує матеріальну і духовну складову, як одну з форм культури, подібну до музичної, театральної або художньої культури тощо. Поширилася практика використання цього поняття, навіть у фаховому середовищі, без особливої рефлексії, як загальних понять «цивілізація», «культура».

Фахівці розглядають книжкову культуру як самостійний міждисциплінарний науковий об'єкт на перетині кількох наук, багаторівневу систему. Наприкінці ХХ ст. у гуманітаристиці утвердилася ідея, що періодизація історії книги визначається ходом загальної історії – загальноісторичним процесом, «вибухами» та «бумами» на різних його етапах, розвитком наукового знання та науково-технічним прогресом в цілому, соціально-економічними умовами суспільного буття та здатністю книги адаптуватися до «народного середовища» [785, с.6]. Але студіювання такого широкого кола дослідницьких полів, з одного боку, традиційно йде паралельно і не дає холистичного бачення реальності, а, з іншого, накопичена інформація доволі часто виходить за межі дослідницького поля однієї чи навіть кількох дисциплін. Усвідомлюючи таку ситуацію, російський вчений В.І. Васильєв повернувся до теоретичної розробки поняття «книжкова культура». Він розробив модель системи «книжкова культура», яку розглядає як складову культурного потенціалу цивілізації і розуміє як сукупність матеріальних і духовних досягнень людського соціуму на певному етапі розвитку. На його думку, книжкова культура охоплює три комплексних системоутворюючих складників [553]:

- культура книги (рукописна книга, видавнича культура, мистецтво книги, друкарське мистецтво, палітурне мистецтво);
- культура поширення книги у суспільстві (рівень організації книжкової торгівлі, збереження та використання книг у бібліотеках і приватних книжкових зібраннях, розвиток системи бібліографічної інформації, бібліофільство);

– культура читання (формування читацьких інтересів, придбання книг, процес читання та засвоєння культурної спадщини).

У низці публікацій вчений обґрунтував ідею про історію книжкової культури як самостійний науковий напрям, метою якого є вивчення місця та ролі книги й книжкової культури в культурно-історичному просторі соціуму [552]. Вітчизняний книгознавець Г.І. Ковальчук, доповнюючи загальну теорію книжкової культури, запропонувала ще один важливий аспект студіювання – книжкове пам'яткознавство [684; 689]. Адже книжкові пам'ятки, на її думку, є «основоположними джерелами формування уявлень про книжкову культуру певного часу і спільноти» [685; 688]. Дослідниця, до речі, є одним з найактивніших популяризаторів поняття «книжкова культура» в Україні, зокрема їй належить низка статей, що узагальнюють досвід вітчизняних вчених у вивченні української книжкової культури [686; 687]. Окремі теоретичні питання в області книжкової культури з едичіологічних позицій розглядає також Н.І. Черниш (культура книги) [923; 924], з культурологічних – Е.І. Франчук (українська книга і книжкова культура в національній культурі) [905; 906].

В останній чверті ХХ ст. у західній науці усталилося поняття «друкована культура», що охоплює широкий спектр міждисциплінарних теорій і методологій та залежить від розробок в галузі культури та медіа, теорії уявлень, соціології громад, літературної критики. Але це поняття певною мірою обмежує можливості його використання щодо рукописної або електронної книги. Концепт «книга» у такому варіанті втрачає цілісність, універсальність, стає фрагментарним, виступає лише у паперовій матеріальній реалізації у певних хронологічних межах. У 1990-х роках подальше уточнення поняття призвело до практики використання в англійських країнах означення «книга та друкована культура» (*book and print culture*), «історія книги та друкована культура» (*book history and print culture*), причому не лише як напряму досліджень, а й для академічних програм підготовки фахівців. У контексті цього напряму студіювань розглядають матеріальні, культурні та теоретичні аспекти книги, у будь-якому – рукописному, друкованому та електронному – вигляді, поряд з відповідними практиками авторства, читання і збирання, у межах різних дисциплін у

галузі гуманітарних та інформаційних наук. Під книгою тут розуміють будь-яку друковану продукцію: книгу, періодичне видання, аркушівку, рекламну продукцію.

Застосований нами конструкт «книжкова культура» цілком вписується у світову практику, але спрямовує увагу саме на книгу, книжкову справу та книжкову комунікацію. Це є визначальним для другої половини XIX – початку XX ст., коли саме через книжкову комунікацію реалізовувалася масова передача інформації у просторі та часі, для забезпечення якої уже сформувалися та діяли соціальні інститути, а пресова комунікація ще тільки виокремлювалася з книжкової (цей процес було завершено лише у 1920-х роках [859, с.374]). Причому, поділяючи погляди українського вченого В.А. Маркової, книжкову комунікацію розглядаємо у дослідженні як «унікальну підсистему» соціальних комунікацій, яка здійснює селекційний відбір інформації за ціннісними ознаками [730, с.3].

У вітчизняній книгознавчій науці на історичному дослідницькому полі прийнято розрізняти історію книги, книговидавничої справи, книжкової торгівлі, бібліотечної справи, бібліографії та читання. Всі ці напрями представляють певні наукові дисципліни зі своїми об'єктами та предметами, завданнями, узгодити які у контексті конкретно-історичного дослідження на основі міждисциплінарного підходу є доволі складним завданням. При такій екстраполяції матриць (за Т. Куном [705]) книжкових дисциплін у наукове поле класичних історичних студій виникає потреба в узагальнюючому понятті. Нам видається найбільш відповідним використання поняття «книжкова культура», яке не виконуючи функції термінооснови якоїсь конкретної науки, дозволяє інтегрувати інтереси кількох наук у єдине ціле.

Поняття «книжкова культура» є виваженим і цілком придатним для широкого кола гуманітарних досліджень. Варто погодитися з думкою польського книгознавця К. Мігоня про зручність його використання, оскільки ним охоплюються всі матеріальні та духовні аспекти книги й світу книг, є можливість описати одиничну книгу та її складники, а також пояснити зібрання книг (видавничий репертуар, книготорговельний асортимент, бібліотечну колекцію, список книг для читання, навіть увесь книжковий універсум) [736]. Крім того, його універсальність дозволяє

вивчати і людей – творців та носіїв книжкової культури, якими можуть бути всі, хто дотичний до творення, розповсюдження та використання книги, тобто від автора (творця) до видавця, книгаря, бібліотекаря, які одночасно самі є читачами.

Цей конструкт легко застосовувати й у регіональних дослідженнях, коли під книжковою культурою вчені розуміють рівень, досягнутий книжковою справою (книговиданням, книжковою торгівлею, бібліотечною сферою), у сукупності з історично усталеними традиціями і реаліями у ставленні населення до книги у конкретній країні (регіоні) на певному етапі розвитку суспільства [791, с.5-6]. Отже, регіональну книжкову культуру можна трактувати як частину державної (національної), що має загальні та особливі риси, історично обумовлену соціальним, економічним, політичним і технологічним розвитком, культурним потенціалом країни в цілому і особливо того регіону, в просторі якого здійснюється діяльність по створенню, поширенню та споживанню книги.

У книжковій культурі проявляється вся проблематика соціальної суб'єктивності та індивідуального вибору, раціоналізму та моралі. Вона є потужною рушійною силою цивілізаційного процесу, впливовим чинником всебічного розвитку певного суспільства. Завдяки своїй двоєдиній природі, пристосовуючись до певних історико-культурних умов, їй вдається поєднувати елітарність й масовість, сакральність й профанність. Складна інституціональна структура, побудована на співіснуванні державної, комунальної, громадської та приватної форм власності, дає можливість книжковій культурі стабільно та варіативно розвиватися. Ця культура, будучи відображенням дійсності, і як явище (це рівень та масштаби, характерні особливості книжкової культури окремої спільноти за етнічною, соціальною, конфесійною, професійною, гендерною чи віковою ознакою), і за змістом (система цінностей та норм, знань, що передаються за допомогою книжкової комунікації) одночасно виступає одним з чинників історичної соціокультурної динаміки.

Дороговказом щодо студіювання книжкової культури можуть бути загальнотеоретичні основи світової культурної антропології. У контексті даного дослідження корисними виявилися праці дослідників, яких об'єднує розуміння культури в антропологічному сенсі як сукупності поведінкових моделей, що

засвоюються та передаються через друкований канал передачі. Основу такого підходу до культури було закладено американським антропологом та соціологом К. Гірцем, який вважав, що культура є «системою значень, втіленою в символах, що передається історично, системою успадкованих уявлень, виражених в символічній формі, і за допомогою яких люди передають, зберігають і розвивають своє знання життя і ставлення до нього» [571, с.106]. Він вважав культуру історичним контекстом, який задає не тільки соціальні умови будь-якої діяльності, а й створює також виклики та проблеми, які вимагають розв'язання у межах цієї діяльності.

Його поглядам суголосна ідея французького соціолога П. Бурд'є про культурний капітал, складовою якого можна вважати книжкову культуру. Адже вчений не тільки визнавав книгу культурним товаром, а й вважав, що «переваги, які передаються елітами своїм дітям (навички усного та писемного мовлення, естетичні цінності, вміння взаємодіяти з людьми, орієнтація на досягнення) розширюють можливості їхньої соціальної мобільності» [546, с.60, 66]. Книжкову культуру можна розглядати як одну з символічних культурних практик, яка поширюється від пануючих соціальних груп до підпорядкованих і яка постійно змінюється для зберігання символічної відмінності [547, с.167-177].

Як вважає французький дослідник Д. Рош, використання поняття «культура» дає якісний результат лише тоді, коли «культурну» сферу співвідносять з соціальними групами [824]. Культуру неможливо зрозуміти, не знаючи, як на тій чи іншій історичній території змінюються уявлення людей про самих себе і який устрій суспільства, що займає цю територію. На його думку, для того, щоб зрозуміти, що суспільство пише, виробляє та споживає, потрібно тимчасово відмовитися від аналізу видатних творів, що містять естетичні або інтелектуальні відкриття, і звернути увагу на ті соціальні прошарки, в яких ідеї з книг вкорінюються та поширюються.

Свого часу революційними були висновки англійської дослідниці Е. Ейзенштейн про вплив друкованої комунікації на розвиток культури [965]. Вона вважала, що така комунікація дозволяє широкому загалу мати доступ до книги та знань, швидко поширювати ідеї, і це призводить до зростання громадського знання

та індивідуального мислення. Здатність формулювати думки на основі власних роздумів стала реальністю лише з поширенням популярності друкарського верстату. Книгодрукування нищило усталені соціальні зв'язки кровної спорідненості клану або племені, водночас уможливило більш широкі, хоча й слабкі зв'язки, побудовані на ідеях.

Її позиція враховувала ідеї німецького філософа і соціолога Ю. Габермаса. Вчений стверджував, що громадська думка розуміється соціологічно, як розум, який передається за посередництва комунікації [563]. Раціональне розв'язання громадських проблем можливе, якщо громадські питання вільно обговорюються приватними особами. Таке обговорення може відбуватися у друкованих виданнях, закладах харчування та інших інститутах публічної сфери – соціальному просторі між приватним домашнього життя та офіційним світом держави. При цьому він зауважував, що зміст книжкової комунікації тільки певною мірою визначає зміст громадської думки. Останню думку поділяв М. Фуко [908], згідно з його теорією дискурсивності, громадська думка конструюється дискурсом, складним процесом впорядкування сприймань в епістемологічному контексті. Об'єкт не може бути усвідомленим допоки він не сконструйований дискурсивно. І тут на авансцену виходить книга, яка містить завершене знання, що допомагає формувати зміст громадської думки.

Американський історик Р. Дарнтон відносить появу «громадської думки» в Європі до XVIII ст. і прагне зрозуміти, як поширювалися ідеї, формувалася громадська думка за допомогою друку. Соціальну та культурну історію людства на певному етапі, на його думку, слід вивчати крізь призму книги, через читацький досвід звичайних людей, особливо із соціальних низів суспільства. Саме XIX ст. він вважає розквітом друкованої книги, часом, коли вплив друкованого слова найбільше позначився на зміні образу мислення та поведінки людей [961].

З постаттю цього вченого пов'язані спроби нового теоретичного осмислення поняття «історія книги». Ще у 1982 р. він запропонував для аналізу того, як книги народжуються і поширюються у суспільстві, модель «комунікаційного ланцюга» (*communications circuit*), що йде від автора до видавця (якщо продавець не бере на

себе цю роль), друкаря, вантажовідправника, продавця і читача. Читач завершує ланцюг, але водночас з'єднує всі складники у систему, адже він впливає на автора як до, так і після акту творення книги, і самі автори є читачами. Така модель, на думку Р. Дарнтонна [963], мала створити можливості цілісного погляду на книгу як засобу спілкування, надавала можливості уникнути фрагментації езотерично спеціалізованих фрагментів. Водночас така модель дозволяла використовувати методики «історії знизу», давала можливість актуалізувати досвід звичайних людей, особливо з соціальних низів, подивитися на минуле з їхньої точки зору. Згодом, у 2007 р., було відзначено, що ця модель стала дороговказом для цілого покоління дослідників «історії книги», зокрема сприяла поширенню поняття «друкована культура». Ця ідея прозвучала у спеціальному випуску англійського часопису «Modern Intellectual History», присвяченому огляду найновіших тенденцій розвитку історії книги у світі, куди були запрошені, крім Р. Дарнтонна, ще й Б. Белл, Р. Шарт'є, П. Берк, Д. Холл, які у низці есе запропонували своє бачення перспектив розвитку цього напрямку досліджень [1002].

Крім засвоєння загальнотеоретичних позицій, для уточнення своїх спостережень науковці мали звернутися до мікроаналізу, особливо на рівні особистої бібліотеки. Якщо літературознавці вже давно опанували такий підхід до вивчення творчої лабораторії письменника, історики тільки тепер теоретично осмислюють такий досвід. Треба відзначити, що у вітчизняній традиції про важливість включення у дослідницьке поле істориків даних про книжкові колекції, що є носіями характерних історичних відомостей про епоху та дозволяють здійснювати подальший обґрунтований відбір конкретних джерел дослідження, писав історик В.С. Іконніков у відомій праці «Опыт русской историографии» (1891) [644], а у західній традиції славу здобув нарис Д. Морне «Les enseignements des bibliothèques privées (1750-1780)» (1910) [982]. З того часу вченими вивчено чимало приватних бібліотек та кола читання звичайних європейців, читання загальнодоступних бібліотек, починаючи із середньовіччя і до сьогодення. Серед історичних праць особливе місце посідає доробок К. Гінзбурга та М. Спупфорд. Італійський вчений К. Гінзбург є одним із засновників мікроісторії як

методологічного підходу, котрий став важливим для дисертації. Він є також піонером, особливо з методологічної точки зору, щодо досліджень впливу кола читацьких інтересів на конструювання пласту уявлень та культурних настанов, що характерні для людини або групи осіб [568]. Англійська дослідниця М. Спурфорд за допомогою аналізу дешевих видань «chapbooks», доступних навіть наймитам, вивчала читання селян кінця XVII ст., і дійшла важливих загальних висновків про механізм формування масового читача та популярної літератури [995]. Паралельно у цей самий час вітчизняний історик та книгознавець Я.Д. Ісаєвич цікавився формуванням колективних уявлень міщан України XVI–XVII ст. під впливом книги [645].

Австралійський історик книги М. Лайонс, розглядаючи читання XIX ст. як соціально-політичну проблему, характеризує нові категорії читачів (робітників, жінок, селян), поява яких злякала і консерваторів, і лібералів, і республіканців [978; 979]. Він дотримується думки, що між 1830 р. і початком Першої світової війни, друкована культура, читання і письмо стали одним з найважливіших факторів культурного життя в Західній Європі. Книговиробництво і споживання внаслідок промислової революції різко зросли, водночас поширилася загальна письменність та освіченість, внаслідок чого розвивалася книжкова культура.

В англійському світі неабияке значення мають праці історика книги та бібліографа новозеландця Д.Ф. Маккензі, який особливу увагу приділяв впливу соціальних інститутів, їхньої складної структури, на форми соціального дискурсу щодо книги [981]. На його переконання, попри сформоване за епоху романтизму уявлення про автора як творця літератури, все ж саме соціальні інститути (держава, церква, ринок) у різних формах, різними методами і техніками «робили літературу», формували канон літератури. Вчений, відмовившись від традиційного сприйняття бібліографії, використовував її, щоб відкрити нову сферу досліджень, яку назвав «соціологією текстів». Він шукав відповідь на питання, як резонують тексти через соціальне замовлення та матеріальну форму текстів.

У другій половині XIX – початку XX ст. серед профільних соціальних інститутів особливе місце посідали бібліотеки. Німецький дослідник П. Карштедт

ще у 1954 р. зауважував на ролі бібліотек у розвитку модерного суспільства. На його думку, публічна бібліотека уособлює дух співтовариства, ціннісно-нормативні зразки якого комплектуються у книжковому зібранні. У структурі бібліотек, складі бібліотечних фондів, системі каталогів і картотек представлено уявну схему взаємодії між узагальненим комплектатором та типовими споживачами [663; 975]. Загальнодоступна бібліотека виникла в умовах переходу Європи від станово-ієрархічного соціуму, що спирався на приписаний статус і традицію, до національної спільноти рівноправних, письмово освічених громадян, включених через друк в сферу публічності, а далі – до масового суспільства з його багаторівневою і динамічною системою комунікацій різного типу та виду. Ідеї П. Карштедта на російському ґрунті творчо розвинули відомі соціологи літератури Л.П. Гудков та Б.В. Дубін [591], які вважали, що загальнодоступні бібліотеки є показником внутрішнього соціального розвитку, емансипації або збільшення меж автономії (соціальної, групової чи особистої), ускладнення структури суспільства, його функціональної диференціації. Тому стан таких бібліотек виступає своєрідним, але точним індикатором становища інтелектуального і освіченого співтовариства.

Крім того, бібліотеку можна розглядати як особистий інститут культури. У своєму «особистому інституті культури» людина вільна у виборі форм і змісту формування культурного середовища. Чимале значення має і можливість спілкування з культурними цінностями у зручний час і комфортність сприйняття.

* * *

Конструкт «книжкова культура» допомагає ширше охопити дослідницькі поля (матеріальні, духовні), зв'язати їх у єдине ціле для аналізу. Як наслідок, виникає можливість використання поняття для аналізу різноманітних суспільних процесів, зокрема його універсальність дозволяє аналізувати модернізаційні процеси в усіх основних сферах діяльності людства: економічній, політичній, соціальній та культурній.

Термін «модернізація» вживається в науці з 1950-х років. Попри розмаїття теорій вчені сходяться в оцінці модернізації як складної низки перетворень, яких зазнає спільнота на шляху розвитку від традиційного аграрного суспільства до

урбанізованого та індустріального. Ці перетворення можна представити також як сукупність субпроцесів індустріалізації, урбанізації, ерозії традицій, масовізації культури, зростання соціальної мобільності, поширення письменності та освіти, політизації, диференціації та професіоналізації населення тощо. Книжкова культура виступає тут одночасно й об'єктом, й суб'єктом перетворення. Вона сама змінюється під впливом модернізації, і водночас вона впливає на цей процес. Такого універсального характеру книжковій культурі надають книжкова комунікація – один з основних соціальних каналів поширення інформації (новацій, інокультурного досвіду) і формування єдиного інформаційного простору, та читання – основна технологія ознайомлення з цією інформацією.

Як відомо, до 1917 р. Російська імперія, зокрема під російські українські землі, розвивалися у контексті загальноєвропейського цивілізаційного процесу. Насамперед, це стосувалося економічної сфери. *Економічна* модернізація, сприяючи індустріалізації, спеціалізації та диференціації праці, значно змінила, передусім, книжкову практику. Це було зумовлено: а) розвитком поліграфічної промисловості та целюлозно-паперового виробництва. За висновками українського дослідника В.А. Студінського, на підросійських українських теренах паперова промисловість стала однією з високомеханізованих галузей промисловості уже наприкінці 1880-х років [887, с.57]; б) концентрацією виробництва та централізацією капіталу (у формі акціонування видавничо-поліграфічних фірм [603]). Швидка комерціалізація книговидання у Російській імперії була зумовлена, на думку російської дослідниці М.К. Свиченської [839, с.12], тим, що серед книготорговців набула поширення практика придбання власної поліграфічної бази. Книготорговці орієнтуючись на попит споживача, випускали видання із розрахунку швидкого продажу. Капіталізація книжкової практики сприяла якісним та кількісним змінам у обсягах і формах книговидання, характері пропозицій та ціноутворенні книжкової продукції, організаційних структурах виробництва та поширення. Якщо у традиційному суспільстві книжкові заходи були необов'язковими, ініційованими особисто, і, зазвичай, задовольняли, у першу чергу, духовні потреби їх ініціаторів, то у модернізованому суспільстві книжкова галузь, залишаючись переважно у контексті

приватних ініціатив, втягувалася у товарно-грошові стосунки, метою яких ставало обслуговування потреб споживачів і отримання матеріального зиску. Завдяки індустріалізації матеріального виробництва, коли різко зросли виробничі потужності та продуктивність праці, книга стала дешевшою, перетворилася на масовий товар, доступний широким колам читачів. З'явилася можливість охоплення книжковою культурою ширшого кола споживачів та зростання рівня володіння нею.

Політична модернізація у Російській імперії, як відомо, відставала від змін в економічній сфері. Теоретично внаслідок модернізації мали виникнути певні політичні інститути, які сприяли би участі населення у владних структурах та впливу всього населення на вироблення та ухвалення конкретних рішень. У дійсності це проявилось у зародженні масових рухів та становленні масових політичних партій. І чималу роль тут відіграла агітаційна література та система її поширення або ознайомлення з нею. Пропаганда політичних ідей та агітація за допомогою друкованого слова сприяли консолідації спільноти, спрямовували її на боротьбу за їх утвердження.

Як відомо, до початку революційних подій 1917 р. на українських теренах діяло понад 20 українських політичних партій та організацій, понад 30 російських партійно-політичних угруповань, 4 єврейських, а також 4 польських політичних партій [787, с.94]. Керівництво кожного з партійно-політичних угруповань було впевнене в наявності «свого» електорату на цих теренах. Воно прагнуло вербувати собі прибічників, вести агітаційно-пропагандистську діяльність, використовуючи можливість публічного оприлюднення своїх поглядів у друкованому вигляді. За наявними бібліографічними показниками, на українських теренах тільки російськими ліберальними та консервативними партіями було надруковано 692 назви, або 19,7% всього їх репертуару неперіодичних видань [349]. Порівнюючи ці дані з тим, що у Москві було надруковано 25,2% репертуару, а С.-Петербурзі – 30,3%, стає зрозумілим, що на всі інші регіони імперії припадає лише менше чверті (24,8%) репертуару видань цих партій [349]. А якщо врахувати, що більшість московських і петербурзьких видань могли циркулювати на українських землях, стає зрозумілим місцевий градус протистояння в ідеологічній боротьбі. Партії не тільки

вибудували власні легальні та нелегальні системи книгопоширення та книговикористання, а й намагалися використовувати легальну діючу книжкову інфраструктуру. Союз російського народу, наприклад, працював через православну церкву, використовуючи її книготорговельну та бібліотечну мережі; конституційно-демократична партія (кадети) діяла переважно через земські установи. Цікавою тенденцією революційних та пореволюційних 1906-1908 рр. стало загравання неукраїнських партій з українським населенням. Вони, маючи на меті збільшити електорат, завербувати нових прихильників або, навпаки, знеславити конкурентів, навіть практикували друк україномовних видань [661]. Власне кажучи, високий рівень радикалізації суспільства вже свідчив про успіх агітаційно-пропагандистської діяльності.

І, навпаки, відносно слабкість позицій українських політичних партій можна пояснити низьким рівнем поширеності та обізнаності з українською книжковою культурою. Оцінюючи зусилля українських політичних партій з використання книжкової комунікації, можна дійти висновку про те, що головним результатом такої діяльності стало не поширення політичних ідей, а формування громадської думки, у даному випадку – пробудження національної свідомості.

Для українського етносу, який поступово трансформувався в націю, в умовах штучного зниження статусу української мови, заборони її використання в офіційній сфері, науці та освіті, навіть релігії, факт національного книгодрукування та книговикористання ставав одним з найголовніших. Книжкова комунікація здатна була творити єдиний інформаційний простір, необхідний для кристалізації нації, тому такого значення набував самий факт існування української книги, причому не лише україномовної, що мало першорядне значення, а й просто української тематики. Якщо для українських національно свідомих діячів середини XIX ст. сутність українського руху вичерпувалася виданням книжок для народу, то для діячів початку XX ст. книга ставала головним засобом поширення національної ідеї, ідеї автономії чи федералізації. Водночас уряд Російської держави прагнув денационалізувати українське населення, обмежуючи використання української

книги, яка на цьому тлі сама по собі набувала символічного значення як засобу боротьби за націоналізацію українського етносу.

Спостерігаючи процеси, що відбувалися у країнах Західної Європи та в самій Російській імперії, де літературі як засобу визначення національної ідентичності відводилося особливе місце, інтелектуальне середовище національно свідомої громадськості починало собі ставити ті самі питання: формування канону української літератури (на тлі канонізації академічним літературознавством національної літературної класики провідних європейських народів), творення патріотичної концепції національної історії. Наполегливі спроби поширення письменності та читання серед народу, а також швидкий розвиток масових видань також можна вважати складовими загального процесу.

Тодішнє позитивістське мислення характеризувалося пануванням ідеї про значущість знань та освіти, які можуть принципово покращити рівень та вплинути на штиб життя, змінити його. Відповідно книжковій комунікації як основному способу передачі масиву знань відводилася значна роль. Звідси бачення провідної ролі книги у національному вихованні: за відсутності національної школи просвітницьку роль мала взяти на себе українська книга [903]. Як вказував Б. Грінченко, поки немає можливості дати селянам таку ж саму освіту, яку отримує інтелігенція, книга має замінити селянину шкільну освіту [583, с.222-223].

Крізь призму книжкової культури стають зрозумілими тодішні вимоги до книги для народу: змістовність, «вірність викладу, відповідно до сучасних поглядів науки, точність і можлива повнота (хоч й без зайвого нагромадження фактів) та, нарешті, об'єктивна ... передача фактів, явищ та подій» [809]. Наголошувалося на необхідності адаптації книги до сприйняття соціальними низами, причому для цього треба було використовувати передмову, коментарі, примітки, внутрішньотекстові пояснення та уточнення [583, с.234]. Вимагалось враховувати предметність, асоціативність мислення соціальних низів, особливо селян, які у книзі все сприймали тільки через призму їхньої життєвої практики. Водночас громадські діячі усвідомлювали необхідність врахування вимог «середньої верстви» споживачів української книги, до якої відносили сільських вчителів, священиків, волосних

писарів, фельдшерів, учнів середніх шкіл, і які потребували не тільки художньої, а й наукової та науково-популярної літератури [954, с.52]. «Доки мова не дійшла до високої школи, доки вона не стала знаряддям наукової роботи у викладі та в книжці, доти суспільність, народність, що говорить тою мовою, буде чути себе на становищі “нижчої, культурно неповноправної нації”», – писав український громадський діяч, подолянин за походженням, О. Лотоцький [474, с.105].

Усвідомлення ролі української книги в національному будівництві спонукало діячів не тільки до практичної діяльності з організації системи книговидавання – книгопоширення – книговикористання, а й до аналітичних розмірковувань щодо її розвитку.

Вони звертали увагу на систематичне зростання попиту на українську книгу, зокрема, оцінюючи ситуацію напередодні революційних подій 1917 р., С. Єфремов вказував: «Книгарні ломляться од замовлень; навіть видання, які роками лежали на полицях нерухомо, хутко розкуповуються, не кажучи вже про такі, що й перше мали добрий на себе попит; полиці прудко спорожняються» [625, с.178]. Аналізуючи статистику україномовного друку за 1908-1914 рр., сучасники вказували на поступове зростання кількості назв видань – 1,14 рази, у той час, як загальний їхній тираж зріс у 1,52 рази, тобто, на їхню думку, видавці намагалися задовольнити зростаючий попит на видання, відчуваючи зростання кількості читачів, а от затребуваності на розмаїття видань вони не бачили, не відчували потреби у нових іменах і творах, надавали перевагу уже відомим виданням. У тематико-типологічній структурі друку простежувалося намагання забезпечити художнє та прикладне читання для українців [954]. Привертала їхню увагу популярність видань історичної тематики, про що Б. Грінченко писав: «... як дуже цікавить село вкраїнська історія, як багато нових думок викликає вона в головах читачів або слухачів» [583, с.228]. Формою гуртування українців та протидії зросійщенню стало написання українських підручників, цілеспрямоване творення дитячої, довідкової літератур. Якщо у тематичному розширенні репертуару спостерігався систематичний поступ, то типологія видань урізноманітнювалася вкрай мляво. Більш-менш добре було представлено лише літературно-художні, науково-популярні та навчальні видання,

решти типів тільки проходили етап становлення. Хоча з'являлися ґрунтовні наукові видання з різних галузей науки та культури, але головне суспільних і гуманітарних [398; 455-457]. Як писав В. Дорошенко: «Як і торік, українська [книга – Т. К.] розробляла головню українознавство, рідко торкаючись загальних питань» [614]. Книговидання з фундаментальних і прикладних наук залишалося вкрай слабким.

Уже самий факт наявності у третьому томі загальноросійського бібліографічного покажчика Х.Д. Алчевської «Что читать народу?» (М., 1906) окремого підрозділу «Издания для народа на украинском языке» [930, т.3] свідчило про статус української літератури, єдиної національної літератури, твори якої пропонувалися у цьому виданні. Крім того, завдяки популярності та загальноросійській славі покажчика канонізувався таким чином певний стандарт української літератури для широкого загалу.

Національно свідома громадськість, добре усвідомлюючи потребу у культурному розвитку на європейських засадах, особливу роль відводила українському художньому перекладові: «його матеріалом була жива українська мова, як інструмент національної ідеї, і, в ширшому плані, українська культура в цілому, як унікальний спосіб бачити світ – у колі інших європейських і світових мов та інших національних культур» [756, с.137].

Розвиток книжкової культури спонукав й до творення національних традицій книжкового оформлення. В. Кричевський, Г. Нарбут, поєднуючи елементи народного орнаменту з рисами новітніх художніх течій, розробляючи рисунки шрифтів на базі модернізації кирилиці й шрифтів українського бароко, закладали підвалини національного друкарського мистецтва книги.

Українські громадські діячі багато уваги приділяли поширенню україномовної літератури. Його практика передбачала не тільки створення спеціалізованих книгарень та бібліотек, а й звернення до традиційних способів: яток з книжками на базарах, книгонош. Взагалі лунали голоси про необхідність «ширити поміж людністю по можливо дешевій ціні, а то й дурно, українську книжку» [854]. Україномовній книзі складно було торувати дорогу на книжковий ринок й через деякі психологічні та торгівельні обставини. Більшість населення не мала уявлення

про її існування і не звикла до неї. Більш освічена аудиторія, знайома із заборонаю на українську мову, маючи упереджену думку стосовно неї, нічого не знала про можливий книжковий репертуар. Менш обізнані взагалі не здогадувалися про можливість існування такої книги. Отже, актуалізувалося питання творення національної бібліографії. Вітчизняна дослідниця В.І. Лутовинова вважає, що саме у досліджуваний період українська «бібліографія набула рис національної, тобто такої, що не тільки вкладається в нормативне уявлення щодо зовнішніх ознак національної приналежності (мова, місце створення тощо), а й відтворює, фіксує, розкриває перед читачем дещо інше – духовний світ нації» [723, с.36-37].

Мабуть можна погодитися з оцінкою С. Чикаленка успіхів українців на книжковому фронті. Він як будь-який громадський діяч залишався незадоволеним ситуацією з національною книжковою культурою на українських теренах, але писав у щоденникові 31 травня 1912 р.: «У всіх шарах української людності вже є національно свідомі українські одиниці. І всі вони безпосередньо чи посередньо витворилися нашою пресою, літературою...» [485, с.308-309].

Політична модернізація прискорила етнонаціональну уніфікацію суспільства на базі єдиного мовного та культурного стандарту, ретранслятором якого виступила книжкова комунікація. Причому у цьому процесі спостерігалися зустрічні потоки. З одного боку, політичні зусилля влади спрямовувалися на використання книжкової культури для формування єдиного гомогенного інформаційного простору, у нашому випадку, на російській основі (русифікація) у межах державного канону («православ'є – самодержав'є – народність»). З іншого боку, кожна етнонаціональна спільнота прагнула формування власного інформаційного простору. Значення при цьому набувала не тільки інформаційна складова книги, а й її матеріальність та меморіальність (читання книг і творення провенієнцій національною мовою, зберігання книг та книжкових зібрань видатних особистостей).

Досить відносними були успіхи у *соціалній* модернізації суспільства. Українські терени залишалися сільськими, аграрними, селянськими, і на 1897 р. міські мешканці складали 13% всього їхнього населення. Крім того, більшість городян були недавніми селянами, які продовжували зберігати економічні та

культурні зв'язки із селом. Вони опинилися у нестабільному, «перехідному» стані: з одного боку, сільські мігранти, вчорашні селяни, не були адаптовані до умов, норм, цінностей, моделей урбанізованого життя, з іншого, упродовж досліджуваного періоду відбувалося «розмивання» традиціоналістської, патріархальної моделі життя, зміна традиційного менталітету селян, дезорієнтація у нормах і цінностях. Сприяти виробленню нових світоглядних установок могла книжкова культура. Саме книжкова комунікація виступала основним каналом передачі та освоєння нових ідей, не випробуваних особисто. «Усно орієнтоване суспільство» (за М. Мак-Люеном [726]) засвоювало новий соціальний спосіб репрезентації досвіду.

Соціальна модернізація, як відомо, передбачає формування відкритого суспільства з динамічною соціальною структурою. Доступність інформації через книгу робить людину як носія знань незалежною від замкнених груп (общини). Людина здатна самотійно, автономно мислити, реалізовуватися, формувати власне світобачення за допомогою друкованого тексту. Книга стає джерелом знань та систематичної поновлюваної інформації, що сприяє соціальній та професійній мобільності, автономності та індивідуалізації особистості. У книжковій культурі віддзеркалюється колективна та індивідуальна свідомість, повсякденність та локальність, варіативність культурних проявів, що дає можливість простежити прояви ментальності, ціннісні орієнтири, прагнення, інтелектуальну діяльність як особи, так і спільнот. Книгопоширення сприяє формуванню єдиної інформаційної інфраструктури, завдяки чому зростає зв'язність суспільства. Через загальнодоступні бібліотеки поширюється певний стандарт знань певного суспільства (його «канон», за висловом італійського історика читання А. Петруччі [797, с.447]), а за допомогою особистих книжкових зібрань відбувається індивідуалізація особистості.

Зосередження книжкового життя у міському середовищі сприяє виокремленню міської культури. З переходом до міського способу життя розпадаються традиційні норми регуляції поведінки, пов'язані з патріархальними звичаями, релігійними приписами. Виявляється гостра суспільна потреба в нових засобах консолідації суспільства і соціальної комунікації. Через урбанізацію суспільства зростає індивідуалізація людини, особисті запити якої задовольняє й книжкова культура.

Сукупність модернізаційних процесів веде до професіоналізації та демократизації книжкової справи, виокремлення низки спеціалізованих соціальних інституцій, зокрема книговидавничих та друкарських (редакційна підготовка + поліграфічне розмноження видань; виникнення видавництв, формування друкарської мережі), книготорговельних (формування книготорговельної мережі з універсальними та спеціалізованими книгарнями), бібліотечних (формування мережі, що охоплює бібліотеки різного типу, поширення практики формування приватних книжкових зібрань серед широких мас) та бібліографічних (творення бібліографічної продукції, її диференціація). Працівники книжкової галузі перетворюються на службовців за наймом, подібно до інших фахівців. До їхньої компетентності висуваються чіткі вимоги.

Закріплюється формування опредмеченої через книги соціальної пам'яті. Книжкова культура бере участь у трансформації колективної свідомості. Книжкову комунікацію починають використовувати як засіб управління людьми. За її допомогою, особливо через бібліотечні фонди та бібліографічну продукцію, намагаються управляти ціннісними структурами на ідеологічному, політичному, світоглядному рівнях.

Хоч книга стає масовим товаром, тим не менш її відмінною рисою залишається те, що вона є індивідуалізованим товаром, сприйняття якого залежить від постаті читача. Читання стає одним із засобів підготовки нового типу особистості, якого потребує суспільство для свого вдалого функціонування та розвитку.

Книжкова культура за своєю природою належить до сфери дії *культурної* модернізації. Зрозуміло, що у контексті останньої найяскравіше простежуються її зміни. В результаті модернізації суспільства відбувається бурхливий розвиток структури книжкової культури, зростання її рівня та її поширення. Соціальні зрушення призводять до того, що книжкова культура демократизується і поширюється серед всіх соціальних прошарків у різних регіонах. Книговидавнича діяльність перестає бути обов'язковою справою, де діють ентузіасти. Вона перетворюється на систематичний процес, який обслуговує саме місцеві потреби. Кількісно зростає репертуар місцевої книговидавничої продукції, її наклад та

урізноманітнюється її тематико-типологічна структура. Формуються книготорговельні мережі, що охоплюють заклади різного розміру та тематичного спрямування і надають доступ до широкого вітчизняного та закордонного, сучасного та букіністичного книжкового асортименту. Загальнодоступні бібліотечні мережі створюють умови для безкоштовного доступу до книги для соціальних низів. Демократизація книготорговельної та бібліотечної мереж сприяє звичності та затребуваності, поширеності та доступності книги.

Поширюються практики свідомого використання книги в соціально-прагматичних цілях: для освіти та самоосвіти, агітації та пропаганди діяльності, відпочинку і дозвілля.

Формуються теорії книгознавства, едиціології, бібліополістики, бібліотекознавства, бібліографознавства, узагальнюються прикладні аспекти їхньої практики. У ході політичної та культурної модернізації у структурі книжкової культури з'являються поняття національної бібліографії, національної книги та національної словниково-довідкової справи, а також такі заклади як національна бібліотека та національна книжкова палата, що є продовженням інституалізації профільної діяльності. Розвивається національна література, активізується перекладацька практика.

У контексті культурної модернізації формується високо диференційована структурована й водночас уніфікована культура. Цей процес стосується і самої книжкової культури, яку традиційно поділяли на народну (культура, що відображає трудову та побутову діяльність, духовні запити соціальних низів) та елітарну (культуру високоосвічених шарів населення) [758, с.12]. Спостерігається зростання гомогенності книжкової культури: представники елітарної культури намагаються поширити стандарти своєї культури на широкий загал, завдяки цьому формується відчуття єдності з освіченими прошарками населення, окреслюється ідентичність, уявлення про національного героя та систему цінностей. Паралельно формується масова книжкова культура, причому поява масово-політичної книги, зі свого боку, ще раз свідчить про політизацію громадського життя.

Стрімке зростання кількості письменних на початку ХХ ст. на тлі бурхливих політичних подій в Російській імперії швидко призвичаювало до друкованого слова, а невідповідний читач легко сприймав лише масову літературу. Більшість письменного населення українських теренів була охоплена російським каноном книжкової культури, відповідно споживала російськомовну популярну белетристику. І тут закономірно постає питання творення української масової літератури та масової книжкової культури. Вітчизняні літературознавці вважають, що масова література як цілісна частина літературного процесу почала розвиватися в Україні із другої половини ХІХ ст., причому вони наголошують на тому, що цей процес мав ознаки національного елітарного проекту, що проявилось, зокрема, в більшій поширеності читання з просвітницькою метою, ніж з розважальною [823, с.8]. До того ж уже сучасники літературного процесу писали про необхідність українських розкішних видань, які протиставляли дешевим народним [474, с.199], тобто вони відчували існування книжкової культури у двох варіантах: масовому та елітарному.

Звертаючись до вивчення такого явища як народна книга, що на підросійських просторах реалізувалася як лубочна книга, ми маємо можливість хронологічно конкретизувати появу масової української книги. Вона матеріалізувалася з початком друку україномовної лубочної книги після 1881 р., коли було внесено деякі зміни до Емського указу, зокрема дозволено друкувати казки та пісні. У класичному вигляді українська лубочна книга продукувалася у 1880–1910-х роках. Її випуск складно називати просвітницьким проектом, адже у переважній більшості її продукуванням опікувалися комерсанти для отримання якнайбільшого доходу. На основі наявних показників репертуару української книги можемо припустити, що здійснено було близько 350 україномовних лубочних видань, загальний наклад яких склав кілька мільйонів примірників [659]. За даними статистики, за кількістю просвітницьких видань щороку друкувалося більше, ніж лубочних, але за сукупним накладом вони значно програвали. Отже, лубочна література мала ширшу читацьку аудиторію. Хоча вона генетично походила від російської, але її вирізняла мова друку, місцевий колорит змісту, врахування особливостей ментальності (гумору), народної культури

(пісенного та казкового фольклору) та побуту. Своєрідності її генезису додавало те, що до творів красного письменства українські лубочники звернулися раніше за російських [659].

Поява своєї народної книги свідчила, що українське суспільство є повноцінною системою, здатною самотійно відповідати викликам часу. Така книга була цілком природним явищем у контексті капіталістичної модернізації Російської імперії. Якщо існує попит на якісь послуги або товар, то завжди знайдеться той, хто спробує задовольнити його із зиском для себе. Існуючий попит на україномовну літературу взялися задовольняти комерсанти, використовуючи шпарини в законодавчих обмеженнях щодо вживання української мови. Її використання легітимізувало соціальні низи у власних очах. Активна експлуатація історичних сюжетів козацької доби формувала відчуття спадкоємності, історичної тягlosti. Цілком комерційна справа у такий спосіб сприяла підтримці усвідомлення українцями своєї національної окремішності.

Попри розважально-масовий характер лубочна книга впроваджувала у побут новий спосіб комунікації, слугувала певним етапом звикання до книги, підготувала ґрунт для сприйняття дешевих народних видань, які згодом випускали друком представники української національно-свідомої інтелігенції. На жаль, лише окремі її представники зуміли належно оцінити доробок комерсантів [398, с.594], а більшість, через панування позитивістських ідей про високе призначення книги, вважала лубочну літературу марною, такою, що не розвиває смаки читача. Патерналістське ставлення інтелігенції до соціальних низів, прагнення нав'язати власний (елітарний) канон культури, при цілеспрямованій імперській цензурній політиці щодо українськості, заважали, таким чином, природному формуванню масового сегменту української книжкової культури, відповідно її слабкості в цілому. І це на тлі того, що вона мала комерційний потенціал. Сьогодні у широкому культурному середовищі, навіть науковому, панує думка про тотальне переслідування україномовної книги з боку Російської держави, її пригнічене становище. Завдяки публіцистичній діяльності представників української інтелігенції поширилася однозначна оцінка процесів, що відбувалися у книжковій практиці досліджуваного періоду, як

суцільного переслідування української книги. Насправді, ситуація була складнішою. Представникам національно свідомої інтелігенції, які прагнули друкувати дешеві народні книги з просвітницькою метою, дійсно набагато складніше було долати цензурні заборони, ніж комерсантам. Прикладом того, як можна було заробляти на україномовній книзі може бути доробок провідного російського видавця І.Д. Ситіна, видавнича фірма якого підготувала понад 100 україномовних видань. Відомий видавець, консерватор за політичними переконаннями, О.С. Суворін випустив друком 7 видань творів українських письменників у знаменитій серії «Дешевая библиотека».

Чи не найяскравіше комерційне використання україномовного друку ілюструє випуск творів Т.Г. Шевченка у 1911 р., коли закінчувався 50-річний термін виключних авторських прав спадкоємців на його творчу спадщину. Всього упродовж того року на території Російської імперії вийшло друком щонайменше 56 видань творів Т.Г. Шевченка, з них 44 – українською мовою. Оскільки наступні 1912 та 1913 рр. книжковий ринок був переповнений творами поета, то тоді друкувалися лише по 3 видання на рік. Зрозуміло, що поновлення утисків українського слова не могло не позначитися на активності видавців-комерсантів, але тим не менш у ювілейний 1914 р. світ побачило ще 23 україномовних видання [657]. Цінова політика, яку вела національно свідомі інтелігенція, друкуючи дешеві видання, насторожувала імперську владу, яка прагнула обмежити доступ населення до національної книги і, водночас, не заважала комерсантам отримувати матеріальний зиск з україномовної книги.

Як наслідок, український масовий читач початку ХХ ст. – це малописьменний та малоосвічений споживач, який переважно обирає книжки для читання за рекомендацією посередника (народного вчителя, бібліотекаря чи священника), читає усе підряд: від лубочної книги, Святого Письма до пригодницької літератури, української книги, мало знайомий із світовою класикою та українською літературою. Його смаки намагаються задовольнити й комерсанти, й національно свідомі громадськість.

Підсумовуючи, треба зауважити, що книжкова культура уособлює й матеріальну, й духовну складові книжкової сфери, її інфраструктуру та практики використання книг. Вона як явище має бінарний характер. Потреби модернізації вимагали як власне розвитку книжкової культури, так й її розповсюдженості серед найширших мас, підняття її рівня. Водночас змінюючись вона впливала на модернізаційні процеси. Варто зауважити, що у досліджуваний період спостерігалось й збереження традиційної книжкової культури, наприклад юдейської та старообрядницької, які уособлювали специфічність світогляду відповідних етноконфесійних спільнот.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Особливістю сучасного етапу теорії модернізації є визнання визначального впливу культури на хід і наслідки модернізації. Такі теоретики модернізації, як американець С. Блек [959], ізраїльтянин Ш. Ейзенштадт [964] вважали, що модернізація – це передусім зростання знань та освіти, поширення засобів комунікації, із посиленням проникненням в основні верстви суспільства. Вони підкреслювали необхідність збереження у розвитку модернізаційних процесів культурно-історичної наступності, здатної забезпечити стабільність й закріплення в інституційній сфері та повсякденні соціальних практик, адаптованих до змін. У цьому контексті важливою складовою модернізації стає розвиток книжкової культури. Особливість історіографічної спадщини у цій сфері полягає в тому, що абсолютна більшість вчених аналізувала модернізаційні процеси крізь призму друку або книги, розглядаючи, насамперед, їхню матеріальну складову.

Одним з перших артикульовано про роль друку у формуванні сучасного світу писав відомий канадський філософ М. Мак-Люен [726]. Аналізуючи типи комунікацій, він визначив три основних епохи розвитку людської цивілізації. Серед них епоху письмово-друкованої культури (за авторським визначенням, «Галактику Гутенберга»), він назвав епохою націоналізму, реформації та промислової революції. Він визнавав визначальну роль друку у формуванні національних рухів та масової

культури, популяризував термін «друкована культура». При цьому книжкову комунікацію М. Мак-Люен визначав як варіант письмово-друкованої комунікації і протиставляв її іншому варіанту – пресовій [727].

Його ідея про формування націоналізму була творчо розвинута авторами теорій нації. Її докладно розробив Б. Андерсон [507, с.95], який вважав, що внаслідок перетворення народної мови на писану виник ринок «капіталістичного друкарства». Цей ринок дозволив швидко зростаючій кількості людей відчувати себе принципово по-іншому. Саме книгодрукування, або, точніше, «друкарство-як-товар», стало ключовим моментом у виникненні спільнот нового типу, «горизонтально-секулярних і поперечно-часових» [507, с.57]. Б. Андерсон підкреслював, що книгодрукування було однією з ранніх форм капіталістичного підприємництва. І, будучи таким, неминуче займалося пошуком все нових і нових ринків збуту продукції, утворюючи нові спільноти споживачів книжкової продукції. Вчений вважав, що формування націй – нових уявлених спільнот, ставало можливим як результат взаємодії між системою виробництва й виробничих відносин (капіталізмом), технологією комунікації (друком) і неунікненим лінгвістичним розмаїттям людства [507, с.63].

Далі пішов у своїх міркуваннях англієць А. Гестінгс, вказуючи, що етноси перетворюються на нації тоді, коли їхній розмовний діалект переходить від усного до писемного вжитку, коли їхня література стає популярною, тобто «тексти» творять націю [971, р.12, 20].

Порядок втягування друку у національний процес розглянув чеський історик та соціолог М. Грох [586]. Згідно з його теорією націй, недержавні нації Центрально-Східної Європи на шляху свого формування проходили 3 структурних фази розвитку: академічну, культурно-освітню і політичну [973, р.23]. На першій фазі серед місцевих еліт з'являється науковий та аматорсько-антикварний інтерес до різних виявів етнічної окремішності: мови, фольклору, народних звичаїв, локальної історії тощо. На другій фазі цей інтерес захоплює ширші кола місцевої інтелігенції, спонукаючи її до активнішої участі в «національній справі»: поширенні освіти й літератури народною мовою, розвитку преси та книгодрукування, створенні

патріотичного канону національної історії тощо. На третій фазі відбувається структурування національного суспільства саме як суспільства громадянського, з'являються не лише культурно-освітні організації, а й політичні партії, які чітко артикують вимоги національної емансипації у вигляді державної незалежності (чи автономії) і мобілізують широкі маси, за допомогою соціальних комунікацій (зокрема, книжкової – *Т. К.*), на здійснення своїх політичних програм.

Міркування М. Гроха цікаві ще й тим, що, за спостереженнями вчених, наприклад, Р. Шпорлюка [943, с.407-408], Ю.А. Борисьонка [539, с.247-249], у формуванні націй Центральної та Східної Європи «культура» могла передувати «політиці» та «суспільству». У досліджуваній період перед книжковою культурою народів цих теренів, на думку К. Мігоня, постають національні завдання і обов'язки, пов'язані з національно-визвольним рухом. Він підкреслює, що головними питаннями тодішньої книжкової практики та книгознавства були: «Національна ретроспективна і поточна бібліографія, становлення національного видавничого репертуару та зразкової національної книги («національний характер» друкарського шрифту та ілюстрації), робота з книгою серед населення, бібліотечне будівництво, самоосвіта тощо» [735, с.13].

Паровий прес зробив друк набагато швидшим і дешевшим. Це, у свою чергу, як зазначає Г.В. Касьянов, сприяло зниженню цін на друковану продукцію, перетворенню її на предмет «масового споживання» і, відповідно, – створенню передумов для масової індоктринації будь-якими ідеями – політичними, націоналістичними тощо [665, с.239].

Масштабний процес формування елітарних груп у суспільстві супроводжувався політичною та ідеологічною боротьбою між ними, мобілізацією ними на свою підтримку населення за допомогою друку [618, с.66-68]. Хоча історики політичної історії мали значний досвід вивчення використання друкованої продукції у політичних рухах, можливість вивчати, як «пересічна» людина або «пересічна» група засвоює основні ідеї свого часу, вивела їх на новий рівень осмислення подій минулого. Представники французької школи «Анналів» звернули увагу на практики використання книг. Спроба перегляду економічної, соціальної та

культурної «тотальної історії» (*histoire totale*) призвела Л. Февра та А.-Ж. Мартена до тези про книгу як фермент культури, який впливає на хід історії культури та літератури [967]. Замість того, щоб зупинятися на рідкісних книгах і тонкощах окремих книжок, вони зосередилися на звичайних книгах, тому що хотіли відкрити для себе літературний досвід звичайних читачів.

Дослідження читацьких способів привласнення та інтерпретування текстів допомогло політичним історикам досягнути центральну роль читання у серії «революцій», починаючи від англійської XVII ст. до російської XX ст. Яскраво це проявилось у студіях француза Р. Шарт'є [934] та американця Р. Дарнтон [594; 962] про культурні витоки Французької революції. За Р. Шарт'є, у розвитку революційного руху визначальне значення мала громадська думка. Вона вироблялася за посередництвом друкованого слова і в результаті обговорення в інтелектуальному середовищі культурних інституцій (салонах, масонських ложах тощо). Книги були основною сполучною ланкою між інтелектуальним середовищем та широкою публікою для розповсюдження цієї громадської думки [934, с.24-45]. Водночас Р. Шарт'є скептично ставиться до тези про нерозривний зв'язок між натиском викривальної літератури і падінням авторитету монархії, адже читання одних і тих же книг не призводить, на його думку, до тотожності поглядів читачів. З ним погоджується Р. Дарнтон, який звертає увагу на те, що звичайне читання нелегальної літератури зовсім необов'язково сприяло виробленню певного світогляду і, врешті-решт, призводило до участі у збройному повстанні. Нелегальна література роз'їдала монархічну ідеологію, її підвалини (монарх, церква, старі добрі звичаї) за допомогою великих доз особливої зброї: глузування, кпинів, здорового глузду, порнографії, недовіри та зневіри. Підпільна література, глузуючи із загально визнаних цінностей, і відкидаючи існуючі правила, викликала недовіру до авторитетів, пропонувала нові думки і тим самим підірвала існуючий лад [595].

Р. Шарт'є вважає також, що соціальні відмінності не можуть бути осмислені тільки у поняттях багатства або соціального становища, вони також виробляються і виражаються культурними відмінностями [935; 936]. Культурні розбіжності не обов'язково співпадають з межами соціальних відмінностей. У книгознавчому

контексті це стосується нерівного розподілу культурних навичок (читання та письменності), культурної продукції (книг) і культурних практик [933, с.30]. Це може проявлятися у різному ступені присутності книги та розмаїтті читацьких практик у середині соціальних груп. Однакових підходів до друкарської продукції можуть дотримуватися представники різних соціальних груп, але об'єднаних етнічним походженням, релігійними поглядами, освітніми або корпоративними традиціями. Завдяки цим висновкам він виходить на ширше узагальнення: історія культури має дистанціюватися від вузько соціографічної концепції, яка затверджує підпорядкованість культурних відмінностей соціальним; соціальна цілісність суспільства можлива поза жорсткими географічними або соціографічними межами, часової або предметної ієрархії [933, с.30]. Він доводить проекцію культурних конфігурацій читання (поширення певного корпусу текстів, класу друкованої продукції, певної культурної практики читання) на соціальне. На прикладі книжкової культури вчений розглядає поширення культурних моделей, що здійснюється шляхом «присвоєння» культурних моделей верхівки нижчими верствами суспільства, хоч й з певним запізненням [935]. Він вважає читання одним з проявів формування масової культури, причому його соціокультурний підхід тут визначається набором практик читання, а не канонами текстів.

Варто вказати, що хоч Р. Шарт'є й Р. Дарнтон вважають натяжною виводити думки людей з кола їхнього читання, тим не менш, на їхню думку, безумовною залишається теза про те, що вирішальні зміни у свідомості населення яскраво проявляються в пекучому інтересі до книги [934, с.217].

Входження книги у повсякденне життя широких верств населення, перехід до масового читання та поширення публічних бібліотек сформувало нову культурну ситуацію у Європі та Північній Америці. Її усвідомлення вченими-істориками підштовхнуло до досліджень у цьому напрямку ще у середині ХХ ст. Книга американця Р. Алтіка [957] стала чи не першою спробою розглянути феномен масового читання у соціальному контексті. Він спробував охарактеризувати звичайного англійського читача 1800-1900 рр. та коло його читацьких інтересів, звертаючи увагу на наявність вільного часу, побутові умови (освітлення, тишу),

привабливість читання в конкуренції з або у зв'язку з відсутністю альтернативних розваг, і головне, але не менш важливе, наявність доступного та привабливого матеріалу для читання. Автор зосередився на вивченні різних способів, щоб змусити людей читання, і спробах контролювати те, що вони повинні і не повинні читати. Він наочно продемонстрував прагнення до читання на тлі вартості книг та витрат на їх придбання, прив'язуючи їх до заробітної плати та інших продуктів. Поширенню читання сприяло також формування нових масових жанрів (детективів, бойовиків, тріллерів, костюмно-історичних, пригодницьких та жіночих романів) та видів літератури [542, с.90].

Вивчаючи розвиток масової культури у Російській імперії, дослідниця В.Г. Лебедева наголошує, що вона зародилася саме у літературі [711, с.10], причому на основі народної (лубочної) книги та її друку [589; 618; 974]. Російські соціологи читання Л.П. Гудков та Б.В. Дубін [590] вважають, що поява масової літератури – це ознака переходу до індустріального стану, і вона може з'явитися там, де: а) існує масова читацька аудиторія як наслідок поширення письменності та зміни ставлення до читання. Через зростання соціальної мобільності населення виникає масова потреба у літературі як наставниці у повсякденному, анонімному та динамічному «буржуазному» існуванні, у нових проблемах і конфліктах. Правила та авторитети традиційного укладу (станово-ієрархічного, сімейно-родового, локально-громадського) втрачають свою ефективність; б) відбувається комерціалізація літературного життя (встановлення нових відносин між тим, хто пише, і тим, хто поширює написане). Книга стає товаром, вимагаючи, щоб письменник робив її за смаками публіки, щоб можна було б її вигідно продати. Комерціалізація позначилася й на формуванні уявлення про письменника як виробника та юридичного власника літературної продукції [908]. Таким чином через книжкову культуру можна простежити напрями та способи поширення масової культури у Російській імперії.

За теорією соціальних комунікацій спочатку книжкова комунікація опановує міську територію, згодом поширюється на сільську. Головування міста у цьому процесі, на думку американця Д. Маклеллана [980], пояснюється тим, що у місті форсовано формуються нові соціокультурні практики, і стосунки між людьми

регулює не традиція, а закони – чітко формалізовані та абстраговані від конкретної ситуації правові норми. Недавні мігранти з села, які склали більшість міського населення, поступово відходили від традиційних сільських форм трансляції культури, на заміну їм приходило друковане слово, яке допомагає конструювати новий, інший образ світу.

Отже, у світовій історіографії склалася хоч і не холістична, радше мозаїчна, досить різноманітна палітра оцінок, з позицій різних наукових напрямів, ролі друку (подекуди вужче – книги) у модернізаційних процесах. В цілому, у контексті модернізаційної парадигми основними питаннями наукових історичних студій стали політичні (вивчення публічної сфери та творення націй, розвиток політичних рухів, громадянського суспільства за допомогою друкованої культури); економічні (книгодрукування як рання форма капіталістичного підприємництва); соціальні (вплив читання на соціальну мобільність різних соціальних страт); інтелектуальні (вплив книги та читання на науковий та культурний рух, Реформацію, контрреформацію, Просвітництво, Французьку революцію) і, безумовно, культурні (розвиток освіти та власне друкованої/книжкової культури) аспекти минулого.

Українська історіографічна спадщина досліджуваної проблематики набагато вужча, представлена переважно вивченням конкретних подій, явищ або процесів. Мабуть, найчастіше розроблялися питання, пов'язані із національними та політичними рухами.

Вивчаючи формування української нації, науковці намагаються розв'язати прикладні завдання у цій галузі, насамперед, дати відповідь на загальне питання: якою була соціальна роль друку/книги у численних перетвореннях, що відбувалися на українських теренах. З середини ХІХ ст. посилена увага сучасниками приділялася друку українською мовою. Піонером інтелектуального оцінювання української книги у визріванні національного руху треба вважати М.С. Грушевського. Його періодизація цього руху у загальних рисах нагадує теорію нації М. Гроха, зокрема новий етап його розвитку історик вбачав у зацікавленні народною творчістю, появи «Енеїди» І.П. Котляревського та етнографічних студій [588].

Сучасні історики (В.В. Кравченко [701], С.М. Плохій [800]) пішли далі. Так, наслідуючи ідею А. Гестінгса про «тексти та нації», Р. Шпорлюк, представник діаспорної історіографії, задається питанням: «Чи створили “тексти” сучасну українську націю і якщо так, то які саме, ким написані й коли?» [943, с.406]. Він, зокрема, вважає, що розвиток нової української літератури, починаючи від І. Котляревського, був симптомом постання модерної української ідентичності; рішення творити літературу мовою, яка відрізнялася від офіційно визнаної й підтримуваної державою, було політичним [943, с.407]. На початкових етапах формування національної свідомості, зазначає І.Б. Гирич, складно було знайти однодумців, тому найбільше важили книжки, «що будили національні почуття, мобілізували окремих індивідуумів до громадської праці». Автор намагається окреслити книжковий репертуар, який формував національну свідомість діячів українського руху Наддніпрянщини [570, с.188-201]. Я.Й. Грицак вважає, що новопостала українська література на межі XIX – XX ст. уже могла повністю задовольняти естетичні потреби україномовних читачів, але, на його думку, закономірно постає питання про те, наскільки вона була доступна їм з інтелектуальної та матеріальної точки зору. Вчений задає природне питання: «Скільки осіб мали доступ до цих модерних літератур?» [582, с.286], проте, не даючи відповіді. Своєрідною спробою відповісти на це питання є монографія С.К. Бондаренка [538], який вивчав становлення модерної культури читання у Харківській губернії, проте переважно на бібліотечній статистиці, що дало достатньо однобічну картину.

Для того щоб дати повноцінні, науково обґрунтовані та виважені відповіді на ці питання, щоб оцінити роль книжкової культури у модернізації суспільного життя українських губерній досліджуваного періоду, потрібні фундаментальні узагальнюючі фактографічні праці з її історії. У вітчизняній гуманітарній науці склалася традиція усе, що стосується книги, вважати предметом дослідження книгознавства як комплексу наук, що охоплює такі наукові дисципліни як історія книги, едіціологія (історія, теорія, методика та організація редакційно-видавничої справи), бібліополістика (історія, теорія, методика та організація книготорговельної

справи), бібліотекознавство (історія, теорія, методика та організація суспільного користування книгою), бібліографознавство (історія, теорія, методика та організація бібліографічної справи), читачезнавство (історія, теорія, методика та організація читання) тощо.

Сьогодні фахівці вирізняють дві основні світові школи бібліології (книгознавства): європейська континентальна та англо-американська. Європейська континентальна школа охоплює низку наукових шкіл, серед яких є й східноєвропейська. На думку К. Мігоня, визначальними рисами її розвитку був і є вплив історії та політики [735, с.10]. Зародження східноєвропейської науки про книгу як самостійної наукової дисципліни відбувалося на початку ХІХ ст., переважно на території Російської імперії. Як наслідок, формувалися польська, російська та українська національні школи книгознавства [735, с.15].

У другій половині ХІХ ст. в європейському суспільстві уже панувала ідея значущості книжкової справи для розвитку освіти та культури населення, його соціальної мобільності. Наслідуючи Вольтера, який вважав книгу легким способом передавати свої думки [728, с.338], тодішні державні та громадські діячі були переконані, що за допомогою «правильних» (в уявленні кожного учасника процесу) книг можна сприяти соціальному прогресу, звідси походило уважне ставлення до книги та книжкової справи.

Специфічною рисою вітчизняної історіографії дореволюційного періоду було осмислення тодішніми дослідниками історико-культурних процесів в українських губерніях переважно у контексті єдиної держави, відповідно, переважали загальні праці оглядового характеру, які містили відомості про розвиток книжкової справи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у масштабах Російської імперії. Акцентування на суто українських проблемах відбувалося у вивченні цензурування україномовного друку. Науковці обмежувалися описом державної системи цензури друку та цензурних переслідувань українських видань. Висвітлення діяльності цензурних органів та її правової основи мало скоріше публіцистичний характер, ніж характер історичного дослідження [623; 880].

Втім з'явилися праці, автори В. Доманицький, М. Залізник, Б. Грінченко яких розуміли важливість книги у формуванні української спільноти, вбачали її можливою альтернативою шкільній освіті. Вони ставили собі за мету якнайбільшого її продукування, відповідно, їхні аналітичні студії стосувалися, насамперед, кількісних показників книговидання та книгопоширення, розглядалися також питання роботи видавництв і видавців, тематико-типологічного репертуару, читацької аудиторії, соціальних функцій української книги, техніки популяризації книг тощо [387-390; 398; 583]. Уже тодішні автори, визначали 1890-ті роки як роки перелому у ставленні соціальних низів до читання як такого [509-510; 830].

У вивченні історії книги та книжкової справи дослідники цього періоду використовували емпіричний підхід. Багато уваги вони приділяли загальній характеристиці умов функціонування книжкових закладів, а також фіксації фактографічних відомостей про їхню діяльність. Вони мали своїм завданням, насамперед, пошук, збір та публікацію історичних матеріалів, уникаючи теоретичних узагальнень. В цьому проявилася специфіка тодішньої історичної науки, яка знаходилася у полоні позитивізму, що зводив роль науки про суспільство до накопичення та вивчення фактів, відмовляючи їй у філософських узагальненнях та заперечуючи можливість встановлення об'єктивних закономірностей у розвитку людського суспільства. Лише у публікаціях про бібліотечний рух спостерігалися спроби теоретичного осмислення місця бібліотеки у розвитку суспільства. Бібліотечна справа розглядалася фахівцями, насамперед, як складова позашкільної освіти для тих, хто не потрапив у сферу впливу освітян і хотів займатися самоосвітою або запобігти рецидиву «неписьменності» [556]. Для сучасників досліджуваного періоду характерна зосередженість на студіюванні окремих типів та видів бібліотек. В цілому, дослідники були далекі від ідеалізації розвитку загальноросійської бібліотечної справи, вважаючи, що влада заради зміцнення власних позицій спеціально запроваджувала економічні та політичні обмеження існування та розвитку книгозбірень [902]. Найбільшу увагу приділяли вивченню народних бібліотек. Осмислення специфіки функціонування публічних, навчальних бібліотек та бібліотек різних організацій знаходилося на другому плані, до їх

вивчення зверталися епізодично, як правило, з ювілейних нагод. Фрагментарні реєстраційні відомості про бібліотеки можна було зустріти в історичних нарисах про окремі навчальні заклади, церкви та монастирі. Було започатковано студіювання особистих книжкових колекцій, але виключно видатних постатей історії та культури.

З початком ХХ ст. пов'язані успіхи теорії бібліотечної справи. Розширилося коло літератури, присвяченої питанням бібліотечної практики, зокрема каталогізації та класифікації книг, комплектування та розстановки фонду. З'явилися перші посібники з бібліотечної техніки. Вітчизняні бібліотекознавці Л.Б. Хавкіна [909-911], К.І. Рубинський [831], С.О. Сірополко [844-847], використовуючи місцевий матеріал, узагальнювали загальноросійський бібліотечний досвід. Вони були серед тих, хто закладав основи уявлення про бібліотекознавство як культурно-історичну науку. К.І. Рубинський визначав мету бібліотекознавства у вивченні бібліотечної справи у зв'язку з економічним, соціальним і культурним прогресом. Бібліотека – це фактор культури, який, на його думку, треба вивчати «у зв'язку із загальними умовами у різні часи і у різних народів» [831, с.21].

Багато уваги приділялося читанню соціальних низів. Головною метою цього студіювання був практичний результат, а не наукові узагальнення. Розроблялися практичні поради з організації народних читань та формування структури кола читання. Народна культура читання розглядалася з патерналістських позицій елітарного читача, оцінювалася з точки зору «правильності» та «неправильності». Характерним для публікацій цього періоду була установка на просування якісної книги у народ, впевненість у доступності її змісту «низовому» читачу, а також негативне ставлення до лубочної літератури.

У характеристиці книжкової справи науковцям притаманно було спиратися на інформацію про провідні книжкові центри, провінційні події лише іноді згадувалися. Це було наслідком поширеної думки про відсутність у провінції необхідної економічної бази та інтелектуальних ресурсів. Невипадково загальновизнаним методом студіювання історії місцевої книги був бібліофільський. Більшість фахівців та аматорів оцінювали видання, друковані поза видавничими центрами (Варшава,

Київ, Москва, Одеса, Санкт-Петербург, Харків) як бібліофільський курйоз. Лише наприкінці XIX ст. уявлення про «розумове» життя губерній почало змінюватися.

Назагал, дослідженням цього періоду притаманна певна публіцистичність у викладі матеріалів про книжкову сферу, а також практична спрямованість на реальну допомогу для її розвитку, насамперед для соціальних низів. У працях наголошувалося на культурно-просвітницьких завданнях галузі, необхідності сприяти підйому культури та освіти народу, служити загальнолюдським цінностям, формувати у читача цілісний науковий світогляд. Наукові студії не давали цілісного уявлення про процеси створення, поширення та використання друкованої продукції не тільки у країні в цілому, а й у регіонах, хоча містили цінний фактографічний матеріал.

У радянський період книжкова справа розглядалася, насамперед, як засіб політико-виховної освіти населення. Була розроблена радянська теорія читання, метою якої було просування книги в нове суспільство. У ній простежувався зв'язок читання із суспільним виробництвом і культурним життям країни, велика увага приділялася пропаганді книги. Внутрішня логіка розвитку книгознавства вела до подальшого дроблення та спеціалізації профільних наукових дисциплін. У перші роки радянської влади науковці спиралися на дореволюційний досвід галузевих розвідок, намагаючись творчо його розвивати. Формувалася українська традиція аналізу загальнотеоретичних проблем книгознавства. У 1922-1936 рр. активно працював Український науковий інститут книгознавства (далі – УНІК), діяльність якого сприяла розвитку вітчизняної книгознавчої та бібліотечнознавчої думки, становленню самостійної наукової школи соціологічних досліджень. Вітчизняні вчені намагалися вийти на теоретичні історико-культурні узагальнення. Так, М. Пакуль мав на меті проаналізувати розвиток книги та книжкової справи у контексті соціально-політичної історії людства [792], А. Козаченко спробував розглянути минуле книги в Україні як складову загального світового історико-культурного процесу [691], з таких самих позицій Д.А. Балака проаналізував історію бібліотек [522]. Українці були чи не єдиними у радянській гуманітаристиці, хто звернувся у студіюванні літератури до комплексного аналізу читача. Започаткував

цей напрям літературознавець О.І. Білецький [525, с.97], а розвинув згодом книгознавець К.А. Довгань, який стверджував, що «історія літератури – це історія прочитаного, а не історія написаного», «змістів у книги стільки, скільки читачів» [611, с.3]. В.М. Іванушкін, який очолював Кабінет з вивчення книги та читача при УНІК, був одним з ініціаторів запровадження поняття «читачівство» (тепер – читачезнавство), доводив необхідність вивчення книги та читача у їх взаємозв'язку [647]. Вперше було підготовлено оглядові праці з історії української книги ХІХ ст., їхніми авторами стали С. Єфремов [624], П. Балицький [523].

Загальна криза гуманітарних досліджень, спровокована ідеологічним тиском радянської влади, призвела до помітного зниження інтересу дослідників до історичних аспектів книжкової справи. З 1930-х років історичні студії обмежувалися збиранням фактів, пов'язаних з виданням, поширенням та використанням друкованої літератури революційними осередками. Наприкінці 1950-х років, з відлигою, історична тематика повернулася до дослідницького поля вітчизняних вчених, з паралельним вибудовуванням ранжування допустимої тематики досліджень на всесоюзному та республіканському рівнях. Першою підсумковою історико-книгознавчою працею став нарис «Книга і друкарство на Україні» (К., 1965) [679], опрацьований кількома авторами. Період з 1860-х років і до 1917 р. висвітлював О.І. Дей [598], якому вдалося відстояти майже 100-сторінковий нарис з історії книгодрукування та журналістики. Пізніше реалізувати цілісний виклад накопиченого матеріалу вдалося також бібліографам І.І. Корнейчику [698], М.П. Гуменюку [593]. Попри ідеологічне навантаження, цінність цих праць зберігається й до сьогодні завдяки фактографічного матеріалу, хронологічному охопленню, широким територіальним межах. В цілому тривала практика вивчення книжкової проблематики у контексті революційного та робітничого рухів, загального розвитку культури. Оцінки історичних явищ були підпорядковані ідеологічним і політичним детермінантам. Загальне поживлення історико-краєзнавчого руху на українських теренах сприяло збиранню фактографічних матеріалів про друкарні, книгарні, бібліотеки, окремі книги та приватні зібрання на місцях.

Склалася ситуація, коли студіювання рукописної та стародрукованої книги на українських теренах було більш безпечним, ніж вивчення книжкової справи другої половини XIX – початку XX ст. Відповідно наукове узагальнення щодо книжкової культури попередніх століть було ширшим та ґрунтовнішим. Саме у дослідженнях давньої культури вперше було використано термін «книжкова культура» [856]. У 1980-х роках українські книгознавці звернулися до розробки теоретичних принципів комплексного аналізу проблем книжкової справи, почали писати про затребуваність міждисциплінарних студій, приділяти увагу соціальній ролі книги [875]. Вони намагалися вивчати книгу як соціокультурний феномен, піднімали питання про аналіз «людини читаючої» як особливого культурного і соціального типа у радянському суспільстві, чому чимало сприяла теза про СРСР як найбільш читаючу країну у світі. Вчені почали звертатися до взаємовідносин книги і суспільства, книги і держави [690]. Вони друкували праці з психології та соціології читання в історичному контексті, вивчали проблеми типології читачів та впливу російської цензурної системи на книжкову справу. Чи не вперше взялися за аналіз проблем джерелознавства історії книжкової справи в Україні [577].

Своєрідності цій ситуації додавало те, що на тлі стагнації фахових історико-книгознавчих досліджень, переважному вивченні рукописної, стародрукованої, марксистської та радянської книги, класичні історики все ж продовжували студіювати книжкову справу у контексті загальноісторичної проблематики. Найчастіше це здійснювалося у контексті аналізу культурно-просвітницької та партійно-політичної проблематики, іноді діяльності окремих організацій та відомств, але не враховуючи книгознавчої та бібліотекознавчої специфіки. Усі починання у книжковій справі трактувалися поза розвитком відповідних наукових дисциплін досліджуваного періоду. Звідси – неточності у статистичних підрахунках, типовидовому аналізі мереж, тематико-типологічній характеристиці книжкового репертуару – торгівельного асортименту – бібліотечного фонду, складності у творенні еволюційних ланцюжків участі владних структур, органів самоврядування, громадських організацій, приватних осіб у розвитку книжкової справи. Історики

також організаційно допомагали книгознавцям, надаючи свій фаховий видавничий майданчик «Український історичний журнал» для спеціальних публікацій [874].

Із середини 1980-х років у зв'язку з соціально-економічними змінами у країні інтерес до минулого посилювався. На тлі загальної уваги до історії, активізувалося студіювання історії книги та книжкової справи, що з отриманням Україною незалежності набуло особливого забарвлення. Нарешті з'явилася можливість появи профільних узагальнюючих праць у контексті різних наукових дисциплін книгознавчого циклу.

Серед профільних фахівців традиційно найбільш активними є бібліотекознавці [636]. Основними напрямками їх історичних студій стали теоретичні питання методології аналізу історії формування бібліотек різного типу та розвитку бібліотечної справи; конкретні дослідження історії бібліотек різних установ, відомств, громадських організацій, приватних книжкових зібрань; бібліотечна діяльність громадських, просвітницьких та наукових товариств, політичних та релігійних організацій; просопографічні розвідки [635]. Набирають активності регіональні студії. Важливим напрямом стало вивчення та реконструкція історичних бібліотек, що нині зберігаються у складі історико-культурних фондів провідних наукових бібліотек Києва, Львова, Одеси, Харкова тощо. У вітчизняній історіографії дотримуються традиції вивчення приватних книжкових книгозбірень у книгознавчому контексті, якому притаманна пильна увага до присутності книги у різних соціальних групах суспільства. Звідси формувалася система індикаторів, за допомогою яких виявлялися культурні відмінності: нерівномірний розподіл книг між мешканцями певної місцевості у певний час, ієрархія книжкових зібрань у залежності від обсягу наявних фондів, тематико-типологічна характеристика цих фондів. Традиційним є погляд, що у процесі глибокого аналізу приватної книгозбірні можна не тільки підтвердити або поставити під сумнів існуюче в історіографії уявлення про її власника, але й внести додаткові, часто-густо істотні штрихи до його портрету. Аналіз складу особистих зібрань значною мірою сприяє поповненню відомостей про духовні та інтелектуальні потреби того чи іншого покоління, конкретні знання представників різних прошарків населення, рівень освіченості та

тенденції розвитку культури суспільства в цілому. Такий підхід має на увазі, що культурне розшарування відображає соціальне розшарування. Водночас напрям має значні перспективи щодо розширення розуміння історико-культурного контексту певного історичного періоду. У його межах можна реконструювати книжковий репертуар та коло читання населення краю, адже склад приватних зібрань був менш регламентованим державою і відображав інтереси різних вікових, соціальних або професійних груп. Але, на жаль, вивчаються переважно книжкові зібрання відомих осіб або найвідоміших дворянських родів, пересічні громадяни залишаються поза увагою науковців.

Поряд з безумовними успіхами українських вчених, значною кількістю профільних публікацій щодо досліджуваного періоду масив наявного матеріалу не реалізується в узагальнюючі праці. Найчастіше він стає складовою загального історичного студіювання книжкової культури України, ґрунтовних монографій значно ширшого хронологічного охоплення.

Одним з українських істориків, для якого історичне книгознавство було важливим напрямом наукових інтересів, був Я.Д. Ісаєвич [648; 649]. Хоча його наукові інтереси зосереджувалися на українській книжковій культурі попередніх століть, «довгому ХІХ ст.» він приділяв певну увагу. Зокрема, вважав, що українська книга як чинник національного самоусвідомлення мала особливе значення, тому «питання історії книгорозповсюдження, формування і функціонування україністичних книгозбірень заслуговують на окремі дослідження» [649, с.407]. Їх намагаються здійснювати сучасні вчені. Представником традиціоналістського погляду на розвиток книжкової культури є М.С. Тимошик, фахівець з едіціології, який однозначно вказує, що в умовах цензурних обмежень і заборон Російської імперії до лютневих подій 1917 р. «найменші потуги української інтелігенції звертатися до свого народу його мовою <...> натикалися на глухий мур заборонництва» [896, с.258]. Низка інших українських авторів доводить, що успіхи української книжкової культури доби Української революції (1917–1920), були закономірними і обумовленими попереднім розвитком. Чи не першою про це чітко вказала Т.І. Ківшар, яка присвятила одне з своїх досліджень аналізу українського

книжкового руху 1917–1923 рр. [672]. У книговидавничій площині статистичні матеріали, зібрані М.А. Низовим, наочно демонструють певні успіхи українського книгодрукування у 1908-1913 рр., розкривають його специфічні особливості [769; 770]. М.М. Люзняк доводить, що практичні потреби суспільства зумовили виникнення наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. української науково-популярної книги, своєрідної «моделі для соціуму» [724]. Н.І. Черниш наочно демонструє, що існували спроби складання українських енциклопедичних видань як показника «українства», уже на початку ХХ ст. [925]. У бібліотекознавчій площині Л.А. Дубровіна та О.С. Онищенко [619; 620], зупиняючись не тільки на розвиткові прикладного бібліотекознавства, а й формуванні на українських теренах теоретичних засад бібліотекознавства та книгознавства як окремих наук, також наголошують на зростанні уваги до національних питань у тодішній бібліотечній справі. Особливий інтерес до загальнодоступних бібліотек проявила В.А. Волинець [560], яка розглянула становлення та розвиток мережі публічних, громадських та народних бібліотек в українських губерніях ХІХ – початку ХХ ст., що мали забезпечити доступ до книги якнайширшому колу читачів. На аналізі практики вивчення складу читачів саме загальнодоступних бібліотек та змісті їх читання зосередилася І.В. Тимошенко [895]. Ширше цю проблему розглядає Т.В. Новальська [772; 773], яка вважає, що передумовами формування сфери українського бібліотечного читачезнавства стала практична діяльність із вивчення читачів освітянами, що історично було пов'язано з національним та просвітницьким рухом на українських теренах. Бібліографознавець В.І. Лутовинова взагалі наголошує на тому, що українська рекомендаційна бібліографія була важливою складовою поширення національних ідей у суспільстві. Автор відзначає, що в міру того, як розгорталася політична боротьба в суспільстві рекомендаційна бібліографія все більше політизувалася, причому змінювала свої змістові та методологічні орієнтири з загальнокультурницьких до цілеспрямованого формування свідомих революціонерів [723, с.42-43].

В цілому зберігається традиція дисциплінарних студіювань книги та книжкової справи, хоча науковці все частіше наголошують на необхідності

подолання галузевого підходу та переходу до комплексного аналізу, на значущості міждисциплінарних зв'язків. Серйозною проблемою, яка заважає підготовці вітчизняної профільної фундаментальної історії є відсутність координації у роботі спеціалістів, які працюють у контексті різних книгознавчих дисциплін, – істориків книговидання, книжкової торгівлі, бібліотечної справи, бібліографії, читання. На цьому тлі особливо впадає в очі непопулярність студіювання історії книготорговельної справи, що залишається найменш вивченою сферою. Захоплення українськими вченими дослідженнями з національно-державницьких позицій призвело, наприклад, до не збалансованості кількості здійснених профільних розвідок з врахуванням етноконфесійного параметру. Активно студіюючи український православний компонент у книжковій культурі, інші етноконфесійні поля вчені наче залишають для колег з метрополій (російської щодо старообрядців, польської щодо католиків, ізраїльської щодо юдеїв та хасидів тощо). Вчені залишили поза своєї уваги загальний розвиток книжкової культури досліджуваного періоду. Прийшло також розуміння того, що без врахування місцевих процесів загальна картина історії книжкової культури українських теренів залишиться неповною [706; 707].

Проте певний інформативний потенціал мають деякі сучасні профільні теоретичні розробки, що містять історичні екскурси. М. Зубрицька, вивчаючи читання як соціокультурний феномен [643], зупиняється на аналізі появи щораз новіших загальнокультурних та літературних теоретичних ідей конструювання читання та читача. В.А. Маркова докладно розбирає специфіку функціонування книги у соціально-комунікативному просторі, зокрема в історичній ретроспекції [729]. Н.В. Шалашна наголошує, що історичне знання про книгу на українських теренах розвивалося в лоні філологічних та історичних наук, головним чином будучи пов'язаним з історією мови й літератури, історією релігії, церкви та краєзнавством. Історико-книгознавчі дослідження протягом XIX ст. існували водночас як елементи наукових праць з історії або філології та як спеціальні праці, де історія книги виступала основним предметом аналізу [931; 932]. Т.Ю. Гранчак дійшла висновку про те, що в умовах Російської імперії державна влада прагнула взяти під контроль

політичну комунікацію, яку, зокрема, можна було здійснювати через бібліотеки, адже інформація, яка поширювалася за їх допомогою, цілеспрямовано формувала уявлення, ціннісні орієнтири, громадську думку стосовно різного роду явищ та подій, орієнтувала на певну поведінку, інформувала про державну політику й політику політичних сил [579, с.147-148].

Теоретичним підґрунтям дисертації стали також праці вітчизняних науковців щодо теорій модернізації. Історик В.В. Головка зосередився на можливості інтерпретації бездержавної української історії у контексті модернізаційної парадигми [573-575], філософ В.Г. Погосян – на осмисленні модернізації як невід'ємної складової соціально-історичного процесу, інтегративного елементу і домінанти суспільного розвитку [801], політолог В.П. Горбатенко – на специфіці модернізаційних імпульсів в історичній ретроспекції України на основі аналізу вітчизняного державотворення [578].

Нові методологічні підходи відкривають перед науковцями нові горизонти студіювань. У сьогоденні суспільстві уже звичними стали культурологічні та філософські ідеї про те, що книга є рушійним елементом культури; з винаходом машинного способу друку книг відбувся епохальний переворот у суспільстві та культурі. Історики аналізують місце та функції книжкової культури в різноманітному соціальному середовищі [650]. Для отримання відповіді на конкретно-історичні питання вони починають вивчати традиційну книгознавчу проблематику: цензуру, книжкову інфраструктуру, читання. Як спільне досягнення істориків та книгознавців можна розглядати результати досліджень щодо правового середовища розвитку книжкової культури та основних принципів її функціонування. Більшість історичних праць (наприклад, О.Ю. Кириєнка [668], В.Е. Савчинського [835], О.П. Сарнацького [837], Н.М. Щербака [945], В.В. Юрченко [948]) присвячена аналізу цензури як засобу впливу на громадську думку та контролю за інформацією, що надходить у суспільство, свого роду інформаційний фільтр. Продуктивно працюють історики-аграрники О.В. Михайлюк [744], Ю.П. Присяжнюк [811], які, розглядаючи канали модернізації українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., чимало писали про читання як один з шляхів отримання знань.

Дослідники політичної історії не оминають проблему агітаційно-пропагандистської літератури у поширенні політичних ідей, але треба констатувати, що й досі найкраще вивченим залишається друк та поширення марксистської книжкової продукції (Є.П. Демченко [599]). Паралельно дослідники стверджують, що головною функцією українського інтелектуала було творення «духовно-культурних цінностей», сприяння «соціокультурному прогресу суспільства» (Г.В. Касьянов [664, с.17, 19]), зокрема за допомогою книги, хоча, за оцінками, наприклад, І.І. Колесник [693, с.206], типовою рисою українського інтелектуала була надмірна ідеологізація культурних практик. Можна відзначити, що завдяки здійсненим історичним дослідженням виокремлено три основних фактори, які істотно впливають на книжкову культуру та її зміст: ставлення держави; внутрішньополітична та економічна ситуація у країні; ситуація у народній освіті та культурі.

Тривалий час аналіз книжкової справи здійснювалися вченими з позиції позитивістської інтерпретації як ознака культурного процесу. Тенденції останніх десятиліть розширили парадигмальне розмаїття. Поточна фаза наукових студій характеризується спробами інтеграції традиційних книгознавчих, «антикварних» за своїм характером, досліджень у широкий контекст історичних студій, насамперед, соціальної історії. До вивчення книгознавчої проблематики сьогодні звертаються й представники інших наук: літературознавці, соціологи, психологи, педагоги тощо. Як наслідок, накопичена неабияка вітчизняна історіографічна спадщина стосовно другої половини ХІХ – початку ХХ ст., але головним її недоліком є не стільки відсутність розробки окремих теоретичних питань (наприклад, книгознавчого аналізу формування української масової книги), скільки відчутний брак узагальненого фактографічного матеріалу. Насамперед, це стосується нерозробленості джерельної бази досліджень (незавершеного проекту зі складання українського національного книговидавничого репертуару, відповідно, відсутності результатів його аналізу); браку загальних статистичних даних щодо книжкової інфраструктури та друку; браку інформації про діяльність книжкових закладів, особливо у сільській місцевості; відсутності сучасних фундаментальних

узагальнюючих праць з кожної галузі книжкової справи.

У підросійських українських губерніях модернізація в цілому відбувалася за загальноросійським сценарієм, тому можна очікувати, що результати наукового студіювання досліджуваної проблематики російськими вченими можуть допомогти в осмисленні поставлених завдань.

Організаційно російські історики книжкової справи взяли на себе обов'язок творення узагальнюючих праць щодо території всієї колишньої Російської імперії. Така традиція була закладена ще у дореволюційний і продовжена у радянський період. Цілеспрямоване, систематичне вивчення досліджуваного періоду започаткував науковий колектив Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (тепер – Російська національна бібліотека), який з кінця 1970-х років у межах діяльності Наукової ради з історії світової культури Академії наук СРСР ініціював створення багатотомної праці з історії книжкової справи в Російській імперії періоду капіталізму (другої половини XIX – початку XX ст.). Під час реалізації проекту з 1988 до 2008 рр. світ побачили три серії монографій за загальною редакцією І.І. Фролової, що охопили періоди з 1861 до 1881 рр., з 1881 до 1895 рр. та з 1895 до 1917 рр. [675-677]. Автори проекту виходили з твердження, що рівень розвитку книжкової справи визначається соціально-економічним станом суспільства певного історичного періоду. Ця багатотомна праця розглядає широке коло питань, пов'язаних з виробництвом та поширенням книги: цензурне законодавство, розвиток поліграфічної бази, великі приватні видавництва, книжкова торгівля у столиці, стосунки між авторами та читачами. Докладно висвітлювалася провінційна книжкова справа, що вперше розглядалася як рівноцінна та значуща частина загальноросійської. До цього видання розвідки такої тематики з'являлися лише на сторінках збірника «Книга. Исследования и материалы» (М., 1959–) [678]. Тривалий час більшість з них представляла матеріали союзних республік, що відповідало тодішній практиці радянської гуманітаристики, демонструвало ранжування всесоюзних і республіканських студій.

З 1983 р. співробітники Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина регулярно випускають також спеціалізований збірник статей «Книжное

дело в России во второй половине XIX – начале XX в.в.» (СПб.) [680]. Крім того, Н.К. Лелікова, завідувачка бібліографічним відділом, проаналізувала теоретичні бібліографознавчі та книгознавчі здобутки українських вчених першої третини XX ст. Вона, зокрема, вважає, що профільна наука в Україні «заслуговує пильної уваги та вивчення», бо «в інших республіках в той період розвивалися головним чином практичні галузі книжкової справи та окремі книгознавчі дисципліни»; крім того: «дослідники української книги враховували факти та події, пов'язані не тільки з Радянською Україною, а й з тими явищами української книжкової культури <...>, які відбувалися в інших країнах (Австро-Угорщині, Польщі), де проживали етнічні українці» [715, с.250].

На сучасному етапі російськими вченими-книгознавцями активно розробляються культурологічні та соціологічні аспекти діяльності книжкових закладів у контексті історико-культурного середовища, де виробництво, розподіл та споживання культурних цінностей набуває важливого соціального значення. У дослідженнях робиться акцент на тому, що книга є одним з елементів культурного простору Росії. Закономірним результатом такого підходу стала популярність поняття «книжкова культура», теоретичне підґрунтя якого розробляло чимало російських дослідників (В.І. Васильєв [551-554], В.В. Добровольський [607; 608], В.І. Гульчинський [592], С.А. Пайчадзе [790] тощо). Практичні студіювання у цій сфері йдуть у двох основних напрямках – поглиблене вивчення конкретних подій історії книжкової культури у всій їхній внутрішній самобутності та багатогранності та відтворення загальної картини формування та становлення книжкової культури країни та її регіонів. Це, насамперед, загальні праці, що репрезентують офіційну політику Російської імперії, загальний культурний простір, який влада намагалася поширити у всій імперії. У соціальному розрізі зберігається традиція більш глибокого аналізу книжкової культури освічених та забезпечених прошарків населення.

У студіювання соціальної ролі книги у російському суспільстві активно включаються історики. Чимале значення має відома праця Б.М. Миронова «Социальная история России периода империи (XVII - начало XX вв.)» [742], в якій

автор приділяє чимало уваги питанням культури. Він, зокрема, підкреслює розкол російського соціального та культурного простору на дві частини залежно від місця проживання та станової приналежності населення і, відзначаючи перехід селян і міських низів на початку ХХ в. від традиційної культури до індустріальної. І важливу роль в цьому процесі він відводить книзі, хоча й не розглядає механізм та не оцінює розмір цього впливу.

У низці праць А.І. Рейтблата [821; 822], присвячених історії читання у Російській імперії досліджуваного періоду, зачіпаються питання побутування книги серед соціальних низів, механізми поширення читання та зміни у ставленні до нього. Фактично на основі історії читання автор оповідає історію руху до громадянського суспільства у країні, аналізує формування масової книжкової культури. Читанням соціальних низів у сільській місцевості цікавилася С.В. Оболенська [779; 780]. Вона не тільки виявила основні тематичні напрями читання, а й охарактеризувала сприйняття селянами літературних творів. Важливих висновків дійшли історики народної культури М.М. Громико і А.В. Буганов [585]. На їхню думку, книгоноші-офені орієнтувалися на вже сформовані смаки та інтереси народу. Ймовірно, і асортимент пропонованої друкованої продукції теж певною мірою впливав на формування кола читання селян. Можливо, смаки читачів і видавничий репертуар взаємно впливали один на одного. Питання про те, що було визначальним – читацькі інтереси селян або асортимент друкованої продукції у книгопродавців, – досі залишається відкритим.

Книжкова справа Російської імперії знаходиться також у центрі уваги дослідників різних країн.

Насамперед, це стосується польської наукової школи, яка, у досліджуваний період, розвивалася паралельно з українською та російською. Н.К. Лелікова, до речі, стверджує, що «у їх концепціях виразніше, ніж у вчених інших країн, представлений культурологічний аспект науки про книгу» [715, с.191-192]. Характерною рисою польського книгознавства став розвиток соціологічного напрямку, як наслідок формувалося підґрунтя для, так званого, функціонального книгознавства, для якого характерні щільні зв'язки з іншими науковими дисциплінами, праці з історії читання

та читача. Щодо конкретно-історичних студій, то польські колеги, основну увагу приділяють польській книжковій культурі на теренах імперії. Хоча вони, насамперед, зосередилися на теренах Царства Польського, але й землі колишніх кресів не випускають з поля зору. Уже багато років книжність польської спільноти на українських теренах студіюють Т. Епштейн [966], Я. Кушлейко [976]. Їхні праці цікаві не тільки значною джерельною базою та оприлюдненням масиву нової інформації, а й теоретичними висновками, порівняльними характеристиками щодо досліджуваної проблематики. Зокрема, Т. Епштейн вважає, що польське населення з українських теренів було дуже консервативним і засвоювало нові зразки з деяким запізненням [966, s.16]. Серед причин цього він називає віддаленість від національних культурних центрів, розпорошеність (дисперсність) польської спільноти. Водночас польські дослідники схиляються до думки, що на межі ХІХ – ХХ ст. молоде польське покоління було краще освіченим і дуже свідомим щодо своєї польськості, маючи читацьку діяльність за різновид громадської [966, s.11]. Закономірним продовженням цілеспрямованої діяльності сучасного польського уряду щодо реєстрації історико-книжкової спадщини польського народу стало перевидання багатотомника з історії резиденцій польської шляхти Р. Афтаназі [955; 956], двотомного реєстраційного довідника Е. Хвалевика [310] щодо польських книжкових, музейних та архівних колекцій, складання інвентарю каталогів польських бібліотек на колишніх кресах У. Пашкевич [312].

Серед західних вчених одне з перших досліджень книжкової культури Російської імперії здійснив американський дослідник Дж. Брукс [542; 960]. Він вважає, що у другій половині ХІХ ст. письменність торкнулася майже кожного аспекту повсякденного життя країни, зокрема усну традицію передачі інформації значною мірою потіснила письмова. За допомогою аналізу трансформації кола читання соціальних низів він вказує на комерціалізацію книжкової справи. Поширення нових літературних жанрів (детективів, романів, жіночого читання), лубочної літератури, на його думку, стало проявом масової культури в книжковій. Автор бачить тут паралелі з подібними тенденціями ліберальних суспільств Західної Європи та США.

З ним погоджується американка Б. Голмгрен [972], яка вивчала механізм впливу капіталізму на елітарну культуру літератури, книговидавничої справи, книжкових ринків, а також читачів Російської імперії напередодні революції. Вона вважає, що відбулася комерціалізація книжкової культури, з'явилася комерційна літературна продукція.

Поширення читання художньої літератури серед соціальних низів – як важливий аспект аналізу формування національної ідентичності у Російській імперії 1870-х – 1917 років обрав японець Х. Каїдзава [652]. Завдяки його розвідці стає зрозумілим, як і чому через російську класичну літературу деякі етнічні спільноти імперії (у нашому випадку – єврейська) обирали культурну ідентичність, а не етноконфесійну.

Назагал книжкова справа українських теренів у складі імперії уже тривалий час знаходиться у центрі уваги дослідників, але, як правило, вони не зупиняються спеціально на локальних особливостях, частіше використовують місцевий матеріал для ілюстрування загальноросійських подій.

Таким чином, наявний історіографічний доробок вчених не достатній навіть для фактологічного студювання книжкової культури населення українських теренів в історико-книгознавчому контексті, уже не кажучи про можливу інтерпретацію матеріалу в історико-соціальних чи історико-культурних студіях. Заповнення існуючих історико-книгознавчих фактографічних лакун вимагає тривалих зусиль науковців усієї країни, тому логічним було рішення розглянути вплив книжкової культури на модернізацію українського суспільства на прикладі окремо взятого регіону. Масштаби історико-регіонального дослідження значно спрощують доопрацювання окремих проблемних, досі відкритих питань.

Попередніми поколіннями дослідників був закладений певний фундамент дослідження книжкової культури подільського регіону. Здається, воно почалося з практичних «антикварних» дій, коли у середині XIX ст. подоляни почали збирати продукцію місцевих друкарень та впорядковувати власні родові та сімейні книжкові зібрання. Згодом до них приєдналися місцеві краєзнавці, які у другій половині століття в історичних нарисах про населені пункти краю фіксували інформацію про

існування книжкових закладів, і лише на початку ХХ ст. почали додавати незначні ремарки про зміст діяльності цих закладів. У радянський період дореволюційний етап розвитку місцевої книжкової справи не був об'єктом спеціального дослідження вчених. Розвідки мали фрагментарний характер, стосувалися переважно найяскравіших моментів в історії подільської книги та книжкової справи: відкриття публічних бібліотек, друкарень, знахідки стародавніх рукописів на території краю, місцеві першодруки, окремі примірники рідкісних видань, приватні книгозбірні. Спроби узагальнення фактографічного матеріалу здійснювалися лише в історико-краєзнавчих нарисах, присвячених ювілеям подільських міст та містечок.

Лише у незалежній Україні книжкова справа краю досліджуваного періоду утвердилася у дослідницькому полі місцевих науковців. Вчені перейшли від фактографічних до фактологічних студій. На сьогодні уже виконано теоретичні узагальнення щодо книговидавничої та бібліографічної діяльності подолян. Так, Т.Р. Кароєвою був здійснений комплексний історико-книгознавчий аналіз розвитку книговидавничої справи, визначено його характерні риси в контексті економічних, політичних, соціальних та культурних процесів, що відбувалися в регіоні [660]. Доробок українських бібліографів останнього десятиріччя дозволив тепер доповнити отримані раніше результати новими статистичними обрахунками. Т.С. Бульбою було узагальнено досвід бібліографічної діяльності подолян [545]. Нею проведено комплексний аналіз бібліографічних посібників про край та методики їх складання, охарактеризовано діяльність наукових і громадських організацій, приватних осіб з їх створення.

Як й у загальноукраїнській практиці, найбільша кількість профільних розвідок стосується бібліотечної справи. За радянських часів серед авторів переважали бібліотечні працівники та краєзнавці, які до ювілейних дат збирали інформацію про заклади. Згодом до дослідницького процесу активно підключилися історики, особливо з Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Ними напрацьований значний матеріал, інформативно насичений, але нарисового характеру, мало пояснений місцевими економічними, соціальними та культурними

процесами. Він здебільшого подається у контексті української загальнокультурної ситуації, знову ж таки поза інших можливих факторів розвитку. Безумовна цінність їхніх публікацій полягає у зібраному фактографічному матеріалі, що зосереджений у наукових збірниках «Освіта, наука та культура на Поділлі» (за ред. О.М. Завальнюка; 21 вип., 1998-2014) [782], «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету. Серія “Книгознавство. бібліотекознавство”» (за ред. В.С. Прокопчука; 4 вип., 2008-2015) [763]. Втім дослідники, використовуючи матеріал про бібліотечне будівництво, вирішують завдання своїх історичних досліджень. Так, О.М. Завальнюк [629; 630], О.Б. Комарницький [629; 630; 694], вивчаючи міське життя на Поділлі, логічно приділяють увагу розвитку бібліотечної мережі у міській місцевості. В.С. Лозовий [720; 721], аналізуючи розвиток українського національного руху у регіоні, докладно зупиняється на діяльності подільської «Просвіти». Загальну картину розвитку регіональної бібліотечної справи намагається дати Ю.А. Хоптяр [915]. Крізь призму краєзнавчого руху В.С. Прокопчук [813-815] розглядає бібліотечну активність краян у цьому напрямку. О.Б. Айвазян, характеризуючи розвиток бібліотечної мережі краю, яка охоплює різні типи та види бібліотек, визначає їхню роль і місце в культурно-освітньому житті краю [505]. Проте попри значний масив наявних публікацій узагальнюючої праці щодо бібліотечної справи краю досі не має. Книготорговельна справа також не знайшла належного відображення у публікаціях. Історія читання населення дореволюційної Російській імперії слабо документована, тому досліджувати цю проблематику складно. Як наслідок, праць, що висвітлювали би читацьку діяльність подолян, немає. Соціальні та педагогічні аспекти читання також мало вивчені.

Крім галузевого підходу до аналізу книжкової справи, в історіографічному доробку виокремлюється значний блок просопографічного матеріалу. Вивчення особистостей, їхніх науково-культурних зацікавлень є важливою складовою в опрацюванні даної теми, адже світоглядні позиції місцевих діячів впливали на книговидавничий репертуар, розвиток системи книгопоширення та книговикористання краю, а також відображали певний історико-культурний контекст як особистий, так й суспільний. Тим більш, що умови життя у провінції

вимагали універсальності проявів фаховості місцевих діячів: Ю.-А. Ролле [521], Ю.Й. Сіцінського [898], О.М. Прусевича [673], В.К. Гульдмана [518] тощо.

Спробою вийти за межі окремих дисциплін книгознавчого циклу є альманах «Подільський книжник», що з 2008 р. друкується щороку на базі Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва (далі – ВОУНБ) [802]. Укладаючи збірник, Т.Р. Кароєва намагається представити всю палітру книжкового життя регіону, приділяючи особливу увагу історичним аспектам. Важливою складовою кожного випуску є статті, що розкривають зміст державних бібліотечних зібрань, приватних книжкових колекцій або книжкових інтересів пересічних подолян. Головними авторами тут виступають співробітники відділу рідкісних і цінних видань (далі – РіЦ) та краєзнавчого відділу, а також широке коло зацікавлених осіб з подільського наукового та фахового середовища. Обов'язковою умовою кожного випуску альманаху є археографічна розвідка, публікація архівних документів або передрук старої статті, що містить цінну профільну інформацію.

Чимало сюжетів було розкрито у публікаціях з регіональної історії, які прямо або опосередковано торкаються досліджуваної проблематики. У студіях А.Ю. Скрипника про діяльність адміністративних установ губернії [855], Г.Г. Кучерова про «Просвіту» [709], Ю.С. Земського про Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (далі – ПЄІСК) [640], І.В. Сесака про освітню мережу краю [849], О.М. Кошеля [700], Е.О. Зваричука [633] про культурно-просвітницькі ініціативи представників православної та католицької конфесій, Л.В. Баженова [286] та В.С. Прокопчука [814] про краєзнавчий рух зібрано та використано чимало фактографічних відомостей про книжкову культуру краю. Втім профільний матеріал цікавий науковцям лише як допоміжний засіб розкриття основної теми. Мабуть, найяскравіше це проявилось у монографії Ю.С. Земського «Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття» (Хмельницький, 2011) [641]. Автор неодноразово згадує про використання національними елітами друкованої продукції для вербування прибічників або демонстрації поглядів, але жодних оціночних чи порівняльних характеристик у зазначеному ключі не подає.

Книжність етнічних спільнот краю зазначеного періоду досліджується переважно вченими відповідних метрополій, причому як книгознавцями, так й істориками. Особливо активні польські автори, що є наслідком повороту польської історіографії після 1980 р. до висвітлення життя польської шляхти на колишніх кресах Речі Посполитої. Характерною рисою цих студій стало активне залучення до джерельної бази спогадів та матеріалів сімейних архівів представників шляхти. Подільські землі як складова Правобережної України є у центрі уваги уже згадуваних польських вчених Т. Епштейна, Я. Кушлейко, Р. Афтаназі тощо.

Єврейська спільнота є у центрі уваги ізраїльських вчених, які спільно з російськими колегами з Єврейського університету в Петербурзі підготували два випуски історичного путівника «100 еврейских местечек Украины» [884], присвячених подільським населеним пунктам. Книжність як одна з характерних рис культури цього етносу, безумовно, червоною стрічкою проходить через нариси про міста та містечка краю. Несподіваного висновку про механізм емансипації єврейського населення Східної Європи дійшла ізраїльська дослідниця І. Паруш, яка одним з його важливих каналів визначає жіноче читання [986].

Книжкова культура росіян на Поділлі досі не була об'єктом спеціального вивчення, адже як пануючий канон культури, який поширювався на всіх теренах держави, він аналізується дослідниками у контексті загальноросійських розвідок. А от книжкова справа росіян-старообрядців на теренах краю неодноразово привертала увагу спеціалістів як українських (С.В. Таранець [892; 893]), так й російських (І.В. Поздєєва [804]).

Таким чином, попри досягнуті результати існує необхідність доопрацювання та узагальнення фактографічного матеріалу про книжкову справу Подільської губернії за галузевим принципом, на базі якого можлива подальша інтерпретація зібраних відомостей у контексті заявленої проблеми.

* * *

Отже, у світовому історіографічному доробку наявні праці, що заклали основні теоретичні положення щодо ролі друку/книги у модернізації суспільства. У вітчизняній традиції простежується перевага первинного збору фактографічних

відомостей та наступної їх інтерпретації. Істориками та книгознавцями зібраний чималий матеріал, але переважно емпіричного характеру, який не дає можливості скласти цілісне уявлення про розвиток вітчизняної книжкової сфери, адже з деяких книгознавчих дисциплін відсутні узагальнюючі публікації щодо другої половини XIX – початку XX ст. Перед дослідниками постає потреба: а) здійснення конкретно-історичних досліджень з складання національного книговидавничого репертуару, статистики друку, книжкової інфраструктури та потенційної читацької аудиторії; б) узагальнення та інтерпретація наявного наукового доробку у книгознавчій площині. І лише після цього можливий аналіз матеріалу на основі історичної матриці.

У вітчизняній історіографії склалася ситуація, що більшість досліджень, здійснених у контексті книгознавчих матриць, не може дати відповіді на конкретно-історичні питання, адже вони далеко не завжди вписані у широкий економічний, соціальний або культурний контекст. З іншого боку історики, не володіючи дисциплінарними книгознавчими матрицями, намагаються інтерпретувати наявний матеріал у власних студіях, але з низьким ККД.

Раціональним виходом з такої ситуації є розгляд досліджуваної проблеми у масштабі окремого регіону, де на основі наявних теоретичних розробок істориків простіше інтерпретувати менші масиви інформації і легше здійснити додаткові конкретно-історичні та книгознавчі студії.

1.3. Джерельна база наукового студіювання

Вивчення історії книжкової культури подільського регіону потребувало залучення, крім звичних для істориків писемних джерел, ще й речових – власне книг та книжкових історико-культурних фондів. Треба зазначити також, що у цій роботі неопубліковані та опубліковані писемні джерела взаємодоповнювали один одного. Дисертанткою, за можливості, коли документи, особливо діловодного характеру, існували в різному графічному відображенні, перевага надавалася використанню опублікованих як джерел, що пройшли перевірку і від початку призначалися для критики широкого загалу.

Неопубліковані писемні джерела зберігаються переважно в архівах. Радянська практика формування фонду архівних матеріалів призвела до того, що книжкова культура суспільства в цілому слабо відображена в ньому. Достатньо широко представлений лише нормативно-правовий аспект її функціонування, діловодно-організаційний бік діяльності закладів книжкової галузі.

Основний масив профільної інформації зберігається у Державних архівах Вінницької (далі – ДАВіО) та Хмельницької (далі – ДАХМО) областей. Частина дублюючих відомостей, які згідно з практикою внутрішнього діловодства відправлялася по відомчій адміністративній вертикалі, можна зустріти у Центральному державному історичному архіві у Києві (далі – ЦДАК) та Російському державному історичному архіві (СПб.), але їхнє значне розпорошення по фондах та численні лакуни у збережених матеріалах робили не продуктивною архівно-пошукову роботу. У ЦДАК основними фондами, де зберігається відомча документація, є фонд 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» [4] та фонд 301 «Подільське губернське жандармське управління» [2; 3]. Це переважно звітна документація, яка у сконцентрованому вигляді знаходиться у ДАХМО. Корисними для дослідження виявилися справи, що містили окремі фактографічні відомості про книжкове життя регіону. Вивчення документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), де збирається профільна інформація, дало хоч й не значний кількісно матеріал, але унікальний та виключно інформативний для аналізу. Насамперед, це стосується збережених каталогів родових бібліотек, які розкривають зміст зібрань, яких сьогодні у первинному вигляді уже не існує [5-7; 12; 13].

Отже, базою архівних студій стали два обласних архіви, де сконцентровано профільну документацію, яку водночас вирізняє значна розпорошеність по фондах. Як наслідок, переглянуто та використано значне число фондів (ДАВіО – 27 фондів, ДАХМО – 21 фонд) різних подільських установ та організацій, але стосовно лише вузького аспекту їхньої діяльності.

Фактографічно насиченим виявився фонд «Канцелярія подільського губернатора» (ДАХМО, ф.228) [114-134]. Він містив поточне листування з Головним управлінням зі справ друку Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), комітетами цензури, київським, подільським і волинським генерал-губернатором, управлінням Київського телеграфного округу, попечителем Київського навчального округу, начальником Подільського губерньського жандармського управління, повітовими справниками. На жаль, даний фонд значно постраждав під час пожежі у Кам'янець-Подільському міському державному архіві 2004 р., значна частина матеріалів загинула, а та, що залишилася, законсервована. У розпорядженні автора є записи зроблені ним у 1999-2003 рр. Треба зауважити, що від початку формування архівного фонду наявний матеріал був фрагментарним, що, ймовірно, пов'язано з погромними діями революційних років, коли нищилася документація імперських владних структур, та практикою формування архівних фондів перших років радянської влади, коли значний масив «другорядних» документів був вилучений для переробки на папір.

Подільський губернатор, як й будь-який інший губернатор Російської імперії, щорічно подавав «Відомості про існуючі у ... губернії друкарні, літографії, книжкові магазини та бібліотеки» до Головного управління зі справ друку (далі – ГУД) при МВС. Ці відомості історики традиційно використовували для аналізу динаміки мереж книжкових закладів регіону, хоча вони не були абсолютно достовірними і точними. Ця категорія документів включала основні відомості про установу: прізвище та ім'я власника, адресу, дату підписання свідоцтва (для друкарень, книжкових магазинів і лавок); назву закладу та засновника, адресу, дату підпису прохання або статуту (для бібліотек). Первинний варіант по кожному повіту складався повітовими справниками. Зведений примірник вже формували губерньські чиновники, які відправляли його у ГУД. Перехресний аналіз відомостей, із залученням інших джерел, свідчить про їхню неповноту та серйозні розходження у змісті цих списків, адже дати заснування та прізвища власників не звірялися з свідоцтвами, оригінали яких зберігалися у канцелярії губернатора та у власника. Від початку передбачалося, що повітові справники, складаючи відомість по своєму

повіту, мали бути ознайомленими із змістом вихідних документів, але вони цього не робили. Звідси «інформаційний шум», який з року в рік тільки посилювався, особливо на тлі зростання кількості профільних закладів. Скидається на те, що справники брали попередній список, когось додавали, когось виключали. З датами поводитися доволіно, не звертаючи уваги, що вони вказують: заснування чи переєстрацію. В інформації про власника часто зустрічаються прізвища без ініціалів, з ініціалами попереднього власника, особливо родича, або навіть місцеве прізвисько. Доволі багато плутанини в іменах власників-євреїв, що подавалися то у натуралізованому вигляді, то русифікованому (Дувид–Давид, Шломо–Соломон).

Репрезентативність відомостей як джерела знижує ще низка обставин. По-перше, одна й та сама людина могла отримати за весь період діяльності свого закладу кілька свідоцтв. Наприклад, друкар купував нове обладнання, змінював адресу друкарні, призначав замість себе іншу відповідальну особу – родича або сторонню людину. Відповідно, розібратися у плутанині ініціалів або їхньої відсутності, у датах іноді вкрай складно. По-друге, чиновники повітової та губерньської адміністрації рідко розрізняли книжкові магазини, книжкові лавки, книжкову торгівлю та книжкові склади, хоча з юридичної точки зору ці відмінності були істотними. Як наслідок, заклад міг фігурувати у списках то в одній, то в іншій формі. По-третє, деякі категорії книготорговців та книжкових складів взагалі не відображалися у відомостях. Багато повітових справників ігнорували профільні мережі, що формувалися та існували по Міністерству народної освіти (далі – МНО), духовному відомству, а для Подільської губернії це були істотні показники. Поза увагою чиновників опинялися книжкові лавки, бібліотеки, які працювали на залізниці, у військовому відомстві, на підприємствах, зокрема цукрових заводах. Ними не обліковані бібліотеки, які діяли при громадських організаціях. Особи, які торгували у рознос, до кінця XIX ст. отримували дозвіл на свою діяльність в повітових поліцейських управліннях. Про їхнє існування взагалі нічого не виявлено. Згадували іноді тих, хто торгував у містах. В офіційних документах ігнорували стаціонарну книжкову торгівлю з лавок іншого профілю (бакалійного,

галантерейного, колоніальних товарів). По-четверте, з часом (близько 1909 р.) з цих відомостей зникли дати заснування.

Таким чином, у матеріалах цього фонду осіла інформація тільки про ті книжкові заклади, які ініціювалися індивідуально, діяли в окремих приміщеннях і дозвіл на діяльність яких давав губернатор. Як наслідок, за офіційними відомостями, наприклад, у 1902 р. у Вінницькому повіті – жодної бібліотеки, а за зібраною нами інформацією – лише у Вінниці – 4, а у Вінницькому повіті – 57 бібліотек Вінницького комітету Піклування про народну тверезість [62], 6 благочинницьких бібліотек.

У фонді 228 зберігалися справи, що містили листування про можливість відкриття або придбання літографій, друкарень, книгарень та бібліотек приватними особами або організаціями. Серед документів – звернення приватних осіб або організацій, бажаючих відкрити друкарню, книготорговельний заклад або бібліотеку, відгуки поліцмейстера про їхню благонадійність і рішення губернатора з цього приводу. Крім того, іноді в цих же справах містилися деякі відомості про прохачів: адреса, прізвище, ім'я, по-батькові власника, рік народження, місце проживання, освітній ценз, майнове становище і відомості про службу. Ці документи дозволяли значно доповнити загальну картину про мережу профільних закладів краю, але також не були зібрані з виключною повнотою.

Поточне життя закладів книжкової галузі регулювали організаційні документи: свідоцтва, статuti та правила. З таких документів отримуємо основні дані про заклад: адресу, прізвище та ім'я власника, його соціальне походження, профіль діяльності, на яку давалося свідоцтво. Свідоцтво візував губернатор після отримання звернення, складеного за встановленим зразком. Дана категорія документів могла містити характеристику поліграфічного обладнання (для друкарень та літографій), тематику пропонованої літератури (для книгарень). Офеням видавалися особливі свідоцтва, в яких вказувалося, на якій території вони могли торгувати книгами. Дата підпису свідоцтва вважалася юридичною датою влаштування закладу друку, датою його переміщення або зміни статусу. Між тим, реальне відкриття друкарні, книгарні чи бібліотеки могло відбутися набагато пізніше

або взагалі не відбутися. Наприклад, Могилів-Подільська міська публічна бібліотека, дозвіл на відкриття якої був отриманий у 1910 р. [109], так й не почала функціонувати. Є свідоцтва, які отримували, але не використовували. Попри те, що цей вид документів мав обов'язково зберігатися у канцелярії губернатора, у фонді було виявлено лише окремі примірники свідоцтв.

Статутна документація також мала зберігатися у МВС та канцеляріях губернатора. У подільських архівах статути було виявлено у відповідних справах фондів засновників бібліотек – Міських дум та їхніх управ [56; 75; 78], що дозволило заповнити лакуни фонду 228 ДАХМО. У цих же фондах виявлено правила функціонування бібліотек, що створювалися як внутрішні документи і не потребували візування у МВС. Правила докладно описували вартість книговидачі за розрядами, терміни користування літературою для кожної окремої категорії читачів, розміри залогів та штрафів, умови обслуговування іногородніх, час роботи абонементів та читального зала, читацькі привілеї окремих груп населення. На відміну від статуту правила можна було змінювати. Більш-менш повно у фонді 228 зберігався лише комплекс документів Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки: статут, листування про відкриття, щорічні звіти про діяльність [116; 119; 133].

Чиновники з особливих доручень при губернаторі мали, як відомо, перевіряти двічі на рік діяльність друкарень, зміст книжкового асортименту книгарень, книжкових фондів бібліотек, втім їхніх звітів про виконану роботу не виявлено. Так само у фонді не знайшла відображення звітна документація друкарень, яка у Російській імперії мала подаватися за формою «Відомості цензурним роботам», згодом – «Перелікові списки підцензурним виданням...». Вони мали містити інформацію про твори друку, випущені в окремих друкарнях, друкарнях одного міста або всієї губернії тощо. Їх мали відправляти у МВС.

Видання та поширення нелегальних видань є важливою складовою книжкової культури досліджуваного періоду. Умови існування цього шару культури не сприяли їхній документації. Фактично вони могли бути відображені тільки в матеріалах органів влади. У фонді 228 містилися відомості про заборону друку видань, випадки нелегального книгопоширення на теренах губернії [115; 119; 120; 126; 127; 131]. У

справах можна було знайти матеріал про факти заборони або виявлення та поширення заборонених книг. Це стосувалося творів аморального змісту, не відповідних церковним канонам, що розпалювали міжнаціональну ворожнечу, пропагували революційні вчення, але були серед них книги, заборонені через мову написання, насамперед, українську та польську [115].

Даний сегмент інформації про книжкову культуру дубльований у діловодній документації та листуванні Чернівецької та Ямпільської поштово-телеграфних контор (ДАВіО, ф. Д-22 [33-35] та Д-27 [36-38]), прокурорів Кам'янець-Подільського (ДАХмО, ф. 281 [140; 141]) та Вінницького (ДАВіО, ф. Д-192 [51]) окружних судів та їхніх товаришів по Літинському (ДАХмО, ф. 791 [165], ф. 792 [166]) та Ушицькому (ДАХмО, ф. 796 [167]) повітах, Кам'янець-Подільського міського та повітового (ДАХмО, ф. 292 [142-150] та ф. 267 [139]) поліцейських управлінь, внутрішня документація останніх збереглася погано через її знищення у перші революційні роки. Можна було очікувати концентрації документів про неблагонадійних осіб, пов'язаних з книжковою справою, агентурних даних про нелегальну літературу у книжкових магазинах і бібліотеках у фонді Подільського губерньського жандармського управління, але такого у складі ДАХмО не існує, а у відповідному фонді (ф. 301) ЦДАК України подібної інформації обмаль.

Діяльність Подільської православної єпархії щодо книжкової справи розкривається у низці фондів ДАХмО. Документи, що зберігаються у фондах Подільської духовної консисторії (ф. 315) [151-154], Подільської духовної семінарії (ф. 64) [98-100], Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (ф. 832) [168-170] подають інформацію про дії відомства з розповсюдження певних видань, розвиток єпархіальної бібліотечної мережі регіону, зокрема бібліотек навчальних закладів. Звіти єпархіальної та повітових училищних рад висвітлюють функціонування єпархіальної бібліотечної мережі. У матеріалах фонду Вінницької повітової ради (ДАВіО, ф. Д-283 [76; 77]) зібрано циркуляри Подільської єпархіальної училищної ради, статистика про бібліотечну мережу повіту, списки книг для неї, фінансові витрати на їхнє утримання, відомості про бібліотеки окремих навчальних закладів.

У цей період розвивалося також бібліотечні мережі інших відомств. Їхню основу складали народні бібліотеки, що обслуговували читачів безкоштовно і були розраховані на найбільшні прошарки населення. У більшості випадків діяли вони на основі типових статутів і правил. Їхня звітна документація менш різноманітна. Цей тип бібліотек забезпечувався типовими комплектами книг, адаптованих для читача з народу. Ініціаторами створення бібліотек цього типу були Подільська єпархія, повітові земства, комітети Піклування про народну тверезість, тому статутна інформація відкладалася переважно у фондах цих установ.

Основна земська діловодна документація була доступна у друкованому вигляді, архівних матеріалів у досліджуваному аспекті виявлено небагато, але вони дозволили порівняти розмір та динаміку витрат на бібліотечні потреби, проаналізувати списки книг та навчальних посібників, придбаних для бібліотек. Переглянуто фонди окремих повітових земств, з яких насиченим інформацією виявився Вінницький (ДАВіО, ф. Д-255 [67-73]). Відзначимо, що губернське земство взагалі не займалося бібліотечною справою: ні організаційно, ні матеріально. І, навпаки, губернський комітет Піклування про народну тверезість всіляко опікувався та контролював розвиток бібліотечної мережі, що знайшло відображення у матеріалах відповідного фонду (ДАХмО, ф. 236 [135-138]). Діловодна документація повітових комітетів осіла у фондах Кам'янецького (ф. 125 [110-113]), Ушицького (ф. 494 [163]), Летичівського (ф. 495 [164]) повітових комітетів, що зберігаються у фондах ДАХмО, та Вінницького повітового комітету (ф. Д-244 [61-66]) – ДАВіО. Виявлений матеріал охоплює щорічні звіти про діяльність, листування щодо відкриття, комплектування та обладнання бібліотек, проведення публічних народних читань, бібліотечну документацію про розмір фондів, кількість та склад читачів, книговидачу.

Розробка історії окремих бібліотек вимагала звернення до статутів тих організацій, при яких вони діяли (громадських зборів, міських клубів, комерційних зібрань, медичних товариств тощо). На жаль, в обласних архівах таких статутів практично не виявлено, а от друковані їхні варіанти, як правило, містили тільки статтю про можливість створення бібліотеки та мету її існування.

Матеріали з історії спеціальних бібліотек частково можна було отримати із звітів відповідних організацій (гімназій, училищ, товариств, тощо), при яких функціонували бібліотеки. В обласних архівах – це фонди відповідних організацій.

Важливою складовою джерельної бази стала також діловодна документація навчальних закладів та їхніх мереж на території Подільської губернії. «Звіти» дирекції народних училищ Подільської губернії (ДАХМО, ф. 67 [102-106]) та повітових училищних Рад розширили уявлення про кількість та фонди шкільних бібліотек губернії. На підставі документів фонду 67 можна скласти уявлення про книжковий репертуар, доступний для читацької аудиторії соціальних низів 1850-1860-х років, адже через фінансові проблеми населення та відсутність стаціонарної книготорговельної мережі у губернії ці бібліотеки були чи не єдиним способом отримання доступу до книги. Фонди середніх навчальних закладів Брацлавської чоловічої (ДАВіО, ф. Д-182 [50]), Вінницьких чоловічої та жіночої (ДАВіО, ф. Д-14 [16-18] та ф. Д-19 [27-31]), Жмеринських чоловічої та жіночої (ДАВіО, ф. Д-17 [24-26] та ф. Д-173 [48; 49]), Кам'янець-Подільських чоловічої та Маріїнської жіночої (ДАХМО, ф. 319 [155-162] та ф.65 [101]) гімназій, Вінницьких реального та комерційного (ДАВіО, ф. Д-15 [19-23] та ф. Д-20 [32]) училищ містять протоколи педагогічних рад, ділове листування, що повідомляють про щорічні придбання книг для бібліотек, обговорення окремих видань та можливості їхнього надходження у бібліотечні фонди.

Матеріали про облаштування публічних бібліотек у великих містах Поділля містяться у документації відповідних Міських дум та управ – Вінниці (ДАВіО, ф. Д-230 [55-60], Д-262 [74; 75]), Гайсина (ДАВіО, ф. Д-286 [78-82]), Проскурова (ДАХМО, ф. 54 [97]). Могилів-Подільська та Барська публічні бібліотеки знайшли відображення у фонді «Подільського губернського з міських справ присутствія» (ДАХМО, ф. 117 [107-109]). Наявна документація не тільки відображають економічний та фінансовий аспекти діяльності цих бібліотек, а також подають інформацію про проектування та розміщення бібліотечних приміщень, їхній інтер'єр. Інформація про розташування закладу, склад його розпорядчого комітету побічно свідчить про статус бібліотек у місті.

На жаль, діловодство щодо книготорговельної та книговидавничої діяльності практично не збереглося або й не збиралося. Тільки фонди Брацлавського та Вінницького (ДАВіО, ф. Д-352 [18] та ф. Д-29 [39-41] та) податних інспекторів дали певне уявлення про розміри річного торговельного обігу окремих комерційних закладів книжкової галузі губернії.

Особливу групу джерел складають рукописні каталоги бібліотек навчальних закладів (Вінницького комерційного училища [32], церковнопарафіяльних шкіл (далі – ЦПШ) Вінницького повіту [77]) та родових (Потоцьких-Строганових-Щербатових з Немирова [13], Ярошинських з Антополю [7], Урбановських-Стажинських з Загінців [5; 6]) книгозбірень. Каталоги зібрань є дуже важливим першоджерелом для тих бібліотек, що повністю зникли або розсіялися. Вони дають інформацію про бібліотечний фонд на конкретний час функціонування книгозбірні, інформують про склад, зміст та обсяг книжкового фонду. За їх допомогою можна проводити книгознавчий аналіз фонду, його тематичну, кількісну, мовну характеристику, втім вони не дають інформацію про історію формування бібліотеки, приналежність тих чи інших книг різним поколінням їхніх власників, про співвідношення між «оперативними» і «випадковими» або «законсервованими» фондами. Тільки глибоке проникнення дослідника у духовне життя епохи, широке зіставлення і пошуки аналогій дозволяють зрозуміти сухі каталогові записи.

Корисним виявилось звернення до родинних архівів, зокрема, у вінницькій родині Усаченків зберігається машинописна копія спогадів їхнього предка, подолянина за походженням, академіка ВАСГНІЛ І.Є. Глуценка, написаних у 1971 р. [175].

* * *

Специфіка об'єкту дослідження зумовила використання значного масиву опублікованих писемних джерел. Об'єктивним показником до цього стала також радянська архівна практика збору документного масиву, яка не передбачала висвітлення повсякденного функціонування закладів книжкової справи, а також приватних книжкових і читацьких інтересів громадян.

Опубліковані джерела, використані у дисертації, за їхньою репрезентативністю, змістом і особливостями викладу тексту можна класифікувати у наступні групи:

- а) законодавчі та нормативно-правові акти;
- б) діловодні матеріали закладів, організацій, товариств, комісій;
- в) статистичні джерела;
- г) довідкові видання інформаційного характеру;
- г) бібліографічні посібники та каталоги;
- д) матеріали періодичного друку;
- е) джерела особового походження.

Знання нормативно-правового поля допомагає зрозуміти загальні умови функціонування та розвитку закладів книжкової справи Російської імперії взагалі, та її українських теренів зокрема. Необхідність виживати в умовах контролю за кожним закладом призвела до широкого оприлюднення профільного актового матеріалу у вигляді зводу *законодавчих* матеріалів, їх тематичних збірок, інструктивного викладу циркулярів і розпоряджень урядових органів. Законодавчі та нормативні документи визначали норми життя всеросійського суспільства та характер взаємостосунків державних структур, громадських об'єднань та приватних осіб, зокрема й в книжково-просвітницькій справі. Заявлена тема дисертаційної роботи сформувала потребу вивчення та аналізу законодавчих матеріалів про друк, його цензуру, про відкриття та функціонування друкарень, книготоргових закладів, бібліотек та діяльність інших соціальних інститутів із збереження та використання книги. Профільна діяльність регламентувалася нормативними актами, що створювалися переважно у МВС, МНО, а також документами Найсвятішого Синоду.

Законодавчо-нормативна документна база змінювалася історично. 1862 р. для зручності орієнтації в існуючій нормативній базі вперше спробували випустити спеціалізований збірник профільних матеріалів «Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г.» [213]. Посилення політичного бродіння у суспільстві, капіталізація поліграфічного виробництва, збільшення обсягів друкованої продукції у країні викликали появу Тимчасових правил про друк 1865 р.,

до яких зміни та доповнення вносилися впродовж наступних кількох десятиріч. Результатом цієї діяльності став «Устав о цензуре и печати» (1890) [220; 221], який визначав порядок видання книжкової продукції, дозвільний порядок відкриття друкарень, книгарень та бібліотек, правила книжкової торгівлі як через стаціонарні точки (магазини, лавки), так і через гуртових поширювачів.

Нормативну базу, якою керувалися представники церковного відомства, було зосереджено у спеціальному збірнику «Сборник законоположений и распоряжений по духовной цензуре с 1720 по 1870 гг.» (1870) [212], що пізніше неодноразово перевидавався із поточними доповненнями.

Як наслідок діяльності урядових та церковних структур з цензури книг з'явилися списки заборонених в Російській імперії книг, кількість яких значно зросла після скасування попередньої цензури у 1905 р. [324]. Їхніми зусиллями було створено також списки творів друку, не допущених у публічні бібліотеки [324], та списки видань, ухвалених для використання у народних бібліотеках та бібліотеках при початкових навчальних закладах [336-338]. Вони також постійно поновлювалися, переглядалися та доповнювалися.

Важливими для вивчення законодавчої та нормативної бази книжкової культури є спеціалізовані збірники, упорядковані Д.В. Вальденбергом, К.К. Арсен'євим, Г.А. Фальборком та В.І. Чарнолузьким. Збірники Д.В. Вальденберга мали нормативно-правовий характер і адресувалися юридичним й фізичними особам, зайнятим книжково-просвітницькою діяльністю [288]. Вони містили коментарі офіційних документів: законів, правил, інструкцій Сенату, регламентуючих книжкову практику. Перша частина включала тексти законодавчих актів, друга – довідкові відомості, практичні вказівки, що стосуються друку видань, а також інформацію про заклади книжкової інфраструктури імперії. У книзі К.К. Арсен'єва акумулювалися тексти нормативних актів про друк 1855-1903 рр. з численними аналітичними коментарями автора [183]. Зокрема, він чітко прописав умови звільнення від попередньої цензури друкованої продукції, простежив історію духовної цензури, перекладних творів тощо.

На допомогу громадським діячам у галузі народної освіти та культури відомі російські дореволюційні діячі шкільної та позашкільної освіти Г.А. Фальборк та В.І. Чарнолуський неодноразово уклали спеціальні збірники законів, розпоряджень, правил, інструкцій та статутів щодо цензури видань, правил функціонування друкарень, видавництв, книгарень, бібліотек та палітурень [184; 225-227]. В них висвітлювалися обов'язки чиновників МВС та місцевої адміністрації стосовно книжкової справи.

Необхідність зрозуміти правила функціонування розвинутої бібліотечної мережі навчальних закладів привела до вивчення рішень та розпоряджень МНО. Керівництво Київського навчального округу на їх основі складало та розсилало циркуляри на місця, зокрема й у Подільську губернію. Ними мали керуватися навчальні заклади, опікуючись бібліотеками [188; 190; 191; 205-209].

Основним нормативним актом існування Вінницької [216], Гайсинської [217], Проскурівської [224] публічних, Гайсинської [218] єврейської, Піщанської [222] громадських бібліотек були їхні «статути». У статутах, затверджених губернатором, визначалися правила використання фондів бібліотек, внутрішній розпорядок діяльності бібліотеки, її режим, організація роботи з читачами. Їх доповнювали правила користування бібліотеками у Кам'янці-Подільському (1902) [241], Вінниці (1908, 1912) [242], Могилів-Подільському (1912) [200]. На основі цих документів склалися інструкції для розпорядчого комітету та читачів [253]. Подільська Єпархіальна бібліотека також діяла на основі статуту та правил [201; 223]. Народні бібліотеки керувалися типовими статутами та правилами.

Діловодна документація є інформативним, досить різноманітним видом джерел. Їй притаманний високий ступінь об'єктивності та достовірності наявних матеріалів.

Огляд діловодної документації можна почати з річних звітів публічних бібліотек або організацій, до складу яких входили бібліотеки. Кам'янець-Подільська публічна російська бібліотека регулярно оприлюднювала свої звіти окремими виданнями [274]. Діяльність єпархіальної бібліотеки висвітлювалася у щорічних звітах ПЄІСК [270], при якому існувала. У щорічних звітах про діяльність

Кам'янець-Подільської [260; 261; 745] та Немирівської [262; 646] чоловічих, Кам'янець-Подільської жіночої С.А. Славутинської [250] гімназій, Могилів-Подільського комерційного училища [263], Тульчинського єпархіального жіночого училища [264] містилися окремі розділи, присвячені бібліотекам. На сторінках «ПЕВ» регулярно друкувалися звіти про діяльність бібліотек Подільської духовної семінарії [265-269]. Ці звіти охоплюють всі аспекти діяльності цих книгозбірень: кількість книг у фонді, число читачів і відвідувань, тематичне розмаїття літератури, фінансові можливості даних закладів.

Своєрідним енциклопедичним зводом діяльності органів місцевого самоврядування, який дозволив досліджувати просвітницькі ініціативи у контексті життя краю, є збірники постанов губерньського та 12 повітових земств, їх щорічні звіти та стенографічні матеріали зібрань. Ці збірники, в основу яких було покладено хронологічні та тематичні принципи, у розгорнутій історичній ретроспекції висвітлювали вектори діяльності місцевих органів з поширення та укріплення письменності, друкованого слова, книжкової культури [243-249; 251; 278; 279]. За ними можна ознайомитися з робочим процесом обговорення й ухвалення документів, «почути» дебати та дискусії, розгорнуті повідомлення їхніх членів та гласних. У цих виданнях друкували дані про видавничу діяльність, земські книжкові склади, бібліотечну мережу, відтворювали обговорення цих питань, реакцію гласних на існуючі проблеми, хід виконання попередніх рішень земських зібрань. «Постанови» земських зібрань органічно доповнювали зібрану інформацію. У «Доповідях» цих зібрань виявлено підготовчий матеріал, що став підставою для рішень. «Звіти» повітових земських зібрань розкривають обсяги зробленого за рік, несуть інформацію про джерела та розміри фінансування різних напрямів книжкової діяльності земств. Офіційні діловодні матеріали доповнювалися друкованими виданнями оглядового характеру (наприклад, звіти та начерки з розвитку народної освіти [232]), матеріалами основної та поточної земської статистики.

Безумовно, діловодна документація має свої недоліки. Щорічні звіти однотипні, окреслене коло питань повторюється з року в рік. Текстова частина незначна, подаються переважно статистичні дані. Хоча останнє дозволяє з'ясувати

динаміку процесів, що характеризувалися цими матеріалами. За допомогою звітів можна простежити зміни фінансового становища бібліотек, чисельність фондів, кількість читачів тощо. Водночас в них відсутня інформація про соціальний склад відвідувачів

Статистичні джерела широко використовувалися для загальної характеристики освітньо-культурної ситуації у регіоні, аналізу поліграфічної, книготорговельної та бібліотечної мереж регіону. Налагодження збору статистичної інформації, необхідної для управління державою, було однією з важливих складових її модернізації. Якщо на середину XIX ст. таких видань було обмаль [228; 229] і містили вони загальнодержавний матеріал, то наприкінці століття публікувалася статистична інформація різної тематичної спрямованості, зокрема щодо кожної губернії.

З матеріалів урядової статистики використано матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р. [230], які дозволили проаналізувати чисельність та рівень письменності населення досліджуваної губернії за низкою ознак: гендерною, становою, етнічною, віковою тощо. Вони надали можливість аналізу населення губернії за сферою зайнятості, що, в свою чергу, допомогло ранжувати різні його соціальні групи щодо можливого рівня матеріального забезпечення. Завдяки цьому було окреслено потенційне коло фінансово спроможних покупців книг та користувачів платних послуг у бібліотеках. Матеріали перепису 1897 р. та перепису УСРР 1926 р. [231] дозволили також здійснити реверсивне та презентивне прогнозування рівня письменності упродовж 1847-1917 рр.

Губернський статистичний комітет щороку готував «Обзор Подольской губернии за ... год» (Кам'янець-Поділ., 1873-1913) [233] як додаток до щорічного звіту губернатора, що містив загальну статистику по друкарнях та літографіях, книжкових магазинах та лавках, публічних бібліотеках губернії (коротку інформацію про річну діяльність Кам'янець-Подільської публічної російської бібліотеки), а також статистику про поширення періодичних видань. Завдяки «Обзору...» на основі типологізованої інформації було простежено динаміку розвитку різних галузей книжкової справи губернії за тривалий період. Водночас

відомчим підпорядкуванням губернського статистичного комітету МВС зумовлена неповнота статистики щодо бібліотечної мережі краю. За російським законодавством, в органах МВС реєструвалися всі друкарні та книгарні, а також бібліотеки, які діяли як окремі установи. Книгозбірні всіх інших відомств залишалися поза офіційною статистикою, втім інформація про приватні комерційні бібліотеки з'явилася лише після 1905 р.

Статистичні джерела є серйозною доказовою підставою у дослідницькій роботі, але завжди виникає проблема з їхньою повнотою та методикою збору й опрацювання. Це підштовхує до використання історико-порівняльного метода, зіставлення статистичного матеріалу з іншими видами історичних джерел.

Масив *довідкових та бібліографічних видань* представлений універсальними, галузевими та регіональними енциклопедіями, словниками, довідниками, губернськими та єпархіальними пам'ятними книжками й календарями, каталогами бібліотек, а також бібліографічними покажчиками.

В універсальних енциклопедіях подана загальна інформація як про державний устрій та управління Російською імперією, формування місцевих органів влади, реформи, окремі державні акти, особливості функціонуванні книжкових закладів, так й про національні рухи, появу політичних партій, закладів освіти та культури. Персональні статті про видатних особистостей з фактографічними даними робили ці видання незамінними у науковій роботі. Акумуляована інформація з вищеназваних проблем, за темою дисертації, сформувала гостру потребу у використанні «Энциклопедического словаря» Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона [309], «Енциклопедії українознавства» [293], «Еврейской энциклопедии» [291], «Краткой еврейской энциклопедии» [297], «Encyklopedia powszechna» [312].

Загальні відомості з історичного минулого українських теренів досить повно і об'єктивно відображено у галузевому енциклопедичному зводі знань «Українській історичній енциклопедії» [292].

У галузевих довідкових виданнях енциклопедичному словнику «Книговедение» [295], енциклопедіях «Книга» [294], «Библиотечная энциклопедия» [287] подано загальні відомості з історії української та російської книжкової справи.

Знання загальноросійського контексту дозволило зрозуміти загальні тенденції і на цьому тлі виокремити українські особливості. Важливо було з'ясувати причини їхньої появи, простежити взаємозв'язок та взаємозумовленість цих процесів.

Самостійне місце серед джерел довідкового характеру займають біографічні довідники загального [305] та регіонального [286; 296] характеру, персональні статті яких містять повну, науково вивірену інформацію про персоналії, творчу біографію, перелік праць дослідника.

У дореволюційний період було підготовлено низку профільних довідкових видань. Загальноросійські адресні книги книгопродавців, видавців, торговців нотами, редакцій газет і журналів, бібліотек для читання і закладів друку активно випускалися на початку ХХ ст. [281; 283; 288]. Капіталістичні реалії – потреба у найширшій клієнтурі – змушували подолян заявляти про себе у подібних виданнях. Це робилося за власним бажанням, тому такі довідники не охоплювали всіх представників книжкової справи краю.

«Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий» (М., 1904), укладена власником одного з московських букіністичних магазинів М.Я. Параделовим [284], містила відомості про тих збирачів, які контактували з укладачем, тому, зрозуміло, не відображала всієї дійсності. Заявлено було про 10 осіб з Подільської губернії як бібліофілів, охарактеризовано їхні бібліофільські інтереси. Серед них як представники старовинних польських і російських дворянських родів, так і представники вже нової інтелігенції. Його роботу через кілька років продовжив одеський діяч Є.А. Шуманський [306].

Губернські та єпархіальні пам'ятні та адресні книги [282; 299-303; 307; 308], путівники по Кам'янцю-Подільському [285], Вінниці [290; 304] подавали інформацію про спеціалізовані заклади книжкової галузі (бібліотеки, друкарні та літографії, книгарні та книжкові склади). Перегляд цих публікацій за кілька років дає можливість простежити переміщення закладів, передачу іншим особам. Інформація про осіб, які служили у відомствах, закладах або працювали у громадських організаціях, дозволила персоніфікувати авторський колектив (авторів, укладачів, перекладачів) регіону, власників бібліотек, книги з яких виявлено нами у сучасних

регіональних установах, що зберігають дореволюційні книжкові видання. З цією ж метою для збору додаткової інформації у професійному зрізі використовувалися відомчі довідники, зокрема «Памятная книга по Киевскому учебному округу на ... учебный год» [298] щодо вчителів, «Юридический календарь М.Острогорского на ... г.» (СПб., 1909-1917) [310] щодо юристів.

Певною мірою як довідкове джерело використовувалися ювілейні книги «Двадцатипятилетие Каменец-Подольской публичной русской библиотеки (1866-1890)» (1891) [260], «Историческая записка о Немировской гимназии (1838-1888)» [646], що містили статистичний матеріал та біографічні відомості.

Окремий блок джерел являють реєстри (каталоги) книгозбірень. Особливу увагу цьому аспектові приділяли діячі польської культури. Ще у 1875 р. подібну роботу здійснив Ф. Радзішевський [318], який зафіксував 46 книгозбірень на теренах Подільської губернії. Ним було узагальнено інформацію про публічні, монастирські, шкільні, родові та особисті книгозбірні. Своєрідним продовженням цієї праці став ґрунтовний двотомник «Zbiory polskie» (2 т., 1926-1927) Е. Хвалевика відомого польського книгознавця та бібліографа [311]. Разом з ненадрукованим третім томом він давав інформацію про 10 тис. зібрань [968], серед яких було зафіксовано 79 подільських збірок. Як правило, автор інформував про населений пункт та власника бібліотеки, іноді додаючи невеличку характеристику її змісту або цікаві відомості з її історії. Реєстраційний напрям досліджень польських фахівців продовжила у сучасних умовах У. Пашкевич [313], яка склала реєстр каталогів польських бібліотек, серед яких були і зібрання з Поділля. Інформація про книгозбірні росіян з Поділля містилася у матеріалах відомого російського книгознавця та бібліофіла У. Іваска [332].

Історичні джерела довідкового типу характеризуються лаконічним і схематичним викладом матеріалу, що й визначає їхнє цільове призначення – виявити, встановити, уточнити фактографічні дані. Особлива архітектоніка довідкових видань пристосована для швидкого отримання довідок, а не для суцільного читання. Тому довідкові джерела, широко використані у науковій роботі, не мали пріоритетного значення.

Важливою складовою джерельної бази став комплекс *бібліографічних* покажчиків, що відображають український бібліографічний репертуар. Насамперед, це такі багатотомні видання, як «Книга в Україні. 1861-1917» (вип. 1-18) [345], «Репертуар української книги. 1798-1916» (вип. 1-9) [356], «Друкований зведений каталог україномовної книги» (вип. 1-4) [332], «Україномовна книга у фондах НБУВ» (вип.1-5) [371]. Вони є джерелом інформації про видання, що друкувалися в українських губерніях, та україномовні видання, що видавалися у світі. Бібліографічні описи подають інформацію про вихідні відомості, вартість та наклад видань, що значно збагачує розуміння тодішніх можливостей їхнього поширення та придбання.

Для історичного висвітлення книжкової культури регіону важливо мати максимально повне уявлення про репертуар його книжкової продукції. Тільки він здатний дати узагальнену інформацію про те, що, як та ким друкувалося, які організації виступали у ролі суб'єктів книговидавничої справи. Інформацію про подільські видання було почерпнуто з покажчика «Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1853-1923)» (Вінниця, 2006) [348], укладеного дослідницею у попередні роки та згодом доповненого. Якщо первинно було зібрано інформацію про 2 154 видання, то за уточненими даними [345] – 2 903. Це дало можливість простежити динаміку зростання книговидання на території Подільської губернії, розширення географії друку, мовного та тематико-типологічного розмаїття. Вихідні відомості самих книг, надрукованих у досліджуваний період, допомагають також уточнити час існування друкарень-одноденок, які не потрапили до офіційних відомостей, демонструють наступність друкарських закладів, їхній перехід від одного власника до іншого. Порівняння вихідних даних книг дозволяє виявити ті поліграфічні підприємства, які найактивніше займалися книгодрукуванням, оцінити їхній внесок у репертуар місцевої книги. Крім того, вони дають можливість визначити приблизну дату відкриття або закриття друкарні, період її функціонування, особливо у тих випадках, коли архівні джерела мовчать.

Досвід роботи над складанням регіонального книговидавничого репертуару довів наявність значних лакун у національному репертуарі, що пов'язано з

обмеженими можливостями укладачів останнього, адже багато місцевих видань, особливо діловодного характеру (звітів, протоколів, доповідей, кошторисів), відбитків з місцевих періодичних видань, не потрапили у провідні бібліотеки країни, не були відображені у бібліографічних посібниках.

Цінним джерелом інформації є бібліографічні покажчики досліджуваного періоду. Кожний бібліографічний текст несе певну історико-культурну інформацію. Власне його наявність свідчить про виникнення потреби в упорядкуванні інформації. Він є свого роду описом стану документної сфери в тій частині та на той час, коли він був складений. Бібліографічна література як похідне історико-культурного процесу відображає його закономірності, і в цьому сенсі її джерельна функція безумовна. Сукупність створених у регіоні бібліографічних покажчиків відображає книжковий інтерес подолян до тих чи інших сфер знань, свідчить про його повноту та рівень, а також певною мірою репрезентує книжковий репертуар регіону у зазначений час. Зміст бібліографічного джерела пов'язаний із умовами місця і часу його створення. Він завжди виказує наявність або, навпаки, відсутність тих чи інших імен, тих чи інших творів. Серйозний матеріал для роздумів дає й сама класифікаційна схема бібліографічного тексту, за якою можна судити про ступінь розробки або інтересу до певної проблематики.

Численні тематичні бібліографічні покажчики, прикнижкові та пристатейні бібліографічні списки, що були підготовлені в регіоні, чітко вказують на коло видань, із змістом яких були знайомі подоляни, коли вивчали зазначену тематику, наочно засвідчують рівень книжкової культури подолян, коло їхніх інтересів. Незначна їх кількість і тематична фрагментарність обмежує можливість скласти коло читання подолян, але є важливим додатком. Крім того, слід зауважити, що більшість окремо виданих бібліографічних покажчиків обслуговували місцеві краєзнавчі потреби.

Джерелознавча цінність друкованих каталогів бібліотек проявляється у кількох аспектах. Вони інформують про тематичний склад, наповнення та динаміку бібліотечних фондів, дозволяють окреслити коло доступного читання публіки. У більшості випадків їхнім тиражуванням займалися місцеві друкарні (губернські та

повітові). Навіть за мірками того часу вони були бібліографічною рідкістю, адже наклад коливався від 300 до 500 прим. На території Подільської губернії більш-менш регулярно каталоги випускала Кам'янець-Подільська публічна російська бібліотека – 12 видань [339]. Вінницька публічна міська бібліотека ім. М.В. Гоголя зуміла випустити тільки один каталог у 1909 р. [335]. Серед середніх навчальних закладів Поділля друковані каталоги бібліотечних фондів мали, здається, лише Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія [322] та Вінницьке реальне училище [329; 352; 363]. Хоча всі публічні бібліотеки обслуговували читачів за допомогою друкованого каталогу, але більшість з них користувалися рукописним або машинописним варіантами, тому їх збереглося мало. Відповідно, їх нестача компенсувалася за рахунок архівних документів.

Джерелознавча цінність цих каталогів у тому, що вони окреслюють коло загальнодоступного читання освічених прошарків населення губернії. Офіційно дозволене читання соціальних низів, яке регламентувалося державою, з 1890 р. розкривають спеціальні каталоги. Вони призначалися для комплектування народних бібліотек та учнівських бібліотек нижчих навчальних закладів і народних училищ МНО та містили інформацію про видання, ухвалені Вченим комітетом міністерства [336-338; 350].

Ще одним різновидом бібліографічного джерела послужили інзерати – друковані списки книжок, які вже видані або будуть видаватися у найближчому майбутньому. Вони виконували функцію реклами продукції конкретного видавця і вміщувалися в кінці книжки, займаючи, зазвичай, 1-3 сторінки. І, головне, містили інформацію про ціни на видання.

До блоку бібліографічних джерел, слід віднести, також електронні бази даних про книги, що зберігаються у відділі РіЦ ВОУНБ [357], Російської національної бібліотеки (СПб.) [330], у яку надходив обов'язковий примірник кожного видання, друкованого на території Російської імперії.

Таким чином, бібліографічні тексти є й фактом певної епохи, й джерелом пізнання рис цієї епохи.

Періодичні видання є ще однією групою джерел, що використовувалися для виконання дисертаційної роботи. Матеріали періодичного друку характеризуються оперативністю висвітлення тем, безпосереднім емоційним забарвленням поданої інформації, в чому й полягає їхня особливість та цінність. Треба наголосити на особливому значенні періодики саме досліджуваного періоду, коли вона була головним оперативним засобом комунікації. Від здатності надати оперативну, повну, точну інформацію залежала її популярність та конкурентоспроможність. Водночас в ній фіксувався як фактичний бік подій, так й оціночні судження сучасників про них, а також погляди, уподобання, світогляд суспільства та окремих його представників, громадська думка та свідомість. Опрацювання періодичних видань вимагає врахування ідеологічної позиції, загального культурного та соціального контексту, з яких подається той чи інший матеріал. Преса відтворює дійсність опосередковано (через людську свідомість), тому її необхідно піддавати всебічному аналізу, науковій критиці, зіставляти з іншими джерелами – архівними документами, мемуарами тощо.

Використані періодичні видання можна об'єднати у кілька груп. Першу групу складають офіційні органи різних відомств, зокрема «Журнал Министерства внутренних дел», «Журнал Министерства народного просвещения», «Циркуляры попечителя Киевского учебного округа». Друковані на їх сторінках нормативні акти, розпорядження, рішення дозволили скласти загальне уявлення про зміни нормативно-правового поля, в якому розвивалася книжкова культура подолян.

Іншу групу періодичних видань складають, так звані «товсті» журнали. Це такі громадсько-політичні та художні часописи, як, наприклад, «Вестник Европы», «Исторический вестник», «Русская старина», «Современник», «Отечественные записки», «Русская мысль», «Былое», «Киевская старина», «Еврейская старина», «Літературно-науковий вістник» та ін., у бібліографічних та критичних розділах яких, а також розділах, що відображали поточні події, можна зустріти фактографічну та аналітичну інформацію про подільські видання та події. Низка журналів регулярно подавала відомості про щорічну передплату, зокрема по Подільській губернії, що дало можливість простежити динаміку читання у регіоні [407-409].

Окремі публікації відомих українських та російських публіцистів з книгознавчої тематики, особливо такі, що містили статистичні відомості, виявилися корисними в опрацюванні матеріалів. Насамперед, це стосується бібліографічно-статистичних щодо українських видань [379; 387-390; 394; 430; 431].

Книжкова та книготорговельна періодика представлена журналами «Книжный вестник» (1884-1916) [404], «Русский библиофил» (1911-1916) [441], «Известия книжных магазинов товарищества М.О. Вольф» (1882-1918) [401], «Библиотекарь» (1910-1917) [376]. На сторінках журналів регулярно друкувалася хроніка життя галузевих закладів, статистичний матеріал про книгарні та бібліотеки, зокрема подільські. Завдяки аналізу повідомлень про нові видання, що розміщувалися на сторінках професійної преси, стало зрозуміло, що Подільська губернія мало вирізнялася серед інших губерній європейської частини імперії.

Інформативним джерелом щодо книжкової культури українського суспільства були також українські часописи «Украинская жизнь» (1912-1917) [450], «Рада» [437], які ставили собі за мету оперативно відображати поточні події в українському книжковому просторі.

Місцева преса представлена, насамперед, «Подольскими губернскими ведомостями» (далі – «ПГВ») (1838-1918) [427], «Подольскими епархиальными ведомостями» (далі – «ПЕВ») (1862-1905) [428] та «Православная Подолия» (1906-1917) [432]. «ПГВ» містили переважно офіційну інформацію (розпорядження уряду та місцевої влади), судові справи і є малоінформативними у досліджуваному контексті, за виключенням рекламних оголошень щодо світу книг. І тільки час від часу (наприклад, 1869, 1910 рр.) на її сторінках оприлюднювали звіти про губернську публічну бібліотеку, що містила переважно статистичну інформацію, без оціночних даних [424; 425].

«ПЕВ» у даному контексті є якісним репрезентантом видавничої, книготорговельної та бібліотечної справи Подільської православної єпархії. Систематично, послідовно та всебічно висвітлюючи діяльність єпархії, редакція часопису приділяла належну увагу її книжковій справі, яка отримала настільки повне відображення, що архівні неопубліковані джерела тільки доповнювали та

уточнювали опублікований масив інформації. Єпархіальні відомості також склалися з офіційної та неофіційної частин. Більш інформативною виявилася неофіційна частина, що містила звіти про розвиток бібліотечних мереж духовного відомства, діяльність духовних навчальних закладів єпархії та їхніх бібліотек, а також оглядові статті про читання взагалі та священників і пастви окремо. Уже з першого року видання систематично друкувалися списки книжок, що поширювалися єпархіальною книжковою лавкою, іншими відомчими установами. Структурні розділи бібліографії та рецензій окреслювали коло інформації про книжкові новинки, яка, без сумніву, була доступна для подільських священників. На сторінках «ПЕВ» також зафіксована атмосфера колегіального обговорення та прийняття рішень з питань тиражування, рецензування та редагування єпархіальних видань, подано значний масив біографічної інформації про авторів-священників єпархії.

Інформаційні повідомлення місцевої світської періодики початку ХХ ст. («Подільнин» (1910-1917) [429], «Світова зірниця» [442], «Справочный листок» [449], «Юго-Западный край» [458]) про відкриття нових закладів у книжковій галузі, нові книги, що вийшли з друку або потрапили до редакцій часописів, передплату видань – дозволили антропологізувати історію книжкової культури, показати її з боку читачів та тодішньої освіченої публіки. Поряд з цими матеріалами сусідила реклама – короткі відомості про послуги, які надавали місцеві друкарні, і перелік продукції, пропонованої для реалізації книгарями. Кожний тодішній часопис через бібліографічні рубрики, списки книг, які отримала редакція, рецензії прагнув подати інформацію про новинки книжкової продукції. Якщо щоденні та щотижневі видання інформували про широке коло друків, то фахові часописи дозволяють скласти чіткіше уявлення про те, яка саме література була доступною подільцям. Особливе місце у подільській пресі займала газета «Світова зірниця» (Могилів-Поділ., 1906-1920, з перервами) – перший україномовний часопис на Поділлі. Його основною читацькою аудиторією мало бути селянство, якому редактор газети Й. Волошиновський й призначав численні статті, зокрема про можливість поширення книг через кооперативні крамниці, що яскраво ілюструвало уявлення

інтелігенції про місце книги у житті селянства, подавав рекламні оголошення про продаж українських книг.

Більшість періодичних видань Подільської губернії містили замітки довідкового (хронікального) характеру, які тим не менш дозволили побачити історичну ситуацію такою, якою вона здавалась сучасникам подій. У комплексі таким чином складається хроніка книжкового життя регіону, складається уявлення про читацькі смаки подолян.

Джерела *особового походження* містять листування, мемуари, щоденники, замальовки, фотографії. Вони дозволяють прояснити подробиці приватного життя, особисту оцінку суспільних подій, важливих деталей, які не знайшли відображення в офіційній хроніці та документації.

Спогади сучасників подій другої половини XIX – початку XX ст. допомогли зрозуміти колорит цього періоду, скласти уявлення про сприйняття книг та читання тодішнім населенням. Безумовно автори, розповідаючи про події, пропускали їх через призму особистого сприйняття, відповідно по-своєму інтерпретуючи деякі факти. Тенденційність мемуарів залежала від ступеню інформованості авторів, їхніх політичних поглядів, світоглядних орієнтацій, національної та конфесійної приналежності, естетичних смаків тощо. Свій відбиток накладала також епоха, коли склалися ці джерела мемуарного характеру. У мемуарній літературі найбільше відображення знайшли усвідомлення значущості перших зустрічей та вражень від книг у дитинстві та юнацтві (В.К. Дебогорій-Мокрієвич [466], Г.Г. Брілінг [464; 465], Ю.К. Смолич [481], Г. Костюк [470], О. Лотоцький [473], представників польської громади [486-495]), громадська діяльність на книжковій ниві українського національного (Д. Дорошенко [467], В. Приходько [475; 476], О. Лотоцький [474], С. Русова [479]) та революційного (А. Зекцер [469], Є. Радбіль [478]) спрямування. У радянський період багато уваги приділялося збору спогадів про розвиток революційного руху, в якому чималу роль відігравала друкована продукція. Учасники тих подій згадували про нелегальне книгодрукування та книгопоширення, тобто ті події, які практично не знаходили відображення в офіційній документації,

але, слід відзначити, що ці спогади мали «замовний» характер і покликані були показати загальну слабку розвиненість книжкової справи у дореволюційний період.

Матеріали листування містили переважно інформацію про поточні враження від книжкового життя. Так, з українським письменником, уродженцем Вінниці, М.М. Коцюбинським пов'язано чимало подій у книжковому та літературному житті краю. Численні спогади про становлення письменника як особистості, коло його читання, зібрані у кілька збірників, багатотомне листування письменника, в якому чимало рядків присвячено книгам та читанню – все це урізноманітніло загальну картину книжкової культури подолян [482; 483]. Цінним джерелом стали матеріали листування М. Коцюбинського з подільськими селянами щодо книг, адже селянське приватне читання практично не знайшло відображення в архівних документах [472].

Треба зауважити, що джерела особового походження представлено досить слабо, адже більшість подолян, книжкову культуру яким ми вивчаємо, були пересічними людьми, спогади та листування яких не збереглося. Наявні матеріали значно збагатили загальну картину позабібліотечного читання, втім цей вид джерел потребує критичного прочитання, осмислення та використання у сукупності інших, більш достовірних джерел. Особливо це стосується оцінки дорослої людини дитячих вражень від прочитаної літератури, ідеологічних впливів на оцінку подій минулого.

Критично оцінюючи представлену сукупність опублікованих джерел документного та наративного характеру, ступінь достовірності наявної у працях інформації, можна виокремити:

- джерела з високим ступенем достовірності. До них можна віднести актовий матеріал, що містить інструктивний виклад законодавчих і нормативних актів; статистичні матеріали установ; діловодна документація; довідкові та бібліографічні матеріали універсального та галузевого характеру.

- матеріали періодичного друку та джерела особового походження, входять у «групу ризику». Вони підлягають критичній оцінці дослідника, перехресній перевірці за допомогою інших джерел.

* * *

Специфічна тематика дисертаційної роботи зумовила залучення речових джерел – книг та книжкових історико-культурних фондів, що були в ужитку подолян у досліджуваний період. У даному випадку книга виступає як комплексне історичне джерело, що охоплює власне матеріальну реалізацію видання (формат, шрифт, дизайн, палітурка), візуальну інформацію (екслібриси, суперекслібриси), письмові повідомлення (інскрипти, власницькі написи, топографічні ярлики, маргіналії тощо), а також зміст видання. До вивчення були залучені книги, що зберігаються сьогодні у фондах ВОУНБ [496], Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М.О. Островського [502], фондах Вінницького [498] та Хмельницького [503] обласних краєзнавчих музеїв, бібліотеках Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського [497], Державного архіву Вінницької області [499], Хмельницького обласного краєзнавчого музею [503], Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника [500], Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка [501], вінницьких приватних книжкових колекціях. Майже весь цей книжковий масив можна розглядати як сукупність окремих книжкових історико-культурних фондів, що колись входили до складу бібліотек та книгозбірень, які існували на теренах подільського краю.

Книга, за своєю природою, є уречевленим «носієм історичної пам'яті». Вона виступає як комплексне джерело, яке охоплює мовні, географічні, хронологічні, тематико-типологічні, мистецькі, матеріальні (папір, палітурка, формат), фінансові, виробничі характеристики, а також комплекс провенієнцій, зокрема маргіналій. Крім того, сукупність книг, об'єднаних колись волею власника, також може виступати джерелом інформації про постать.

Книга в її історичному розвитку, займаючи певне місце в системі культурного життя свого часу, відображає й історичні умови, що її породили. Різні типи і види книг, що обертаються у певний час, створюють сукупне коло громадського читання, своєрідний книжковий репертуар певної історичної епохи. Останній відображає співвідношення книг за різними галузями знань або тематичних груп, характер запитів на книги. Самий факт наявності книги у сукупності з даними про місце її видання, читацьке призначення, наклад, вартість

або повторне видання, може допомогти розкрити не лише загальний рівень культури епохи в цілому, а й її регіональні особливості, соціальне середовище, в якому побутувала книга. Кожне видання акумулює середовище свого функціонування, відображає рівень розвитку того суспільства, в якому побутує. Кожний окремий примірник відображає ті умови, у яких він створювався, а в деяких випадках, – поширювався та використовувався. Він може розповісти про ступінь залученості місцевого населення у загальнодержавний та європейський книжковий простір. За його допомогою можна з'ясувати географію друку та торгівлі, скласти уявлення про тематико-типологічні та мовні книжкові й читацькі інтереси місцевого населення, фінансові можливості власників. А сукупність цих примірників характеризує культуру використання книги у регіоні.

Аналіз репертуару книги певної епохи як чутливого барометра економічної та культурної погоди свого часу доповнює загальну картину уявлень про епоху. Якщо книга відображає основні риси та особливості епохи, що її породила, то сукупність книг регіону певним чином відображає інтелектуальну енергію його читаючого населення. Завдяки вивченню складу приватних книжкових зібрань певного регіону можна реконструювати книжковий репертуар та коло читання населення краю, адже склад приватних зібрань був менш регламентованим державою і відображав інтереси різних вікових, гендерних, соціальних або професійних груп. Отже, книжковий масив можна аналізувати за змістовною, видовою, типовою, видавничою, хронологічною ознаками. Його вивчення допомогло персоніфікувати та уточнити коло читацьких смаків та книжкових інтересів подолян за статевим, віковим, професійним, етнічним, релігійним, соціальним зрізом. Парадних бібліотек, які існували виключно заради престижу, у досліджуваний період було, мабуть, небагато. Таку розкіш могли дозволити собі лише дуже заможні особи. У невеличких і середніх зібраннях, зазвичай, не було випадкових або непрочитаних книг. Придбання книг вимагало серйозних фінансових витрат, тому якщо людина купувала книгу і після прочитання залишала її у бібліотеці, то вона справді була потрібною. Ось чому на основі даних про бібліотеки можна судити про інтереси її власників.

Під час дослідження виникла необхідність в історико-книгознавчій реконструкції складу та структури фондів багатьох зібрань, іноді навіть віртуальній реконструкції розпорошених бібліотек (наприклад, зібрання Потоцьких з Тульчина). Реконструювати зібрання кожної з бібліотек дуже складно, адже практично не збереглося бібліотечних каталогів, господарчих, епістолярних, мемуарних матеріалів. Серед вивчених збірок не виявлено видатних історико-культурних пам'яток, значущість яких розуміли би вже сучасники. Більшість власників книжкових колекцій були пересічними особами свого часу, навіть представники польської магнатерії, російського дворянства проявили себе лише на регіональному рівні, тому тривалий час про поважне ставлення до їхнього спадку і не йшлося. Через це, навіть залучаючи додаткову літературу та джерела, ми можемо лише виявити загальні риси та особливості формування цих книгозбірень, визначити джерела книгопостачання. Важливі результати дала робота з провенієнціями та маргіналіями. Система провенієнцій, до яких слід віднести, насамперед, власницькі написи та знаки (суперекслібриси, екслібриси, топографічні ярлики), штампи (палітурницькі, книготорговельні, бібліотечні), інскрипти, топографічні ярлики, шифри старих бібліотек засвідчують приналежність книги до певної книгозбірні і є документальною основою для бібліографічної, а часом і фізичної реконструкції бібліотеки [919, с.274-275]. Маргіналії (позначки та коментарі читача друкованого тексту), власницькі, дарчі, купівельні записи, які також входять до складу провенієнцій, є одним із основних і унікальних джерел інформації про формування книжкових фондів бібліотек, міграцію примірників та їх соціально-культурне побутування. У разі втрати архівних матеріалів джерелознавча вартість маргінальних записів зростає. Вони стають першочерговим інформаційним матеріалом як історичний факт і як біографічне джерело про конкретних персон [919, с.273]. Увесь комплекс провенієнцій допоміг не тільки виявити нові, невідомі науковцям, книгозбірні, реконструювати бібліотеки, а й окреслити коло та географію наукових і культурних контактів подолян.

Результативним є вивчення індивідуальних особливостей кожного примірника. Адже сліди його використання можуть відбитися у системі

провенієнцій, що не пов'язані зі змістом книги, але мають значення для характеристики середовища побутування, зокрема шляхів поширення книги, її читацької аудиторії. Це дозволяє конкретизувати відомості про власників приватних книжкових зібрань та їхній склад. Способи класифікації книг у приватних зібраннях відбивають уявлення певної епохи, прошарку населення, окремих особистостей про систематику галузей знань. Комплекс провенієнцій допомагає скласти уявлення про культуру використання книги приватними особами.

Зрозуміло, треба обережно ставитися до результатів книгознавчого аналізу складу вивченого книжкового масиву. Врешті-решт наявність або відсутність в тій чи іншій бібліотеці певної книги сама по собі не говорить про факт знайомства з нею подолян. Але якщо кожна виявлена книга могла опинитися у складі зібрання випадково, то сукупність певних книг може свідчити про сформовані політичні, наукові, художні, загальнокультурні інтереси власника або організатора зібрання, а опосередковано – про умови наукового та суспільного розвитку регіону певної епохи. Жодна дореволюційна бібліотека не збереглася у первозданному вигляді. Аналіз змісту історико-культурних книжкових фондів має здійснюватись на тлі повсякдення різних соціальних груп населення регіону, колективних практик споживання книжкової інформації.

Найбільший масив книг, що були у використанні краян Східного Поділля у досліджуваний період, зосереджено у фонді РіЦ ВОУНБ (всього майже 35 тис. томів) [496]. У сукупності вони охоплюють майже 24,4 тис. томів, що колись входили до складу Вінницької міської публічної бібліотеки ім. М.В. Гоголя, 5 бібліотек середніх навчальних закладів (Вінницьке реальне училище, Вінницька міністерська жіноча гімназія, Вінницька приватна гімназія ім. М. Драганової, Немирівська чоловіча гімназія, Немирівська жіноча гімназія), Вінницького учительського інституту, 2 приватних комерційних бібліотек (Вінницької приватної та Могилів-Подільської М. Корценштейна) та 40 інших установ та організацій східної частини Подільської губернії. Ці книгозбірні репрезентують різні групи фондоутворювачів: урядові структури, органи місцевого самоврядування, навчальні заклади, громадські організації. Кількісно найкраще представлено збірки

Вінницького окружного суду, Вінницької повітової земської управи, 11-го стрілецького полку (Жмеринка), Вінницького громадського зібрання, Вінницького міського клубу, Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, народної бібліотеки Вінницького Народного дому. У відділі РіЦ зберігаються також книжкові колекції, що походять з 12 родових бібліотек польського та російського дворянства, близько 200 (157 – персоніфікованих (*див. Додаток Д*)) особистих бібліотек. Кожна з цих колекцій репрезентує коло книжкових та читацьких інтересів своїх власників. Серед персоніфікованих особистих колекцій лише 4 належали жінкам. Вивчення мовних особливостей комплектування та творення провенієнцій можна виокремити 31 власника – поляка. Розрізнити представників інших етносів складно, тому що всі вони послуговувалися російською мовою. З огляду на прізвища можна 21 власника вважати євреями. Найбільш об'ємна картинка книжкових інтересів подолян складається при аналізі фондів за фаховою ознакою їхніх власників. Серед них вдалося виявити 28 юристів, 14 педагогів, 5 лікарів, 5 священників, 12 військових, 3 інженерів та технічних працівників, 3 купців і дрібних торговців, 2 агрономів, 1 музиканта, 4 школярів і студента, 3 чиновників (губернського правління, акцизного відомства та державного казначейства), а також 5 інших дрібних службовців, які займалися музейною, громадською, землемірною, канцелярською діяльністю. Більшість персоніфікованих зібрань належала представникам інтелігенції та духовенства, втім це ще не означає, що подільські робітники та селяни не мали власних книгозбірень. По-перше, їхні невеличкі збірки не підпадали під дію радянського декрету про націоналізацію бібліотек 1918 р., тому не потрапили до складу державних бібліотечних фондів; по-друге, не завжди книголюби позначали своє право власності на книги; по-третє, можливо, нам не вистачало інформації для персоніфікації їхніх збірок. На наш погляд, кількість атрибутованих книжкових зібрань є достатньо репрезентативною для вивчення практики формування особистих бібліотек. Кожна така збірка свідчить про коло книжкових інтересів та читацьких смаків свого творця. Зрозуміло, чим більше збереглося видань, тим повніше можна уявити коло інтересів їх власників. Але іноді навіть 2-3 примірника з

однієї книгозбірні, але такі, що мають особливі прикмети – надзвичайну палітурку, місце друку, поліграфічний рівень виконання або інскрипти відомих осіб, – можуть дати особливу інформацію про власника цієї книгозбірні.

Досліджуваний книжковий масив за мовною ознакою розподіляється таким чином: загальна кількість томів російською мовою 82,3%, іншими іноземними – 17,7%. Україномовних видань виявлено лише близько 140 томів. Серед видань іноземними (окрім російської) мовами найпоширенішими є польськомовні друки – 46,4% всієї кількості томів цього фонду, франкомовні – 37,2%, німецькомовні – 8%, англomовні – 6%, латиномовні – 1,5% та інші (грецькою, італійською, голландською, шведською, бенгальською та словацькою) – майже 0,9%. Така перевага польсько- та франкомовної літератури пояснюється походженням видань іноземними мовами – переважно з колишніх маєтків польської шляхти та російського дворянства.

За хронологічною ознакою книги друкувалися у XIX – початку XX ст. – 91% від загальної кількості томів дореволюційного друку, що зберігаються у РІЦ.

Книжкове зібрання відділу РІЦ вирізняється обсягом, компактністю, різноманітністю, репрезентативністю та збереженістю, функціональною доступністю та можливістю опрацювання, тому стало основним фондом речових джерел.

Логічним доповненням фондів ВОУНБ стали бібліотечні зібрання Державного архіву Вінницької області (вивчено близько 1,8 тис. томів, що були у використанні подолян у дореволюційний час) [499], Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського (майже 1,4 тис. томів) [497]. У фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею група збереження «Книги, брошури» досліджуваного періоду не чисельна, цінними виявилися колекції юдейської та старообрядницької літератури [498], яких не має в інших регіональних книгосховищах.

До джерельної бази дисертації увійшло й книжкове зібрання «Бібліотеки рідкісних видань» наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка [501]. Тут зберігається близько 27 тис. томів, з яких 11,7 тис. – дореволюційного друку. Це книжкове зібрання репрезентує бібліотеки 23

губернських установ та організацій, а також 9 особистих книгозбірень. У фонді бібліотеки Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника було обстежено близько 4,3 тис. томів.

У «Секторі депозитарного зберігання рукописів та цінних і рідкісних видань» Хмельницької ОУНБ ім. М.О. Островського сконцентровано понад 5 тис. томів, з яких удалося авторизувати власників близько 1,5 тис. томів, що походили з бібліотек 12 організацій, 1 родової та 18 особистих бібліотек [502]. Важливим доповненням досліджуваного масиву стала особиста бібліотека відомого подільського історика-краєзнавця Ю.Й. Сіцінського, що зберігається у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї, а також окремі книги з 5 інших особистих книгозбірень.

Комплексне вивчення понад 55 тис. томів дало можливість реконструювати напрями комплектування бібліотек різного типу та форм власності упродовж другої половини XIX – початку XX ст., окреслити книжковий асортимент місцевих книгарень. Під час аналізу враховувалося, що частину дореволюційних видань втрачено через їхній фізичний стан, перебіг історичних подій (революційні та воєнні дії), реформування бібліотечних і музейних фондів, зокрема ідеологічні вилучення, передачі галузевої літератури до інших бібліотек, вивезення книг в інші населені пункти (Київ, Житомир), країни (Росію, Польщу, Німеччину).

До кола нашої уваги потрапили книжкові зібрання здебільшого пересічних персон, емоційне, духовне життя яких практично не відбилося в письмових матеріалах, тому сьогодні складно характеризувати постаті власників бібліотек, виокремлювати особисте в кожному зібранні. Брак документів особового походження, часткова збереженість особистих зібрань та їхніх описів, відповідно, певна обмеженість джерельної бази надаються лише для з'ясування основних напрямів кола читання за етнічною, соціальною та професійною ознаками, відтворити основні характеристики книжкового репертуару регіону. Є певна можливість реконструювати типові бібліотеки представників тієї чи іншої соціальної, вікової або професійної групи у певний час і в певному регіоні. Відтворити типове для обраної групи або періоду коло читання. Наявність специфічних груп джерел, географічні, історико-культурні особливості побутування

книги та її міграції зумовили можливість та методи реконструкції типових бібліотек подолян.

* * *

Отже, для виконання дисертаційної роботи існує досить широка джерельна база, що складається з неопублікованих (архівних і речових) та опублікованих джерел. Складна ситуація, у якій опинилися дослідники подільського регіону через втрату значного масиву архівних документів Кам'янець-Подільського державного міського архіву 2003 р., могла завадити глибокому вивченню дисертаційної проблеми, але залучення масиву речових та опублікованих джерел дозволило комплексно опрацювати тему. Специфіка джерельної бази позначилась на методологічному інструментарії, зумовивши антропологічну призму аналізу. Наявна джерельна база дозволила відійти від традиційної вживаної схеми аналізу книжкової культури окремого регіону – через книжкову справу, і зосередитися на вивченні книжкової культури пересічних людей. Водночас її характеризує брак матеріалів, які не дозволили охарактеризувати книжкову культуру робітників, військових, а також вірменської, німецької, чеської спільнот.

1. 4. Методологія та методична основа дослідження

Своєрідності виконанню дисертаційної роботи надає те, що для розв'язання проблеми, що лежить в історичній площині, використовуються відомості з книгознавчих площин. Складається ситуація, яку болгарський філософ І. Йорданов охарактеризував таким чином: «Використовуючи свій об'єкт, кожна наука використовує знання інших наук як метод, інструмент аналізу» [651, с.83]. Ця ідея суголосна з другою теоремою філософа математики К. Геделя про те, що система не може бути оцінена засобами самої системи. Закономірним результатом такої ситуації стало те, що у методиці здійсненого дослідження поєднувалися та щільно перепліталися спеціальні історичні, книгознавчі та бібліографічні методи, при збереженні єдності методологічних підходів до роботи.

Дисертація є кваліфікаційною роботою в історичній площині, тобто основною дослідницькою матрицею має бути історична, на яку накладаються рівноправні матриці книгознавства, едіціології, бібліополітики, бібліотекознавства, бібліографознавства, читачезнавства одночасно, що відразу ускладнює дослідницький процес. Широке розуміння поняття «книжкова культура», дотичне до багатьох наукових дисциплін дозволяє, говорити про його трансдисциплінарний характер і, відповідно, про можливість трансдисциплінарного наукового пошуку. При такому підході до студіювання проблематики з'являється можливість дати відповіді на важливі історичні питання.

У ХХ ст. вчені часто-густо не могли знайти відповіді на численні питання усередині одного дисциплінарного поля, тому вимушені були звертатися до міждисциплінарних студій. Щодо досліджуваної проблеми звична методика вивчення на перетині кількох дисциплін також не спрацьовує. Спроби знайти площину перетину історичної, книгознавчих, соціальної, економічної, культурологічної, філологічної, мистецтвознавчої та інших дослідницьких полів заводять вчених у тупик, методологічним виходом з якого і є запровадження конструкту «книжкова культура» і здійснення трансдисциплінарного пошуку. У такому разі студіювання книжкової культури, яка має точки дотику до багатьох дослідницьких полів, дозволяє перетнути дисциплінарні кордони і скласти цілісне, холістичне бачення проблеми.

Трансдисциплінарність пропонується як основа сучасної практики трансформації знання та пошуку конструктивних підходів. Як поняття її почали використовувати наукові центри у франкомовному світі. Його запровадив Ж. Піаже у 1970 р. Йому належить одне з перших трактувань цього поняття: «Нарешті, на етапі міждисциплінарних відносин ми переходимо на вищий їхній рівень – трансдисциплінарний, коли стає можливим не тільки тісна взаємодія між науково-дослідними напрямками, а й поглиблення зв'язків між ними і подолання стійких дисциплінарних бар'єрів» [988]. Ширення такого способу організації досліджень підштовхнуло вчених до створення у 1987 р. Міжнародного центру

трансдисциплінарних досліджень, який у 1994 р. на першому своєму з'їзді ухвалив Хартію трансдисциплінарності [912].

На думку одного з сучасних лідерів трансдисциплінарного руху румуна Б. Ніколеску, цей тип стратегії базується на трьох методологічних постулатах [984; 985]: 1) Визнання існування рівнів реальності. Кожна дисципліна вивчає тільки якийсь фрагмент реальності, тільки один з її рівнів. Трансдисциплінарна стратегія прагне зрозуміти динаміку процесу на кількох рівнях реальності одночасно, тому вона долає межі конкретних дисциплін і створює універсальну картину процесу, її холистичне бачення. Трансдисциплінарність не антагоністична міждисциплінарності, а доповнює її, адже з'єднує різні фрагменти реальності в єдину картину; 2) Трансдисциплінарність не протиставляє, а об'єднує, з'єднує за принципом доповнюваності навіть те, що може розглядатися як протилежне. Вона визнає можливість середнього значення, на відміну від бінарної аристотелівської логіки, в якій протиставляється істинне і хибне в одному і тому самому відношенні, в один і той самий час (відповідно до формально-логічного закону тотожності); 3) Трансдисциплінарність прагне зрозуміти реальність у всій її складності. Епістемологія складності нерозривно пов'язана з прагматикою складності: наукові знання постійно піддаються трансформації під впливом практичних, технічних, політичних, культурних нововведень. Ключовим методом при цьому стає моделювання складності. Не має іншого доступу до світу складних систем, як побудова моделей цих систем.

Трансдисциплінарні дослідження здатні впоратися зі складністю світу, тому що базуються на фундаментальних положеннях конкретних дисциплін, на холистичному баченні реальності та спробах схопити реальність в її універсальних патернах. Синтетичність такого підходу дозволяє встановлювати зв'язки між природничими, гуманітарними та соціальними науками, а також мистецтвом, літературою та іншими сферами духовного досвіду. Трансдисциплінарність допомагає повніше зрозуміти живий безпосередній досвід людини у природному та соціальному світі, адже особистість є не просто раціонально діючим суб'єктом, в її поведінці є багато нераціонального та навіть ірраціонального, в ній не тільки

працює мозок, а й вирують почуття, не тільки керує воля, але й грають пристрасті та емоції.

Трансдисциплінарний підхід дозволяє екологізувати дисципліни, тобто розглядати їх у широкому контексті, включаючи культурні та соціальні умови, завжди враховувати середовище, в якому вони (дисципліни) виникають, втрачають гнучкість і костеніють або, навпаки, швидко прогресують, постійно самооновлюючись. Він дозволяє вести дослідження, що йдуть крізь межі багатьох дисциплінарних матриць, виходять за кордони конкретних дисциплін, переносити когнітивні схеми з однієї дисциплінарної матриці в іншу.

За сутністю, книжкова культура є динамічною системою, яка характеризується нелінійністю, складністю, самоорганізацією та інноваційністю. Її складно аналізувати у контексті однієї дисципліни або навіть на перетині кількох. Якщо історико-книгознавчий дослідницький напрям набув інституціонального визнання вже у другій половині XIX ст., а у XX ст. у контексті книгознавства паралельно з історичними підходами розвивався предметно-функціональний, то характер подальшого розвитку неklasичної науки підштовхував вчених до запровадження міждисциплінарних досліджень. Так, наприклад, з'явилася культурологічна традиція, націлена на вивчення книги у загальнокультурному контексті, особливо культурно-меморіальному, семіотичному чи комунікативному, сьогодні поширюються соціологічні, педагогічні та психологічні студії тощо. Разом з тим сукупність дисциплінарних та навіть міждисциплінарних студій не може дати відповіді про значне коло важливих питань. Серед них, наприклад, роль книги на тій чи іншій історичній стадії розвитку людського суспільства, ступінь відповідності книжкового репертуару потребам особистості чи суспільства в конкретній історичній соціокультурній ситуації, психологія сприйняття книжкового тексту, співвідношення книжкових та схоларних практик передачі наукових знань.

Із акцентуванням уваги на трансдисциплінарності конструкту «книжкова культура» у вчених з'являється шанс студіювати наукову проблему принципово по-іншому. Наприклад, фахівці із соціальної історії, використовуючи книгознавчі дисциплінарні матриці та враховуючи вже накопичений обсяг інформації, можуть

розширити предметне поле дослідження. Предметом дослідження може бути, наприклад, взаємодія компонентів книжкової культури і соціальних процесів, а метою – визначення параметрів книжкової культури з урахуванням соціальних впливів, а також тенденцій і напрямів її розвитку в конкретному соціокультурному просторі.

Для результативності подібних наукових розвідок необхідно, щоб кожна наукова дисципліна, що входить до трансдисциплінарного комплексу, була одночасно і відкрита, і замкнута. Відкрита відносно до нових когнітивних схем, імпортованих з суміжних і більш віддалених наукових дисциплін, які становлять для неї евристичну значущість; готова до кооперації з іншими науковими дисциплінами задля реалізації спільних дослідницьких проектів. Замкнута, адже вона має прагнути зберегти власний специфічний предмет і ракурс дослідження, розвивати свої дослідницькі методи та стратегії. З цієї точки зору й історія, й кожна книгознавча наука відкриті для контактів з іншими дисциплінами. І водночас книга як предмет дослідження дозволяє зберігати їхню замкнутість.

Не можна не відзначити, що трансдисциплінарний підхід сформувався під впливом синергетичних теорій, які розглядають кожную систему, у даному випадку й книжкову культуру, й суспільне життя як певну єдність порядку та хаосу. Згідно з цими теоріями будь-яка система характеризується нелінійним динамічним розвитком, складною та непередбачуваною поведінкою, яка у періоди нестійкого розвитку, в точках біфуркації, під впливом навіть незначних причин можуть змінити вектор свого розвитку. У світлі цих теорій, варто вказати, що часткове повернення в нових умовах до культурних та історичних традицій є необхідною умовою підтримання складної соціальної організації.

У контексті здійсненої роботи раціоналізація вивчення історичного досвіду потребувала застосування ще кількох методологічних підходів. Насамперед, це стосувалося історико-антропологічного. Сучасними вітчизняними дослідниками антропологічний підхід певною мірою протиставляється позитивістському [798]. Методологічна орієнтація позитивізму на виявлення загальних закономірностей сприяла значному накопиченню емпіричного матеріалу щодо історії культури, але

не могла пояснити всього розмаїття історичного процесу. Неокантіанська філософія баденської школи заохотила істориків межі XIX – початку XX ст. в умовах надзвичайного ускладнення організації людського суспільства звернутися до людини як суб'єкта історії. Антропологічний підхід усвідомлений і утверджений в історичному книгознавстві з першої половини XX ст. Біографічні студії, які охоплювали вивчення особистих книжкових зібрань видатних історичних, політичних, культурних, релігійних діячів або письменників, сприяли утвердженню подібного підходу у книгознавстві в цілому. Приклад розвитку історико-книгознавчих розвідок радянського періоду свідчить, як у нетрях позитивістської радянської науки розвивалися студії, якими ставилося завдання опису внутрішнього світу людини, розвитку її «метафізичного» образу. У межах звичайних прикладних завдань літературознавці та наукознавці, залучаючи фонди особистих книгозбірень письменників та вчених до джерельної бази досліджень, прагнули з'ясувати їхнє коло читання та його вплив на становлення та розвиток особистості. Попри те, що більшість таких книгозбірень зберігалася у державних бібліотеках та музеях, у радянській науці історично склалася традиція їхнього комплексного аналізу в контексті книгознавства. Таким чином, радянські книгознавці були чи не єдиними істориками, яким дозволялося міркувати про індивідуального читача як суб'єкта історії.

Криза в історичній науці останньої чверті минулого століття і пошуки виходу з неї, зокрема через «cultural turn», закономірно актуалізували історико-антропологічні підходи. Модернізаційна теорія, як відомо, особливо наголошує на ролі особи та її свідомості в процесі модернізації. Модерна людина є однією з умов постання модерного суспільства. Спроба аналізу модернізаційних процесів в українському суспільстві за допомогою конструкту «книжкова культура», антропологічного за своєю сутністю, закономірно привела до застосування історико-антропологічного підходу. Можливості його застосування, в умовах відсутності чіткої історіографічної традиції, підсилювалися особливістю джерельної бази дослідження, зокрема збереженістю значної кількості книжкових історико-культурних фондів, що були у використанні пересічних подолян досліджуваного періоду. У контексті такого

підходу кожне історичне книжкове зібрання розглядалося як окрема культурна форма зі своїми характерними рисами. Культурологічна природа поняття «книжкова культура» також сприяла застосуванню профільного підходу – розглянути подолян як творців та носіїв культури. Такий підхід визначив навіть основні структурні підрозділи дисертаційної роботи.

Для посилення системності аналізу був використаний соціологічний підхід, який передбачає оцінку розподілу книги по різних соціальних групах, класифікацію бібліотек за кількісним або тематичним принципом. Він допускає існування окремих читацьких груп за приналежністю до статі, покоління, релігійними принципами, освітніми або корпоративними традиціями.

Лакуни у вітчизняній історіографічній спадщині щодо книжкової справи, при наявному рівні регіональної історіографії та можливості її доповнення, а також існуюча джерельна база закономірно привели до застосування регіонального підходу. Мікроісторична оптика дозволяє акцентувати роль індивіду або групи у засвоєнні культурних форм. Такий підхід передбачає включення окремих досліджуваних у такий спосіб культурних форм у більш широкий соціальний контекст. Оптика загальнодержавного дослідження залишає у фокусі лише постаті, які виділяються на загальному тлі, а пересічні люди у масі своїй розчиняються, зникають з поля зору. Специфічність застосування такого підходу полягає в тому, що до досліджуваної проблематики слід підходити не з точки зору підпорядкованості провінційної книжкової культури столичній і не з конкретно-краєзнавчих позицій (коли дослідник обмежується виключно розглядом окремих сюжетів місцевої історії), а з метою виявлення принципових рис книжкової культури, спільних для багатьох регіонів та з'ясування специфічних особливостей, властивих конкретному регіону.

Назагал вивчення книжкової культури, як вважають книгознавці [511], має йти за галузевим підходом з врахуванням показників соціокультурного простору. Нами же для первинного препарування застосований культурологічний підхід, а уже на рівні кожної соціальної групи – галузевий підхід. У роботі можна виокремити два етапи розкриття теми: спочатку було здійснено позитивістські розвідки на кожному

дослідницькому полі наук книгознавчого циклу, а потім авторка інтерпретувала отриманий книгознавчий матеріал крізь історичну призму.

Історична матриця студіювання предмету дослідження передбачала використання спеціальних історичних методів: ідіографічного, історико-генетичного, історико-порівняльного, кліометричного, методу історичної реконструкції, евристичного тощо:

- ідіографічний (описовий) метод надав можливість виявити індивідуальні особливості окремого примірника видання, книжкового зібрання;

- історико-генетичний метод дозволив простежити генезис книжкової культури у регіоні, її функцій та змін. Характерні для даного методу конкретність та детальність допомогли сформулювати відчуття одиничного, особливого та загального у книжковій культурі регіону.

- історико-порівняльний метод дозволив виявити особливості різних етапів еволюції книжкової культури регіону та різних його соціальних груп, визначити загальні, повторювані та специфічні їхні характеристики. Використання цього методу дозволило вийти за межі досліджуваного явища і зробити ширші історичні узагальнення, провести історичні паралелі, пов'язані із загальним розвитком культури, економіки, техніки.

- метод історичної реконструкції дозволив виявити коло книжкових інтересів та реконструювати склад (характерні особливості) типових бібліотек представників певної соціальної, етнічної або конфесійної групи. Здійснювався він на основі збережених каталогів та описів, комплексів книг або окремих книг з того чи іншого зібрання, а також мемуарної літератури, щоденників і листів. Через брак необхідних джерел, розпорошеність окремих частин конкретних приватних зібрань, недостатній рівень їхньої вивченості ми вимушені були відмовитися від спроб їхньої бібліографічної та фізичної реконструкції, обмежившись лише історичною та генеалогічною.

- кліометричні методи. У дисертації, крім звичних математичних обрахунків показників книговидавничої (кількість назв, накладу, вартість видання), книготорговельної, бібліотечної діяльності (бібліотечний фонд та його структура,

книговидача, відвідуваність), використовувалися також статистичний метод та метод контент-аналізу.

Необхідність використання статистичного методу була викликана наявністю лакун у джерелах щодо рівня письменності місцевого населення. Для їх заповнення можна використовувати методи реверсивного та презентивного прогнозування. Реверсивне прогнозування служить логічному продовженню тенденцій від теперішнього у минуле і допомагає історикам реконструювати його. За допомогою презентивного прогнозування можна спробувати передбачити можливий хід розвитку на підставі наявних неповних даних. Методи прогнозування дозволяють математично змодельовати рівень письменності населення як у минуле, так й на перспективу. Ці методи було використано для реконструкції динаміки рівня письменності населення Подільської губернії 1847-1917 рр. Досліджувалися такі групи: населення губернії в цілому, чоловіче та жіноче населення, міське та сільське населення, чоловіче та жіноче населення у місті та селі (*див. Додаток А. Табл. №1*) [661-а]. Методика обрахування передбачає результати лише для населення, старшого за 9 років. Треба зауважити, що з врахуванням того, що у Російській імперії діти йшли до школи саме у цьому віці, відповідно показники молодшого покоління навряд чи могли б суттєво вплинути на загальну картину письменності.

Та попри добру результативність застосування цих методів, слід пам'ятати, що прогноз практично ніколи не буває абсолютно вірним. Це зумовлено наступним: по-перше, вихідні дані прогнозування ніколи не бувають повними; по-друге, дослідник робить прогноз на основі даних, отриманих у певних умовах їхнього прояву, а ці умови можуть бути іншими для періоду, на який робиться прогноз. Як вказує розробник використаної методики Б.М. Миронов, обраховані дані у більшості випадків є дещо нижчими, за фактичні [739, с.143-144]. Отримані нами результати нижчі у межах 0,3-0,5% [661-а], що можна оцінити як незначні. В умовах відсутності необхідної джерельної бази використання методів прогнозування дає конкретні результати. У нашому випадку, уточнення такого дражливого показника, як рівень письменності населення дореволюційної Російської імперії, який завжди використовувався для пропаганди досягнень радянської влади, дозволяє коректніше

міркувати про модернізаційний розвиток українських теренів напередодні революційних подій 1917 р. та тверезіше оцінювати успіхи радянської влади.

За допомогою контент-аналізу історик зручно працювати у матрицях книгознавчих дисциплін, коли необхідно аналізувати масові історичні джерела, дотичні до цих сфер життєдіяльності людського суспільства. Допомагаючи отримати приховану інформацію з таких профільних масових документних джерел, як бібліотечні каталоги, бібліографічні покажчики, наявні історико-книжкові фонди, контент-аналіз дозволяє також об'єктивно, систематично та кількісно описати зміст цих джерел. Особлива цінність застосування цього методу в тому, що він дозволив перевести масову текстову інформацію в кількісні показники. Основною смисловою одиницею нашого аналізу стала назва книги. Крім звичного для історика огляду або переказу розділів каталогів, покажчиків, контент-аналіз таким чином додав кількісні характеристики, які дозволяють виявити та більш тонко інтерпретувати те, що приховано у тексті джерела.

- евристичний метод застосовувався для аналітико-пошукової роботи в бібліотеках, архівах та музеях. Особливо важливим було його використання для роботи в архівах. Радянська архівна практика, як уже зауважували, не переймалася збереженням документного масиву щодо книжкової культури, тому пошук інформації в архівних документах вимагає від дослідника глибокого знання та розуміння практики дореволюційного діловодства, в документопотоці якого могли відбитися профільні відомості. Цей метод як система пошуку та оцінки історичних фактів реалізовувався шляхом суцільного пошуку в джерелах та наступній їх класифікації, групуванню, відділенню головного від другорядного, доказового від ймовірного.

Сукупність спеціальних історичних методів допомогла знайти адекватне місце книжкової культури в історичному соціокультурному середовищі. У зв'язку з тим, що об'єктом нашого дослідження є книжкова культура, закономірним рішенням стало застосування спеціальних книгознавчого та бібліографічного методів.

Книгознавчий метод є додатковим у вивченні історичних реалій, зокрема історико-культурних, адже як підкреслював російський історик-медієвист

А.Я. Гуревич: «Будь-який слід [книга – *Т. К.*], що залишився від досліджуваної епохи, може дещо повідомити досліднику, якщо його вдасться поставити у певний зв'язок з іншими пам'ятками, і головне, якщо розглядати його як продукт людської діяльності, завжди історично обумовленої і здійснюваної в тих формах, які специфічні для даної епохи» [757, с.13]. За допомогою цього методу розглядається репертуар книг певної епохи, поекземплярно розглядаються книги як такі й як елементи того чи іншого зібрання. На думку книгознавця О.С. Мильникова [757], книгознавчий метод має таку формулу досліджень: вивчення репертуару книги певної епохи – вивчення історії певного книжкового зібрання – вивчення окремого примірника книги.

Книгознавчий метод реалізовувався у вигляді мультипрофільного моделювання та історико-книгознавчого аналізу.

Мультипрофільне моделювання передбачає аналіз книжкової культури у різних аспектах (персонологічний / просопографічний, когнітивний, кількісний, аксіологічний) та виявлення її специфіки у різноманітних ракурсах.

Персонологічний / просопографічний профіль передбачає вивчення книжкової культури в особистому / щодо групи осіб розрізі: вивчення біографій творців і носіїв книжкової культури, ставлення до книги та її використання, мотивації до книгозбирання, переважаючого авторського та тематичного складу збірок, наявність дарчих написів та автографів тощо. За допомогою вивчення книгозбірні можна не тільки встановити читацькі та книжкові інтереси особи, коло її контактів, а й з'ясувати деякі біографічні відомості, адже життя пересічних осіб у провінції, як правило, складно прослідкувати за архівними документами. А їхні особисті книги допомагають розкрити деякі віхи біографії, наприклад, за допомогою літографованих курсів лекцій можна встановити орієнтовні роки і місце навчання їхнього власника, уточнити фахові пріоритети спеціаліста.

З огляду на дуалістичність просопографічного методу дослідження можна здійснювати у двох напрямках: вивчення різних соціальних груп власників зібрань; отримання додаткової інформації для просопографічної характеристики певної постаті. На основі сформульованих українською дослідницею І. Старовойтенко [877]

компонентів просопографічного опису особистості, аналіз змісту приватних книжкових історико-культурних фондів може доповнити відомості про: а) про шляхи формування особистості в родинному й приятельському середовищах, які ставали визначальними у виборі професії або світоглядних засад, сфер діяльності та місць перебування особи; б) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і суспільних подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у книжках; в) шляхи самореалізації особистості (віддзеркалення особистих (професійних, духовних, гедоністичних) інтересів у складі бібліотеки); г) особистісні характеристики: періоди активної діяльності, локалізація певних інтересів, що відбивається у змісті та ритмі комплектування бібліотеки.

Важливий не тільки загальний історичний контекст, на тлі якого формується книгозбірня, а й приватне життя його власника: духовний світ, родинні стосунки, які часто ставали важливими чинниками й передумовами у самореалізації особистості. Застосування просопографічного методу може додати ще інформацію до систематичного опису особистостей певної епохи, регіону або соціального прошарку, що доповнює висновки про соціальну, адміністративну, господарську історію певного періоду.

Характеристика змісту книгозбірень створює можливість моделювання колективної біографії їхніх власників за фаховою ознакою, соціальним та етнічним походженням, місцем проживання. Для цього потрібно брати до уваги організаційно-правовий аспект (умови отримання освіти, прийому на службу і діяльності), професійну діяльність; соціальний (походження, матеріальне становище, сімейний статус, самосвідомість, взаємини з оточенням). Тобто ми маємо можливість показати певний аспект історії конкретної соціальної групи через життєві шляхи і справи конкретних людей.

Треба зауважити, що останній напрям досліджень є давнім і звичним для бібліотекознавців та книгознавців. Історичні реконструкції бібліотек видатних осіб стали вже звичним явищем.

Когнітивний профіль дозволяє вивчити зміст книжкових та читацьких інтересів, а також виділити динаміку їхньої когнітивної сфери за хронологічними і

регіональними параметрами. Кількісний аналіз формує уяву про фізичні характеристики книжкової культури, дозволяє здійснити порівняльно-історичний аналіз розвитку читацької аудиторії, тематико-типологічної структури книговидавничого репертуару, бібліотечних фондів. Аксиологічний аналіз сприяє оцінці поширеності книжкової культури та її рівня серед подолян/групи подолян; виявленню думок сучасників про колекції та оцінку колекцій на сучасному етапі. Принцип культурного релятивізму, розроблений соціокультурними антропологами, вимагає від істориків врахування системи ціннісних координат досліджуваних спільнот. Неможливо підходити до оцінки досліджуваної проблеми із сучасною системою цінностей. Значення аксиологічного аналізу підсилюється у взаємозв'язку з культурологічним підходом.

Історико-книгознавчий метод передбачає наявність книжкового масиву як об'єкту дослідження. Кожний розглянутий книжковий історико-культурний фонд, з одного боку, сприймається як єдине ціле, як історико-культурна пам'ятка, що існує у даний час, з іншого – як матеріал для реконструкції книжкового процесу різних періодів і різних регіонів. Кожний примірник книжкових історико-культурних колекцій, що зберігаються у бібліотеках та музеях, вивчається у контексті їхнього побутування в різних історичних умовах. Розглядаються усі матеріальні елементи власне книги: дизайн видання, палітурка, система провенієнцій. Студіювання будь-якого книжкового масиву реалізується також через аналітико-тематичний та структурно-типологічний його аналіз.

Історія формування книжкових зібрань розглядається з позицій історико-книгознавчого й персонологічного / просопографічного аналізу. При цьому використовуються спеціальні методика джерелознавчої критики, книгознавчої евристики та наукової реконструкції окремих частин цілісного зібрання станом на момент їхнього розквіту, а також у період перетворення в меморіальні. Історико-книгознавчий метод дозволяє прослідкувати генеалогію книжкових зібрань, узагальнити інформацію про книжкові інтереси та смаки читачів, визначити рівень їхньої книжкової культури.

Бібліографічний метод містить специфічні прийоми бібліографічного процесу: методи аналізу (зокрема перегляду), опису та групування різних видань власницьких колекцій, що дало можливість з'ясувати уявлення подолян про класифікацію наук, систематизацію та ранжування знань. Особливо корисним виявилася бібліографічна евристика щодо бібліографічних видань як джерельної бази.

Безумовно, основою роботи стали загальні логічні методи: аналізу та синтезу, аналогії та порівняння, індукції та дедукції, моделювання та узагальнення, а також загальнонаукові методи: системний, комплексний, функціональний, типологічний. При такому розмаїтті використаних методів об'єднуючими методами дослідження стають системний та комплексний. Як уже зауважували, книжкова культура розглядається як система, її вивчення здійснюється через аналіз складових і типів зв'язків між цими елементами. При цьому кожний елемент системи набуває свого значення, функцію і зміст по відношенню до цілого, при цьому властивості цілого не зводяться до властивостей частин. Системний метод передбачає студіювання об'єкта як складної системи. Він спрямований на з'ясування внутрішніх і зовнішніх зв'язків і взаємовідносин з метою адекватного відображення цілісності об'єкта пізнання [532]. Його застосування вимагало застосування таких спеціальних системних методів, як системний аналіз, моделювання, структурування.

Комплексний метод традиційно здійснюється при дослідженні комплексних проблем книжкової справи, де необхідно залучення спеціалістів з інших галузей знань (психології, соціології, педагогіки, математики), врахування досягнень різних наук, розробки комплексних методик. Цей підхід у вивченні книжкових історико-культурних фондів спрямований на студіювання їх різноманітних аспектів: по-перше, аналізу історичного походження книгозбірні (встановлення фондоутворювача / фондovласника), шляхів комплектування, способу збереження та упорядкування, висвітлення подальшої долі; по-друге, характеристика його змісту та складу.

До методологічної основи дослідження слід віднести деякі методологічні рішення. Так, звичайно під друкованою книгою розуміють книжкове видання, обсяг якого перевищує 48 сторінок. Але в умовах провінції виходило друком багато

невеличких за обсягом видань, навіть до 10 с., які були дуже важливими для регіону за змістом та мали всі книжкові ознаки. Місцеві умови: нестача фінансів, брак заможних споживачів, занижені вимоги до рівня підготовки видань в регіонах, зацікавленість авторів в конкретних результатах праці – сприяли випуску саме малосторінкових книжок. Такі книжки обсягом від 4 до 48 сторінок називають брошурами. Вони також стали об'єктом вивчення. Практика друку аркушівок у 4 сторінки у книжковому вигляді змусила і їх не обходити увагою. Уважного аналізу потребувала друкована продукція інформаційного або виробничого характеру про діяльність тих чи інших установ. Її ми розглядали за соціальною значущістю та можливістю багаторазового використання. Ноти, атласи, телефонні книги, зразки шрифтів, розклад руху транспорту, навчальні програми ми вважали за потрібне включити до репертуару. Вони для невеличких населених пунктів є показниками економічного і культурного розвитку цієї місцевості, можуть бути використані неодноразово. Хоча преса (газети, журнали, бюлетені) не була об'єктом вивчення, але існуюча статистика щодо її поширення у регіоні використовувалася для характеристики динаміки читання.

Широким загальноприйнято бібліотекою називати будь-яке зібрання книг, та за вітчизняним законодавством та бібліотечною практикою, бібліотека – це інформаційний, культурний, освітній заклад (установа, організація) або структурний підрозділ, що має упорядкований фонд документів, доступ до інших джерел інформації та головним завданням якого є забезпечення інформаційних, науково-дослідних, освітніх, культурних та інших потреб користувачів бібліотеки [211]. Тобто право називатися бібліотекою закріплено лише за закладом. У дисертації багато уваги приділяється приватним книгозбірням, особистим зібранням книг, які доволі часто могли за розмірами, тематико-типологічною структурою бути більшими та різноманітнішими за тодішні народні бібліотеки. Бібліотека відкрита для широкого обслуговування, а книжкова колекція, книгозбірня призначена для використання власниками. Крім того, за тодішньою практикою бібліотека, не будучи структурним підрозділом, могла знаходитися у приміщенні навчального закладу, волосного правління.

На стадії узагальнення різноманітного емпіричного матеріалу як накопиченого іншими дослідниками, так і зібраного автором дисертації, для чіткості теоретичних узагальнень був застосований принцип розумної достатності. Застосування цього принципу вимагало відбору тих фактичних і статистичних даних, які працювали на основну концепцію дослідження, що привело до того, що книжкова культура регіону представлена не в усіх її проявах, а лише тою мірою, щоб ці дані могли аргументувати основні теоретичні положення дисертації. Наприклад, не розглядаються книжкова культура юдеїв та старообрядців Подільської губернії, що безпосередньо не впливали на модернізацію суспільства, а опосередкований вплив, що міг проявитися у загальних ментальних установках носіїв цієї культури, уже знаходився за межами предмету дослідження. Принцип розумної достатності застосований й до пануючої російської книжкової культури, щодо якої окремо подано лише визначальну нормативно-правову та соціоекономічну інформацію, а інші відомості прописувалися у загальному контексті.

Самий зміст поняття «книжкова культура» продиктував застосування принципу цілісності, за яким досліджуваний об'єкт – книжкова культура – виступив як щось поділене на окремі частини, але органічно інтегровані в єдине ціле. Аналіз книжкової культури кожної соціальної групи здійснювався саме з такої позиції, з урахуванням взаємодії книги та читача. Попри використання фактографічних відомостей з різних книгознавчих дисциплін, їхня оцінка здійснювалася як прояв єдиного цілого – книжкової культури населення краю.

Висновки

Історія України другої половини XIX – початку XX ст. вважається добре вивченою, загальні оцінки уже усталилися, вузлові питання вважаються вирішеними, але з огляду на нові виклики та методологічні підходи настав час провести ревізію деяких усталених позицій, можливо, не заперечуючи загальних положень, уточнити їхні межі, порядок, взаємозалежність, зумовленість та ймовірні наслідки.

У дисертації здійснюється спроба розглянути одну з вузлових проблем вітчизняної історії – модернізацію українського суспільства – крізь призму його книжкової культури. Специфіку дослідженню надає те, що книжкова культура виступає тут як об'єкт і суб'єкт соціокультурного досвіду суспільства. Вона через книжкову комунікацію та читання сприяла та сприяє модернізаційним процесам. Водночас на структуру інститутів продукування і поширення книг, книжковий репертуар і, відповідно, на читання в певні історичні періоди завжди впливали політичні і економічні (наявність вільного ринку, рівень життя населення) фактори, а також загальний рівень письменності, загальний культурний рівень, бюджет вільного часу, інформаційні потреби тощо. Тобто книжкова культура як складова соціокультурного простору сама підпадає під вплив модернізаційних процесів. Соціокультурне значення книжкової культури сьогодні тільки окреслюється. Перед дослідниками стоїть завдання вивчення її місця у житті різних соціальних прошарків та груп, у релігійній, національній та політичній боротьбі.

Книжкова культура обрана як об'єкт дослідження завдяки:

- універсальності поняття, яке удоступнює аналіз концепту «книга» поза її матеріальної реалізації;
- пануванню книжкової комунікації, коли усі існуючі заклади, пов'язані із друкованою продукцією (друкарні, видавництва, книгарні, бібліотеки), у широкого загалу, насамперед, асоціювалися з книгою;
- можливості здійснення трансдисциплінарного студіювання, здатного дати відповіді на питання, які виходять за межі однієї наукової дисципліни;
- реальній перспективі розглянути діяльність творців та носіїв книжкової культури;
- інформаційному потенціалу наявної джерельної бази

Вітчизняна гуманітаристика пройшла шлях від вивчення історії книги, де об'єктом дослідження була, насамперед, рідкісна книга, до вивчення книги як типового предмету споживання, продукту складного процесу виробництва, продажу і розподілу, підпорядкованого комерційним імперативам. У такий спосіб

розвивалося студіювання книжкової справи, але у поле зору вчених так і не потрапив творець та споживач книги.

В історіографії уже розроблено деякі теоретичні положення щодо взаємообумовленості друку/книги та модернізаційних процесів, які стали підґрунтям дослідження, але можливості загального осмислення книжкової культури українського суспільства XIX – початку XX ст. ускладнюються відсутністю фундаментальних узагальнюючих праць з книгознавчих дисциплін та узагальнених статистичних даних. Виходом з такої ситуації є регіональна оптика студіювання проблеми, яка дозволяє оцінити проблему «знизу», через пересічну людину – творця та носія книжкової культури, чіткіше з'ясувати рівень книжкової культури суспільства та ступінь її поширеності серед громадян.

Специфічна природа об'єкту вивчення дозволяє залучити до джерельної бази, крім традиційних опублікованих та неопублікованих джерел, ще й речові джерела – книги, що були у використанні краян у досліджуваній період. Сукупність різних типів джерел сприяє повноті висвітлення книжкової культури регіону.

Отже, рівень теоретичного осмислення проблеми, стан історіографічного опрацювання книжкової культури Подільської губернії зазначеного періоду, наявна джерельна база та розроблена комплексна методика дозволяють дослідити заявлену тему.

РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ І СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ МІСЦЕВОГО КНИЖКОВОГО ЖИТТЯ

2.1. Політика державної регламентації книжкової сфери

У XIX ст. швидкий розвиток книжкової справи потребував уваги до її складових, зокрема нормативної бази. Уряд Російської імперії традиційно відповідав на виклики часу заборонними та охоронними заходами. Наслідком революційних подій 1840-х років в Європі стало посилення цензурних вимог у країні. Невипадково період з 1848 до 1855 рр., завершальні роки царювання Миколи I, названий «епохою цензурного терору» [716], коли поява кожного видання була пов'язана з численними, часто негласними обмеженнями.

За нового царя Олександра II, на хвилі очікування ліберальних реформ, з другої половини 1850-х років у друкарській сфері встановилася майже всездозволеність [627, с.100]. Хоча офіційно чинним залишалось цензурне законодавство часів Миколи I, атмосфера в країні сприяла демократизації друку, активізації місцевого книговидання, поширенню закордонних видань, обговоренню можливості дешевої народної книги.

Але на тлі посилення польського визвольного руху, зростання українофільських настроїв влада стала на шлях «обрусенія» українських губерній, що яскраво проявилось у книжковій справі. Циркуляр міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва, відомий як Валуєвський циркуляр 1863 р., призупиняв публікацію релігійної та навчальної літератури українською мовою. Цирюляри київського генерал-губернатора М.М. Анненкова заборонили місцеве книговидання польською, обмежили торгівлю навчальними виданнями, а згодом припинили продаж польських букварів, оскільки вони «поширювали ідею про відокремлення Південно-Західного краю від Росії і спрямовані на те, щоб вивчати географію та історію Польщі в межах 1772 р.» [115, арк.1]. Так, на Поділлі конфісковані буквар «Elementarz czyli nauka początkowego czytania dla małych dzieci» (1859), збірник католицьких молитов «Pokłon grzesznika» (1860), видані у Кам'янці-Подільському за цензурним дозволом

[174, арк.37]. З того часу місцева влада жорстко контролювала книжкові заклади щодо наявності та поширення видань польською мовою.

У 1865 р. цензура з МНО перейшла до МВС. З одного боку, це надавало їй більшого авторитету (МВС разом з Військовим міністерством та Міністерством закордонних справ завжди було ключовим державним відомством), а з іншого – означало посилення контролю. Держава прагнула певної, «розсудливої» гласності, до визначення меж якої за необхідності залучали інші відомства, адже поруч загальної цензури застосовувала й спеціальну (духовну, медичну, Міністерства двору, Міністерства фінансів, Військового міністерства).

Загальна цензура, як і раніше, поділялася на внутрішню та іноземну. Внутрішня розглядала всі твори друку, видані в Російській імперії будь-якими мовами, іноземна – книги, журнали та інші друковані матеріали з-за кордону. На чолі всієї світської цензури стояло Головне управління у справах друку, якому підпорядковувалися Комітет цензури іноземної та місцеві цензурні установи: комітети, окремі цензори та інспекції.

На підросійських українських теренах чиновники цензурного відомства працювали у Києві та Одесі, де здійснювали й внутрішню, й іноземну цензуру, згодом – у Харкові (з 1886 р.) та Катеринославі (з 1903 р., тільки внутрішня). До цензури книг єврейськими мовами залучали чиновників у Києві, Одесі та Житомирі. Книги, надруковані в регіонах або надіслані туди з-за кордону, відправляли до найближчого цензурного комітету чи окремим цензорам. Подільська губернія підлягала київським чиновникам. Палітурки видань, збережених у РіЦ ВОУНБ, свідчать, що більша частина іноземного друку проходила через одеський та київський цензурний комітети, причому через Комітет цензури іноземної в Одесі книги європейськими мовами, а через окремого цензора з іноземної цензури в Києві – польською. На прикордонних пунктах митні пости перевіряли всі друки російською чи іноземними мовами. У кожного, хто в'їжджав, відбирали всі книги. При ньому їх оглядали. Заборонені цензурою – вилучали або залишали на митниці з умовою повернути власнику в разі його виїзду з країни. Якщо книга була дозволена з обмеженнями, відразу вирізали недозволені сторінки або також залишали на

митниці. Періодичні видання, що передплачувалися з-за кордону, переглядала особлива «Цензура газет і журналів при поштамті», підпорядкована Головному управлінню пошт і телеграфів. Поштово-посилкова торгівля також була під її контролем.

З усвідомленням необхідності наздоганяти європейські країни, обмеженості кола знавців іноземних мов і читачів серйозної художньої та наукової літератури цими мовами (вважалося, що вона доступна вузькому колу читачів з високим рівнем освіти та добрим матеріальним становищем, адже й коштувала дорожче за російську) цензурний прес щодо іноземних видань дещо послабили [929, с.15]. Натомість внутрішня цензура посилювалась.

Згідно зі Статутом про цензуру та друк перевірялися твори літератури, науки, мистецтва, карти, плани й креслення різними мовами. Забороні підлягали такі, що своїм змістом вносили сумніви щодо вчення православної церкви, її обрядів або християнських догматів; зазіхали на недоторканність верховної самодержавної влади чи підривали повагу до імператорської родини, суперечили основним положенням урядових постанов; порушували права гідності та честі особи, таємниці її приватного життя, розповсюджували заздалегідь неправдиву інформацію про неї.

Нові правила запровадили цензуру подальшу, каральну, з притягненням до судової відповідальності. Від попередньої цензури на місцях звільнялися всі видання уряду, академій, університетів та вчених товариств; друки давніми класичними мовами та їхні переклади; креслення, плани та карти. Натомість такій цензурі підлягали місцева книжкова продукція, видання малого обсягу (до 10 друкованих аркушів), а також брошури для народного читання, що доносили до читача «популярною мовою ідеї, які у газетах і журналах, розкидаються лише крихтами й у викладі, не завжди зрозумілому для народу» [708, с.230].

Цензуру книг для народу циркуляр 1895 р. пояснював тим, що «видання книг перебуває частково в руках людей, які переслідують цілі, не узгоджені з інтересами уряду. За таких умов у народні маси нерідко проникають видання, які, не становлячи собою достатніх даних для заборони на підставі цензурних правил, тим не менш у масі малорозвинутих читачів далеко не завжди можуть являти здорову духовну їжу.

Невідповідність багатьох народних видань цій безумовно необхідній вимозі, яка має висуватися до народної книги, викликає необхідність особливо суворого і уважного ставлення до справи з боку цензурних установ» [535, с.127].

З 1870 р. регулярно поновлювався «Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатыванию в России» [323]. Крім громадсько-політичних і філософських творів К. Маркса, Ф. Лассаля, Ш. Фур'є, Д. Дідро, Л. Блана, М.О. Добролюбова, М.Г. Чернишевського та ін., праць, що стосувалися кооперативного та робітничого рухів на Заході, соціалізму, американської демократії, історії Французької революції, тобто, на думку цензорів, здатних шкідливо вплинути на погляди підданих імперії, цей каталог містив назви книг, які, з погляду охоронних відомств, загрожували суспільній моралі (романи Е. Золя, Г. Флобера), сприяли формуванню матеріалістичного світогляду (дослідження Ч. Дарвіна, Е. Геккеля, І.М. Сеченова) [609]. Водночас Комітет цензури іноземної складав щомісячні каталоги всіх переглянутих творів, призначені митниці для перевірки книг, що везли на територію Росії.

Попри загальне посилення тиску нормативної бази на книжкову справу практика її застосування була лояльнішою. Американський дослідник Р. Пайпс вважає, що цензура у Російській імперії стала скоріше прикрою перешкодою, ніж бар'єром на шляху вільного руху ідей [789]. Як аргумент він наводить статистику: з 1882 до 1891 р. відхилено близько 2% рукописів, поданих на попередню цензуру, з 93 565 260 прим. книг і періодичних видань, ввезених до імперії, затримано лише 9 386; впродовж 1867–1894 рр., за консервативного правління Олександра III, до поширення в країні заборонено тільки 158 книг [789].

На цьому тлі практика цензури видань національними мовами потребує іншої оцінки.

Вже згадуваним Валуєвським циркуляром 1863 р. та царським Емським указом 1876 р. заборонили ввезення та друк книг українською мовою, крім творів красного письменства та історичних документів, а також кулішівку, згодом й вживання слів «козацька воля», «Запорозька Січ», «Січ», «козак», «Україна». З 1876 р. всі книги українською мовою мали проходити цензуру у ГУД, а не в

місцевих цензурних комітетах, що значно уповільнювало дозвіл рукописів і створювало чимало незручностей авторам. За перші п'ять років серед поданих до цензури рукописів 30% зазнали репресій: 20% було заборонено, з 10% вилучалися фрагменти текстів [737, с.211]. Хоча у 1881 р. до Емського указу внесено деякі поправки, зокрема дозволено друкувати українською народні пісні та казки, у наступні 1881–1892 рр. було заборонено 32,7% україномовних рукописів [632, с.301]. З дозволом розглядати рукописи на місцях цензурні утиски лише збільшилися. За підрахунками американського дослідника Д. Балмута, у 1896 р. Київський цензурний комітет заборонив 42% українських творів, а всього за 1896–1900 рр. така доля спіткала 15% рукописів, що істотно вище межі у 2%, загальної по імперії [737, с.212-213].

Польськомовна книга активно розвивалася у Царстві Польському, та на теренах Правобережної України її було штучно обмежено царським урядом упродовж другої половини XIX ст. Попри вільне розповсюдження польської книги продаж навчальної літератури для початкової школи залишався під заборонаю. До кінця 1890-х років книговидання польською мовою практично не було: на Поділлі досі не виявлено жодного місцевого польського друку, а на сусідніх Волині та Київщині – поодинокі.

Єврейська книга опинилася у двоїстому становищі. В існуючій з 1797 р. цензурі єврейського книгодрукування поступово змінювалися пріоритети. З посиленням асиміляції частини єврейства, появою значної кількості світської літератури питання про цензуру релігійних книг відійшло на другий план. Спочатку у 1880 р. дозволили без цензури друкувати Талмуд, згодом всю галахічну літературу, у 1890-х роках перестали переслідувати хасидські видання [946, с.543]. Підтримка єврейської еміграції сприяла лояльному ставленню до сіоністської літератури [946, с.774]. Перед цензорами єврейських видань стояло тільки одне завдання: боротьба з крамолою, національними та революційними ідеями у світській літературі.

* * *

На місцях, де бракувало окремих цензурних установ, контроль за книжковою справою здійснювали губернатори, віце-губернатори, чиновники з особливих

доручень та чини політичної і виконавчої поліції. Нормативною підставою цього були «Тимчасові правила про нагляд за друкарнями, літографіями та іншими подібними закладами» (1862), «Тимчасові правила про друк» (1865), а також численні циркуляри.

Губернатор давав дозвіл на відкриття друкарні, літографії, книжкового магазину (складу), проведення публічних народних читань. Циркуляр МВС від 29 серпня 1866 р. йому рекомендував «усувати, за можливості, від відкриття нових закладів невідомих або надто молодих осіб, а також осіб жіночої статі, участь яких у справах такого роду ускладнює питання про юридичну відповідальність та переслідування судом, а також значно утруднює поліцейський нагляд» [675, т.2, с.5]. Інший циркуляр регламентував порядок дозволу друкарень з низкою додаткових умов: можливістю поліцейського нагляду – у губернських і більш значних повітових містах, але не у селах; перевагою книжкових лавок як більш зручних до поліцейських оглядів; облаштуванням всіх цих закладів на центральних вулицях і площах, а не у глухих місцях [184, с.55-61].

Подібна практика застосовувалася й щодо відкриття бібліотек. Наприклад, 1893 р. дозволу на це не отримав спадковий почесний громадянин Проскурова М. Горенштейн попри позитивні про нього відгуки проскурівського повітового справника та начальника Подільського губернського жандармського управління [121, арк.4]. Барському міщанину М. Вайнбергу, який мав «гарні моральні якості», відмовили тому, що, на думку повітового справника, «відкривати в невеликому місті ще одну бібліотеку немає потреби» [119, арк.175, 177-178]. На думку його колеги з Кам'янця-Подільського щодо Жванця: «В містечку немає міського громадського управління, до відання якого можна було б віднести публічну бібліотеку, поліцейський нагляд обмежений поліцейським наглядачем <...> містечко населене виключно євреями, за 2 версти до австрійського кордону, за відсутності в цій місцевості інтелігентних російських осіб, здатних керувати цим закладом. Тому за недостатності поліцейського нагляду бібліотека стане виключно єврейською, провідником заборонених закордонних видань» [124, арк.18зв]. Відмова щодо с. Кисляка (3 версти від Гайсина) обґрунтована тим, що «в селі нема ні урядника, ні

стражника, які могли б контролювати бібліотеку», а у самому Гайсині діє російська бібліотека [126, арк.31].

Дозвіл на відкриття бібліотеки губернатор узгоджував з попечителем навчального округу та єпархіальним архієреєм, з 1884 р. – затверджував кандидатуру відповідальної особи, яка завідувала бібліотекою. Він мав право тимчасово закривати бібліотеки, усувати відповідальних осіб через підозри у політичній неблагонадійності. 25 листопада 1899 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров надав дискреційне право губернаторам дозволяти відкриття бібліотек [122, арк.2], що трохи спростило процедуру, але тепер кожний губернатор встановлював свій рівень вимог.

Віце-губернатори та чиновники губерньської адміністрації частково здійснювали цензурні функції щодо періодичних видань та деякої місцевої книжкової продукції. Не встигаючи виконувати цензорські обов'язки, віце-губернатори намагалися передати їх радникам губерньських правлінь або іншим чиновникам, часто недостатньо освіченим та підготовленим. Ті ставилися до справи без належної уваги, прискіпливо переглядаючи тільки матеріали щодо місцевого життя – не тільки політичні, а й будь-які неперевірені, щоб вони не зашкодили образу влади або не справили хибного враження на читачів щодо тих чи інших державних заходів [794]. Місцевій хроніці слід було обережно подавати відомості про діяльність крайової адміністрації, критичним матеріалам – уникати загального антиурядового спрямування, а дозволяти собі тільки індивідуальне. Чиновники мали запобігти надто гострій критиці.

Чиновник з особливих доручень при губернаторі також контролював друкарні та літографії, розглядав прохання про відкриття книгарень та бібліотек, кожний заклад мусив оглянути не менше як двічі на рік. Але в нього вистачало інших обов'язків, тому з розвитком книжкової справи йому все складніше було за нею наглядати, що іноді призводило навіть до відмови прохачам.

Від таких чиновників доволі часто залежала доля книжкових закладів. На жаль, відомостей про їхню конкретну діяльність у Подільській губернії практично не збереглося. На цьому тлі виокремлюється постать В.К. Гульдмана, який упродовж

1885–1890 рр. був молодшим, а згодом старшим чиновником з особливих доручень при губернаторі [307, с.605]. Більш відомий як талановитий дослідник природних умов, історії, економіки, демографії та культури краю, автор близько 20 книг, він доклав чимало зусиль і до численних книжкових проектів у краї [518].

Поліцмейстер та повітовий справник на підконтрольній території мали припиняти друк творів, не дозволених цензурою, стежити, щоб не відкривали книжкові установи без офіційного дозволу, правильно вели шнурові книги у друкарнях. У книгарнях вони наглядали, щоб власники точно знали наявні твори друку, і звіряли іноземні книги з каталогами дозволених і заборонених видань. На книжкових складах вони вимагали, щоб у списках видань до продажу стояли повні назви кожної книги, рік та місто друку, імена автора та видавця [204, с.72]. За зберігання, продаж і поширення заборонених накладали штраф до 250 руб. Якщо книга спочатку дозволена, а згодом заборонена, то за її поширення, поки вона не внесена до каталогу або про це оголошено поліцією, продавці відповідальності не несли [184, с.100-104].

На справника покладалася й перевірка бібліотек у повіті, хоча тривалий час через їхню відсутність цей обов'язок залишався незатребуваним. 1884 р. із запровадженням МВС заборонного каталогу для публічних бібліотек країни, яким з обігу вилучалися книги і періодичні видання, що пройшли офіційну цензуру, циркуляр подільського губернатора В.В. Валя нагадав про цю функцію поліції. Тоді ж кам'янецький поліцмейстер рапортував, що у міській публічній бібліотеці вилучено 793 подібні видання, у приватній Г. Стенянського – 4. У Бару у місцевій комерційній книгозбірні було знайдено із заборонених 6 книг та 2 періодичні видання (журнали «Дело», «Отечественные записки») – всього 37 прим. Такі ж книги були у приватній бібліотеці Шапіро в Балті. Бездоганим виявилось лише зібрання могилівського дворянина Голуб'єва [119, арк.36, 129, 131, 133, 187]. Поліцейські чиновники також наглядали за народними читаннями та публічними лекціями, щоб лектори не відходили від програми, використовували узгоджений текст. Вони ж видавали свідоцтва на право розносної торгівлі книгами, визначали благонадійність осіб, які організовували поліграфічне, книготорговельне або бібліотечне

обслуговування. Поліцмейстер та повітові справники щороку інформували губернатора про існуючі друкарні, літографії, книгарні, бібліотеки та кабінети для читання. Пристави слідкували безпосередньо за поширенням нелегальної літератури навіть у приватних збірках. Архівні матеріали містять повідомлення поліцмейстеру пристава 3-ї частини Кам'янця-Подільського від 14 лютого 1857 р., що «у приватних будинках заборонених книг і творів не виявлено» [139, арк.4]. Імовірно, зі зростанням кількості особистих книгозбірень контроль за ними здійснювався формально, хоча у спогадах польської шляхти є згадки про особливу увагу поліції до садибних бібліотек [966, s.64-65].

Вже на початку 1880-х років більша частина функцій політичної цензури була передана органам політичного контролю. Співробітники губерньських жандармських управлінь переглядали каталоги та фонди бібліотек, вилучали заборонену літературу, аналізували списки читачів. Вони ж давали дозвіл на організацію книжкової торгівлі на залізниці.

Місцеву владу – волосних старшин, урядників, десятників, соцьких – зобов'язали здійснювати загальний нагляд за книжковими закладами на селі. Вони могли навідатися й до вчительської чи селянської хати, щоб переглянути особисту книгозбірню [176, арк.120].

Духовний цензор діяв у кожній православній єпархії, спеціально призначений архієпископом, щоб опікуватися творами духовно-православного змісту – крім тих, які, за цензурним статутом, оцінював Найсвятіший Синод. Цю ж цензуру проходили всі книги природознавчого та науково-популярного змісту.

Представники МНО (директори та інспектори народних училищ) та Духовного відомства наглядали також за бібліотеками навчальних закладів, безкоштовними народними книгозбірнями. Вони ж входили до розпорядчих комітетів публічних бібліотек.

Контроль за книжковою справою передбачав, що чиновники та адміністративні особи письменні (на селі таких було небагато), володіють іноземними мовами, знаються на книговидавничому репертуарі (далі – КР) країни та індексах заборонених книг, вміють працювати з книгою, щоб під час перегляду у

книгарні або бібліотеці швидко прийняти рішення про легальність видання, його відповідність ідеологічним вимогам влади та релігії. Коли контролерам бракувало часу та відповідного досвіду, їхні дії були досить формальними. Невипадково подільська поліція зопалу неодноразово затримувала людей за хибними звинуваченнями, пов'язаними з тим, що її службовці не були обізнані з літературою «антиурядового змісту», але багато чули про її існування [85; 86; 88]. Формальне ставлення до виконання професійних обов'язків частково підтверджує й кримінальна статистика. Вважається, що наприкінці XIX – початку XX ст. нелегальна література активно поширювалася на теренах імперії, а згідно з матеріалами архівного фонду подільського окружного прокурора такі випадки були рідкісними. За 1880–1902 рр. серед щорічних 250–400 справ далеко не кожного року прокурор розслідував справи, пов'язані з нелегальною літературою. Лише у 1884, 1888, 1895, 1896 рр. – по 1 випадку та у 1887, 1893 рр. – по 2, при цьому частина стосується не політичних, а релігійних (старообрядницьких) друків. Ситуація різко змінилася з 1904 р., коли було заведено 34 справи, у 1905 р. їх 39, у 1906 р. – 23, у 1907 р. – 29 [140; 141].

Державний контроль книжкового простору здійснювався й у економічній площині через податних інспекторів. Так, друкарні були зобов'язані вести згадані вже шнуrowі книги, а книгарні – торговельні, де фіксували всі замовлення, а також касові, де відображали зміни кількості готівки. Ці книги із вказаною на титульному аркуші назвою фірми, датою і підписом власника мали пронумеровані сторінки, прошнуровані та затверджені податковою адміністрацією.

Формується й бізнесовий контроль за книжковою справою. Зростання чисельності письменних, механізація поліграфічної техніки та розвиток транспортної мережі – все це давало можливість збільшити тиражі видань та постачати їх на значні території. Закономірно, що підвищувалися капіталізація та комерціалізація книговидавничої справи, все частіше зорієнтованої на випуск літератури, яка мала задовольняти смаки населення. Тобто підприємці творили свій різновид цензурного режиму, адже вкладали кошти тільки в економічно вигідне книжкове виробництво.

На початку ХХ ст. цензурне відомство потерпало від активізації книжкового руху. «Через значне збільшення кількості вказаних закладів [друкарень, книгарень, бібліотек – *Т. К.*], особливо друкарень, які відкриваються тепер не тільки у губернських містах, а й в багатьох повітах і навіть містечках, нагляд цей у теперішній час є абсолютно недостатнім», – так оцінював стан справ інспектор друкарень та книжкової торгівлі Київського цензурного комітету А. Нікольський [179, с.114]. Цензура мала функціонувати в умовах постійного та швидкого збільшення обсягів і діапазону інформації, розвитку її нових форм і засобів доставки та поширення, інтенсивного росту числа її споживачів. Як контролювати цей інформаційний ринок, спрямовувати його у належний бік?

Перша російська революція 1905–1907 рр. підтвердила, що нагляд незадовільний всюди, де не було спеціальних цензурних установ. Виявилося, що губернські адміністрації не здатні впоратися з такою кількістю періодики, друкарень, книжкових магазинів і бібліотек. Адже лише політичних і економічних брошур та книг у ці роки розійшлося до 220 млн прим. [576, с.116], тобто кожний мешканець Російської імперії, незалежно від рівня освіти, знання мов, місця проживання та віку, отримав до 2 прим.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. декларував громадянські свободи. Скасовано попередню загальну та духовну цензуру і запроваджено наступну [185], а згодом формально ліквідовано будь-яку. (Втім, книги обсягом понад 5 друкованих аркушів слід було подавати до цензурних органів одночасно з виходом у світ, брошури до 1 друкованого аркуша – поширювати через 2 дні після представлення у цензуру, видання обсягом від 1 до 5 друкованих аркушів – через тиждень. Все це мало гальмувати громадсько-політичні брошури.) Віднині заборона будь-яких видань була можлива виключно у судовому порядку [533, с.68]. Місцева адміністрація, насамперед поліція, стежила за змістом друкованої продукції, книжковою торгівлею та бібліотеками, вилучала і спрямовувала до ГУД примірники творів, що містили, на думку чиновників, ознаки порушення закону (наприклад, революційну агітацію) [794]. ГУД ухвалював заборону, конфіскацію, знищення, вилучення з бібліотек, але тільки після рішення окружної судової палати. Та вже наприкінці 1906 р. місцевій

владі надано право конфісковувати та вилучати з продажу друки на власний розсуд. Наслідком цього став алфавітний покажчик книг і брошур, заарештованих за судовими рішеннями, доповнення до якого з 1907 р. регулярно друкувала щотижнева «Книжная летопись». До першого списку увійшло 167 назв, до другого – 577 [826, с.15]. (Згадаймо, що впродовж 1867–1894 рр. заборонено 158 книг.)

У бібліотеках скасували всі обмеження щодо офіційно дозволених видань. На безкоштовні народні бібліотеки з 2 грудня 1905 р. замість «Правил» 1890 р. поширено дію «Положення про публічні бібліотеки» 1884 р. [191]. 2 лютого 1906 р. затверджено «Правила для бібліотек при нижчих навчальних закладах МНО» [206], згідно з якими в них могли бути всі книги, дозволені для публічних книгозбірень. Щоправда, для ЦПШ Училищною радою при Найсвятішому Синоді збережено вимоги до змісту фондів. 31 січня 1907 р. переглянуто організацію народних читань – відтепер можна влаштовувати їх відповідно до заявки. Скасовано й національні обмеження, невдовзі в губернії з'явилися українські, польські, єврейські книгарні та бібліотеки. Втім, українська книга залишалася у невизначеному стані, адже чинність Валуєвського циркуляру й Емського указу тільки призупинили.

Але незабаром ці здобутки, особливо у провінції, було втрачено. Місцева адміністрація, маючи значні повноваження, провадила власну цензурну політику. Жандармське управління рапортувало, що «легально існуючі у Краї [Південно-Західному – *Т. К.*] українські книжкові магазини, друкарні, редакції газет і українські клуби до кінця 1911 р. значною мірою розвинули свою діяльність» [178, с.383], «народний вчитель, поза навчанням, намагається пропагувати українську мову через літературу, що поширюється у селах» [178, с.446]. У відповідь губернатори забороняли надходження україномовних видань, особливо до сільських кооперативних товариств, просвітницьку діяльність національних (українських, польських, єврейських) громадських організацій – бібліотеки, книгарні, народні читання національними мовами. Так, подільські губернатори не дозволили відкрити комерційні бібліотеки у 1910 р. 4 приватним особам [130, арк.22, 49-50, 98-100, 127-129], у 1911 р. – 8 [129, арк. 40-42, 81-82, 115, 147, 172-174, 188], у 1913 р. – 5 [133, арк. 2-4, 108, 140-142, 147], аргументуючи це, наприклад, щодо м. Хащеватого

небажанням створювати ґрунт для «національного відокремлення євреїв» [453, с.227].

Подільські губернатори неодноразово у цей час зверталися з проханням до ГУД запровадити окрему посаду цензора у губернії та до МВС – доручити це окремому посадовцю, а не чинам поліції без відповідного рівня освіти [179, с.115].

Початок Першої світової війни запровадив військову цензуру на захист державної таємниці та громадського спокою. Вона діяла у повному обсязі у місцях воєнних дій, поширилась і на Правобережну Україну. Функції військового цензора покладались на начальника губернського жандармського управління, якому підлягали повітові справники, чини поліції, жандарми, службовці поштово-телеграфних відділень [215, с.38]. Відтепер власники типографій не мали права друкувати будь-що без попереднього перегляду і дозволу військового цензора. Він контролював і асортимент книгарень, для яких забороняв продаж друкованої продукції, виданої поза територією дії військової цензури (окрім петербурзьких і варшавських видань та видань з поміткою «Дозволено військовою цензурою»), і неперіодичних видань військової, політичної та соціальної тематики, пов'язаної з війною [670, с.183-184].

На території Київського військового округу (Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Волинська, Подільська губернії) фактично заборонили видання та продаж періодики українською мовою, що пояснювалося небезпекою шпигунських дій українства Австро-Угорської імперії. Від грудня 1916 р. всі україномовні видання мали друкувати за російською абеткою. Всі магазини україномовної літератури закрили. Слід відзначити, що у публікаціях подільських періодичних видань це рішення пройшло майже непоміченим. На тій же території наказом від 24 березня 1915 р. головний начальник Київського військового округу В.І. Троцький на час дії військового стану заборонив друк будь-якої літератури та періодики єврейськими мовами [669, с.229-235]. На місцях пішли ще далі: наприклад, вінницький поліцмейстер зобов'язав місцевих книгарів не торгувати єврейськими виданнями [452]. Через бурхливу реакцію етнічної спільноти впродовж

року заборону то скасовували, то поновлювали, але врешті-решт перемога залишилася за владою.

Тільки постановою Тимчасового уряду від 27 квітня 1917 р. «Про заклади у справах друку» друк і торгівля творами друку були оголошені вільними від державного контролю в ідеологічній сфері [214, с.215-216].

Французький філософ та історик М. Фуко вважав, що для контролю за друкованою продукцією можна застосовувати кілька процедур: заборону, виключення, коментар, організацію галузей знань, соціокультурні ритуали, визнані доктрини, освітні системи [969]. Частина з них (заборона, виключення, організація галузей знань) виконувалася досить легко завдяки прямолінійності, простоті запровадження, а решта потребувала додаткових зусиль опосередкованої, пролонгованої дії, результат яких міг бути помітним тільки у віддаленій перспективі. Слідуючи роздумам М. Фуко про відбір текстів, італійський дослідник читання А. Петруччі дійшов висновку, що після того, як навчилися контролювати видавничі процеси і процеси розподілу, поширення та зберігання текстів, з'являється можливість регулювати читання і тим самим формувати канон культури [797, с.447].

У Російській імперії досліджуваного періоду влада вибудовувала такий фільтраційний бар'єр – державну регламентацію читання, тобто сукупність правил та заходів, які встановлювали норми споживання легальної інформації з метою певного впливу на читачів. Влада прагнула сама визначати доцільність або небажаність конкретної літератури для соціальних, вікових, етнічних або фахових спільнот. Регламентація читання здійснювалася через бібліотеки, інститут народних читань, гуртові книжкові склади-магазини, куди залежно від рангу бібліотеки, аудиторії для народного читання або приналежності книжкового складу допускалася або не допускалася певна література [788]. Якщо цензура – це пряма заборона читання, зберігання та поширення літератури, небажаної для держави, то регламентація читання – це свого роду опосередкована цензура: адміністративні перепони та бюрократичні «рогатки» на шляху певних спільнот до певної літератури. Втім, це не означало, що цим спільнотам не можна під страхом

адміністративного або кримінального покарання читати таку літературу. (Зауважимо, що регламентація дитячого читання вважається цілком допустимою й навіть потрібною. Застосовують її не тільки родина, дорослі родичі, а й позародинне коло – бібліотекар, вчитель, редактор періодичного видання, громадський діяч, чиновник.)

Різке зростання кількості видань, бібліотек, книжкових складів і народних читань розширювало інформаційний простір і залучало до нього нові верстви. Це викликало занепокоєння уряду. Бажання контролювати цей простір, вилучивши з нього опозиційні ідеї, спонукали його надалі фільтрувати друковане слово, щоб законсервувати народну свідомість та вберегти її від чужорідних, за думкою уряду, ідеологічних і економічних концепцій: лібералізму, атеїзму, матеріалізму, соціалізму.

На поживлення бібліотечного життя влада зреагувала звично: 12 липня 1867 р. вийшов імператорський указ «Про громадські публічні бібліотеки», яким всі ці заклади вилучалися з-під юрисдикції МНО та підпорядковані МВС [226, с.58]. Поліцейські та жандарми наглядали за їхньою діяльністю. Бібліотечні фонди обмежувалися російськомовною літературою. Користування ними було платним, що встановлювало майновий ценз для читачів. Регламентація кола читачів, закріплена «Правилами про публічні бібліотеки» (1884), проіснувала до 1917 р. За цими правилами у публічних бібліотеках не могли бути читачами: а) неповнолітні, за винятком тих, хто мав класні чини; б) учні навчальних закладів; в) нижні чини та юнкери на дійсній службі; г) ті, хто мав обмеження прав за судовим рішенням [56, арк.11-15]. У правилах громадських бібліотек при станових, професійних об'єднаннях та товариствах (членів окружного суду, купецьких і дворянських зібрань тощо) підкреслено, що вони тільки для тих, хто належить до відповідного стану чи професії.

Міністр внутрішніх справ отримав право забороняти публічним бібліотекам видавати до читання певні книги. З цього ж часу ГУД друкувало алфавітні списки творів друку, заборонених для публічних книгозбірень і громадських читалень (виходили 1884, 1894, 1903 і 1914 рр.), що охопили понад 200 книг (серед них окремі

твори М.Г. Чернишевського, М.О. Добролюбова, О.І. Герцена, Д.І. Писарева, Л.М. Толстого, М.С. Лєскова, М. Горького, В.В. Берві-Флеровського, О.М. Скабичевського, К. Маркса, К. Каутського, Е. Бернштейна) та 10 журналів.

Залежність бібліотек від плати за читання зумовлювало ще один вид регламентації – комерційний. Публічні бібліотеки змушені були враховувати смаки читачів, пропонувати набагато більше розважальної літератури, ніж в інших типах книгозбірень.

Читання учнів – категорії читачів, не підготовленої до свідомого вибору кола читання та найбільш схильної до зовнішнього впливу, – потребувало, на думку уряду, посиленого нагляду. Спеціально створений Вчений комітет МНО спочатку опікувався тільки рівнем навчальної та дитячої літератури. З 1869 р. навчальним закладам заборонили купувати твори з педагогіки, дидактики та методики, які не були попередньо розглянуті та схвалені Вченим комітетом. У 1873–1874 рр. переглянуто каталоги учнівських бібліотек середніх навчальних закладів, згодом і початкових училищ. Знайдено значну кількість творів, «зовсім не придатних для читання учнями, та таких, що підлягають виключенню» [186, с.206]. 1883 р. започатковано підготовку каталогів книг для нижчих [337], а 1889 р. – середніх навчальних закладів [350]. Таким чином уніфікували фонди бібліотек для зручнішого контролю.

Регламентували читання й за гендерним принципом. До жіночих навчальних закладів застосовували додаткові обмеження з огляду на традиційні цінності виховання дівчат. Це стосувалося насамперед громадсько-політичної та природничої літератури. Наприклад, книги професора К.Г. Ланге «Аффекты», лікаря С.М. Мілевського «Гигиена для велосипедиста» рекомендовані тільки для фундаментальних бібліотек чоловічих середніх навчальних закладів [331].

Обмежувала читання й шкільна програма з російської словесності, яка напередодні 1905 р. закінчувалася вивченням творчості М.В. Гоголя. З окремими творами його наступників І.О. Гончарова, Ф.М. Достоєвського, М.О. Некрасова, О.М. Островського, І.С. Тургенєва, Л.М. Толстого та ін., допущеними з врахуванням «історичності» й незлободенності, знайомили учнівські бібліотеки. Учні, серед яких

було чимало українців, поляків, євреїв, не могли там знайти художній доробок та публіцистику національних письменників – тільки українці мали нагоду натрапити на твори Марка Вовчка («Маруся» у перекладі з української), Г.Ф. Квітки-Основ'яненка («Пан Халявский», написаний російською) [350], а у фундаментальних бібліотеках – Д.Л. Мордовцева [331]. Місцеві періодичні видання передплачувати навчальним закладам заборонялося.

Регламентувалося також читання вчителів нижчих навчальних закладів, адже міністерські обмеження стосувалися й комплектування учительських бібліотек. Ранжирування доступу до книги проявлялося, наприклад, і в тому, що для учительських бібліотек нижчих навчальних закладів могли бути заборонені книги, дозволені учнівським книгозбірням середніх.

Сукупність цих нормативних актів значно впливала на читацькі можливості учнів нижчих шкіл.

Комплектування бібліотек ЦПШ спиралося на каталоги, складені Училищною радою при Найсвятішому Синоді. Звісно, за змістом вони були більш обмежені, ніж світські. Синодський список 1894 р. налічував 182 позиції [367] проти 718 зі світського за 1896 р. [291, т.40, с.595-598].

Для соціальних низів доступ до книги надавали з 1860-х років народні бібліотеки та книжкові склади, публічні народні читання. Спочатку безкоштовні народні бібліотеки керувалися загальними правилами, встановленими «Статутом про цензуру та друк» для публічних бібліотек та кабінетів для читання. Та надалі, із зростанням їхньої популярності, влада встановила особливий контроль за ними та книжковою продукцією, що потрапляла до їхніх читачів. Небажаною, за оцінкою уряду, літературою були: 1) малозрозумілі народу твори; 2) критичні щодо самодержця та його політики; 3) праці матеріалістичного, нерелігійного спрямування. На думку міністра народної освіти, народні бібліотеки могли «мати безумовно важливе значення у низці освітніх засобів, призначених для мас, а тому, щоб забезпечити за ними напрям, відповідний сподіванням уряду, та зліквідувати можливість зробити з них знаряддя для досягнення будь-яких, чужих цим сподіванням, цілей» [184, с.74], слід розробити спеціальні правила для подібних

бібліотек, скласти каталоги видань, дозволених їм. Тож Вчений комітет МНО опікувався й безкоштовними народними бібліотеками-читальнями. Упродовж 1869–1917 рр. жодна книга не могла потрапити до них без візи на титульному аркуші: «Допущена Особливим відділом Вченого комітету для ... бібліотек». На відміну від ГУД, цей відділ з 1888 р. випускав списки не заборонених, а дозволених книг.

Впродовж 1888–1890 рр. для безкоштовних народних бібліотек МНО та МВС була побудована дозвільна система замість заборонної: до них допускали тільки літературу, дозволена «Правилами про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» (15 травня 1890 р.) [203] та каталогами Вченого комітету МНО, що узгоджувалися з духовним відомством. Кількість книг, допущених до бібліотек за «Правилами...», не враховуючи духовного відділу, дорівнювала 2,5–3 тис. назв, що складало 3,3% назв тогочасного КР російською мовою; решта книг, дозволених цензурою до поширення у країні, була заборонена для народних бібліотек [291, т.40, с.592-594]. Жодне видання національними мовами не могло потрапити до цих каталогів. «Каталог книг для безкоштовних народних читалень» 1896 р. пропонував лише народні друки вартістю до 10 коп. та кілька подарункових вартістю від 2 до 63 руб. [336; 338]. Головним джерелом для відбору був «Журнал МНО», який повідомляв про кожне видання окремо. Таким чином, комплектатори народних бібліотек мали користуватися не лише каталогом, а й кількарічним комплектом міністерського журналу та перевіряти дозвіл не лише на конкретний твір, а й на конкретне видання. Періодику у народних бібліотеках регламентував окремий список 1892 р. з 69 часописів (фахових – 38, дитячих – 8, народних – 3, ілюстрованих – 7; загальнолітературних – 10 газет і 3 журнали). Цей список у 1896 р. розширений до 88 позицій, внесено 20 нових часописів професійної тематики, виключено 2 газети («Гражданин», «Биржевые ведомости»). Загальний характер списку не змінився. До народних бібліотек було допущено близько 17% репертуару преси Російської імперії [291, т.40, с.592-594]. Згідно з правилами комплектатор мав уникати однобічного добору книг за певними галузями знань, які могли б нашкодити книгам «релігійно-морального, патріотичного і взагалі повчального змісту» [291, т.40, с.592-594]. Поточну передплату періодичних видань для народних бібліотек не

передбачали, можна було тільки придбати річні комплекти за попередні роки, дозволені Вченим комітетом МНО [194, с.230]. Отже, читацькі побажання та смаки користувачів з соціальних низів у народних бібліотеках не враховували.

Як уже вказувалося, народні бібліотеки при ЦПШ не підпорядковувалися «Правилам» 1890 р. [184, с.110-111]. Їхні фонди та каталоги контролювало місцеве єпархіальне начальство на підставі вимог МНО та Училищної ради при Найсвятішому Синоді [76, арк.23].

Таким чином, уряд і церква, надаючи можливість безкоштовного доступу до книг, формували таке коло читання, яке забезпечувало б відданість соціальних низів знаменитій уваровській доктрині «православ'я, самодержавство, народність».

З середини 1890-х років активно розвивалася також мережа народних бібліотек комітетів Піклування про народну тверезість (у губернії з 1897 р.), підпорядкованих Міністерству фінансів. Ці комітети спробували у масштабах всієї країни організувати дозвілля соціальних низів за рахунок коштів отриманих від винної монополії. Правове становище їхньої мережі в цілому суголосьне урядовій політиці щодо інших бібліотек при громадських і благодійницьких організаціях. Разом з тим воно було складнішим у законодавчому та цензурному аспектах. З одного боку, ці читальні також підпорядковані «Правилам» 1890 р., з іншого боку – відкриття узгоджували ще й з Міністерством фінансів. Отже, наглядали за ними МВС, МНО, Міністерство фінансів і духовне відомство, що ускладнювало відкриття, зокрема у населених пунктах, де не було місцевого комітету. 13 червня 1902 р. ухвалені спеціальні «Правила» щодо цих безкоштовних бібліотек-читалень [184, с.100-104], що в цілому відтворювали загальні норми, лише спрямовували комплектаторів у бік фахової літератури (з ремесел та сільського господарства). Книги українською мовою до них не допускали. Так, у 1904 р. бібліотеці Народного дому Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість київський книжковий магазин «Киевская старина» подарував 11 брошур медичної та сільськогосподарської тематики українською мовою. Знаючи про загальну заборону українських книг, повітовий комітет звернувся до МНО з окремим клопотанням про допуск цих галузевих видань, але отримав негативну відповідь [386].

Дозвільний характер комплектування народних бібліотек не тільки обмежував коло читання за змістом й обсягом, а й призводив до старіння літератури, її значного зношення. До цього вела сама практика створення каталогів. Як проаналізували співробітники народної бібліотеки Харківського товариства поширення в народі грамотності, за 3 роки між різними виданнями каталогу 1897 та 1900 рр. з відділу словесності було дозволено 224 книги, з яких 1 чекала 19 років з часу друку, 7 – 18, 3 – 17, 4 – 16, 1 – 15, 2 – 14, 4 – 13, 3 – 12, 8 – 11, 6 – 10, 8 – 9, 27 – 8, 13 – 7, 27 – 6, 69 – 5, 177 – 4 роки [182, с.414-415]. Повільний розгляд нової літератури при постійному кількісному зростанні КР ставав ще однією перешкодою у доступі до книги.

Засновниками народних бібліотек були земства, шкільні комітети піклування, комітети Піклування про народну тверезість, а також громадські організації та приватні особи. На селі навчальні заклади були чи не єдиними зручними громадськими приміщеннями, щоб розмістити книгозбірню. Тому уряд послідовно запроваджував окремі «Правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства МНО» від 18 січня 1904 р. [205], «Правила про книжкові склади при нижчих навчальних закладах відомства МНО» того ж дня [204], «Правила для бібліотек, що відкриваються для користування публікою при початкових училищах» від 27 січня 1905 р. [193]. Нові нормативні акти підпорядковували книжкові заклади контролю МНО. Вони дещо спрощували відкриття та існування народної бібліотеки без її об'єднання з учнівською та учительською. Оцінюючи стан народних бібліотек, громадський діяч Є.О. Звягінцев писав: «...складно було за цими правилами завести у селі книжкову шафу; складніше було знайти осіб, які відкрили би її, і ще складніше було поставити на полиці цієї шафи гарні книги» [637, с.24].

Книжкову торгівлю на теренах імперії регламентував «Статут про цензуру та друк». Відомчі оптові книжкові склади мали торгувати тільки виданнями, дозволеними для відповідного відомства, книжкові склади при нижчих навчальних закладах – дозволеними для цих закладів, при ЦППШ – дозволеними Училищною радою Найсвятішого Синоду [204], при комітетах Піклування про народну тверезість – дозволеними для безкоштовних бібліотек [184, с.129]. Таким чином, регламентація читання здійснювалася й через асортимент книжкових складів.

За допомогою публічних народних читань формувалася аудиторія пасивних читачів-слухачів. З огляду на їхній репертуар регламентація була ще жорсткішою. Як спосіб доступу до друкованого слова народні читання дозволені з 1876 р. у губернських містах, але масовими вони стали тільки у 1890-х роках з появою «Правил про повітові відділення єпархіальних училищних рад» (1888), якими значно спрощувалося отримання дозволу. Про характер літератури, дозволеної для народних читань, говорив такий факт: у 6-му відділі «Каталогу книг і періодичних видань для безкоштовних народних читалень» «Книги для публічних народних читань» є примітка, що вказані видання задовольняють учнів початкових шкіл, тобто маленьких дітей [338]. На 1895 р. Вчений комітет МНО дозволив для народних читань 287 брошур, з яких релігійно-моральних – 61, белетристичних – 62, з російської історії – 55, з всесвітньої історії – 1, військових оповідань – 10, географії (переважно мандрівки) – 36, фізичної географії – 8, фізики – 8, біології – 6, мінералогії та геології – 4, зоології – 11, медицини та гігієни – 8, сільського господарства і промисловості – 5, юридичних – 1, різного змісту – 11 [291, т.40, с.595-598]. Численні нарікання громадськості змусили МНО з 1896 р. дозволити для читань всі книги, допущені в учнівські бібліотеки нижчих навчальних закладів (718 назв) [291, т.40, с.595-598], але вони, розраховані на дитячу аудиторію, не могли задовольняти дорослих. І, зрозуміло, це виключно російськомовні видання. Тільки початок ХХ ст. приніс деякі послаблення: право дозволу народних читань передано від міністра внутрішніх справ спочатку попечителям навчальних округів, згодом інспекторам і директорам народних училищ, нарешті училищним радам. З 1901 р. можна було навіть обирати для читання твори, що не увійшли до затверджених каталогів, а також переказувати запропонований до читання твір [189]. Тоді ж комітетам Піклування про народну тверезість дозволили користуватися цими же правилами [209; 211].

Громадськість воліла якимось чином обходити обмежувальну практику уряду. Поза правилами відомчі бібліотеки відкривали свої фонди для певної категорії читачів, найперше вчителів, або запроваджували пільгові тарифи. Так, Подільська єпархіальна бібліотека обслуговувала вчителів ЦПШ. За домовленістю з

розпорядчим комітетом Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ті ж вчителі мали право безкоштовно користуватись її фондами [415]. Лунали вимоги допустити до учительських бібліотек всі книги та періодичні видання, які пройшли загальну цензуру; до народних безкоштовних бібліотек та читалень (як самостійних, так і при навчальних закладах) – ті, що й для публічних і громадських книгозбірень; підпорядкувати народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах училищним радам і підтримати читання в їхніх приміщеннях; підпорядкувати книжкові склади при нижчих навчальних закладах училищним радам; допустити до продажу на книжкових складах всі книги, дозволені загальною цензурою; передати училищним радам право наглядати за позашкільними способами освіти (народними бібліотеками, недільними школами, роздачею та продажем книг населенню); надати право вибору шкільних підручників і посібників училищним та шкільним радам, сам вибір здійснювати зі всіх навчальних книг, дозволених загальною цензурою [788, с.16]. Та до 1905 р. доступу до всього легального книжкового та пресового простору імперії не було.

Революційні події 1905 р. прискорили зміни. Дозвільну систему допуску літератури у безкоштовні бібліотеки-читальні скасували. Відтоді комплектували учительські бібліотеки при нижчих навчальних закладах тими ж книгами, що й публічні. 2 грудня 1905 р. відмінили «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» 1890 р. [191]. Наступного року МНО надало право педагогічним радам середніх навчальних закладів самостійно обирати книги для комплектування [192], до народних бібліотек допустило ті ж видання, що й для публічних бібліотек та читалень [206]. Наприкінці року педагогічні ради отримали право вибору навчальних посібників місцевими мовами [196]. З'явилася можливість організувати національні бібліотеки та книгарні, що було особливо важливим для українців. 1907 р. розпорядження міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна скасувало заборонний каталог для всіх публічних бібліотек і допустило до них всі книги та періодичні видання, дозволені загальною цензурою [788]. Того ж року запровадили заявковий порядок організації народних читань за правилами про публічні зібрання [190; 195]. Книги для народних читань можна було вибирати з

числа дозволених загальною цензурою, але самі заходи у шкільних приміщеннях залежали від інспекції з народної освіти або повітових епархіальних училищних рад.

Таким чином, вся читацька аудиторія гіпотетично отримала доступ до будь-яких легальних видань.

У пореволюційний період посилена регламентація читання особливо яскраво проявлялася на місцевому рівні: не дозволяли під будь-якими приводами відкривати бібліотеки «Просвіти», оформляти передплату на українські газети та журнали чиновникам, вчителям, священикам, видавати волосним і сільським правлінням придбані книги та передплачену пресу демократичного, народницького, ліберального спрямування [127, арк.253-257; 467, с.79], такі ж видання вилучали з бібліотек, водночас насаджували та поширювали літературу православно-монархічного та чорносотенно-націоналістичного характеру. «Підозрілими», «неблагонадійними» для влади були навіть публікації ліберальних партій (октябристів, кадетів), і вона на місцях (на рівні губернаторів) робила все, щоб не пропустити їх до народних та шкільних бібліотек, а також до передплатників. Наприклад, Подільський губернський комітет зі справ земського господарства 1907 р. планував організувати 154 сільські «павленковські» бібліотеки, що відкривалися та частково фінансувалися за заповітом відомого книговидавця Ф.Ф. Павленкова, і почав з оплати комплектів книг для 50 закладів. Але попри уже здійснені земством фінансові витрати відкрити їх не вдалося, тому що 80% фонду не влаштували губернатора та інспекцію народних училищ [248, с.707-709]. Репертуар народних читань, особливо щодо творів, які критикували владу (Л.М. Толстой, М.О. Некрасов, В.Г. Короленко та ін.), зазнав значних обмежень. Наприклад, під час святкування 50-річчя скасування кріпосного ладу чиновники допускали до читань лише видання Всеросійського національного клубу – проурядової, монархічної організації.

З 1907 р. значно зросло мито з українських книжок, друкованих за кордоном. Книжки іноземними мовами пропускали без мита, а на російськомовні (а до них дорівняли й україномовні) діяв протекційний тариф по 17 руб. за пуд, що фактично припиняло їх довіз до країни. (До речі, нові цензурні правила 1906 р. прирівнювали українські періодичні видання іноземного друку до чужоземних видань, тобто

українська мова визнавалася «чужою», не російською. Подвійне ставлення адміністрації до українського слова).

Нові «Правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства народної освіти» від 9 червня 1912 р. повернули бібліотеки до часів [207], коли склад фондів визначали каталоги Вченого комітету МНО. Наслідком цих правил стали вилучення та заборони літератури, відсутньої в міністерських каталогах. Книги, які допускалися до публічних бібліотек, можна було придбати за згоди інспектора народних училищ. Втім, С.О. Сірополко, у майбутньому відомий український бібліотекознавець, засуджуючи такий порядок комплектування, застерігав, що «інспектори народних училищ, цінуючи спокій і особисте благополуччя, будуть всіляко ухилятися від наданого їм права [включення до фонду народних бібліотек книг, не схвалених міністерським списком – *Т. К.*]» [846, с.1159, 1161]. Крім того, тепер народні бібліотеки (незалежно від відомчої приналежності), розташовані у шкільних приміщеннях, переходили у повне розпорядження шкіл, що значно полегшувало подальший контроль за читанням. Ці правила підштовхнули Вінницьке земство до створення земської бібліотечної мережі поза навчальними закладами. Тим більш ще на початку року учасники 2-го чергового Вінницького повітового земського зібрання звернулися до МНО з проханням розширити каталог дозволеної народним бібліотекам літератури (міністерство через два роки відхилило це прохання) [244, с.6]. Чергові випробування чекали на українські книги. Після 1905 р. вони надходили до народних бібліотек, хоча у недостатній кількості. Місцева влада враховувала, що книги українською мовою, але з російським правописом, так званою ярижкою, дозволені для учнівських бібліотек, тому доволі легко давала згоду їх придбати [56, арк.66]. Тепер із пришкільних бібліотек їх вилучали.

МВС також посилило вимоги до народних бібліотек поза навчальними закладами. Фонди шкільних бібліотек, особливо ЦПШ, зазнали значних чисток і збіднення. Через це вінницькі земські діячі, щоб зорієнтувати комплектаторів та вчителів, розробили свій «Каталог книг, допущенных в ученические библиотеки низших учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения, по каталогам за 1905, 1908, 1911 и 1913 гг., по “Известиям по народному образованию”

за 1913 год, и одобренных для пополнения ученических библиотек народных училищ Винницкого уезда Винницким уездным училищным советом» (Вінниця, 1914).

Соціально-економічна ситуація наступних років, а згодом і війна змушували уряд до перетворень, врешті-решт половинчастих, лакувальних. Так, МНО оприлюднило 21 травня 1915 р. нові правила [199], які знову дозволили склад бібліотеки визначати рекомендаційними каталогами Вченого комітету, а узгодження допуску літератури у бібліотеки передали від інспектора народних училищ училищній раді.

І тільки після Лютневої революції 1917 р. було скасовано пряму державну регламентацію читання, але радянська влада поновила цю систему, хоча й у новому вигляді і за іншими показниками.

«Включення» Поділля у російську державність вимагало певного інформаційного поля, створення якого держава брала на себе. Системна державна регламентація читання враховувала низку чинників: соціальний та майновий статус, освіту, стать, вік, національність, місце проживання читача. Уряд, усвідомлюючи значущість друкованого слова як засобу впливу, особливо на соціальні низи, намагався поставити цю сферу під контроль. Отож книги, уже допущені цензурою, забороняли до використання у певних соціальних і культурних спільнотах. Нагляд поширювався насамперед на низи суспільства та дітей, переважно школярів.

Найпростішим шляхом регламентації читання був контроль за бібліотеками – публічними, народними та навчальних закладів. Уряд у такий спосіб прагнув запобігти проникненню у народне середовище небажаної літератури, поширити російський канон книжкової культури. «Правила» 1890 р., дозвільні каталоги для безкоштовних бібліотек, численні циркуляри МНО – все це пропускало з маси надрукованої літератури лише суворо дозовані, профільтовані струмки «благонадійних» книг. Уряд діяв двоїсто: позірно декларуючи принципи, які мали би сприяти модернізації суспільства, водночас тримався старих, віджилих форм управління та контролю. Місцева влада, що мала широкі повноваження щодо книжкової справи, запроваджувала й додаткові адміністративні обмеження.

Модернізаційні процеси, як відомо, неминуче ведуть до посилення ролі й держави, й громади у суспільному житті, зокрема у такій важливій його сфері, як книжкова. Необхідність її унормування та оперативного управління нею зумовлювало в Російській імперії втручання держави у вигляді охоронно-контролюючих, обмежувально-заборонних заходів. Книжкова культура країни розвивалася переважно за громадської та приватної ініціативи, а держава прагнула тримати її під своїм контролем. Уряд Російської імперії, докладаючи певних зусиль для модернізації країни, прагнув контролювати цей процес, причому в різних площинах: політичній, економічній, культурній, навіть моральній. Одним із закономірних результатів модернізації було поширення письменності та читання серед широких верств населення, що відкривало перед ними нові можливості для соціальної мобільності та самовдосконалення. У досліджуваному контексті правове регулювання напряму розвитку таких можливостей будувалося на розумінні важливості друку як одного з основних інформаційних каналів та традиційних уявленнях про друк як носія «зла» та ворожості. Державна політика в галузі цензури здійснювалася з метою контролю та формування громадської думки, управління та маніпулювання громадською свідомістю.

Виконання цієї політики на місцевому рівні представляється формальним. Для здійснення контролю у книжковій справі потрібний певний інтелектуальний рівень; якщо на губернському рівні чиновники могли йому відповідати, то на місцях ситуація була складнішою. Чиновникам простіше було виконувати формалізовані дії, ніж щоразу приймати самостійні рішення.

2.2. Зростання освітнього цензу та добробуту населення як стимул до книгокористування

Соціальні історики багато уваги приділяють вивченню життєвого рівня людства. Загально визнано, що добробут є відображенням стану суспільства і характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та

непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці та житла, тривалістю робочого дня та вільного часу, розвитком освіти, охорони здоров'я, культури тощо. Його динаміка і диференціація зумовлюються ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин у суспільстві. На життєвий рівень значний вплив справляють політика й ідеологія, а також розвиток виробництва предметів споживання [753, с.434].

Зростання добробуту населення є одним з важливих чинників розвитку книжкової культури, адже такі його показники, як рівень письменності та освіти, насамперед володіння технікою читання, тривалість робочого дня та наявність вільного часу, фінансова здатність придбати книги (розмір заробітної плати, вартість книг) або користуватися бібліотечними послугами, технічна можливість доступу до книг (розмір накладів, наявність поліграфічної бази, книготорговельної та бібліотечної мереж), – можуть сприяти або, навпаки, гальмувати її рух.

Формування масової читацької аудиторії для всіх країн, що модернізуються, відображає динаміку різних соціальних груп та створення цілісного національного співтовариства, в якому діють різноманітні комунікації (професійні, ідеологічні, міжгрупові, міжетнічні, територіальні), а також боротьбу за освіту, громадянські права, зокрема право на інформацію та знання. Єдина читацька аудиторія дозволяє оперативно поширювати необхідні відомості, впливати на громадську думку, викликати відчуття спільності, що особливо важливо у націєтворчих процесах.

Модернізація закономірно вимагала нової інформації, зокрема у друкованому вигляді, особливо у міському середовищі. Стрімко змінювалася як сама книга, так і ставлення до неї у суспільстві. Читання розглядалось як інститут освіти і соціального контролю, оскільки воно було обмежене «канонами» певних авторів й творів, основу якого зміцнював авторитет традиції та влади. Вивчення динаміки читацької аудиторії дозволяє поглибити наші уявлення про духовний розвиток і соціальну поведінку різних прошарків населення, їхню готовність до сприйняття змін у цьому «каноні». Для досліджуваного періоду це тим більш важливо, що «бібліотечне» читання тільки формувалося, а «приватне» вже мало певну історію.

Важливим показником розміру потенційної читацької аудиторії є рівень письменності населення, адже володіння технікою читання – ознака читача, здатного самостійно обирати зміст свого читання. Слухачів книг також можна вважати читачами, але пасивними. Хоча вони так само отримують інформацію, емоційні переживання від почутого тексту, але не формують своє читання і позбавлені низки відчуттів від спілкування з книгою (визначення часу і місця читання, естетичне задоволення від перегляду тощо).

На підставі реверсивного та презентивного методів прогнозування було реконструйовано динаміку рівня письменності населення Подільської губернії 1847-1917 рр. (див. Додаток А. Табл. №1) [661-а]. На 1847 р. у Подільській губернії мешкало близько 1,5 млн осіб. Серед старших за 9 років було 47,9 тис. письменних осіб (4,6%), з них 38,6 тис. чоловіків, переважно із сільської місцевості (цілком закономірно з огляду на те, що абсолютна більшість населення жила на селі). Серед 84 тис. городян письменність була вищою: в старших за 9 років – 15,3 тис. (25,2%), також переважно чоловіків; письменних жінок, старших за 9 років, – близько 10 тис. (1,8%), насамперед із заможних верств, які мали кошти та вільний час для освіти. У сільській місцевості серед письменних переважали дворяни, власники маєтків. Досить значну групу складало духовенство. Селяни ж, основна частина населення, практично не читали, адже й мало хто з них володів технологією читання.

У 1857 р. середню освіту у губернії здобувало лише 1 376 осіб [299, с.119]. З них, зрозуміло, до вищої освіти добиралися далеко не всі. Про поширеність вищої освіти серед городян побічно свідчать спогади російського письменника І.М. Захар'їна (пізніший псевдонім – Якушев), який служив у 1870-х роках у Хмільнику мировим суддею. Він стверджував, що у місті, крім нього, було тільки троє з університетською освітою [468, с.560].

Упродовж другої половини XIX ст. темпи розвитку освіти краю були досить повільними. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., письменних у Подільській губернії було 15,5% [230, с.VIII] (або 20,5% для населення, старшого за 9 років, тобто зростання у 4,4 рази). Ці показники нижчі за середні (22,9% для всього населення) по європейській частині Російської імперії, без Привіслянських губерній

та Кавказу. Ситуація із середньою освітою була ще гіршою: у 1899 р. її отримувало 1 688 учнів [849, ч.2, с.19] (зростання за 40 років на 22,7%).

Рівень письменності чоловіків, старших за 9 років, залишався вищим (31,5%), ніж жінок (9,4%). З городян письменних було 41,3%, зокрема чоловіків – 54,5%, жінок – 28,1%. На селі мешкало 372,6 тис. письменних, або 18,7% подолян, старших за 9 років, зокрема чоловіків – 29,5%, а жінок – 7,9%. Середню освіту отримало тільки 0,56%, або 18 тис. осіб, а вищу – 0,06%, або 1,8 тис. [230, с.X]. З-поміж жінок середню освіту набули 4 979, середню спеціальну – 142, вищу – 57, а спеціальну або технічну вищу – 11 [230, с.58-59]. Найвищі показники письменності були у дворян (68,9% – чоловіки та 60,2% – жінки) та духовенства (70,9% – чоловіки та 68,2% – жінки) [230, с.X]. Вони ж переважно мали середню та вищу освіту.

Перепис 1897 р. не передбачав питань щодо етнічної приналежності – тільки про конфесійну. Однак конфесії в умовах Поділля досить чітко були пов'язані з етносами. Найбільш освіченими на його теренах визначені протестанти, переважно чехи та німці (73,1% чоловічого населення, 71,4% – жіночого), католики, переважно поляки (47,7% – чоловіки, 42,7% – жінки), юдеї (41,3% – чоловіки, 21,7% – жінки), а православні, переважно українці та росіяни, виявились останніми (20,2% – чоловіки, 4,0% – жінки) [230, с.X].

Треба відзначити, що письменних російською мовою (12,8%) було набагато більше, ніж іншими (2,3%) [230, с.125]. Русифікація освіти тривала впродовж усього XIX ст., особливо у другій половині століття, коли уряд заборонив всі національні школи, крім єврейських.

Подальший розвиток продуктивних сил регіону вимагав подолати неписьменність, запровадити обов'язкову початкову освіту та забезпечити її світський характер, підштовхував уряд та громадськість до дій. З кінця XIX ст., особливо із появою земств 1904 р., ситуація почала швидко змінюватися на краще. Так, письменність серед новобранців-подолян зросла з 10,4% (1876 р.), 13,3% (1886 р.), 13,9% (1896 р.) [238, с.159-160] до 46% (1905 р.) [858, с.13-14]. Між правобережними губерніями Подільська посідала середню позицію: Київська – 52%, Волинська – 39%. Гірші показники в європейській частині імперії мали тільки

Казанська (40%), Бессарабська (32%) та Уфимська (23%), а в Петербурзькій, Ярославській, Московській було 89–95% [858, с.13-14].

У робітників Подільської губернії рівень письменності становив 40,3%, найнижчий на Правобережній Україні, що цілком закономірно з огляду на малу індустріалізацію краю. У Волинській губернії він сягав 44,8%, Київській – 49,9%, водночас середній по Україні – 50,8% [767, ч.2, с.272-273].

Перша світова війна значно вплинула на життя губернії: хоча основні військові дії зачепили її лише частково та на короткий термін, але прифронтове положення теж означало інші умови праці та побуту, інший спосіб організації дозвілля, передачі інформації та знань, необхідність спілкування із значною кількістю нових і незнайомих людей. За нашими розрахунками рівень письменності серед населення, старшого за 9 років, міг зрости на 1917 р. до 26,8%, тобто понад 750 тис. подолян могли знати письмо і вміти читати, зокрема у місті – 47,8%, на селі – 24,5%, з міських чоловіків – 59,3%, а серед жінок – 34,7%. Серед селян письменних чоловіків могло бути 40,0%, а жінок – 10,8%. Тобто на 1917 р. різниця між рівнем письменності чоловіків міста і села поступово нівелювалася, адже у 1847 р. городяни перевищували селян у 6,1 разів, а через сімдесят років – тільки у 1,48 рази. В цілому за сімдесят років рівень письменності у губернії зріс майже у 6 разів. Особливо помітно це серед жінок – у 6,7 рази, жінок села – 8,1 рази, чоловіків села – 6,1 рази. І, навпаки, найменші зміни стосувалися чоловіків міста: збільшення тільки у 1,4 рази. Через загальний приріст населення губернії абсолютні показники кількості письменних збільшилися у 15,7 разів.

Письменних серед подолян до 30 років – понад 30% – було більше, ніж серед старших. Це закономірно: якщо 1894 р. загальне число учнів у навчальних закладах губернії складало 72,9 тис. (~3% загальної кількості населення) [292, т.7, с.645], то 1912 р. – 150 тис. (~5%) [233н, с.131]. Середню освіту 1908 р. отримували майже 6 тис. учнів [233л, с.127], а 1912 р. – понад 12 тис. [233н, с.131]. Кількість осіб з вищою освітою через відсутність вищого навчального закладу у Подільській губернії зростала малопомітно.

В офіційному книжковому просторі для читачів-подолян перевагу мала російська мова, з якою більшість знайомила й яку опановувала, здобуваючи освіту. За висновками московської україністки-мовознавця О.О. Остапчук, під впливом низки соціокультурних факторів (зменшення ролі мов «старої», себто латини, і «простої», себто української, різнобічність функцій російської мови, зниження статусу польської) та в умовах адміністративного тиску уже на середину ХІХ ст. відбулася перебудова взаємин між мовами Правобережної України: формувалася система з чітко окресленою комунікативною домінантою (російська мова), підтримувана офіційною владою; інші мови (польська, українська, єврейські, церковнослов'янська, латина тощо) опинилися на периферії. Церковнослов'янська стала єдиною мовою духовної культури для православних; за українською як недостатньо лінгвістично емансипованою закріпилася сфера повсякденного побутового спілкування; за польською, а також частково за латиною зберігся статус мови культури і церкви, але в обмеженому етнокультурному просторі; єврейські також залишалися у використанні окремої етнічної спільноти [784, с.53]. На початку ХХ ст. це чітко простежується у книжковій комунікації. І тільки після 1905 р. українська мова почала виборювати нові позиції. Якщо у 1890–1896 рр. на підросійських українських теренах було понад 400 передплатників львівської «Зорі», у 1899 р. 155 – львівського ж «Літературно-наукового вістника» [940, кн.1, с.35], то в української вітчизняної преси їх виявилися тисячі.

Через відсутність відповідних досліджень складно аналізувати читання іноземними мовами у регіоні. Аналіз книжкового фонду відділу РіЦ ВОУНБ свідчить, що франко-, німецько- та англійська оригінальна художня література була поширена серед найзаможнішої частини читачів, переважно родового дворянства. Фахова література іноземними мовами зустрічається в особистих книгозбірнях. Передплата середніми навчальними закладами іноземних періодичних видань свідчить, що їх затребували вчителі. Але, здається, що поширена думка щодо активного використання іноземних мов всіма фахівцями з вищою освітою дещо перебільшена. Наприклад, за результатами анкетування студентів Київського політехнічного інституту 1909 р.: трьома мовами (французькою, німецькою,

англійською) володіли настільки, що могли читати книги, – 1,5% опитаних; дві іноземні знали 8,5%; одну – 20%; жодної не знали 67,4% [752, с.47].

Отже, за нашими підрахунками, кількість письменних в Подільській губернії систематично зростала, але серйозною проблемою Російської імперії на межі XIX–XX ст. була вторинна неписьменність дорослих. Для більшості людей з елементарною початковою освітою рівень письменності залежав від того, чи продовжували вони читати після школи. Хоча багато з них розучувалися писати та рахувати, вміння читати зазвичай зберігалося й могло навіть поліпшуватися. Тому з особливою гостротою йшлося про фінансову та технічну доступність книги. І можна припустити, що саме з цього часу зросли потреби у книзі, відбулися зміни у вимогах до неї, способах її використання, уявленнях про її значущість, тобто кількісні та якісні зміни у книжковій культурі.

Істориками читання доведено, що скорочення робочого дня збільшувало вільний час, який письменні активно присвячували книзі [596]. Логічним є припущення, що серед подолян спостерігалися такі ж тенденції.

Особливістю читацької аудиторії Подільської губернії була кількісна перевага селян як найбільшої соціальної верстви краю. Специфіка селянської праці у часовому вимірі залишалася незмінною впродовж тисячоліть. Їй притаманний сезонний характер. Уже перші дослідники селянського читання (М.О. Корф [699], Х.Д. Алчевська [930], С. Ан-ський [510]) відзначали, що селяни читають взимку, коли основні сільськогосподарські роботи завершені. Решту часу книговидача та відвідуваність бібліотек різко зменшувалися, адже селянська праця тривала від сходу до заходу сонця.

Серед інших соціальних верств і груп досліджуваного періоду в організації робочого дня, особливо у місті та на виробництві, відбулися значні зміни. Впродовж другої половини XIX ст. його тривалість зменшувалася та зазнала законодавчої регламентації. На початок XX ст. заможні верстви (високі чиновники, вищий командний склад армії, вище духовенство) уже мали 8–9-годинний робочий день. У середніх і дрібних чиновників праця починалася о 9⁰⁰ та закінчувалася о 18⁰⁰, але

вони часто продовжували її вдома [622]. Робочий день більшості дрібних службовців залежав від місця праці, але орієнтувався на державні установи. Юристи, лікарі, вчителі, чия діяльність була пов'язана з державними закладами, після виконання безпосередніх обов'язків вільно планували подальший час. Тривалість робочого дня «вільних» спеціалістів (тих юристів, лікарів, митців, які не входили до штату державних установ і закладів) залежала від кількості замовлень і клієнтів. Робочий час дрібних торговців орієнтувався на світловий день та стан справ і ділової активності.

Найбільшій законодавчій регламентації зазнав робочий час робітників. Якщо у середині XIX ст. він тривав до 15–16 годин, то на початок XX ст. поступово скоротився і відповідним законом 1897 р. обмежувався 11,5 годинами, але контроль за його тривалістю був тільки на великих промислових підприємствах, дрібні залишалися поза систематичною увагою фабричної інспекції. У Подільській губернії, де значну частину робітників складали сезонники цукроварень, регулювання робочого часу залежало від заводської адміністрації. Як у 1860-х роках робочий день тривав 13–16 годин на добу, так і на початок XX ст. на Кальницькому заводі працювали 13,5, а на Ситковецькому – навіть 16, на міських цегельних заводах – 14–15 з перервою на обід, на тютюнових фабриках – 11 [799, с.57]. Невипадково у революційні 1905–1907 рр. неодноразовим гаслом робітників був 8-годинний робочий день. Радянський дослідник Ю.І. Кир'янов дійшов висновку, що його тривалість поступово зменшувалася з 12–13 годин у 1880-х роках до 10 у 1910-х. Причому найдовше працювали у слабо механізованих галузях, які менше вимагали кваліфікованої робочої сили, що притаманно Поділля [671, с.54].

Менша зайнятість на виробництві відповідно додавала вільного часу, що яскраво проявилось у збільшенні частки письменних та розширенні кола робітників-читачів. За матеріалами Ю.І. Кир'янова, зрослий рівень письменності відповідав коротшому робочому дню [671, с.54].

Пов'язаний з тривалістю робочого дня й доступ до книги, зокрема бібліотечної: коли читачам брати та обмінювати літературу, знайомитись у читальні з газетами та журналами? Як правило, публічна бібліотека була відкрита від 10⁰⁰ до

14⁰⁰ та від 16³⁰ до 20⁰⁰ (до 19⁰⁰ – у Кам'янці-Подільському [241, с.4]). Тільки у неділю та на свята заклад працював від 12⁰⁰ до 16⁰⁰, тож після Служби Божої читачі могли його відвідати [56, арк.418]. Якщо народні бібліотеки розташовувалися у шкільному приміщенні, вони відкривалися тільки у позашкільний час, а у вихідні та святкові дні не працювали. Розклад загальнодоступних бібліотек був зорієнтований на православний календар, отож їх зачиняли на останні два дні Страсного тижня, перші два дні Великодня, Різдва, Нового року, Богоявлення, Благовіщення, Трійці та Преображення [56, арк.371]. (Свята інших конфесій не враховувалися.)

Західноєвропейські історики читання «довгого ХІХ ст.» вважають важливими для його розвитку також такі показники добробуту, як освітлення (поява гасових ламп, електрики), умеблювання кімнат, поширення залізниці як основного засобу транспортного сполучення. На жаль, реалії Подільської губернії, де й напередодні революцій 1917 р. більшість населення вело натуральне господарство, електрика з'явилася тільки в кількох містах і містечках, спеціальне умеблювання було доступним вузькому колу заможних подолян, не дозволяють екстраполювати висновки дослідників щодо цих показників на вітчизняний ґрунт. Хоча не можна заперечувати, що для заможних читачів ці фактори зробили читання комфортнішим.

Автори однієї з перших монографій, присвячених капіталізації книжкової справи Російської імперії, вказували, що у 1840-х роках з діяльності видавця та книготорговця О.Ф. Смірдіна почався новий «товарний період російської літератури» [581, с.238]. Смірдин здійснив переворот у видавничій справі, запровадивши гонорари авторам, охайно друкуючи твори російських письменників, а у книжковій торгівлі – розповсюджуючи свої книги за дешевими цінами. Так, його видання байок І.А. Крилова коштували 4 руб. (у попередників – 15) [605, с.199]. Якщо за життя О.С. Пушкіна поему «Руслан и Людмила» продавали за 10 руб., роман «Евгеній Онегин» – за 12 [885, с.116], то уже на середину ХІХ ст. видання подібного обсягу коштували до 3–5 руб.

Такі зміни стосувалися насамперед художньої літератури. Наукова через менші затребуваність та наклад залишалася дорогою. Наприклад, 1857 р. «Историю

русов» продавали у Києві, за повідомленням М.О. Максимовича, по 10 або навіть 12 руб. сріблом [800, с.117]. Навчальна ж книга, особливо для початкової школи, завдяки своїм накладам коштувала значно дешевше. Так, у 1852 р. дирекція народних училищ Подільської губернії для початкової освіти купувала «Русский букварь» за 4 коп., «Арифметику» Ф.І. Буссе – за 7 (ч. 1) та 15 (ч. 2), «Русскую грамматику» О.Х. Востокова – за 15 [106, арк. 25, 45]. А от масові релігійні видання, що також використовувалися для навчання, були дорожчими. У 1867 р. Подільська духовна консисторія купувала Псалтир та Часослов для церковнопарафіяльних шкіл за 90 та 40 коп., відповідно [152, арк.11].

Однак здебільшого книги все ще коштували дорого і були малодоступні для широкого загалу. Друк характеризувався високою собівартістю, а мале коло читачів зменшувало потенційні накладки.

У Російській імперії з 1870-х років з'явився комерційний видавець, який, використовуючи нову поліграфічну техніку, намагався розширити клієнтуру, а за рахунок збільшення тиражу зменшити вартість книги і таким чином залучити нових покупців. Книга стала економічнішою: зручнішою за форматом, оправленою у тканину (замість шкіри), містила рекламу. Мірилом її якості було співвідношення краси та практичності. Виробники орієнтувалися на стиль повсякденної речі з огляду на новий середній клас.

Згодом капіталізація книговидавничої галузі, поширення письменності, зростання читацької аудиторії, зміна ставлення до книги у суспільстві дозволили значно збільшити тиражі і зменшити вартість видань. Показовим тут став, наприклад, випуск 10-томного суворінського видання творів О.С. Пушкіна 1887 р., що коштував 1,5 руб. і розійшовся за кілька тижнів [885, с.116]. Видання дешевшали на тлі зростання доходів населення з 1890-х років (з урахуванням інфляції національний дохід на одну особу у Російській імперії у 1894 р. дорівнював 67 руб., а у 1913 р. – 101 руб. [234, с.66]). Історик книжкової торгівлі О.О. Говоров вказував, що більшість друків у Російській імперії наприкінці ХІХ ст. коштували від 20 коп. до 5 руб., зокрема збірка оповідань накладом в 1 тис. прим. – 1 руб. 50 коп. [572, с.160-200].

Книги з відділу РіЦ ВОУНБ та реклама в них свідчать, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. найпопулярнішими у подолян були друки вартістю до 3 руб. Яскраво це проявляється на прикладі навчальних посібників та книг для самоосвіти. Навчальна книга коштувала від 10 коп. до 3 руб. Зручною була тяглість шкільних програм Російської імперії, яка сприяла неодноразовому перевиданню популярних підручників. Наприклад, 120-те перевидання «Букваря» В.П. Вахтерова, 80-те перевидання «Сборника арифметических задач и примеров для начальных народных училищ. Год 1-й» К.П. Арженікова у 1913 р. не могли задовольнити всіх бажаючих [346]. Підручники для початкової освіти коштували переважно до 1 руб., що ще збільшувало читацький попит на них. Вартість підручників для середньої школи була вищою: курс алгебри – 2 руб. 25 коп., збірник задач з геометрії – 1 руб., з тригонометрії – 75 коп., збірник формул з математики – 60 коп., підручник для самостійного вивчення французької мови – 1 руб. 50 коп. Але й споживачів такої літератури було значно менше, відповідно й тиражів та перевидань. Для самоосвіти подоляни купували книги респектабельного видавництва Ф.А. Брокгауза і І.А. Єфрона по 2–3 руб., «Библиотеки для самообразования» Товариства І.Д. Ситіна (обсягом 450–500 с. в ціну від 1 руб. 75 коп. до 2 руб., а брошурна серія – до 50 коп.) [353].

Подільська практика засвідчує, що «класиків провінція читала лише завдяки милості видавця А.Ф. Маркса, коли вони з'явилися у безкоштовних додатках до «Ниви»» [704, с.196-197]. Російський видавець А.Ф. Маркс зібрання творів популярних російських письменників випускав з розрахунку 1 руб. 50 коп. за том, а ті, на які вже не поширювався закон про охорону авторського права, – 80 коп. По реалізації видання ці ж багатотомники виходили вже як безкоштовний додаток до ілюстрованого журналу «Нива», передплачуваний за 5 руб. річно у 1900-х роках [602, с.134, 139]. Таким чином, читач згодом міг отримати потрібне йому зібрання творів плюс журнал.

Для спеціальної та наукової книги також досягнуто помітних успіхів. Наприклад, у 1880-х роках В.С. Етгінгеру завдяки попередній передплаті вдалося знизити середню вартість друкованого аркуша медичних книг з 14–20 коп. до 4 і

нижче, тому передплатна ціна серії «Практическая медицина», надрукованої 1885 р., складала 7 руб, а гуртова – 17,5 [385]. Невипадково основу медичних особистих бібліотек у вінницьких лікарів початку ХХ ст. К. Вілінського, І. Маковського, К. Топчевського складала монографії саме цієї серії. У книгозбірнях вінницьких юристів вартість збірників тематичних законодавчих матеріалів починалася від 2–2,5 руб. і залежала від обсягу видання.

З останньої чверті ХІХ ст. найчисленнішу читацьку аудиторію з характерними смаками та вимогами становили соціальні низи. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігався небувалий бум дешевої народної книги, яка мала виконувати насамперед просвітницькі та освітні функції. Комерційні видавництва і політичні та громадські організації випускали книги для читачів, які вчилися в початковій школі не більше року або двох. З 1887 р. до 1912 р. тираж офіційно визначених «книг для народу» зріс у 9 разів – з 3 млн до 28 млн прим., відповідно зросла й кількість назв [542, с.84]. Зрозуміло, така динаміка була реакцією на попит.

За матеріалами фонду РіЦ серед народних видань переважала продукція російських провідних фірм, які звернули увагу на нову аудиторію, яка також могла приносити прибуток.

Наслідуючи західноєвропейських видавців, О.С. Суворін випускав серії невеличких за обсягом книг та брошур. Так, серія «Дешевая библиотека» мала знайомити з найкращими зразками російської та зарубіжної літератури. Упродовж 1879–1912 рр. вийшло друком понад 500 назв загальним накладом понад 4 млн прим. Попри комерційний успіх досить висока вартість (до 40 коп.) за книгу, дрібний друк, незвичні для низового читача формат та оформлення – все це зробило серію доступною тільки для городян [604, с.93]. Вони ж стали споживачами продукції таких потужних видавничих фірм, як фірма А.Ф. Маркса, товариство Глазунових, чії народні книги коштували 10–15 коп. за «дволистівку» (32 с.) [676, с.168], але поширювалися через книжкові магазини, що ускладнювало доступ сільським покупцям. В цілому, намагаючись здешевити продукування книг, ці видавці розраховували на «величезну публіку маленьких гаманців», але все ж таки на «гаманці» з кількома рублями.

А І.Д. Ситін зробив ставку на споживача, який рахував кожна копійку. Чудовий знавець лубочної літератури, активний видавець народної книги, він намагався дати всім, особливо селянам, доступну книгу. Успіхи капіталістичної комерціалізації цього сегмента книжкового виробництва наочно демонструє здешевлення лубочної книги. Якщо наприкінці XVIII ст. російська лубочна книга (обсягом до 48 с.) коштувала 20–30 коп. [917, с.67], то на початок ХХ ст. в середньому 10 коп. для 96-сторінкових повістей та 3 – для 32-сторінкових брошур-оповідань [885, с.116]. Українська лубочна книга була дещо дорожчою: видання на 108 с. продавали за 15 коп., на 8–16 с. – за 1,5 коп. [356]. А якщо врахувати інфляцію, то стає зрозумілим, наскільки вони стали доступнішими. Але, на думку представників освіченого середовища, потрібна була народна книга за цінами лубочної – від 2 до 10 коп. І такі ціни зуміли запропонувати Санкт-Петербурзький комітет письменності [534, с.99-107], московське видавництво «Посредник», видання яких коштували 1–2 коп. за «листівку» (16 с.) 711, с.209-212].

Не тільки столичні видавці вели успішний бізнес серед цієї читацької аудиторії. Наприклад, ростовське видавництво «Донская речь» за перший рік існування підготувало 45 книжок вартістю від 1 до 5 коп., 1 повість – за 35, 3 науково-популярні книги – від 15 до 20 коп. «Всі книжки белетристичного характеру майже однаково змістовні, всі приблизно рівні за своїми літературними якостями і всі вкрай дешеві», – писав про них один з дописувачів журналу «Русская мысль» [761, с.147]. Показово, що провідні видавці дешевих книг позначали їхню вартість на обкладинці, тому книготорговці користувалися видавничими знижками і не накручували кінцеву ціну.

Російські видавці докладали чимало зусиль для створення та розвитку книжкового ринку. Українцям через менший його обсяг складно було конкурувати з росіянами. А якщо згадати мовні та ідеологічні обмеження, то зрозуміло, в яких умовах існувала українська книга. Однак вітчизняні видавці також намагалися дати дешеве народне читання. Як зауважував один з перших таких видавців Б.Д. Грінченко, кожна його «готова аркушева книжка стоїла значно дорожче (удвоє часом), ніж за скільки таку книжку Губанов або Ситін [московські видавці – *Т. К.*]

міг продавати» [9, арк.1зв]. Продукція Грінченка виходила меншими накладами: 46 книг – загальною кількістю у 170 тис. прим. [642, с.8-10], тобто у середньому по 2 тис. прим., що не могло задовольнити попит. Водночас навіть такий тираж давав можливість примножувати капітал і випускати дешеві друки [642, с.8].

Переконуючи Полтавське земство у необхідності терміново видати шевченківські твори, той же Б.Д. Грінченко писав: «Минулого року виданий у Києві дешевий „Кобзар“ Шевченка у кількості 20 000 екз. Він розходиться так швидко, що вже йдуть розмови про друге таке ж видання – і це після видання того ж „Кобзаря“ в 1883, 1884 й 1889 рр., не говорячи про колишні» [580, с.254]. Але, продовжував він, цього замало, оскільки «москалі сотнями тисяч примірників ширють своїх Пушкіна, Лермонтова, Крилова, Тургенєва, Толстого, Достоевського, а ми досі не спромоглися пустити Шевченка в народ! Дуже гарне й дешеве київське видання за 35 коп. – це ще не все. Треба сто тисяч таких „Кобзарів“ і сотні тисяч дрібних брошурок Шевченкових творів» [8, арк.53].

Згідно з каталогом книжкового складу журналу «Киевская старина» 1898 р. [344], що представляв українську книгу українською та російською мовами, з 226 видань 92, тобто 40,7% книжкового асортименту, коштували до 10 коп., 52 (23,0%) – 11–20 коп. Показово, що ціна більшості коливалася у межах 5–10 коп., а от на книжки Т.Г. Шевченка «Тополя» (К., 1891) – 1 коп., «Перебендя» (СПб., 1862) – 2, «Катерина» (Чернігів, 1895) – 3 коп. Тут пропонували також збірку «Думи кобзарські» (Чернігів, 1897) обсягом у 106 с. за 5 коп. на звичайному папері і за 15 коп. – на поліпшеному. Чернігівське видання байок Л.І. Глібова 1895 р. обсягом у 176 с. коштувало 15 коп. на звичайному папері, 25 – на поліпшеному, 40 – на веленовому. Заможніший читач міг собі дозволити купити книги від 21 коп. до 2 руб. – це 85 видань (37,2% асортименту), більшість наукові. Були там і дорожчі: «Археологическая карта Киевской губернии» В.Б. Антоновича (М., 1895) – 3 руб., його ж «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» (т. 1, К., 1885) – 2 руб., «Описание старой Малороссии» О.М. Лазаревського (т. 1, К., 1889) – 3 руб., (т. 2, К., 1893) – 3 руб. 50 коп., «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (вип. 2, К., 1896) – 3 руб., гербелівський російськомовний «Кобзар» Т.Г. Шевченка –

5 руб. 50 коп. Варто нагадати, що склад містився у Києві, тому за пересилку книг покупцям доводилося доплачувати по 16 коп. за фунт ваги (~440 г).

Наукова українська книга з її значно меншими тиражами коштувала ще дорожче. Після цензурних послаблень 1905 р. вартість «Ілюстрованої історії України» М.С. Грушевського (К., 1913) варіювалася від 2 до 3 руб. [439], а 2-томної праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Пг., 1914–1916) – від 18 до 22 руб.

У роки занепаду видавничої активності у 1909–1910 рр. ємкість українського книжкового ринку М.С. Грушевський визначав у 2-3 тис. прим., які могла розкупити українська інтелігенція, та 3-5 тис. прим. дешевих народних видань, які могли придбати представники соціальних низів [587, с.113].

На початку ХХ ст. й подоляни спробували випускати дешеву книгу. Та її вартість була вищою за інші українські видання. Не маючи розгорнутої книготорговельної мережі, обмежені місцевим ринком, подоляни продукували 5-тисячні тиражі вартістю до 10 коп., але обсягом до 30 с. Подільське кооперативне видавництво «Дністер», випускаючи 4-сторінкові листівки Й.А. Волошиновського з господарчими порадами селянам, поширювало їх по 1 коп. А от твори того ж Волошиновського та С.В. Руданського (100–200 с.) вже коштували 30 та 40 коп. відповідно. Втім, збірка статей Волошиновського «Розмови про кооперацію» (Кам'янець-Поділ., 1911), що містила статті зі згаданих листівок (88 с.), коштувала тільки 15 коп. [348].

Навіть коли автор за власні гроші видавав книгу для низової аудиторії, він намагався зробити її якнайдешевшою. Так, А.Я. Мерінг фінансував призначену селянам книгу «Артельная переработка продуктов сельского хозяйства, как ее устроить и вести» (Вінниця, 1913) на 56 с. з ілюстраціями [348]. Її вартість у 12 коп. спеціально було вказано на обкладинці. Іншу цінову політику можна спостерігати на прикладі драматичних творів подільського автора Ф.В. Рутковського. Вони адресувалися освіченій публіці, тому, наприклад, драма «Нечиста сила» (Кам'янець-Поділ., 1910, 58 с.) коштувала 50 коп. [348].

Виявлено також спроби диференційованого підходу до різних категорій покупців. Так, редакція кам'янецького журналу «Подольская мысль» підготувала збірник оповідань та віршів, який реалізовувала за 7 коп., а для робітників і селян – за 5 [348].

Придбанням книги витрати не закінчувалися. Для подальшого користування потрібно було замовити для неї палітурку, адже видавці тільки наприкінці XIX ст. почали практикувати оправу. На початку XX ст. у Вінниці на найпоширеніші коленкорові та ледеринові палітурки існували такі розцінки: у друкарні Р.Б. Шерра – 30–32 коп., Д.Л. Швахмана – 24–29 коп., Е. Завельбанда – 20–40 коп. [56, арк.256зв]. Шкіряні корінці (спинки) та кутики ще здорожували книгу.

Повним крахом для видавничого бізнесу імперії обернулася Перша світова війна. До кінця 1916 р. число книжкових магазинів і лавок скоротилося з 2 тис. до 1 тис., а сукупний тираж книжкової продукції впав на 50% [885, с.120]. Раніше російські поліграфісти закупували друкарське обладнання та комплектуючі до нього за кордоном, а війна перекрила цей канал постачання.

* * *

Наскільки бібліотечні книги були альтернативою для тих, кому бракувало статків придбати та умов знайти потрібну лектуру? Які матеріальні можливості дозволяли користуватися бібліотеками?

Перші загальнодоступні публічні бібліотеки були платними. У 1867 р. річний читацький квиток у Кам'янець-Подільській російській публічній бібліотеці, заснованій роком раніше, коштував 6 руб., місячний – 75 коп. [116, арк.205, 213]. Доволі висока вартість, тому впродовж першого року зареєстровано тільки 175 абонентів, відвідувачів читального залу – 230 [745, с.14]. На 1861 р. населення Кам'янця-Подільського складало 22,7 тис. [236, с.3]. За допомогою методів прогнозування можемо розрахувати, що у 1867 р. рівень письменності серед городян губернії досяг 31,9%, тобто письменних кам'янчан налічувалося близько 7,2 тис., а лише 3,2% з них були читачами публічної бібліотеки. Адже через високу абонементну плату значна частина, наприклад, дрібних службовців не могла собі це дозволити. Поступово завдяки кількісному зростанню читацької аудиторії вдалося

зменшити вартість абонементу, і на початок ХХ ст. він коштував до 5 руб., а найдешевший місячний – 25 коп. Наприкінці ХІХ ст. з 16,5 тис. [230, с.15] письменних у місті публічною бібліотекою користувалися 725 читачів у 1895 р. [233е, с.180], 751 – у 1900 р. [233з, с.182], або 4,5%. Отож попри здешевлення абонементу, зростання кількості письменних та їхніх прибутків відсоток читачів більшав повільно.

Те саме засвідчили й інші публічні бібліотеки Подільської губернії. Як показує статистика Вінницької міської бібліотеки ім. М.В. Гоголя, читачі надавали перевагу місячним абонементом. У 1909 р. у бібліотеці платно обслужили 1 826 читачів, з яких 1 712 мали місячний абонемент [290, с.54]. Найпопулярнішими були місячні абонементи за 25 коп. (32,0% від кількості всіх читачів) та 30 коп. (60,9%). Перший давав право читати книги, журнали та газети у приміщенні бібліотеки або взяти 2 книги додому. Другий дозволяв брати 2 книги та журнал і тримати 3 місяці [56, арк.418]. Показово, що за перший рік існування бібліотеки було придбано 3 річні абонементи, причому найдешевші – по 3 руб. (що відповідає місячному по 25 коп.), 1 піврічний – за 4 руб. 50 коп., і 2 читачі взяли місячний абонемент по 1 руб. [56, арк.466]. Для отримання книг додому залишали заставу у 2–3 руб. за кожну книгу або журнал залежно від їхньої вартості (якщо вона перевищувала встановлений розмір – ще доплачували). Із суми застави відраховували штраф за несвоєчасно повернуті книги з розрахунку добової оплати за користування томом. Якщо книга (журнал) втрачені або повернуті через місяць після встановленого терміну, штраф подвоювали. Орієнтація більшості читачів на щомісячні витрати у 25–30 коп. свідчить про те, що абоненти жили від зарплатні до зарплатні й їм важко було виділити відразу кілька рублів за річний абонемент. Водночас разові відвідування читальні (2 коп.) та разова видача літератури додому (5 коп.) також не були особливо популярними, адже за 1909 р. принесли бібліотеці тільки 25 руб. 96 коп. [290, с.54].

Показовою є статистика Кам'янецької публічної бібліотеки за 1890–1905 рр. Того часу у губернії з'явилося кілька безкоштовних народних бібліотек. Кількість міського населення, зокрема письменного, зростала, а читачів у публічній бібліотеці поменшало: з 1 086 до 641 (*див. Додаток А. Табл. № 2*). Причому найбільше

зниження спостерігалось за 1890–1895 рр.: з 1 086 до 725. Отож майже третину абонентів було втрачено, хоча плата за бібліотечні послуги за цей період не зросла. Можливо, частину читачів перестав задовольняти фонд? Досить значне зростання кількості відвідувачів читальні (у 6,3 рази) спростовує це. Логічним є припущення, що читачі переходили до бібліотек безкоштовних, комерційних або громадських.

Більшість комерційних бібліотек діяла там, де не існувало публічних. Вони були монополістами, їхні послуги були дорожчими. Збереглися відомості про спробу М.М. Гольцмана відкрити таку бібліотеку у Могилеві-Подільському 1886 р. За проектом її статуту річна плата за користування книжковими фондами мала становити для абонентів 1-го розряду 16 руб., 2-го – 10, 3-го – 7, 4-го – 4, за читання газет і журналів – 10 коп. на день [120, арк.309, 311-312]. Гольцману відмовили, але навряд чи його книгозбірня стала б успішною з такою високою вартістю послуг.

У вигіднішому становищі були бібліотеки при книгарнях. У Вінниці першими загальнодоступними стали комерційні при книгарнях Р.Л. Енгельштейн (у 1880-х роках), Р.Б. Шерра (з 1898 р.), В.С. Райхера (з 1899 р.), С.А. Рехліса (з 1905 р.), О.П. Поровського (з 1908 р.). Принциповими їхніми перевагами були швидше надходження новинок, гнучкіша репертуарна (зрозуміло, у цензурних межах) та читацька політика (так, на відміну від публічних, вони мали право обслуговувати учнів). Конкуренція між ними та міською публічною бібліотекою дозволила знизити вартість послуг. У В.С. Райхера, наприклад, у 1910 р. книги отримували за 30 коп. на місяць при 1 руб. застави, а новинки та журнали – за 40 коп. [304]. Таким чином, і тут йдеться про потреби не дуже заможних верств.

Менше коштували послуги бібліотек Київського товариства письменності – 10 коп. на місяць [560, арк.138], – розраховані на сільське населення.

Для неписьменних подолян найбільш зручним і ефективним було читання вголос. Відвідувачі публічних народних читань теж приєднувалися до книжкового світу, звикали до книги як такої. На селі такі читання були безкоштовною складовою просвітницької діяльності, обмежувалися подальшим обговоренням почутого, а у місті перетворювалися на один зі світських способів дозвілля.

У Кам'янці-Подільському народні читання почалися у 1884 р. Упродовж місяця їх було 4. У приміщенні публічної бібліотеки щоразу збиралося 250–300 слухачів. Найдорожчі квитки по 20 коп. розкуповувала інтелігенція, яка сиділа у перших рядах [549], решту – торговці, куховарки, міщани, ремісники, готові платити за таке дозвілля. Плата дозволяла надати цим заходам більш урочистого і презентабельного характеру та запросити й освіченішу публіку. З 1902 р. квиток на читання у Кам'янець-Подільському народному домі у 1–3-й ряди коштував 20 коп., у 4–7-й – 15, у 8–12-й – 10, у 13–22-й – 6, на хори навпроти сцени – 6, на бічні місця – 5, на стоячі – 4 коп. [136, арк.8]. Відвідування було дорожчим за разову видачу літератури додому. Тобто городяни платили за таке дозвілля, що можна розглядати як ще одну ознаку модернізації суспільства, в якому розвивається спеціалізований комерційний розважальний сектор економіки.

Отже, вартість книг та бібліотечних послуг зменшувалася. Здійснювалася диференційована фінансова політика, орієнтована на різні категорії споживачів. Зрозуміло, вона не була досконалою, зокрема не задовольняла потреби найбільш вразливих верств. Більшість письменних не могла платити за бібліотечне обслуговування: застава у кілька рублів, навіть дешевий місячний абонемент у 25–30 коп. запроваджували фінансовий ценз, адже треба було мати вільними 3–4 руб. на бібліотечні видатки впродовж року. Те саме стосувалося придбання книг.

Хто ж мав можливість купувати книги та читати у платних бібліотеках?

Тодішня публіцистика просто волила про недосяжність культури для широкого загалу з огляду на співвідношення вартості книг та статків. Так було вже першої половини XIX ст., коли читання поширювалося серед чиновництва, купецтва, міщанства. На середину XIX ст. дрібний канцелярський чиновник-переписувач отримував 40 руб. на рік [631, с.77], губернський чиновник – здебільшого від 40 до 100, сільський вчитель – від 30 до 120 [616, с.48], вчитель середньої школи – від 400 (молодший) до 600 (старший) [750, с.67], становий пристав – 300 руб. [921, с.83-84]. Подільський сільськогосподарський найманий робітник-чоловік отримував 15 коп. за день [229, с.101], за сезон – 10 руб. і ще 6–7 на одяг на хазяйському харчуванні [240, с.530]. Добробут селян після реформи 1861 р.

спочатку знизився, і лише згодом почав зростати [751, с.99]. Наприкінці 1870-х років подільський сільський священик отримував близько 203 руб. на рік, що витрачав приблизно так: робітнику – 20 руб., робітниці – 15, няньці – 10, на коня – 30, на корову – 20, опалення – 25, освітлення – 15, оренда житла – 15, одяг для себе й для служників – 60 руб. [413]. Порівнюючи тодішню вартість книг і бібліотечних послуг з річними доходами працюючих, усвідомлюємо: виділити кілька рублів на придбання хоча б однієї книги чи відвідання бібліотеки їм було вкрай складно.

На початок ХХ ст., коли уряд готувався до запровадження прибуткового податку, була визначена межа забезпеченості, яка дозволяла його стягувати. За тодішньою практикою (результатами досліджень, оприлюднених 1906 та 1909 рр. [235; 237]) забезпеченими вважалися всі, хто отримував понад 1 тис. руб. чистого прибутку на рік (заможними – 5 тис. руб.). Звичайна сім'я з 3 осіб витрачала в такому разі на задоволення духовних потреб пересічно 296 руб. 40 коп. [237, табл.8-10]. За результатами сплати податків у 1909–1910 рр. у всій країні було 696 700 осіб з подібними прибутками [829, с.208], а у Подільській губернії 1910 р. – 7 692 (у середньому 4 212,6 руб. на одну особу) [438].

За переписом населення 1897 р. чиновників – професійні страти «адміністрація, суд, поліція» і «громадська та станова служба» – на Поділлі було 3 506 осіб (і 6 807 членів сімей) та 1 439 осіб (і 3 072 членів сімей) відповідно [230, с.166]. Вищі губернські чиновники – губернатор та віце-губернатор – мали чини IV та V класів. У 1902 р. річний оклад губернатора сягав 10 000 руб., віце-губернатора – 4 500. Начальник їхньої канцелярії (VIII клас) отримував 1 500 руб., його помічник – 800, чиновники для письма в тій же канцелярії (XII клас) – від 300 до 360 [631, с.88]. Існувала ще система доплат залежно від обов'язків. Приблизно такими самими були оклади службовців інших відомств (за винятком акцизного: в ньому платили у 1,5–2 більше) [631, с.90].

У прикордонній Подільській губернії стояло чимало військових частин, де служили 33 684 особи [230, с.166]. З огляду на те, що членів сімей військових нараховувалося 2 172 [230, с.16], можемо припустити, що офіцерів було до 1 тис. Для офіцерів утримання було вищим за цивільних. Так, у полковника (командира

полку, чин VI класу) – 2 500 руб. річно, у підполковника (командир батальйону, чин VII класу) – 2 400. А після підвищення у 1909 р. підпоручик отримував до 960 руб. на рік, штабс-капітан – 1 500, підполковник – ті ж 2 400, полковник – 3 840, генерал – понад 6 000 руб. [742, т.1, с.108]. Крім того, загальна сума виплат залежала від доплат і термінів служби.

В губернії діяло чимало служителів релігій: у православній церкві – 4 135 (8 878 членів сімей), в інших християнських конфесіях – 232 (444 члени сімей), нехристиянських – 646 (2 322 члени сімей) [230, с.166]. Наприкінці XIX ст. середній загальний дохід православного священика (казенне утримання, церковна земля та плата за треби), за підрахунками подільського дослідника Ю.Й. Січінського, становив 831 руб. з істотною різницею між міським (понад 1 500 руб.) та сільським (маленька бідна парафія могла забезпечити лише 500–600 руб.) [444, с.608]. Напередодні Першої світової війни, за відомостями українського історика Г.В. Степаненко, священики багатих сільських парафій отримували від 1 200 до 2 000 руб., диякони – від 700 до 1 000, церковнослужителі – від 300 до 700 [881, с.46].

Значну професійну групу складав торговельний люд – 41 286 осіб (135 919 членів сім'ї) [230, с.166]. На початку XX ст. великих і середніх торговців із річним прибутком понад 10 тис. руб. на Поділлі було 43, з доходом від 1 до 10 тис. – 1 681 [749, с.62].

Інша група – службовці на цукрових заводах та економіях. Пересічно на кожному підприємстві їх нараховувалось від 5 до 10 [712, с.46, 49]. Отже, на 56 цукрових заводах губернії загалом могло бути 300–500. Власниками великих землеволодінь (понад 1 тис. десятин) було 314 у 1902 р., та 256 – у 1913 р. осіб [289, с.893-1078]. Для управління їхніми маєтностями потрібні були численні службовці, верхній прошарок яких також мав досить високе утримання. Наприклад, 1897 р. в Теплицько-Ситковецькій ординації Потоцьких уповноважений отримував 4 800 руб. на рік, управителі окремих фільварків – 600–1 200 (а також 10% від чистого прибутку), головний лісничий – 1 520. Всі службовці одержували квартири, опалення та харчі з господарства [719, с.20].

До забезпечених можна також віднести окремі категорії фахівців з вищою освітою. Перепис зареєстрував такі групи: «приватна юридична діяльність» – 219 осіб (471 член сімей), «навчальна та виховна діяльність» – 5 419 (9 076 членів сімей), «наука, література, мистецтво» – 259 (435 членів сімей), «лікарська та санітарна діяльність» – 2 246 (2 887 членів сімей) [230, с.166]. Молоді спеціалісти з вищою освітою починали з таких окладів: лікарі у земських лікарнях – 960 руб. на рік, вчителі гімназій – 780–960, інженерно-технічні працівники – 1 500–1800 [742, т.1, с.108-109]. Логічно припустити, що заробіток фахівців, які обирали вільну практику (юристи, лікарі тощо), ймовірно, спочатку був меншим, але згодом значно зростав.

Подолян, які мали значні прибутки від нерухомого майна, було значно менше. У губернії мешкало тільки 3 особи із статками понад 10 тис. руб. та 370, які мали від 1 до 10 тис. руб. [749, с.63-65].

Отже, за нашими підрахунками, на початку ХХ ст. підтримувати досить високий життєвий рівень могли від 23 до 31 тис. (з розрахунку, що є 3–4 члени сім'ї) подолян, тобто від 0,66% до 0,89% населення губернії. Переважно це чиновники й офіцери вищого та середнього рангів, великі та середні власники нерухомості та торговці, частина священників, а також фахівці з вищою освітою. Для них придбання книг не складало проблем, була б тільки на те їхня добра воля.

Тодішні реалії свідчили, що межею прожиткового мінімуму слід вважати річний прибуток в 300 руб. [886]. (Межею бідності вважалися 150 руб.) Сім'я з 3 осіб на житло, освітлення та опалення, одяг і їжу в такому разі витратила 87% річного бюджету, а на задоволення всіх духовних потреб (церква, театр, кінематограф, гуляння, друки тощо) – 9,2% (27 руб. 60 коп.) [886]. Основний масив дрібних чиновників, службовців та висококваліфікованих робітників упродовж другої половини ХІХ ст. кількісно постійно зростав, урізноманітнювалася сфера їхньої зайнятості. Особливо помітні зміни у середовищі дрібних поліцейських, поштових, залізничних службовців, бухгалтерів та рахівників, народних вчителів, бібліотекарів, аптекарів, санітарів тощо. Вони мали оклади від 240 до 480 руб. на рік. У Подільській губернії досить значним був річний бюджет найманих службовців цукрових заводів, середній оклад яких у 1906–1907 рр. становив близько 800 руб.

[712, с.98]. Професійні токарі, слюсарі, майстри також заробляли чимало: наприклад, у 1892 р. у Вінниці за місяць коваль і столяр – по 46 руб., тесля і токар – по 41,4, слюсар – 51,7, тобто від 496,8 до 620,4 руб. на рік [559, с.71]. Революційна боротьба 1905–1907 рр. принесла цій категорії робітників найпомітніші зміни – заробітки від 500 до 960 руб. на місяць. Але такі фахівці у аграрній Подільській губернії працювали на залізниці та кількох машинобудівних заводах, а також хіба по 2–3 на кожному промисловому підприємстві краю.

Наведені відомості щодо матеріального забезпечення ще не можуть, на наш погляд, автоматично підтвердити готовність витратити гроші на книги. За відсутності спеціальних досліджень тодішньої купівельної спроможності у такому контексті скористаємося опосередкованими джерелами інформації.

Показовими є витрати на книги та періодичні видання серед вчителів, головних поширювачів освіти. Читання та купівля друкованої продукції вважалися невід'ємною частиною їхнього життя. Закон від 3 травня 1908 р. встановив нижню межу окладу для цієї фахової верстви – 360 руб. на рік з додатком квартири та опалення. За анкетами київсько-московського журналу «Народный учитель» напередодні Першої світової війни вчителі витрачали на придбання друків від 13 руб. 86 коп. [890] до 18 руб. 70 коп. [414] на рік (2,3–2,7% річного бюджету). Це свідчить про окрему постійну статтю витрат. 88% опитаних народних вчителів відзначали, що мають чималі матеріальні обмеження щодо самоосвіти [414, с.8]. З цього приводу в одній з анкет автор написав: «Якщо залишається копійок 85 в місяць, то передплачую на місяць газету, тому що більше у мене не вистачає копійок» [414, с.7]. Статки педагогів середньої школи були набагато більшими. Як повідомляє сучасний дослідник І.В. Сучков, в них витрати на книги сягали 15 руб. (1,25% річного бюджету) та на газети 25 (2,08%) [890, с.68]. Це ж підтверджує анкетування 5 тисяч опитаних книжковою фірмою М.О. Вольфа у 1913 р. За його матеріалами сума витрат для домашніх бібліотек упродовж року починалася від 25 руб. [976, с.28]. У центрі уваги фірми був не бідний споживач, адже її продукція була не з дешевої, тому таку суму можна вважати ще одним показником межі купівельної спроможності читацької спільноти

За відсутності комплексної статистики певне уявлення про готовність купувати друки дають і відомості про передплату періодичних видань. 1909 р. журнал «Вестник знания», відомий літературним та науково-популярним спрямуванням і призначений насамперед для самоосвіти читачів, опитав передплатників, щоб з'ясувати їхній «матеріальний та духовний бюджет» [771]. Його читачі не просто прагнули читати, а й потребували вже наукової інформації. А це означає, на наш погляд, що вони передплачували й інші періодичні видання та регулярно купували книжкову продукцію. З 5 тис. опитаних 12% були з Південно-Західного краю [771, с.2, 23]. Найчисленнішими були професійні групи народних вчителів з бюджетом близько 500 руб. (363 руб. плати + квартира, опалення та освітлення), службовців державної та громадської служби, технічного нагляду (708), робітників (537), конторських службовців (507) [771, с.22]. Разом з учнями, які не мали власних доходів, вони репрезентували 77,8% анкетованих. Рівень їхніх доходів дозволяє стверджувати, що річний бюджет у 500 руб. уможлиблював передплату науково-популярного журналу «Вестник знания», що коштував на рік 8 руб. (з пересиланням – 9). (Відзначимо, що така сама сума давала найпопулярнішому російському ілюстрованому щотижневому журналу «Нива» 500-тисячний наклад (1914 р.). Тобто читач отримував комплект самого журналу та безкоштовний додаток до нього – 52 книжки творів письменників-класиків обсягом 7–9 тис. сторінок [885, с.121]). Отже, сума у 8 руб. була прийнятною для армії читачів «неписьменної», за радянським штампом, Російської імперії і дозволяла мати наклад, непідйомний сьогодні.) Показовою може бути історія подільського народного вчителя В-ва з містечка Г., подана в матеріалах цього дослідження [885, с.41]. У 1895 р. у віці 15 років, коли отримував до 120 руб. на рік, він передплатив журнал «Вокруг света». У 1903–1908 рр., працюючи народним вчителем, уже передплачував 3–4 видання щороку. У 1910 р. склав екзамен на звання вчителя повітового училища, заробляв на рік до 600–700 руб. приватними уроками, а до його передплатної скриньки входили журнали «Вестник знания», «Народный учитель», «Спутник средней школы и экстерна», «Журнал для экстернов», «Известия книжного магазина Вольфа», загальноросійська щоденна газета «Русские

ведомости», місцева газета «Подолія», що задовольняло кілька інформаційних потреб: фахову, самоосвітню, поточне політичне та соціоекономічне інформування як на загальнодержавному рівні, так і на місцевому.

Отже, враховуючи зібрані нами дані про витрати на передплату, встановлену дореволюційними фахівцями-економістами та визначену сучасними дослідниками межу прожиткового мінімуму у 300 руб., можна припустити, що 500 руб. річного бюджету для родини з 3 осіб дозволяли за потреби купувати книги та передплачувати періодику. Доповнює цей висновок також зауваження О.І. Молоховець, авторки відомої книги «Подарок молодим хазяйкама», про відносне благополуччя сімей з річним бюджетом у 400 руб. (1909 р.) [748, с.3].

Зрозуміло, такий рівень річного бюджету був недосяжним для селян. Якщо у 1887 р., за нашими підрахунками, письменних у сільській місцевості нараховувалося 256,2 тис., то через 10 років, за даними перепису, – 372,6 тис., а напередодні революцій 1917 р. – 629,3 тис. (поза сумнівом, селяни склали основу цієї спільноти). З огляду на визначену нами вище межу матеріального забезпечення селяни не могли більш-менш регулярно купувати книги. Попри те, що подільська земля приносила 47,8 руб. з 1 десятини селянського господарства [907, с.20], маленькі наділи не давали жити в достатку. У звіті подільського губернатора О.О. Ейлера за 1910 р. вказувалося, що лише 16% селян губернії мають по 5 десятин землі на двір, а більшості належить менш як по 3 десятини, що ледь забезпечує прожиття [628, с.10]. Тому на 1900 р., наприклад, у селян Вінницького повіту річний прибуток складав 23 руб. на 1 особу, або 130 руб. – на 1 двір. Кустарні промисли, коло яких селяни заходилися взимку, могли додати ще до 100 руб. на рік [878, с.33]. Хоча статистичні дані за 1909 рік по Вінницькому повіту свідчать, що прибутки селян зросли до 30 руб. на рік, або 150 руб. на 1 двір [879, с.39], все одно цього було недостатньо для вільного придбання книг. Тому селяни лише час від часу купували видання вартістю до 15–20 коп. Те саме впливало з дослідження селянських родин центральних губерній наприкінці 1890-х років: за ним, якщо «селянин витратив на книги 30–50 коп. на рік, то це багато... Найбільші любителі читання мають книг на 20 руб., але таких п'ять-десять осіб на всю парафію. У рік любитель витрачає на

книги від 50 коп. до 1 руб. Зазвичай книг у пересічному домі на 1–3 руб., а витрати на книги складають від 20 коп. на рік...» [548, с.170].

Не краще велося робітникам. Найменше вони отримували у сільському господарстві. За переписом 1897 р., з 223,3 тис. робітників Подільської губернії у сільському господарстві працювало 194,8 тис. [230, с.166]. У 1902 р. чоловік міг заробити щонайбільше до 87 руб., а жінка – до 58 [233і, табл.2]. Через десять років чоловік міг розраховувати максимально на 127 руб., а жінка – до 82,5 [233н, табл.2]. Кількість промислових робітників поступово зростала і досягла у 1912 р. 40,9 тис. [233н, с.41], але вони концентрувалися переважно в обробній промисловості, найбільш розвинутій у губернії, де заробітна плата була нижчою за інші галузі. Так, у 1902 р. робітники Вінницького повіту, крім техніків і майстрів (висококваліфікованих робітників), отримували переважно 80 руб. на рік, а у цукровій промисловості – 71,8 [878, с.20]. На 1909 р. їхні заробітки зросли до 120 руб. річно [879, с.16]. За відсутності спеціальних досліджень по Подільській губернії пошлемося на дотичні дані одного із засновників київської школи статистики Г. Наумова, який вивчав витрати робітників Києва у 1913 р. Його кореспонденти виділяли на культурне просвітництво, передусім книги та періодику, 5 руб. 60 коп. (0,98% річного бюджету). До порівняння: на театр та видовища – 7 руб. 70 коп., на релігійні потреби – 95 коп. [764, с.73]. Важливим, на наш погляд, є висновок Г. Наумова, що потреби робітників у культурному просвітництві залишалися постійно незадоволеними, постійно тиснули на бюджет. Зі зростанням останнього збільшувались і витрати на друковану продукцію [764, с.41-42]. Можна припустити, що й подільські робітники могли витратити на придбання книг до 1 руб. на рік, що є малоімовірним, адже основні життєві потреби в їжі, одязі та житлі за таких заробітків не залишали вільних грошей.

Ще однією професійною групою зі специфічними культурними запитами була прислуга – здебільшого урбанізовані соціальні низи. За даними перепису 1897 р., у губернії це 75 766 осіб (і 74 650 членів сімей) [230, с.166]. Вони отримували найнижчу заробітну плату: на місяць жінки – від 3 до 5 руб. (36–60 річно), а чоловіки – від 5 до 10 (60–120 руб. річно). Служники не турбувалися про житло, одяг

та їжу, що мали з «господарського» столу. Їхнє становище давало можливість користуватися бібліотеками господарів, але приналежність до різних культурних середовищ частіше заважала це робити.

Таким чином, аналізуючи статистичну інформацію перепису 1897 р. про зайнятість населення за сферами діяльності та орієнтуючись у приблизному рівні його річного матеріального забезпечення, можна окреслити розмір групи відносно забезпечених подолян, які могли собі дозволити придбання книжкової продукції. Якщо не враховувати власників нерухомого майна, виявляємо градацію за професійними категоріями. До верхнього ряду можна віднести вищих та середніх чиновників і офіцерів, вищих залізничних службовців, більшість інженерів, директорів та частину педагогів середніх навчальних закладів, лікарів, суддів, нотаріусів тощо. До середнього – більшість священиків, дрібних чиновників, молодших офіцерів, поліцейських і поштово-телеграфних службовців, основну частину вчителів, середній медичний (фельдшери, акушери) і технічний (техніки, механіки) персонал, спеціалістів із сільського господарства (ветеринари, землеміри, агрономи), основну масу службовців державних, громадських та приватних підприємств, страхових агентів. До нижчого – поштово-телеграфних службовців (не чиновників), народних вчителів, частину службовців залізниць і торгово-промислових підприємств, транспорту, лікарень, нижче духовенство. На наш погляд, основу потенційних покупців книг, за даними 1897 р., складала 40–45 тис. осіб, які «мали самостійні заняття», та 75–85 тис. членів їхніх сімей. Іншими словами, наприкінці ХІХ ст. від 115 до 130 тис. (3,8–4,3%) подолян могли купити книги. Зрозуміло, їхня абсолютна та відносна кількість до революції 1917 р. поступово зростала. І справа не тільки у загальному зростанні добробуту населення Російської імперії, а й в тому, що одним із соціальних наслідків модернізації є розвиток середнього класу, представники якого зазвичай не переобтяжували себе надмірною працею, мали набагато якісніші умови праці, ніж робітники, а їхній робочий час завжди чітко регламентувався та оплачувався. Їхня середня заробітна плата значно перевищувала доходи робітників та селян і давала можливість задовольняти досить широке коло матеріальних і соціальних потреб, зокрема й читання. Хоча слід

зауважити, що на Поділлі, слабо розвиненому промислово, незначно урбанізованому, цей процес мав повільніший характер, ніж в інших українських губерніях. Статки соціальних низів не давали їм регулярно купувати книжкову продукцію. Для цих читачів доступ до книги могла задовольнити безкоштовна бібліотека. Розвиток бібліотечної мережі як запоруки саморозвитку та самовдосконалення впливав на соціальну мобільність і загальну модернізацію суспільства на початку ХХ ст.

Мабуть, справедливості заради варто відзначити, що далеко не всі з тих, хто мав фінансову можливість, ставали систематичними покупцями книжкової продукції та відвідувачами бібліотек.

Наприкінці ХІХ ст. у Подільській губернії було 17 міст, 122 містечка та 1 816 сіл і хуторів [405]. Зрозуміло, що для розвитку книжкової культури у регіоні географія мережі закладів мала забезпечувати технічну можливість отримати потрібну книгу. У книгознавчій площині це поліграфічна база та книгопоширення, тобто книгарні та бібліотеки.

На середину ХІХ ст. подільської книжкової інфраструктури не існувало. Навіть у 1868 р. губернія мала найнижчі показники на Правобережжі (*див. Додаток А. Табл. № 3*), та з часом ситуація змінилася. Країна вимагала оперативного управління, насамперед політичного та економічного, а для цього – єдиного інформаційного поля, зокрема й завдяки книжковій комунікації.

У поліграфічній промисловості на зміну ручному набору приходять наборні машини, ручним способам репродукування – фотомеханіка, друкарський верстат поступається місцем друкарській машині. З початком 1860-х років поширюються друкарські тигельні преси, так звані «американки», для випуску бланкової продукції. На такому пресі міг працювати один робітник, який виготовляв до 1 тис. відбитків на годину. За ціною «американки» виявилися доступними не тільки для середніх, а й для дрібних підприємців. Подальша механізація поліграфічного виробництва була пов'язана з ротаційними машинами для одночасного друку на обох сторонах паперового полотна, що було зручно у газетному виробництві, та машинним

набором (лінотип і монотип), що полегшило коректуру та верстку. Машини дозволили значно збільшити продуктивність праці, виготовляти один й той самий продукт швидше, а відповідно й дешевше. Книжкова продукція стала доступнішою. Зросла місткість читацького ринку, тобто кожний читач споживав все більшу кількість книжкової продукції.

Технічне переоснащення вимагало інвестування істотних коштів. Великі капіталісти або іноземці не вкладали коштів у поліграфічну промисловість не стільки через порівняно низькі дивіденди, скільки через дискримінаційні економічні та політичні умови. Тривалий час поліграфія не розглядалася як галузь промисловості або вид промислового виробництва. Друкарні та літографії не вважалися «торговельними підприємствами», тому не були об'єктами торговельно-промислового права, а їхні власники не могли розраховувати на банківський кредит [603, с.10].

Особливістю поліграфічно-видавничого сектора економіки Російської імперії стала перевага приватної ініціативи в його розвитку. Він характеризувався високою концентрацією та акціонуванням капіталу, що призводило до монополізації кількох фірм, тобто книжкова продукція кількох великих виробництв займала весь потенційний ринок. А «промисловий переворот, бум у залізничному будівництві, розвиток фінансової системи, лібералізація соціально-громадського життя та інші наслідки буржуазних реформ змінили обсяги та структуру книжкового ринку, зробили його загальноросійським», – писав російський книгознавець Є.А. Дінерштейн [605, с.197].

Місцевому виробництву складно було конкурувати з головними гравцями, які намагалися захопити загальноросійський ринок. Але специфіка такого товару, як книга, дрібність попиту на нього, характер його споживацького призначення заважали та заважають монополізації ринку. На відміну від одягу, реалізація якого залежить лише від часових умов та моди, попит на книгу визначається й її індивідуальними властивостями; вже саме розмаїття товару є його якістю. Тому жодний видавець не може задовольнити всі потреби своїх покупців. Концентрація виробництва, що невблаганно нівелює вироблений товар, стає доцільною лише тоді,

коли у виробі є масова потреба. У книжковій справі такого роду ситуація виникає з появою постійного попиту на певні види літератури, наприклад, практичні посібники, книги, розраховані на народного читача, тощо, – іншими словами, коли утворюється досить об'ємний внутрішній ринок. Але саме в цей момент книжковий потік різко диференціюється. У ньому визначається продукція масового попиту і така, що призначена вузькому колу читачів [603, с.12]. І тут виникають потреби місцевого ринку, який має задовольнити локальні інформаційні запити.

Чи могла місцева поліграфічна база задовольнити потреби подолян у книзі? Якими були друкарська потужність, поліграфічне обладнання та мережа регіону?

Потреби більш інтенсивного економічного, соціального та культурного розвитку країни, втягування різних прошарків населення у громадське життя сприяло розвитку поліграфічного виробництва, що особливо помітним стало у провінції у 1860–1880-х роках [675, т.1, с.32]. Місцеві урядові установи забезпечували сталий попит на друкарську продукцію, постійно завантажуючи казенні друкарні, що давало поштовх мережі приватних підприємств. Цей бізнес приваблював стабільністю прибутків при постійному зростанні попиту на друкарські послуги. Але технічне устаткування вимагало досить значних коштів. Тому у Подільській губернії так і не виникло приватних друкарень, які могли б конкурувати з державними, відомчими або комунальними.

Подільська друкарська мережа у нових капіталістичних умовах починає розгортатися тільки наприкінці 1870-х років. Якщо у 1850 р. в регіоні діяли 2 друкарні [992, с.30], у 1875 р. – 4 [233а, табл.5], то у 1878 р. – 10 [117], у 1885 р. – 18 [233б, табл.5]. За 20 років, з 1892 до 1912 рр., кількість друкарень зросла у 4 рази – у 1913 р. їх 82 (*див. Додаток А. Табл. № 4*). Напередодні Першої світової війни вони були у 47 населених пунктах губернії (*див. Додаток В*), зокрема 9 – сільських [92], причому у 31 друкували книжкову продукцію.

Підприємства були переважно дрібними. В них працювали власник та 3–15 робітників. Поліграфічна професія вже вимагала значної спеціалізації, а у таких умовах, зрозуміло, складно було добирати кадри, які б могли виконувати кілька операцій. У 1910-х роках діяло лише 3 друкарні з 50–60 робітниками: Подільського

губернського правління і Свято-Троїцького братства у Кам'янці-Подільському та міського самоврядування у Вінниці [92, арк.68]. Саме вони мали найсучасніше обладнання, оперативно випускали дешеву та якісну продукцію. Механізація йшла повільно, але нестримно. 1879 р. у друкарні Подільського губернського правління було тільки 2 швидкодрукарські машини: старої системи Бауера, що практично вийшла з ужитку в інших закладах, та нової аугсбурзької. Тут працювало 12 складальників, 8 вертельників, 8 накладників, 1 машиніст та 5 хлопчиків, і вони випускали продукції до 10 тис. руб. [118, арк.2-5]. З технічною модернізацією у 1913 р. 42 робітники друкарні давали річно продукції на 28 тис. руб. У друкарні Свято-Троїцького братства 60 робітників випускали продукції на 32 тис. руб. [289, с.916], а 40–45 осіб [916, с.27] друкарні Вінницького міського самоврядування – понад 60 тис. руб. [59, арк.456]. Ця друкарня мала найсучасніше обладнання. Якщо спочатку основне навантаження несла швидкодрукарська машина фабрики «Франкенталь Альберт и К^о», то у 1913 р. докупили 2 монотипи, розглядали кошторис лінотипу [59, арк.213, 246]. (Зауважимо, що лінотип винайшли у 1886 р., монотип – 1897 р., а їхнє промислове виробництво розпочалося ще пізніше.) Але події Першої світової війни перекреслили розвиток друкарні. Монотипи у нових економічних реаліях не виправдовували себе: їх обслуговували 10 кваліфікованих працівників, а застосовували тільки для друку газети «Юго-Западный край». Тому через два роки їх було продано до Києва [59, арк.374].

На початок ХХ ст. більшість подільських друкарень орієнтувалися на потреби внутрішнього губернського ринку. Вони були устатковані малими чи великими швидкодрукарськими машинами [916, с.19-30]. Так, комерційно успішна вінницька друкарня Р.Б. Шерра напередодні війни мала 2 великі швидкодрукарські машини, 1 лінувальну, 1 для брошурування, «американку», 1 різальну, 1 прокольну. Це дозволяло їй, попри невеличкі розміри, вдало конкурувати з іншими [916, с.22-23].

Розвиток поліграфічного виробництва здешевив друкарські послуги настільки, що провокував на часте й нераціональне їх використання. Друкарська продукція стала затребуваною та модною, але її основу складав акцидент. Якщо у 1886 р. обсяг поліграфічного виробництва регіону сягав 39 103 руб. [233в, табл.5], то

уже 1892 р. – 68 337, 1904 р. – 137 357, 1912 р. – 202 910 (див. Додаток А. Табл. № 4).
І це при паралельному постійному зниженні собівартості продукції.

Книги у цьому обсязі становили незначну долю. Як уже, вказувалося, за нашими відомостями, у досліджуваний період у губернії було надруковано 2 903 назви видань. Більшість діловодних видань мала наклад 50–100 прим., розмірами виокремлювалися довідкові видання типу «Памятная книжка Подольской губернии» – до 1 000–1 500 прим. Такі низькі тиражі обумовлювалися тим, що видавці розраховували передовсім на реалізацію тиражу в регіоні. Лише з появою україномовного друку тактика подільських видавців певною мірою змінилася. З'явилися тиражі у кілька тисяч примірників: «Що то у нас робиться та й що з того може вийти» (Могилів-Поділ., 1905) – 10 тис. прим., «На Божій дорозі» Г. Петрова (Кам'янець-Поділ., 1907) – 5 тис., «Дріжджі» Й.А. Волошиновського (Кам'янець-Поділ., 1907) – 4 тис. та його 4-аркушівки – по 2–5 тис. прим. Це робило книги більш доступними, але якщо порівнювати тиражі з кількістю письменних на теренах регіону, стає зрозумілим, що вони не надто наближали книгу до читача.

Власна книжкова продукція стала звичною і загально визнаною. Вона існувала насамперед для місцевих інформаційних потреб. Інші запити подоляни мали задовольняти надходженнями з інших губерній.

Отже, стабільне збільшення друкарень у регіоні вказує на зростання інформаційних потреб місцевого населення та сталий попит у сфері поліграфічних послуг, причому у масштабах всієї губернії, навіть у сільській місцевості. Водночас економічної потреби у створенні великої поліграфічної промисловості не було, основу її продукції складала акцидентна література. Книгам Поділля важко було конкурувати зі столичними виданнями, дешевшими та технічно досконалішими, привабливішими зовні. У книговидавничу справу краю вкладалося недостатньо коштів. У столицях вона розвивалася у тісному взаємозв'язку з торгівлею, а в провінції вкрай рідко навіть ентузіасти наважувалися поєднувати випуск книг з торгівлею ними. Для цього потрібні були, по-перше, чималий капітал, а по-друге – певна гарантія щодо реалізації книжкового товару. Ситуацію ускладнювали близьке розташування таких потужних видавничих центрів, як Київ та Одеса, де також діяли

торговельні представництва провідних російських книговидавничих фірм. У провінції збуту бракувало, тому перспективні тиражі мали бути меншими, відповідно вартість книг вища. Місцеве комерційне книговидання було економічно маловигідним.

* * *

У першій половині XIX ст. книги у Подільській губернії можна було придбати тільки на ярмарках та у школах. Два польські книгарі-мандрівники Й. Лех з Вінниці та Щепанський з Бердичева забезпечували освічене середовище: особисто або за посередництвом помічників упродовж року регулярно об'їжджали маєтки польської шляхти та російські військові частини, пропонуючи книжковий крам та приймаючи замовлення. Наприклад, у 1844 р. помічник Й. Леха вінницький міщанин П.В. Білецький пропонував 746 назв книг (635 польських, 107 французьких, 4 російські) у 910 прим. загальною вартістю 900 руб. сріблом [84, арк.3]. Серед цього краму були насамперед художні, а також навчальні та дитячі видання. Траплялись твори з філософії та етики, медицини, ботаніки та зоології, економіки та сільського господарства, літературознавства, частіше – друки історичної та географічної тематики, а також література богослужбова, історико-релігійна, проповідницька та морально-етична. Доволі багато до продажу було окремих томів періодичних або продовжуваних видань. За такої пропозиції систематично формувати бібліотеку було складно, адже, як вказує львівська дослідниця І. Качур [666, с.5], основу книготорговельного асортименту світської книги на ярмарках складали або застарілі видання, які вже ніхто не брав у стаціонарних книгарнях, або розрізнені томи. На ярмарки навідувались і мандрівні купці-книгарі, офіційні представники православної єпархії з релігійною літературою та офені з книжками для соціальних низів.

Потреба у стаціонарній книжковій торгівлі залишалась. Нову спробу здійснено наприкінці 1850-х років, коли у Кам'янці-Подільському з'явився музичний магазин М. Биховського [990, s.78], де можна було придбати книги. Згодом відкрилися книгарні Й. Чучковського (з 1858 р.), А. Калленбаха (з 1861 р.) [937, с.234]. Паралельно короткий час діяла філія львівської фірми С. Оргельбранда [850, с.190]. Ці заклади торгували переважно польською та іноземною книгою. З посиленням

русифікації їх закрито. Бажаючих торгувати російською книгою не виявлялося, тому губернське начальство запросило книгопродавців з інших міст. Новий магазин відкрив у Кам'янці-Подільському 1865 р. київський книгар С.І. Літов. Але відсутність стабільного попиту викликала фінансові проблеми, тому врешті-решт у 1886 р. книгарню закрито. Всього на 1868 р. в губернії існувало 4 книгарні [228, с.896] – вкрай мало. Хоча до «Положення про мито за право торгівлі та інших промислів» (1865) був включений розділ, відповідно до якого «утримання навчальних, гігієнічних і лікувальних установ, а також бібліотек для читання повсюдно і книжкових магазинів у містах і сільських поселеннях, за винятком обох столиць» названо серед «торгових дій, дозволених без платежу встановленого цим положенням мита» [197, т.40, с.159].

За відсутності книгарень переважали нестационарні форми книжкової торгівлі: поштово-посилкова, ярмаркова та розносна. Міністерство пошт і телеграфів намагалося налагодити систематичну і своєчасну доставку книг. У 1860-х роках запроваджено пересилку бандеролей з друкованими творами, в 1880-х – кореспонденції з післяплатою, а в 1890-х – книжкову торгівлю поштою [564]. Систематично зменшували тарифи для пересилання книг поштою, запроваджували пільгові [754].

Дирекція народних училищ Подільської губернії та Училищна рада Подільської православної єпархії, які постійно потребували навчальної літератури, працювали за каталогами провідних книговидавничих та книготорговельних фірм та створювали прообрази книжкових складів [446], з яких розподіляли підручники по навчальних закладах. При Кам'янець-Подільській та Немирівській чоловічих гімназіях діяли книгарні, якими опікувався хтось з вчителів. Ці навчальні заклади самостійно контактували з такими фірмами, завдяки чому пропонували своїм учням не тільки навчальну, а й наукову та художню літературу. Духовна консисторія єпархії для поширення релігійної та етично-моральної літератури організовувала книжкові лавки при церквах (при консисторії діяла з 1867 р.) [447], налагоджувала торгівлю богослужбовими книжками на ярмарках (Ярмолинці, Тинне, Немирів, Бакота, Кам'янець-Подільський, Тарноруда, Городок тощо).

У 1850–1880-х роках провінційному читачеві залишалось чи особисто листуватися з видавцями та книгарями, чи виписувати за допомогою каталогів столичні та іноземні видання (для найбільш заможних і освічених), чи покладатися на офенський промисел, який постачав лубочну літературу. Сучасник зауважував: «У провінції виписують книги кілька найбагатших і найосвіченіших поміщиків, кілька губернських сановників, полкові бібліотеки та гімназії й училища» [675, т.2, с.143]. Віддаленість губернії від основних центрів видавничої діяльності помітно позначалася на вартості видань. Так, у 1826 р. передплата на півріччя часопису «Dziennik Warszawski» коштувала у Варшаві 24 злот., у провінції – 30 злот., а на теренах Поділля та Волині пропонували тільки річну передплату і вартістю 86 злот. 20 грош. [459]. Те саме діялось і щодо замовлення книг.

Уже у 1870-х роках Подільську губернію обрали офені з Ковровського повіту Владимирської губернії, які пропонували, ясна річ, російський товар. До 1876 р. були спроби порозумітися з ними, щоб поширювати українську книгу, «але ці спроби не виходили поза межі чистого кустарництва» [625, с.172]. Не сподіваючись комерційного зиску, офені відмовлялися брати українську книжку, а як і брали, то вона губилась поміж численними російськими.

Мала читацька аудиторія, доволі малий попит на книгу, низький обіг вкладеного капіталу, прискіпування з боку губернського начальства гальмували розвиток стаціонарної торгівлі. На 1886 р. було 12 книготорговельних закладів (5 книгарень і 7 книжкових лавок) [233в, с.126], 1891 р. – 19 (відповідно 8 і 11) [233г, с.149]. Розподілялися вони вкрай нерівномірно: у 6 повітах не відкрили жодної книгарні, а у Немирові, навіть не повітовому центрі, але з гімназією, їх було 2.

Наприкінці XIX ст. розповсюдження книг беруть на себе книжкові склади. Як будь-який книготорговельний заклад їх звільняли від промислових податків [556, с.143]. Вони мали право продавати всі незаборонені, друковані в країні та закордонні видання, отримували їх зі знижкою у 25–30%, самі продавали з 10–15% знижкою. Тут не шукали високих прибутків: засновані недержавними організаціями, вони орієнтувалися перш за все на просвітництво, а з фінансової точки зору – на самоутримання. Їм не потрібний був значний капітал, адже через них поширювали

насамперед дешеvu книгу. (На 100 руб. можна було придбати приблизно 2 тис. прим.) Засновники мали забезпечити тільки безкоштовне приміщення для складу. Торгували як за готівку, так і в кредит. Від жовтня по квітень, поки не було сільськогосподарської праці, тривала активна торгівля, а влітку вона завмирала.

Першу мережу книжкових складів губернії налагодила Подільська православна єпархія з 1893 р. [276]. Впродовж декількох років вони були створені у всіх повітах. Училищна рада при Найсвятішому Синоді наголошувала на забороні купувати книги для ЦПШ у приватних книгарнях, дозволяла робити це за казенний кошт тільки на книжкових складах ради за цінами, встановленими спеціально для них [76, арк.23]. Склади Балтського, Брацлавського, Вінницького, Ольгопільського, Проскурівського та Ямпільського повітів мали ще до 4 відділень на території повіту [266]. Пік діяльності єпархіальних книжкових складів припадав на серпень – початок вересня, коли потрібно було підготувати школу до навчання. Наприкінці навчального року складали наперед списки необхідних підручників, навчальних посібників та канцелярського приладдя, за якими й замовляли товар для складів. Найбільш комерційно успішним було Немирівське відділення Брацлавського книжкового складу: воно не тільки постачало підручники, а й поповнювало шкільні та учительські бібліотеки. За рахунок складу у 1904 р. у Брацлавському повіті відкрили 49 шкільних бібліотек [266]. Але в цілому єпархіальна мережа не могла задовольнити всі потреби учнів у навчальній літературі, тому вони купували самостійно навіть підручники, не кажучи про позашкільні видання. У 1911/12 навчальному році на всю єпархію для придбання навчальної літератури та канцелярського приладдя виділили 34 тис. руб. [267], у 1912/13-му – 36 тис. руб. [266], а ЦПШ було 1 734 [864], тобто менш ніж 20 руб. кожній.

З 1897 р. для дорослих свою мережу книжкових складів створювали губернський та повітові комітети Піклування про народну тверезість. Найуспішнішим виявився Вінницький повітовий комітет: організував у 1902 р. книжковий склад, що обслуговував не тільки повітову мережу комітетських бібліотек, а й всіх бажаючих, при цьому фінансово себе виправдовував. Він мав досить широкий асортимент, наскільки дозволяли фінансові можливості комітету та

список дозволених для народних бібліотек видань. Так, у 1905 р. бухгалтерський облік охопив 262 назви у 4 476 прим. [65, арк. 14, 95-98]. Але із зменшенням фінансування після 1905–1906 рр. ця мережа поступово занепала.

З 1890-х років зростала спеціалізована книжкова торгівля. Вже 1901 р. в губернії нараховувалося 40 книготорговельних закладів [233и, с.140], а 1908 р. – 115 [233л, с.149]. На всіх залізничних станціях існували книжкові кіоски «Контрагентства О.С. Суворіна и К^о».

За часів революції 1905–1907 рр. громадські організації активно включилися у поширення книг. Представники національних (українського, єврейського, польського) та політичних рухів розгортали торгівлю «небезпечними» та забороненими виданнями. Кам'янецька «Просвіта» навіть влаштувала власний магазин, де таку українську книгу можна було придбати особисто та листовно. З економічної точки зору він себе не виправдав, тому просвітяни заорендували у міської управи рундук на базарі на Новому Плані. Рундук відчинявся звичайно тільки у базарні дні. За спогадами учасника подій В.К. Приходька, «не можна було похвалитися, що рундук торгував „бойко“» [475, с.139-141], адже йому конкуренцію складали офені та лубочна література. Тим не менш просвітянам за перший рік вдалося продати понад 21 тис. прим. [615, с.23-24].

Налагоджувалися стабільні канали постачання польської та єврейської книги – не тільки через книгарні, а й нестационарними формами.

Віддавна у прикордонній Подільській губернії нецензурована література зустрічалася доволі широко. Тим більш Радзивилівський митний округ (охоплював правобережні губернії) традиційно вважався лідером контрабанди в країні. Найбільше нелегальних товарів надходило з Австро-Угорської імперії. Про ступінь загрози на цій ділянці митного кордону свідчить залучення армії, яка допомагала митникам протидіяти проривам добре озброєних контрабандистів [755]. Попри це кордон успішно минали заборонені політичні та релігійні (хасидські та старообрядницькі) видання.

На початку ХХ ст. уряд вже переймався обсягами нелегальної літератури, яка заповонила країну. У циркулярі міністра внутрішніх справ В.К. Плеве від 17 липня

1903 р. вказувалося, що наростає її кількість, особливо по залізниці [167, арк.25]. Цілі транспорти книг відправлялися зі столиці у провінцію, де їх продавали через книжкові кіоски на залізничних станціях без попереднього замовлення та обов'язкової попередньої оплати. Студенти, відвідуючи на різдвяні та літні канікули рідні місця, роздавали селянам брошури і вели протиурядові розмови. Книги поширювали також вчителі сільських церковнопарафіяльних і міністерських шкіл. Не гребували цим й офені. А в революційні роки попит на політичну книгу був такий, що В.І. Ленін у свій час зазначив: «Купці кидали торгувати вівсом і починали більш вигідну торгівлю – демократичною дешевою брошурою» [717, с.83]. За оцінками начальника Подільського губернського жандармського управління полковника Белановського, у Балті та найближчих повітах здебільшого поширювалася література одеського, а у Кам'янці-Подільському – закордонного друку [180, с.42-44].

Новим каналом розповсюдження книг стала споживча кооперація. Вона запровадила книжкові полиці у сільських крамницях: поряд з галантерейним і залізним товаром тут можна було придбати навчальні видання для початкової освіти, календарі та розважальну літературу. Подільський кооператор Й.А. Волошиновський навіть склав брошуру «Книжка в товариські крамниці» (Кам'янець-Поділ., 1912), в якій писав: «Деякі товариські крамниці вже почали заводити книжки у себе. Виписують собі книжки про те, як краще коло свого господарства ходити, щоб була з нього більша користь, як люди живуть по світах; читають гуртом, що де робиться, та вчаться, як-то на світі чесно та гарно прожити» [561]. На I з'їзді кооперативних закладів у Москві (1908), II Всеросійському кооперативному з'їзді у Києві (1913) йшлося й про те, щоб виділяти певний відсоток від прибутку кооперативів на просвітницькі цілі, зокрема відкриття загальнодоступних народних бібліотек [913, с.16]. Обставини підштовхували організаторів кооперативного руху до організації своєї мережі книжкової торгівлі на селі, що й було вдало реалізовано радянською владою у 1920-х роках.

Споглядаючи практику кооператорів, дрібні гендлярі також починали торгівлю книгою, переважно розважальною. Наприклад, у с. Борівка за торгівлю книгами взявся фактор Саніо [966, s.69].

З 1912 р. із запровадженням повних земств подоляни, спираючись на досвід «старих», прагнули заснувати земські книжкові склади у кожному повіті. Метою було налагодити відносини з головними видавничими фірмами та видавцями, отримувати від них літературу на пільгових умовах, надавати своєчасну інформацію про нові друки для народу та розподіл у містах і селах навчальних видань. Книжкові склади в першу чергу обслуговували народні училища та народні бібліотеки, а потім починали продаж населенню. Повітовий книжковий склад намагалися розмістити поблизу базару, щоб показувати товар і читати книги вголос неподалік. Кожний з них був самостійною одиницею, підзвітною правлінню свого земства. Він укладав договори з видавцями про постачання літератури, визначав знижки, влаштовував філії у великих селах [928]. Такий книжковий склад при Вінницькій повітській земській управі був створений 1913 р. Планували 10 відділень у волостях, відкрили лише 7 (Браїлів, Глинське, Калинівка, Пиків, Станіславчик, Тиврів, Юзвин), та вони себе не виправдали, тому вже 1916 р. залишився тільки центральний [68, арк.57-58].

Хоча книжкові склади являли собою примітивне поєднання книгозбереження з книготоргівлею, вони полегшували сільському населенню доступ до книги, здійснювали планове комплектування шкільних і народних бібліотек, що дозволяє розглядати їх як попередників бібліотечних колекторів.

Стационарна книжкова торгівля стало розвивалася, і на 1912 р. її мережа в губернії представлена 82 магазинами, 43 лавками, 2 складами, 8 місцями торгівлі книгами і 7 – старими виданнями [233н, с.144]. (Сюди не входили показники з єпархії та МНО). Торговельна мережа була нерівномірною. Якщо у Вінницькому повіті діяв 21 пункт продажу книг, то в Ушицькому – 4, Ямпільському та Літинському – по 5, Летичівському – 8, Ольгопільському – 9, Кам'янецькому – 11, причому у самому повіті тільки 2, решта у місті [233, с.144]. Уже у 1910-х роках з'явилися спеціалізовані магазини одномовної літератури: польської (Кам'янець-Подільський) та єврейської (Кам'янець-Подільський, Гайсин). На початку ХХ ст.

зафіксовано книготорговельні заклади у 43 населених пунктах (див. Додаток Б). Тут пропонували широкий асортимент підцензурних книг різної вартості російського та іноземного походження. В цілому найбільшою популярністю в книгарнях користувалася художня, дитяча та навчальна література. Власники формували асортимент з відомих імен, актуальних тем, дбаючи про реалізацію. Задовольнити запити вузькогалузевої тематики вони не могли.

З 1890-х років продаж книг став стабільним і звичним фактом життя подолян, але на загальноукраїнському тлі (приблизно 2,5 тис. книгарень [541]) місцеві показники не вражали.

Розвиток книжкової торгівлі традиційно тримався на приватній ініціативі комерційного характеру. Зростання книготорговельної мережі краю – це скоріше результат запиту читацької аудиторії, а не перспективних дій підприємців. Звідси орієнтація книгарів на задоволення існуючого попиту (на белетристичну, навчальну та довідкову літературу), а не спроби його формувати або передбачити.

Для сільського населення – наймасовішої читацької аудиторії – найдоступнішою була художня та навчальна література через книжкові склади, лубочна книга – через офенський промисел. Більш-менш серйозна література, що поширювалася через стаціонарну торгівлю, залишалася доступною переважно для міського населення. Через книгарні поширювалася більш дорога література, тому вони обслуговували заможніші верстви населення. До цього додавався ще й психологічний фактор. Для селян атмосфера книжкового магазину була не звичною. Вони не орієнтувалися у книготорговельному асортименті, тому не знали, що хочуть придбати. Поширеною була думка про те, що книгарні існують для багатіїв та інтелігенції. Фінансова доступність книг значною мірою обмежувала споживчі інтереси подолян. У таких умовах значущість бібліотеки як посередника між творцями та споживачами книги набувала особливого змісту.

* * *

Володіючи такою важливою технологією для збільшення «культурного капіталу», за виразом П. Бурдье, як читання, письменні мали її використовувати всебічно та регулярно. Чи були у них такі можливості?

Офіційна статистика МВС подавала відомості тільки про бібліотеки, що мали окремі приміщення та для відкриття потребували спеціального дозволу губернатора, а решта, які відкривалися з відома чиновників, не підлягали обліку. Книгозбірні громадських організацій, які мали нормальний або зразковий статут, або книжкові збірки довідково-ділового характеру при відомчих установах та організаціях практично не відображені в архівних документах. Розмитість тодішньої типології бібліотек також ускладнює систематизацію зібраних матеріалів.

Нормативна база бібліотек Російської імперії залежала від ініціаторів створення кожної з них, а це могли бути адміністративні структури, духовне відомство, підприємства, громадські організації та приватні особи (*див. Додаток А. Табл. № 5*).

На середину XIX ст. у Подільській губернії не існувало жодної бібліотеки як окремого закладу. Тільки у 1866 р., як уже згадувалось, почала діяти Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека. До цього подолянам були відомі лише бібліотеки при Подільській духовній семінарії (1797), Подільській римо-католицькій семінарії (поновлено у 1812 р.), Кам'янець-Подільській (1834) та Немирівській (1838) чоловічих гімназіях, Чорноострівському повітовому (дворянському) училищі (1843). За даними 1857 р., при 5 повітових училищах, 10 казенних єврейських, 4 духовних також формувалися книжкові фонди [299, с.119], але виключно з навчальних посібників. Відомо також про бібліотеку Товариства подільських лікарів (Кам'янець-Подільський), яка на 1865 р., перед його закриттям, нараховувала 3 526 томів [519, с.270].

Освітня реформа 1860-х років розгорнула мережу початкових навчальних закладів. У неземській Подільській губернії нею опікувалося духовне відомство, тому її основу склали ЦППШ та школи грамоти. 1884 р. затверджено нові «Правила про церковнопарафіяльні школи», за якими вони набули нового статусу, зокрема державної підтримки. Головною їхньою метою були ліквідація неписьменності, утвердження християнських цінностей, любові до Бога та імператора. В них навчалися переважно діти з незаможних верств. Тому відомство намагалося створити у школах фонд найнеобхіднішої навчальної літератури. Зрозуміло, спершу

це були книгозбірні з кількох десятків книг. А уже на 1893/94 навчальний рік на кожну школу припадало приблизно по 178 томів (найбільше в Ямпільському повіті – 242, найменше в Ольгопільському – 127), або по 4 книги на учня [272, с.160-161]. Зі зростанням фонду до 208,8 тому на кожну школу у 1898 р. показник книгозабезпеченості залишався майже незмінним – 4,4 тому на учня [722, с.36], адже школярів теж більшало. Це не могло задовольнити учнів, які вимушені були купувати навчальні посібники, але знайомило їх з підручним шкільним фондом.

Початкових шкіл у губернії було: 1862 р. – 1 153, 1869 р. – 1 293, 1881 р. – 620, 1884 р. – 756, 1894 р. – 1 334 [273], 1903 р. – 2 196 [233і, с.172-173], 1912 р. – 1 734 [303, с.107]. За даними 1909 р., 81,8% початкових навчальних закладів краю підпорядковувалися православному відомству, решта 18,2% – МНО. Основу міністерської мережі склали так звані народні училища, в яких формували бібліотеки як структурні підрозділи. На 1909 р. їх нараховувалося 374 [232, с.3-6]. У 1904 р. на кожне з цих училищ припадало у середньому 972 томи [105, арк.12], або по 11 на учня. Статистика за повітами також значно різнилася: в Ушицькому на училищну бібліотеку 1 258 томів, у Вінницькому – 777 [105, арк.12].

На 1910 р. у губернії існувало 2 309 навчальних закладів (тут не враховані єврейські талмуд-тори та хедери). З них 13 гімназій (6 чоловічих та 7 жіночих), 1 жіноча прогімназія, 1 технічне училище, 3 реальні, 4 комерційні, 1 духовна семінарія, 6 духовних училищ, 2 міські чотирикласні училищ, 13 міських двокласних, 62 сільські двокласні, 6 міських двокласних парафіяльних, 29 однокласних парафіяльних, 389 сільських однокласних, 1 720 ЦПШ, 12 учительських шкіл, 2 лютеранські, 4 казенні початкові єврейські училища, 1 приватне початкове, 1 фельдшерсько-акушерська школа [301, с.108]. Напередодні Першої світової війни вже функціонувало 2 759 навчальних закладів різних типів [606, с.138]. А в кожному населеному пункті, де діяв навчальний заклад, був хоча б підручний шкільний книжковий фонд. Завдяки цьому молоді подоляни кількох поколінь знайомилися з бібліотечним доступом до книги. Поруч з тим ще 1908/09 навчального року 60,6% подільських дітей не навчалися у школах [232, с.11] і не могли користати з їхніх бібліотек.

В середніх навчальних закладах усіх форм власності та підпорядкування структура бібліотек передбачала учнівську та фундаментальну частини. Учнівська містила літературу для засвоєння шкільного матеріалу, фундаментальна – універсальну, що допомагала формувати світогляд учнів в умовах, коли їм забороняли користуватися публічними бібліотеками. Частини вирізнялися не тільки тематико-типологічним розмаїттям, а й кількістю примірників. Напередодні Першої світової війни бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії налічувала близько 20 тис. томів (фундаментальна частина – 15,5 тис., учнівська – 4,5 тис.) [504], Немирівської чоловічої гімназії – понад 18,4 тис. (14,4 тис. та 4 тис. відповідно) [496].

Згадані шкільні фонди призначалися для дітей, дорослі могли користуватися ними тільки за спеціальним дозволом керівника навчального закладу. До того ж вони були зорієнтовані на навчання та виховання, тому не містили літератури в її ідеологічному розмаїтті (про правий-лівий радикалізм у цьому разі не йдеться).

Подальший модернізаційний розвиток країни вимагав від особистості не просто вміння читати та писати, а й ширші навички, знання, світоглядні установки. Завдяки позитивістському мисленню серед освічених прошарків суспільства поширювалася ідея про необхідність організації бібліотек для соціальних низів, де вони можуть отримати доступ до корисної інформації. Читання допоможе їм уникнути вторинної неписьменності, отримати корисні для господарства та роботи знання, що посприяє їхній соціальній мобільності.

З ухваленням «Правил» 1890 р., завдяки чіткому формулюванню вимог, спростилася організація таких книгозбірень. Народні бібліотеки мали російськомовний фонд універсального змісту з кількох сотень книг та брошур. Періодичних видань, крім газет та кількох ілюстрованих щотижневиків, практично не передплачували. Фонд зберігався в окремій шафі, яку найчастіше ставили у шкільному приміщенні чи волосному правлінні.

В губернії мережу таких книгозбірень започаткувала Подільська православна єпархія. Духовне відомство вирішило потурбуватися про формування громадянина, лояльного до держави та монархії. З'їзд подільського духівництва 1893 р. ухвалив

відкрити при всіх ЦПШ бібліотеки з літературою для позакласного читання, розрахованою на дорослих неспідготовлених читачів, а також дітей [276, с.558-559]. У 1894 р. в єпархії не більше 40 шкіл створили такі збірки, 1897 р. – вже 918 [255, с.43]. Спочатку комплектування враховувало лише потреби навчального процесу, а згодом поруч з навчальними і морально-повчальними з'явилися книги з сільського господарства, ремесел, природознавства, історії, географії та художня література. На 1898 р. у цих позашкільних фондах ЦПШ містилося 46 199 прим., тобто на школу припадало 31,8 прим. [722, с.48-49]. На 1900 р. 63 однокласні та парафіяльні і 476 шкіл грамоти взагалі не мали книг для позашкільного та домашнього читання [400, с.574]. Книгозабезпеченість учнів була вкрай низькою: якщо у міських другокласних школах – 13,6 томи на учня, то у сільських двокласних – 1,5, однокласних і парафіяльних – 2, школах грамоти – 1 (*див. Додаток А. Табл. № 6*). У 1915 р. 1 289 відомчих навчальних закладів мали позашкільні фонди [269], але їхній малий асортимент швидко прочитували.

Як уже згадувалося, з 1897 р. у Подільській губернії розвивалася мережа народних бібліотек від комітетів Піклування про народну тверезість. Якщо Вінницькому повітовому комітету вдалося до 1905 р. відкрити 60 [869], то Кам'янець-Подільському – 24 [246, с.45-49], Могилів-Подільському – 16, Новоушицькому – 4 [135, арк.38]. Літинський, Ольгопільський, Балтський, Ямпільський, Гайсинський комітети влаштували тільки читальні при чайних у повітових центрах [135, арк.38]. У 1910 р. діяло 147 книгозбірень, з яких 93 видавали літературу додому, 2 мали тільки читальні, а 52 поєднували обидві послуги. 23 заклади розташовувалися в окремих приміщеннях, найчастіше у Народному домі або при комітетській чайній, решта – в інших установах. Вони обслуговували 25 тис. абонентів, тобто близько 4,4% письменних, і впродовж року зареєстрували 45 тис. відвідувань [275, табл.2, 3], тобто кожний читач приходив до бібліотеки менш ніж двічі, що складно назвати систематичним читанням. У бібліотеках відбулись 773 публічні народні читання за рік для 71 тис. слухачів (реально ж одні й ті самі особи приходили по кілька разів). Кожний фонд нараховував кілька сотень книг універсального змісту, переважали дешеві народні видання. Щоправда, як виняток

були й потужні книгозбірні. Наприклад, бібліотека вінницького Народного дому містила понад 2,5 тис. томів (1902) [61, арк.110]. До відкриття міської публічної бібліотеки вона єдина конкурувала з комерційними. Через російсько-японську війну 1904–1905 рр. та революційні події 1905–1907 рр. фінансування комітетів значно зменшилося, бібліотеки без поповнення переставали задовольняти читачів, фонди зношувалися. Так, у 1910 р. на утримання бібліотек та книжкового складу всієї мережі витрачено лише 2 676 руб. [61, арк. 110] – приблизно по 18 руб. на кожному. Поступово їх передавали відомствам, при школах яких вони були, або земствам.

З появою повних земств у 1911 р. подільська громадськість сподівалась на розвиток мережі народних бібліотек, але законодавчі обмеження для них, запроваджені наступного року, та початок Першої світової війни призупинили цю традиційну діяльність земського руху. Однак за 1911–1916 рр. організовано щонайменше 122 народні та 2 центральні учительські бібліотеки [656]. Вони також містилися переважно у навчальних закладах. Опікувалися ними повітові земства, результати їхніх зусиль значно різнилися. Вінничанам вдалося відкрити 20 самостійних книгозбірень (плановано на 1912–1915 рр. 200 пришкільних). Кам'янчани планували до 1927 р. бібліотеки у 127 населених пунктах, фактично впорались лише з 10 [246, с.45-49]. Брацлавське, Літинське, Ямпільське земства взагалі не встигли створити своїх мереж.

Освічених подолян мали обслуговувати публічні (громадські) та комерційні бібліотеки. Вони виникали у містах та найбільших містечках, були платними, діяли як окремі заклади в спеціальних або пристосованих приміщеннях, які використовувалися тільки за прямим призначенням. За підтримки губернської влади першою заснована неодноразово вже згадана Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека (1866). Однією з перших комерційних була балтська бібліотека І. Айхенвельда (з 1877 р.), за нею постали книгозбірні у Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Немирові, Барі. 1887 р. в губернії їх діяло 6 [307, с.318-319], 1892 р. – 5 [233д, с.318-319]. Ними користувалася незначна частка письменних, які мешкали поряд і мали можливість платити. Знаючи, що близько 4,5% всіх письменних Кам'янця-Подільського відвідували публічну книгозбірню та що у 1910-

х роках у місті налічувалося 9 бібліотек [377, с.57], можна припустити, що дехто користувався комерційними, послуги яких були дорожчими, а фонди – відносно новішими, тому загальна кількість бібліотечних читачів не могла бути значно більшою. Нове Міське положення 1892 р. зумовило появу публічних бібліотек у Барі (1899), Проскурові (1901), Гайсині (1902) та Вінниці (1907). Дозвіл на книгозбірню у Могилеві-Подільському (1910) не був реалізований. Утримання публічної бібліотеки міському господарству коштувало близько 1 тис. руб., тому тільки ті міста, які мали річний бюджет близько 100 тис. руб., могли їх подужати [662].

Після 1905 р. відкриття бібліотек спростилося, вимог поменшало. Так, у 1908 р. уже діяли 5 публічних та 41 комерційна бібліотека та читальня [128, арк.6-64; 132, арк.63-74], 1912 р. – 5 та 48 [132, арк.63-74] відповідно (*див. Додаток А. Табл. № 7*). Це офіційні дані, зібрані у канцелярії подільського губернатора, та є підстави вважати їх неповними. Наприклад, у 1912 р. у Могилівському повіті відомі ще міська публічна бібліотека у Барі та приватна М.І. Корценштейна у повітовому центрі.

Публічні бібліотеки за діючим законодавством комплектували російськими книгами, газетами та журналами. Російськомовними чи виданими в Російській імперії? Влада дотримувалася першого трактування. Тільки після 1905 р. у нормативних документах з'явилося формулювання «виданих та таких, що видаються у Росії» [80, арк.169], тобто виникла можливість додати друки національними мовами, втім на практиці малореалізована.

Фонди публічних бібліотек Подільської губернії зростали дуже повільно. У 1910 р. Вінницька міська ім. М.В. Гоголя мала близько 8,4 тис. томів [558, с.25], Гайсинська ім. О.С. Пушкіна – 7,7 тис. [81, арк.83], Проскурівська ім. О.С. Пушкіна 1912 р. – близько 9 тис. [2, арк.5-12], губерньська на початок 1915 р. – 18 059 томів (у 1891 р. – 10 510, тобто за майже чверть століття кількість навіть не подвоїлася).

Значною часткою цих фондів були періодичні видання. У тій-таки губерньській бібліотеці книги становили 11 026 томів, а періодика – 7 033. І це при тому, що упродовж 1914 р. було 48 418 вимог на книги, 3 672 – на періодичні видання [453, с.187]. Слід зауважити, що і публічні бібліотеки, і бібліотеки середніх навчальних

закладів витрачали на передплату більше, ніж на придбання книг. Губернська за 1866–1891 рр. на періодику асигнувала 11 271 руб. 95 коп., на книги – 9 019 руб. 79 коп. [233г, с.146-149]. Така політика задовольняла поточні читацькі інтереси, навіть економила споживачам кошти, але обмежувала комплектування книгами.

Традиційно найчисленнішою була художня література (відділи російської та іноземної словесності, дитяча література) – понад половина фонду за назвами та кількістю томів. Наступна за розмірами із значною різницею – історична, природнича книга: близько 10% кожний відділ. Спеціалізовані запити читачів мало враховували. Приміром, у Барській бібліотеці 1901 р. не було жодного видання у відділах «Педагогіка, дидактика і психологія», «Медицина та гігієна», з філософії – 4 назви, у відділі «Науки юридичні, соціальні, політичні, економіка, статистика» – 8 [108, арк.63]. Помітна перевага розважальної художньої літератури.

Фонди комерційних бібліотек, ймовірно, були ще меншими. У всякому разі, зі схвального відгуку про згадувану вже бібліотеку М.І. Корценштейна у Могилеві-Подільському [833, с.209], яка після націоналізації у 1921 р. вразила сучасника «науковим і белетристичним відмінними відділами» [95, арк.1], можна зробити висновок, що 5 тис. томів для подільської провінції являли значний обсяг.

На тлі гострого дефіциту галузевої літератури були необхідні спеціальні бібліотеки. За відсутності державної координації кожне відомство та адміністративна структура намагалися розв'язати проблему самостійно.

Найактивнішим виявило себе духовне відомство. На чолі бібліотечної мережі Подільської православної єпархії стояла єпархіальна бібліотека, заснована 1891 р. у Кам'янці-Подільському. Її метою було поширення «правильних понять про православну віру й церкву», а також освіти в релігійному дусі [223, с.1]. Ця книгозбірня за правилами обслуговування наближалася до публічної. Особливо вона приваблювала багатством богословської та філософської літератури. Періодичних видань, наприклад, 1904 р. надходило понад 90, здебільшого профільних, – 41 передплатою, решта завдяки обміну з редакціями «Єпархиальных ведомостей» інших єпархій країни. Таким чином, фонд репрезентував православне життя всієї

імперії. Спеціально для полеміки з іншими конфесіями, сектами та течіями створено єпархіальну місіонерську бібліотеку [445, с.495].

З 1862 р. розбудовувалися благочинницькі бібліотеки, щоб сприяти освітнім, в першу чергу професійним цілям сільського духівництва, яке віддалік від центрів культури не могло поповнювати професійні знання. Кожний благочинний округ створював свою книгозбірню, 1912 р. їх нараховувалося 64 [303, с.107].

Збирали фонди релігійної та морально-повчальної літератури й при церквах. На сторінках «ПЕВ» зазначалося: «Там, де закінчується вплив церковнопарафіяльної школи, повинно починатися керівництво та вплив іншого виховного та освітнього органу – церковної бібліотеки» [951, с.132]. Поширенню матеріалістичних ідей уряд та православна церква намагалися протиставити релігійно-моральну та історико-патріотичну літературу. Особливу увагу Найсвятіший Синод приділяв національним окраїнам імперії, які, на його думку, потребували місіонерської діяльності, та губерніям, де не було земств. Отож якщо 1868 р. при церквах Подільської єпархії існувало 100 бібліотек [151], то 1897 р. – 1 182 [776, с.984]. Їхній фонд у межах сотні книжок містив виключно релігійну літературу, його склад залежав від рівня освіти та світогляду священика. Як зауважував 1913 р. дописувач газети «Подолія», церковна бібліотека у селі зазвичай «наповнена старими книгами, скоріше схожа на архів і у зв'язку з бідністю церковних коштів майже не поповнювалася» [682, с.110]. Попри це автор все одно популяризував ідею читання та бібліотеки серед вірян.

Подільській консисторії для управління єпархією потрібна була чимала книгозбірня підручної літератури, і ця бібліотека теж зажила слави в губернії.

Тогочасні монастирські бібліотеки на теренах Поділля особливої ролі не відігравали. Православні монастирі, які поновили діяльність в краї наприкінці XVIII – на початку XIX ст., значних книжкових зібрань не мали. Католицькі були закриті, більша частина їхніх книгозбірень вивезена за межі регіону, а ті, що залишилися, використовувало тільки духовенство.

Численні установи, підпорядковані міністерствам, створювали бібліотеки довідково-діловодного характеру. У структурі МВС такі діяли під опікою губернських правління та дворянського депутатського зібрання [499], а також

статистичного комітету. У Міністерстві фінансів відомою була бібліотека чиновників Подільської казенної палати [501; 502]. Кам'янець-Подільський та Вінницький окружні суди, повітові з'їзди мирових суддів, підпорядковані Міністерству юстиції, мали власні спеціалізовані книгозбірні, книги з яких позначалися загальними судовими печатками.

На військові полкові бібліотеки держава виділяли незначні кошти, решту мали давати офіцери з власного жалування. Попри загальну універсальну спрямованість фондів в них накопичувалася спеціальна література. Формувалися й збірки для солдатів. У губернії діяло щонайменше 16 полкових бібліотек, а також 2 при артилерійських бригадах.

Земства та міські думи потребували підручної літератури. Бібліотека губерньської земської управи мала понад 5 тис. томів уже на 1911 р. [247, с.26]. Це був багатогалузевий фонд. Паралельно при технічному, сільськогосподарському та санітарно-лікарському відділах виникли самостійні профільні книжкові зібрання [251, с. 86-87]. Повітові управи також впорядкували свої книгозбірні. Земські діячі опікувалися й центральними педагогічними бібліотеками, якими могли користуватися всі вчителі повіту. У Вінницькому повіті 1914 р. така книгозбірня нараховувала 186 томів, наступного року на її розширення планували витратити 500 руб. [244, с.238-239].

Промислові підприємства дбали про бібліотечне обслуговування працівників. На 52 цукрових заводах губернії у 1913 р. були книгозбірні з профільної літератури [766, с.107], а на 6 з них (Капустянському, Степанівському, Гущинецькому, Уладівському, Гніванському, Браїлівському [128, арк.22-50]) – з універсальними фондами для місцевого населення. Діяли бібліотеки при Балтському, Барському та Хмільницькому винних заводах. Ці ініціативи значною мірою залежали від керівництва підприємств, але свідчили про певну відповідальність підприємців за культурні потреби підлеглих.

«Тимчасові правила про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р., які дозволяли легальну діяльність громадських організацій, відкрили нові можливості у бібліотечному обслуговуванні станових, благодійних, взаємодопомоги, наукових,

споживчих об'єднань. Більшість з них прагнула культурного дозвілля. Вони вимушено були багатофункціональними, часто вирішували не притаманні їм просвітницькі, наукові, іноді навіть громадсько-політичні завдання. Ще у 1870-х роках їхні зразкові та нормальні статuti підкреслювали, що бібліотеки при них – лише для членів організації або професійної корпорації [882, с.74]. Ці бібліотеки через особливості російського законодавства мали ширші можливості: придбати не лише дозволене цензурою, а й видання, заборонені для публічних бібліотек, навіть ті, які підлягали арешту та вилученню (наприклад, вилучення журналу «Былое» у 1915 р. не поширилося на Вінницький міський клуб [496]). Розміром та багатством фондів вирізнялися бібліотеки дворянських та громадських зібрань і клубів у губернському та повітових центрах, містах та деяких великих містечках. Мабуть, найстарішим був Кам'янецький клуб, заснований 1865 р. Після 1905 р. з'явилися й робітничі клуби (Вінницький, Польський у Проскурові, Могилів-Подільський єврейський; в їхніх зібраннях виявлено, зокрема, літературу з охорони праці робітників). При національних клубах (Кам'янецький та Проскурівський єврейські) також діяли бібліотеки. Дещо особібно на цьому тлі виглядає Вільне пожежне товариство (Кам'янець-Подільський, з 1898 р.), книгозбірня якого славилася своїми фондами та здобулась на рекламу у довідкових виданнях [289, с.864]. Діяли також гуртки літературного та театрального спрямування. Збереглися відомості про бібліотеки Кам'янецького клубу красних мистецтв, Вінницьких літературно-артистичного товариства, єврейського літературно-артистичного товариства [290, с.40], літературного гуртка «Самообразование» [496]. Вони містили переважно російську белетристику, допускали видання польською та єврейською мовами.

Виключно галузеву літературу комплектували сільськогосподарські, медичні та юридичні товариства практичного та науково-просвітницького спрямування. Їхні бібліотеки збирали й обмінювали профільну наукову літературу, звіти та періодичні видання аналогічних (або близьких за профілем) товариств. Особливо широкі можливості мали сільськогосподарські, що діяли на міжрегіональному, губернському, повітовому рівнях. Нормальний (типовий) статут сільськогосподарських товариств (1898) значно спростив для них відкриття: досить

було тільки дозволу губернатора. Міністерство державного майна підтримувало їх субсидіями, допомагало здійснювати видавничу діяльність. Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Кам'янець-Подільське і Проскурово-Летичівське сільськогосподарські товариства, Кузьминецький та Летичівський сільськогосподарські гуртки, Вінницьке староміське товариство садоводів – всі вони мали профільні бібліотечні збірки. Медики, об'єднані у Подільське товариство лікарів і Вінницьке медичне товариство [290, с.41], також не обходилися без придбання літератури для спільного використання.

Наукові видання комплектували бібліотеки ПСІСК і Подільського товариства природодослідників. Їхня краєзнавча діяльність потребувала спеціальної літератури за значний хронологічний період, яку складно було зібрати в особистій книгозбірні кожному.

Назагал у губернії бібліотечне обслуговування не могло задовольнити індивідуальні запити професіоналів. Відсутність спеціальних бібліотек стимулювала фахівців мати власні книгозбірні.

Політичні товариства та організації активно створювали нелегальні або напівлегальні бібліотеки. На Поділлі з 1870-х років учасники народницького руху при місцевих осередках, гуртках читання та самоосвіти формували книжкові зібрання. Згодом те саме практикували члени організацій, які пропагували соціалістичні ідеї, а після 1905 р. – ліберали та консерватори, які, втім, частіше засновували легальні бібліотеки.

Складно назвати сукупність таких збірок мережею. В умовах провінції вони виникали довільно, діяли короткий час, мали незначний фонд громадсько-політичної тематики й обслуговували вузьке коло перевірених читачів, найчастіше учнів середніх навчальних закладів – учасників нелегальних гуртків. Мабуть, першою з них стала книгозбірня кам'янецького народовольчого гуртка «Подільська дружина» (1881) [860]. Дослідники революційного руху вказували, що пізніше місцеві жандарми під час обшуків неодноразово вилучали нелегальні видання [832; 517]. Уже після 1905 р. такі книгозбірні набули напівлегального статусу. Вони вже

мали власні штампи, якими позначені книги Забузької бібліотеки Об'єднаного соціалістичного студентства (Вінниця), книгозбірні Гуртка об'єднаної молоді (Літин), Хмільницького демократичного гуртка [496]. Доволі часто мова про книжкову збірку з кількох десятків книг та брошур, організаційно не оформлену. Хоча згідно з інвентарними номерами у Забузькій бібліотеці Об'єднаного соціалістичного студентства (Вінниця) було понад 500 томів [496].

За нашими даними, у губернії серед політичних партій тільки «Союз російського народу» вдався до легальних бібліотек, які за підтримки губернської влади відкрив у Кам'янці-Подільському, Олексіївці (Ольгопільський повіт), Нараївці, Струнькові та Струньківському Ташлику (Гайсинський повіт).

Члени національних громадських організацій розглядали культурно-просвітницький напрям діяльності, зокрема у книжковій справі, як один з головних. Так, польська та єврейська спільноти регіону залюбки закладали бібліотеки при легальних станових, професійних, літературно-артистичних і нелегальних національних осередках.

Заходами подільської «Просвіти» українцям вдалося до кінця 1907 р. відкрити 24 бібліотеки-читальні по селах [703, арк.89]. Це були єдині загальнодоступні книгозбірні україномовної літератури для 1 816 сіл краю. До справи долучилися кооператори: у лавках торгували книгами, створювали добірки корисної літератури. Так постали книгозбірні при Немирівському (Брацлавський повіт) [288, с.490], Шеїнському (Летичівський) [130, арк.87-89], Стрільчинецькому [129, арк.76], Кордишівському (Вінницький) [129, арк.24] і Тарасівському (Ямпільський) [130, арк.87-89] споживчих товариствах.

Багато благодійницьких товариств та товариств взаємодопомоги теж закладали бібліотеки, щоб забезпечити незаможних учнів навчальною книгою та створити умови для читання найбільш бідним подолянам (наприклад, «Бібліотека-читальня товариства допомоги бідним євреям – мешканцям міста Проскурів» [502]). Славилася своїм фондом бібліотека Товариства взаємодопомоги трудящих осіб у Гнівани [288, с.472]. Товариства взаємодопомоги учителів відкривали окремі учительські бібліотеки, адже їх вкрай не вистачало.

Православні громадські організації та церковні братства та їхні книгозбірні порівняно із заснованими Найсвятішим Синодом та єпархіальною владою стояли дещо осібно, хоча теж містили переважно релігійні друки. Є відомості про бібліотеки Подільського відділу Імператорського православного Палестинського товариства [303, с.107], кам'янецьких Св.-Іоанно-Предтеченського православного братства (1893) [341] і братства Олександрівської церкви (1898) [422], Св.-Преображенського православного братства (Вінниця), 5 церковних товариств тверезості на селі [515].

Римо-католицькі благодійні товариства створювали бібліотеки польськомовної літератури. Наприклад, у Вінниці це був доволі значний фонд – майже 5 тис. томів [567, с.262-263].

Загальноросійські просвітницькі та благодійницькі товариства теж не обминали губернію. За заповітом російського книговидавця Ф.Ф. Павленкова на території Російської імперії мали відкрити 2 тис. народних бібліотек, з яких у губернії відкрили тільки 3 – у Чорному острові, Малиничях Проскурівського повіту [128, арк.22-50] та Новокостянтиніві Літинського повіту [132, арк.64-73]. Київське товариство письменності відкрило до 1 січня 1907 р. 36 бібліотек [560, арк.135]. Ними опікувалися провідні київські знавці книги, досить дешево добираючи найнеобхідніші видання для низового читача.

Значний крок у бібліотечному будівництві країни зробив уряд, коли рекомендував органам місцевого самоврядування, насамперед волосним правлінням, влаштувати хати-читальні, щоб інформувати населення про події Першої світової війни. Мабуть, це значною мірою закріпило для пересічних подолян значущість читання як джерела важливих відомостей про злочинні події, від яких тепер залежала доля кожного.

Назагал бібліотечна практика Російської імперії позначена «багатоукладністю». Книгозбірні створювали різні соціальні інститути: адміністративні структури, зокрема духовне відомство, органи місцевого самоврядування, підприємства, громадські організації (політичні, релігійні, професійні, благодійницькі, наукові), а також приватні особи. Держава як така

уникала участі, хоча б координуючої, у бібліотечному будівництві, обмежувалася виключно контролюючими заходами. Необов'язковість бібліотечних починань призводила до нестабільного фінансування.

Бібліотечна мережа губернії була аморфною, слабо структурованою, фактично охоплювала кілька відомчих бібліотечних утворень, не збалансованих за повітами, а також численні збірки адміністрацій, громадських організацій та приватних осіб. Така «багатоукладність» призводила до дублювання, збіднення, дрібнення та вузькості фондів. Умовно можна вважати, що тут діяли три основні типи бібліотек: публічні, спеціальні та наукові. Власне кажучи, більша частина їх представляла собою бібліотечні шафи в приміщеннях різних установ, переважно шкіл. Доволі часто у ЦПШ поруч зі збіркою навчальних посібників стояли єпархіальні шафи з книгами для позашкільного читання, добірки комітету Піклування про народну тверезість, а згодом і земства. Безумовно, з огляду на кількість населених пунктів та бібліотечних збірок можна зробити висновок, що у всіх містах, містечках та селах губернії, де існували школи, були книжкові зібрання. Їх складно назвати бібліотеками у сучасному розумінні, але вони допомагали виробити звичку до книги, прищепити інтерес до читання як способу отримання інформації, сприймати бібліотечні послуги як щось справді значуще. Невдовзі кожна громадська організація вважала за потрібне мати власну книжкову збірку.

Отже, у побут подолян увійшло бібліотечне обслуговування. Якщо на середину XIX ст. широкої потреби в ньому не було через нечисленність письменних, які до того ж мешкали дисперсно, то зі зростанням їхньої кількості така потреба з'явилася. У бібліотечному русі можна визначити кілька хвиль: кінець 1870-х – 1880-ті роки – поява комерційних книгозбірень; з 1890-х років – народних, збільшення публічних і комерційних, формування мереж; після 1905–1907 рр. – чимало бібліотек громадських організацій. Як наслідок, напередодні Першої світової війни у містах існували різноманітні книжкові зібрання. Села також ознайомилися з бібліотечною послугою, хоча книгозбірня як особливий культурно-просвітницький заклад була малознана сільським громадам. Відзначимо, навіть неписьменні звикали до того, що до бібліотеки та хати-читальні можна прийти послухати новини.

Варто наголосити, що дореволюційний доробок бібліотечних ентузіастів сповна використаний у радянський час, коли створено збалансовану мережу бібліотек з чітким статусом, які, скориставшись довірою населення до культурно-просвітницьких закладів, перетворили на ідеологічні установи.

* * *

Напередодні Першої світової війни Російська імперія вийшла на друге місце у світі за темпами розвитку книговидання, що безпосередньо позначалося на провінційній книжковій торгівлі та бібліотечній справі, й українські губернії з розвинутою транспортною мережею та поліграфічною базою стали активними учасниками цього процесу. Територіально функціонування книги не обмежувалося містами, почалось її проникнення у сільське середовище. І все ж таки технічно задоволення книжкових інтересів подолян швидше розвивалися у місті. Розрахунок на місцеву ініціативу у розвитку книжкової інфраструктури призводив до її дисбалансу по повітах губернії. Якщо мешканці Вінницького, Кам'янецького повіту мали ширші можливості, то їхні земляки з Ямпільського, Ольгопільського повітів були вкрай обмежені у самореалізації. На цьому тлі координуючої ролі держави взагалі не спостерігалось.

Висновки

Російській імперській владі притаманне патерналістське ставлення до громадян, яких вона вважала нездатними усвідомлювати можливі наслідки своїх зусиль у книжковій сфері. Патерналізм діяв диференційовано: цензурні рішення, адміністративний контроль за книжковим простором, зокрема регламентація читання, врахування станових, майнових, статевих, вікових, етнічних, конфесійних або мовних характеристик населення. Водночас влада не переймалася підтримкою книжкової сфери. Ініціатива розвитку всіх сегментів книжкового простору залишилася за громадськістю та приватними особами – уряд та адміністративні структури лише за ситуацією, вимушено ухвалювали правові акти, необхідні для подальших реформ, або підтримували окремі книжкові проекти проурядової дії.

Тому держава не могла повною мірою маніпулювати книжковою культурою для активізації модернізаційних процесів.

Під впливом адміністративного, нормативно-правового (цензура, регламентація читання), економічного (концентрація книговидавничої та книготорговельної справи у столицях та великих містах, розвинуте транспортне та поштове сполучення) та освітнього (загальна освітня програма, російська мова навчання) чинників населення Подільської губернії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. втягувалося в єдиний державний інформаційний простір, засвоювало загальнодержавний канон книжкової культури. Повільно, але вона ширилася серед всього населення.

Її прогресування залежало від загального зростання таких показників добробуту, як кількість письменних та рівень їхньої освіченості, ресурс вільного часу, більші статки, поліграфічна база, книготорговельна та бібліотечна мережі тощо. З іншого боку, їй сприяли також загальноімперські тенденції: зниження вартості книг, зростання загальнодержавного та українського репертуару за назвами та накладом, урізноманітнення його тематико-типологічної та мовної структури, розширення географії друку. Об'єктивно зростала і соціальна затребуваність книги та читання, що стимулювало інституціоналізацію книгодрукування, книжкової торгівлі та бібліотечної справи краю. Але на тлі позитивних тенденцій показники зростання добробуту були недостатніми, адже книжкова інфраструктура зосереджувалася у значних населених пунктах, через фінансовий чинник лише 3,5–4,3% населення краю межі XIX – початку XX ст. могли дозволити собі систематично купувати книги та користуватися платними бібліотеками (лише вони забезпечували різноманітне читання), тому з 1890-х років громадська та приватна ініціатива переймалася доступом до книги для всіх верств населення.

РОЗДІЛ 3. ЗУСИЛЛЯ КРАЯН З ТВОРЕННЯ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК РЕАКЦІЯ НА ПОТРЕБИ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

3.1. Практична діяльність як основа становлення дієвців книжкового простору

Книжкова культура Поділля, як уже згадувалося, мала давню історію, але у досліджуваний період вперше люди, реагуючи на потреби суспільства, намагалися своїми свідомими діями вплинути на її розвиток.

Тривалий час у книжкових закладах краю працювали самоуки, які набували професійних знань з практичної діяльності, а також із спеціальної літератури. На початковому етапі розбудови книжкової інфраструктури фахівці приїздили з-поза меж регіону. Їх запрошували навіть у 1850–1860-х роках. М. Грейм приїхав з Варшави у 1852 р. і упродовж 1856–1872 рр. керував губернською друкарнею, паралельно готуючи місцевих поліграфістів [296, с.127-129]. Київський підприємець С.І. Літов, який 1865 р. відкрив першу російську книгарню у Кам'янці-Подільському, згодом продав її прикажчику А.С. Бугаєву. Членом комітету зі створення публічної бібліотеки у Кам'янці-Подільському став київський книготорговець В.Г. Барщевський [745, с.8].

Суспільство ще не висувало чітких професійних вимог до тих, хто працює з книгою. Лише влада цікавилася політичною та моральною благонадійністю власників або відповідальних осіб книжкових закладів. Нарешті у 1910-х роках на всіх всеросійських з'їздах книговидавців, книготорговців та бібліотекарів почали активно обговорювати теоретичне та практичне навчання книжковій справі.

Подільяни ще у 1900-х роках намагалися самостійно організувати навчання – хоча б для бібліотекарів. Задля повнішого використання незначних бібліотечних зібрань при ЦПШ єпархіальне керівництво заопікувалося спеціальною підготовкою вчителів. У 1906 р. при Кам'янець-Подільській церковно-учительській школі відкрили зразкову церковно-шкільну бібліотеку, з якою могли знайомитися слухачі педагогічних курсів. Бібліотека складалася з двох відділів – для учнів і для

вчителів – і містила кращі підручники та навчальні посібники, а також книги для позакласного читання для вчителів, учнів та дорослих поза школою. Практичне ознайомлення під час курсів з роботою бібліотеки та її фондом мало полегшити вчителям облаштування бібліотек при навчальних закладах [454, с.478].

Про такий спосіб навчання думали й подільські просвітяни, коли у липні 1912 р. хотіли організувати бібліотечну спілку вчителів, щоб улаштувати українські сільські пересувні бібліотеки [720, с.17]. Було розроблено статут цієї спілки, визначено головну мету – забезпечити населення книгами за допомогою пересувних книгозбірень. Планувалося, що кожен член спілки впродовж 3 місяців знайомить селян зі змістом отриманих ним книг, а потім передає видання своєму сусідові-товаришу.

І тільки досвід «старих» земств налаштував подолян на необхідність готувати кваліфікованих фахівців. Влітку 1916 р. Вінницька повітова земська управа першою відрядила на двомісячні бібліотечні курси при Московському міському народному університеті ім. А.Л. Шанявського завідувача Юзвинського училища Ігнахіна, Якушинецького – Сухоцького [68, арк.98].

Окремі заходи не могли принципово покращити професійність кадрів. Невипадково місцеві бібліотечні працівники вимушені були звертатися до фахівців з інших регіонів. Наприклад, колегу зі ст. Крижопіль консультували працівники Одеської міської публічної бібліотеки [540, арк.64]. Значущість роботи у великій книгозбірні підкреслює і вчитель німецької мови Вінницької чоловічої гімназії В.Є. Лойє, коли в автобіографії згадує, що був помічником старшого бібліотекаря Берлінської публічної бібліотеки та помічником завідувача Слов'янського відділу бібліотеки Петербурзької Академії наук [15, арк.9]. Такий досвід тим цінніший, що навіть бібліотекарі публічних книгозбірень губернії не мали спеціальної підготовки, вийшли з народних вчителів. Вони обмежувалися внутрішньою роботою, безпосереднім обслуговуванням читачів на абонементі та в читальному залі, бібліографічну та масово-просвітницьку роботу ігнорували. Публічні народні читання були чи не єдиними масовими заходами для населення. Мабуть, не випадково 1915 р. у регіоні був тільки один член Російського товариства

бібліотекознавства – М.І. Корценштейн, власник однієї з найбільших комерційних бібліотек губернії у Могилеві-Подільському [448, с.239].

Натомість до книжкових збірок у наукових організаціях краю прилучилося чимало відомих дослідників: М. Грейм виконував обов'язки бібліотекаря в Товаристві подільських лікарів (з 1878 р.), Ю.Й. Сіцинський опікувався історико-краєзнавчою бібліотекою ПЄІСК (з 1890 р.), П.Ф. Вікул завідував єпархіальною у 1893–1903 рр., О.М. Прусевич був бібліотекарем там само (з 1907 р.), згодом та паралельно ще й у Товаристві подільських природодослідників і любителів природи (1911–1916). Результатом їхньої бібліотечної діяльності стали колекції профільної літератури, численні дослідницькі публікації, бібліографічні узагальнення краєзнавчих друків.

З чого жив пересічний подільський бібліотекар? Здебільшого ці обов'язки у народних бібліотеках виконував вчитель, за що отримував платню. Розмір її визначав утримувач книгозбірні: від духовного відомства – 15 руб. на рік (1890–1900-ті роки) [267], від комітету Піклування про народну тверезість – 25 (1897–1900-ті роки) [65, арк.327зв], від земства – стільки ж (перша половина 1910-х років) [71, арк.242, 256]. Зрозуміло, що за таку винагороду чекати повної віддачі у бібліотечному обслуговуванні було марно. До того ж нестачу під час інвентаризації бібліотекар мав ліквідувати власним коштом. Можна припустити, що частина таких бібліотек існувала лише на папері: вчителі ховали книжки до шафи й видавали тільки в особливих випадках або взагалі не видавали. Якщо народна бібліотека містилася в Народному домі чи волосному правлінні, діяла упродовж всього дня і бібліотекар мав виконувати тільки ці обов'язки, він міг отримувати зарплатню до 300 руб. на рік та квартиру [869, с.186]. У навчальних закладах оплата залежала значною мірою від освітнього рівня бібліотекаря та відомчого підпорядкування закладу. У ЦПШ вчителів, який відповідав за книжковий фонд, не платили нічого, у земських початкових навчальних закладах та православних духовних училищах – 25 руб. на рік [198, с.663], у середніх навчальних закладах – 100 [186, с.72], а, наприклад, у спеціальному Жмеринському училищі інструкторів з сільського господарства – 120 [249, с.610].

Найвищу зарплатню мали працівники публічних бібліотек. Річний бюджет бібліотекаря Кам'янецької та Вінницької складав 360 руб. на рік плюс квартира при закладі та опалення – у сумі близько 500 руб. Гайсинський їх колега отримував 120 руб., згодом 180 за меншої тривалості робочого часу [79, арк.945]. Тобто за рівнем забезпеченості, якщо порівняти з цифрами, наведеними у попередньому розділі, бібліотекарі належали до дрібних службовців. Праця потребувала значного інтелектуального напруження, але забезпечувала лише найнеобхідніші потреби освіченої людини, до того ж висувала високі вимоги – не тільки освітні (хоча б звання народного вчителя), а й політичні та моральні. Тож зрозуміло, чому у публічних бібліотеках погоджувалися працювати переважно жінки.

Окремого слова потребують організатори бібліотечного руху Поділля. Як відомо, держава не брала на себе жодних зобов'язань у цій сфері, обмежувалася тільки контролем. Бібліотечне будівництво було прерогативою навіть не губернських, а повітових структур, тому велике значення мала постать людини, яка ним опікувалася. Одним з найяскравіших діячів став граф Д.Ф. Гейден. Він після відставки у 1896 р. оселився у маєтку Сутисках Вінницького повіту і вже наступного року на громадських засадах очолив повітовий комітет Піклування про народну тверезість, який розгорнув найбільшу повітову бібліотечну мережу губернії. Із запровадженням повних земств Вінницьке під його керівництвом розгорнуло найширшу бібліотечну мережу з книжковими складами та самоуправлінням, відзначену на загальнодержавному рівні. Крім того, за власний кошт Д.Ф. Гейден друкував узагальнюючі звіти про діяльність на посаді предводителя повітового дворянства, земської повітової управи [566; 878; 879]. Голова Гайсинського повітового комітету Піклування про народну тверезість О.О. Савостьянов теж чимало зусиль доклав до розбудови бібліотек. Енергійно діяв М.С. Завойко, поміщик з Балтського повіту, член губернської земської управи, завідувач відділу народної освіти: він намагався ширити згадувані вже «павленківські бібліотеки», які влада вважала занадто радикальними і чинила їм перешкоди, й наполегливо листувався щодо цього з різними інстанціями [476, с.73].

Для розвитку книжкової культури використовували свої організаційні здібності, адміністративний ресурс та матеріальні можливості й подільські архієпископи. Найпомітніший слід залишив архієпископ Леонтій, який на подільських теренах поспіль 11 років з 1863 р. активно опікувався освітою духовництва та його дітей, збагатив книжкові фонди духовно-навчальних закладів, розбудував мережу благочинницьких бібліотек, започаткував продаж книг при церковних лавках. Архієпископ Димитрій очолював Подільську єпархію з 1890 р., ініціював мережу бібліотек для позашкільної освіти дорослих, єпархіальну книгозбірню, повітові єпархіальні книжкові склади для забезпечення ЦПШ необхідною літературою.

Книготорговельну справу в регіоні розглядали насамперед як бізнесову, а вже потім як культурно-освітню. За виявленими документами більшість власників книгарень постає звичайними торговцями, які обрали вигідний спосіб торгувати неоподатковуваним товаром. Мабуть, тільки В.А. Сочинський, Й.А. Волошиновський, В. Вінарський намагалися налагодити якнайширший продаж української та польської книги, справді тримаючись просвітницького напрямку. Назагал видається, що професійний світогляд книгарів формувався у безпосередньому спілкуванні з покупцями, тобто скоріше покупці мали більший вплив на торговця, ніж він на них.

Обізнані із державним каноном подільські книгарі пропонували клієнтам комплектні сформовані бібліотеки. Так, Р.Б. Шерр у 1903 р. продавав «бібліотеку російських книг» з 2 500 видань, що нещодавно вийшли з друку, – як сказано в оголошенні, за півціни [416].

Спеціальна документація магазинів та складів (торговельні, квитанційні, касові книги [695]) потребувала певної комерційної підготовки. Книгарня, яка брала участь у виданні літератури, мусила мати книгу замовлень для окремих друків – «Зіставлення коштів накладів», де вказувала видатки на папір, ілюстрації, друк, оправу, рекламу, кількість накладу, а також зведений рахунок коштів [227, с.68-96]. Якщо бізнесова документація, контрольована чиновниками, поза

сумнівом, була, то інформації щодо спеціальних книготорговельних картотек (зокрема, картотек замовлень) і каталогів досі не виявлено.

У подільських книгарнях зазвичай працювали власники та члени їхніх родин, лише у найбільших залучали прикажчика. Фахові знання вони набували з практики.

Крамниці здебільшого були малоприбутковими невеличкими підприємствами з обмеженими можливостями. Нагадаємо, що потенційною клієнтурою місцевих книгарень могли бути лише 3,8–4,3% подолян. Для її збільшення торгували супутнім товаром – папером, канцелярським приладдям, наочним матеріалом, географічними картами, музичними інструментами, друкарськими машинками та дитячими іграшками, а у містечках і селах – галантереєю або навіть бакалією. Додатковий відділ дозволяв швидший обіг вкладеного капіталу, а з урахуванням книготорговельних пільг – більший прибуток, ніж відповідні спеціалізовані магазини без них. Книжковий відділ, за вдалого ведення справ, покривав витрати крамниці, і давав зазвичай незначний прибуток – до 5%. Для порівняння: за даними 1915 р. по Подільській губернії, прибуток по торгівлі канцелярським приладдям складав 15%, папером та картоном – 8%, фототоварами – 15% [41, арк.9-12].

У 1899 р. вінницький торговець В.С. Райхер починав свою бізнесову справу з 40 руб. [94, арк.43]. Тільки деякі книгарні пропонували ширший асортимент, були здатні на гнучкішу фінансову політику. Наприклад, у 1898 р. вінницький підприємець Р.Б. Шерр мав друкарню, паперовий магазин та книгарню з бібліотекою. Річний обіг друкарні складав 2,5 тис. руб., паперового магазину – 3,5 тис., книгарні з бібліотекою – близько 5 тис., тобто всього в обігу було 11 тис., що могло дати прибутку до 1,5 тис. руб. на рік і дозволяло господарю вважати себе забезпеченою людиною [39, арк.61]. За таких статків він спорудив прибутковий будинок на центральній вулиці, в якому були спеціальні приміщення для друкарні у напівпідвалі та паперового магазину і книгарні на першому поверсі, де торговельний зал передбачав ще й внутрішній балкон з книжковими стелажми.

Попри загальну слабкість книжкової торгівлі у губернії імена книгарів були не просто на слуху сучасників – їх згадують й у спогадах Г.Г. Брілінг [464, т.1], О.Г. Лотоцький [473], і у художніх творах С.М. Сергєєв-Ценський [843], В.П. Беляєв [527, кн.1].

Подільські працівники книжкової справи користувалися повагою не тільки клієнтів, а й влади. Наприклад, 1904 р. серед 6 членів «Загального присутствія казенної палати з додаткового промислового податку» від платників було 4 кам'янецькі професіонали: власники друкарень С.П. Киржацький, Б.В. Вайнбаум, власники книгарень М. Варгафтиг, С.М. Гольденберг. С.П. Киржацького постійно залучали до заходів Подільської православної єпархії як члена її училищної ради [282, с.13, 62].

Власники та робітники друкарень були найчисельнішими представниками книжкової галузі краю. У 1912 р. їх було 488 осіб [233н, табл.5]. Зазвичай поліграфічну професію вони починали опановувати у 10–15 років. Робочий день друкарів у 1870–1880-х роках тривав до 13–14 годин, поступово зменшувався. Середню зарплатню робітника-поліграфіста після 1905 р. вдалося підняти до 150 руб. на рік, а робочий день офіційно скоротити з 10 годин до 9,5 [469, ч.2, с.18], хоча доволі часто доводилося працювати понадурочно. Друкарів відрізняли високий освітній рівень, більша кваліфікованість праці, вони мали менший зв'язок із селом, концентрувалися у містах, були чи не найбільш згуртованими серед місцевого пролетаріату. Невипадково саме з цього середовища вийшли активні діячі революційного руху Г.А. Головановський-Барський, М.М. Кушелєв, І.Н. Лейбельман, І.А. Сиваковський, Х.Г. Шварц, які чимало зробили не тільки щодо випуску агітаційно-пропагандистських матеріалів, а й в організації антиурядової боротьби.

Здобувати знання з книжкової справи допомагала спеціальна література. Насамперед, це були бібліотекознавчі видання. Подоляни користувалися одним з перших російських фахових узагальнюючих видань К.В. Балобанової «Библиотечное дело» (2-е вид., СПб., 1902). Усі середні навчальні заклади Київського навчального округу безкоштовно отримали практичний порадник

відомого практика бібліотечної справи, професора С.І. Вехова «Краткий очерк библиотечного делопроизводства» (К., 1908). Крайни передплачували, наприклад, фахові часописи: «Библиограф», «Библиографические известия», «Известия книжного магазина М.О. Вольфа», «Библиотекарь», «Искусство и печатное дело», «Русский библиофил». Окремі випуски й сьогодні зберігаються у фондах регіональних книгосховищ [496; 499; 502]. Вони надійшли з першого ж або найпізніше з наступного року заснування цих часописів, тобто подоляни уважно стежили за галузевими новинками. На сторінках місцевої періодики є регулярна інформація про нові профільні видання, зокрема про книги М.Ф. Сперанського «Как открывать и устраивать народные библиотеки и читальни» (М., 1897), В.П. Вахтерова «Народные чтения» (СПб., 1897), «Каталог книг для бесплатных народных читален» [421]. Виявлено також спеціальні збірники законодавчо-нормативних та довідкових матеріалів щодо закладів книжкової інфраструктури.

* * *

Що являла собою автура регіону? Найчастіше до неї належали люди з вищою та середньою освітою, для яких творчість була тільки одним з проявів основної професійної діяльності чи окрасою дилетантського дозвілля.

Мабуть, першим подільським професійним автором, який намагався жити з гонорарів, можна вважати Ф.В. Рутковського, українського драматурга, актора-аматора і театрального діяча [904]. Перша його п'єса «Самоубийца» побачила світ у 1893 р. До 1901 р. щороку він писав по 2–3 твори, які входили до репертуару багатьох театрів Російської імперії. 1901 р. він вперше звернувся до української мови (п'єса «Нечиста сила»). 19 січня 1895 р. його зарахували до дійсних членів «Товариства російських драматичних письменників і оперних композиторів» (членський квиток №97), яке стежило за виставами по всій державі, збирало авторський гонорар і кожні 3 місяці надсилало їх авторові. Його п'єси неодноразово друкували на теренах імперії, зокрема існує 10 подільських видань. Попри те Ф.В. Рутковський вимушений був працювати у кам'янецьких установах.

Відомства іноді теж пропонували гонорари. Так, правила, затверджені архієпископом Подільським і Брацлавським Феогностом 16 січня 1876 р.,

передбачали платити за статті до «Комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії» (пізніше – ПЄІСК) за 1 друкований аркуш – 40 руб., а за оригінальні статті до «ПЕВ» – 35. Редакція «ПЕВ» 1883 р. ухвалила платити 40 руб. авторам оригінальних статей на основі місцевого матеріалу, 35 – за інші оригінальні публікації, за решту – менше [597]. Цілеспрямована робота з авторами сформувала широке коло постійних дописувачів з різних аспектів релігійного життя, історії та культури краю.

Серед них одним з найвідоміших був священик Ю.Й. Сіцінський. У його творчій спадщині – понад 300 праць, присвячених переважно історії, археології, етнографії та мистецтву подільського краю. Він також активно співпрацював як рецензент та оглядач преси з редакцією «Записок НТШ». Серед його доробку – рецензії на книги доволі широкої географії друку: подільського, волинського, київського, віленського, московського, петербурзького, володимирського тощо [327, с. 40, 43, 50, 54, 62, 76, 88, 90]. Він систематично готував огляди часописів українських (Подільської, Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської), білоруських (Гродненської, Могилівської, Полоцької, Мінської), деяких сусідніх (Кишинівської, Курської, Воронежської, Холмсько-Варшавської) єпархій, а також загальноросійських релігійних журналів «Богословский вестник», «Странник», «Душеполезное чтение», «Христианское чтение» [327]. За підрахунками подільського дослідника А.М. Трембіцького наукова спадщина Ю.Й. Сіцінського – це 150 статей-рецензій на 1 164 інших публікацій у виданнях європейської частини імперії стосовно археології, історії, релігії, мистецтва, архітектури, етнографії та фольклору [900].

Тільки незначна частина подільських авторів друкувала свої праці за межами краю окремими виданнями, найчастіше йдеться про оприлюднення у часописах. Тематика була різноманітною: від загальних повідомлень про поточні події у краї до вузькоспеціалізованих наукових досліджень. Подолян друкували не тільки в країні, а й за кордоном. Наприклад, письменник Ю.К. Смолич згадував, що його батько був кореспондентом французького астрономічного журналу «*Bulletin Astronomique*» [481, с.557]. Для місцевих української, польської та єврейської

спільнот контакти з національною пресою допомагали відчутти власну приналежність до свого народу. Так, один з найактивніших дописувачів, знавець історії краю Ю.-А. Ролле публікувався російською в «ПГВ», «ПЕВ», газеті «Волинь» (Житомир) та журналі «Киевская старина», а польською у краківських часописах «Świat» і «Czas», варшавських – «Biblioteka Warszawska», «Gazeta Warszawska», «Tygodnik ilustrowany», «Tygodnik Powszechny», «Wędrowiec», «Przegląd Polski», «Przegląd Lekarski» і «Tygodnik Lekarski», «Kronika Familna», «Rocznik dla archeologij», «Niwa», торунській – «Gazeta Toruńska», львівському – «Przewodnik naukowy i literaturne». Особливо плідною була його співпраця з часописами «Kłosy» (Варшава) і «Kraj» (Львів), де є також численні рецензії та відгуки на його твори та діяльність [521].

Подільські автори нерідко заживали слави за межами краю. Так, граф О.О. Шміт з Осламова, фахівець-помолог, систематично друкував статті у журналі «Пловодство», де ще й вів рубрику «Що кому з нас саджати у своїх садах?». Згодом узагальнений матеріал вийшов кількома окремими книгами, за які 1900 р. автор отримав велику срібну медаль на Всесвітній виставці у Парижі [953, с.29]. У Львові (1895), Києві (1897), Варшаві (1900) срібними медалями за художнє оформлення відзначені альбоми «Виды Каменца-Подольского» (7 видань) кам'янецької фотодрукарні М. Грейма [793, с.68]. Методика обробітку ґрунту, запропонована подолянином І.Є. Овсінським і викладена ним у книзі «Новая система земледелия», поширилась, тож твір передруковували кілька разів польською та російською мовами [696]. Переклад відомої праці Тіта Лівія «Римская история от основания города» під редакцією П.О. Адріанова неодноразово перевидавався і був рекомендований Вченим комітетом МНО для бібліотек середніх навчальних закладів Російської імперії. Такі приклади свідчили, що місцеві автори знайшли певну нішу у загальнодержавному та європейському інформаційному просторі.

І це на тлі того, що книжкова справа Подільської губернії трималась на приватній та громадській ініціативі. Хоча друкарні, книгарні та комерційні бібліотеки приносили своїм власникам певний матеріальний зиск, проте уся

просвітницька профільна робота мала філантропічний, самодіяльний характер, її здійснювала переважно інтелігенція.

3.2. Дії видавців із забезпечення інформаційних потреб регіону

Подоляни упродовж другої половини XIX ст. отримали зручний транспортний зв'язок не тільки у межах Російської імперії, а й з європейськими країнами. Тим самим полегшився доступ до загальноросійського та європейського книжкового ринку, де існував широкий асортимент видань, які друкувалися великими накладками і відповідно менше коштували. Але книжкова продукція цього ринку не могла задовольнити всі інформаційні потреби краян, насамперед місцеві, тому, маючи власну поліграфічну базу, подоляни започаткували систематичне книговидання.

Поширена думка про другорядність та обмеженість провінційної книговидавничої справи. Але це збіднює і змушує тенденційно сприймати минуле. Вивчення подільського КР, який в історико-культурному контексті певним чином відтворив духовне життя краю, репрезентує творчий потенціал його мешканців, відображає проблеми, які їх хвилювали, допомагає по-іншому подивитися на провінційне книговидання. Під КР регіону прийнято розуміти усю сукупність книжкових видань, що надруковані будь-якою мовою та технікою упродовж визначених хронологічних меж на певній території. Отож нам сьогодні відомо 2 903 назви видань, надрукованих у Подільській губернії за 1852–1916 рр. Динаміка стійко зростала – пришвидшено у першій половині 1910-х років та занепало під час Першої світової війни.

Основними центрами книговидання були Кам'янець-Подільський, губерньська столиця, (51,9% КР губернії) та Вінниця (16,5%). Співвідношення між ними і рештою осередків друку в регіоні з плином часу змінювалося у бік останніх. Через певну слабкість та недостатню розвиненість поліграфічної бази краю й брак коштів у видавців упродовж 1850–1880-х років друк здебільшого здійснювався у Кам'янці-Подільському (86% КР цих років). Наприкінці XIX ст. друкарні виникали

у повітових містах, містечках, селах з цукровими заводами, тобто там, де були замовники й споживачі друкарської продукції. Вінниця була тоді другим за значенням містом регіону, його економічною столицею, а з 1915 р., після евакуації губернських установ з Кам'янця-Подільського, й адміністративною. Тут вийшло друком 17,9% КР 1890–1916 рр. На решту припадала незначна кількість назв, виняток складали Немирів (5,4% КР губернії), Проскурів (4,6%) та Могилів-Подільський (4,5%). Усі інші центри продукування разом випустили лише 17,4% КР [348].

Провідними мовами друків були російська (95,7%), українська (1,7%), єврейські (їдиш, гебрійська – 1,7%) та польська (0,6%), що абсолютно не відповідало етнічному складу населення регіону, де українці становили 80,9%, росіяни – 3,3%, євреї – 12,2%, поляки – 2,3% [230, с.98-100].

Видавцями найчастіше виступали видавничі організації, тобто підприємства, установи або спільноти, статут яких поряд з іншими видами діяльності передбачав підготовку й випуск неперіодичних друків. Видавництва, тобто спеціалізовані заклади з виробництва видань, та фізичні особи – видавці відігравали другорядну роль.

У подільському КР переважали (95,5%) книги, підготовлені до друку видавничими організаціями краю, до яких належали: а) урядові установи, б) органи місцевого самоврядування, в) комерційно-виробничі підприємства, г) громадські об'єднання, г) наукові, навчальні та культурно-просвітницькі установи, д) релігійні спільноти. У 1860-х роках після указу Олександра II «Про дарування деякого полегшення і вигод вітчизняному друку» (1865) видання, що готували організації, друкували з дозволу місцевої влади (у решті випадків потрібно було звертатися до найближчого цензурного комітету). Книговидавнича продукція організацій найчастіше була пов'язана з їхніми функціями чи інформувала про певні аспекти їхньої праці.

Лідерами місцевої книговидавничої діяльності були комерційно-виробничі підприємства. У другій половині XIX ст. поширилась практика оприлюднення їхніх статутів і щорічних фінансових звітів. На Поділлі її започаткувало у 1880-х роках

керівництво акціонерних товариств цукрових заводів. Згодом приєдналися товариства взаємного кредиту, банки, промислові підприємства, пізніше кооперативні товариства. Хоча така книжкова продукція була жанрово одноманітною, але її кількість настільки великою, що склала майже третину (32,5%) КР. Саме установи комерційно-виробничого напрямку зумовили географічну розпорошеність друку, адже вони воліли видавати свою документацію швидко й зручно, а тому в найближчій друкарні.

Органи місцевого самоврядування (21,9% КР, друге місце за кількістю назв) вважали за потрібне інформувати населення, яким опікувалися, про свою діяльність. Головним видавцем виступило земство. На Правобережній Україні земства у так званому спрощеному вигляді почали діяти тільки з 1904 р. і друкували переважно літературу з власних організаційних проблем. І лише з появою повних земств губернські та повітові установи готували наукові, науково-популярні та навчальні видання різнопланової тематики.

Друкарські потреби урядових установ забезпечували централізовано, але книги, що репрезентували владу на місцевому рівні та акумулювали місцеву інформацію для раціоналізації управління, склали 5,9% КР.

Активним видавцем виступила й православна єпархія. Її продукція складала абсолютну більшість друків релігійних установ краю – 16,4% КР (третій результат за кількістю назв – його збільшував також випуск відбитків з єпархіальної періодики), хоча в історичній ретроспективі динаміка їхніх видань мала низхідну траєкторію.

Громадські організації підготували 12,8% КР. У губернії основними жанрами їхньої книжкової продукції були щорічні фінансові звіти про діяльність за минулий рік та тексти статутів. Окремий, досить незначний блок видань склали публікації політичних та національних об'єднань.

Наукові установи, навчальні заклади, культурно-просвітницькі організації та редакції приватних засобів масової інформації через обмеженість фінансових ресурсів випускали поодинокі видання, які у сукупності склали 6,2% КР.

У губернії існувало лише одне видавництво «Дністер» (Кам'янець-Подільський), засноване на кооперативних засадах просвітянином В.А. Сочинським, – воно діяло упродовж 1911–1912 рр. Основною його продукцією була література кооперативної тематики (0,7% КР).

Окрему групу видавців склали 84 фізичні особи, зусиллями яких вийшло друком близько 3,7% КР, – переважно автори. Згодом почався випуск книг, здебільшого довідкового характеру, з комерційних міркувань.

Видавнича активність комерційно-виробничих підприємств зумовила те, що лідером подільського друку за тематикою була економічна література, особливо з 1890-х років. Основу складала видання фінансового й статистичного змісту, найчастіше щорічні звіти про діяльність, фінансові баланси, кошториси подільських підприємств, банків, організацій та товариств. Збору й обробці профільних відомостей приділялася особлива увага, оскільки серед тогочасної громадськості побутувала думка, що корекція суспільного життя можлива шляхом реформування економіки й потребує вивчення її показників [309, т.62, с.491]. Всього до цих видань належала майже половина (49,9%) КР краю.

Релігійна література попри успіхи із закорінення світської культури зберігала досить міцні позиції. Хоча її випуск поступово зменшувався з 26,2% КР у 1850–1880-х роках до 11,6% у 1890-х – 1916 рр., але в цілому склав 12,8%.

Інші напрями друку чисельно були значно меншими. Громадсько-політична тематика охоплювала 12,4% КР, медична – 7,3%, сільськогосподарська – 6,6%. Художня література становила 2,2%, педагогічна – 1,8%, природнича – 1,4%. Слабкість індустріального розвитку губернії підкреслює те, що виявлено лише 29 видань технічного спрямування. Знайдено лише 2 дитячі, 2 – філологічні, 4 – географічні книги, жодного філософського або психологічного твору, фізичного або хімічного трактату, історична література представлена переважно історико-церковними та історико-військовими працями.

Назагал завдяки природі виникнення та фінансування місцеві друки вирізняє краєзнавча спрямованість більшості видань.

У подільській практиці тривалий час панувала синкретична за цільовим

призначенням книжкова продукція. Система типів видань у більш-менш сучасному вигляді склалася тільки на початку ХХ ст.

Обсяги випуску офіційних видань, друкованих без цензурного комітету, лише за дозволом місцевої влади, настільки великі, що склали понад половину (62,5%) КР. Це звіти, статuti, кошториси, баланси, журнали, протоколи, бюлетені, доповіді, проекти та рекомендації, зміст яких відображав діяльність тих чи інших організацій і установ. Такий масив визначав загальний діловий, практичний напрям книговидання краю.

Наступними за обсягом друку були наукові публікації – 18,9% КР. Цей показник є досить умовним, адже виокремлення науково-популярної та виробничо-практичної літератури з наукової сталося наприкінці ХІХ ст. Перші спроби друкувати науково-популярні книги у губернії можна спостерігати у 1880-х роках. Лише з поширенням дешевих народних видань цей напрям увійшов у подільську практику. Всього відомо про 117 науково-популярних (4,0% КР), 23 виробничо-практичні назви (0,8% КР) – всі вони з'явилися лише на початку ХХ ст. з поширенням промислового виробництва у регіоні.

Довідкових видань вийшло друком небагато – 5,1% КР. Основними жанрами серед них були: пам'ятна книга – довідкова книга – адрес-календар, календар, путівник, галузевий довідник та словник.

На прикладі громадсько-політичних видань простежується вплив політичного життя на зміни у книжковій продукції. Як тільки загострювалась суспільно-політична ситуація, їх більшало. Перша хвиля на Поділлі була пов'язана з реформами 1860–1870-х рр., друга – з революцією 1905–1907 рр. В цілому питома вага громадсько-політичних друків у КР – 3,4%. Левову частку серед них склали монархічні.

Навчальною літературою край забезпечували централізовано. Виявлено лише 36 профільних видань – переважно допоміжний матеріал, авторами якого були місцеві вчителі.

Літературно-художні книги становлять особливий інтерес, оскільки репрезентують твори місцевих письменників, зокрема перші спроби майбутніх

відомих авторів – місцевих уродженців. Активний випуск цих друків почався тільки на початку ХХ ст., коли змінилися умови цензурування художніх творів. Проте їх небагато – 2,3% КР.

Культура підготовки та друку видань зростала. Подоляни наслідували зразкам столичної книжкової продукції, однак через переважно відомчий характер місцеве книговидання доволі часто нехтувало загальними вимогами до оформлення книг.

У 1860-х роках багато друків мали рукописних попередників, походили від канцелярської роботи та канцелярського оформлення, тому зберігали відповідний вигляд. Таким тривалий час був «Обзор Подольской губернии за ... год» (Кам'янець-Поділ., 1873–1913), додаток до щорічного звіту губернатора. Ці зброшуровані друковані аркуші текстів і таблиць не мали ні обкладинки, ні будь-яких вказівок на друкарню-виробника, організацію, що їх видавала, лише на титульному аркуші стояла назва видання. Й на початку ХХ ст. це було типово для книг, які містили переважно статистичні відомості. Наприклад, збірник «Материалы об урожае 1908 г.» (Кам'янець-Поділ., 1909), «Статистический очерк Подольской губернской земской управы по взаимному земскому страхованию за 1911 год» (Кам'янець-Поділ., 1912) тощо – без титульного аркушу, вихідних даних (крім назви), іноді нумерації сторінок – склалися з таблиць, хоча зовнішньо привабливі, мали тверду палітурку.

Існували видання обсягом до 1 000 с. без чітких книжкових ознак – наприклад, списки, реєстри, кошториси, протоколи. Вони гарно оформлені, іноді із зазначенням автора, але за змістом здебільшого це невідредагований робочий матеріал. Взагалі на професійну підготовку видань годі було й сподіватися. Добре, коли з рукописом працювала хоча б високоосвічена людина, яка могла підняти до якогось рівня працю авторів; частіше про серйозне редагування взагалі не йшлося. Водночас відповідно до тодішніх уявлень про зручність користування виданнями, особливо довідковими, подоляни практикували супровід основного тексту переднім словом, епіграфом, присвятою, бібліографічними посиланнями, довідковим апаратом (найчастіше покажчиками імен та географічних назв).

У верстці активно використовували різноманітні шрифти . У виданнях можна зустріти додаткові елементи оформлення: авантитул, контртітул, шмуцтітул, колонтитули, ілюстрації, таблиці тощо.

На середину 1910-х років книжкові форми усталилися, і навіть у воєнні часи місцеві поліграфісти дотримувалися основних ознак книжкового видання. Типова подільська книга виходила здебільшого без художнього оформлення, у тонкій м'якій обкладинці, з набраним великими літерами заголовком, іноді титульний аркуш прикрашала віньєтка. Траплялись і рідкісні винятки. Так, бібліографічний покажчик Є.Є. Путятіна «Перекличка альманахам» (Нова Ушиця, 1893) вийшов у друкарні Г. Чарковського накладом 220 прим. Оскільки він призначався фахівцям (книгознавцям, літературознавцям) та бібліофілам, то мав відповідати тодішнім книгознавчим та поліграфічним вимогам до подібних друків. Видавець, крім того, виготовив 10 прим. на японському папері та під номерами – ймовірно, для подарунків.

Абсолютна більшість книжкової продукції подолян була текстовою. Бракувало поліграфічного обладнання для ілюстрованих видань. За необхідності найчастіше зверталися до київських друкарень. Кияни або готували ілюстрації, що згодом вкладали у книжковий текстовий блок, друкований на Поділлі, як, наприклад, з книгою В.С. Якубовича «Подольские архипастыри» (Кам'янець-Поділ., 1895), або друкували твір повністю, як «Город Каменец-Подольский. Историческое описание» Ю.Й. Сіцінського (К., 1895) чи «Кустарные промыслы Подольской губернии» (К., 1916). Тим не менш певний досвід випуску нотних, картографічних, образотворчих видань у регіоні був.

Чимало уваги приділялося палітурним роботам, адже більшість тодішніх друків мала тільки паперову видавничу обкладинку, що ускладнювало подальше використання книги. На сьогодні немає відомостей про видатні зразки місцевих художніх палітурок, проте й досі у державних бібліотеках регіону читачі отримують книги, якісно оправлені понад сто років тому. Подільські палітурники виготовляли оправи шкіряні і напівшкіряні, з коленкору та ледерину, добирали відповідний папір для форзаців і нахзаців, уживали блинтове тиснення, зокрема

золотом. Для багатьох великих громадських і приватних бібліотек вони розробляли певний стиль, якого згодом дотримувалися упродовж тривалого часу. Наприклад, Немирівська чоловіча гімназія у 1880-х роках замовила нові палітурки для своєї фундаментальної бібліотеки у місцевого друкаря та палітурника С.Я. Брантмана і розробленого ним стилю трималася до 1910-х років, так само Вінницьке реальне училище упродовж двох десятиріч користувалося оправами двох поколінь вінницьких майстрів Лейби та Давида Швахманів. Палітурники, до речі, доволі часто позначали свої вироби спеціальними штампами та фірмовими ярликами, що виконували й рекламну функцію.

Загальнодержавний (зокрема, український) читач був знайомий з книжковою продукцією подолян насамперед завдяки численним рецензіям у різноманітних громадсько-політичних, наукових (багатогалузевих і галузевих), літературно-художніх часописах Російської імперії. Привертає увагу оперативність відгуків на нові публікації: абсолютна більшість – впродовж року після появи. Широкий розголос в країні мав дебютний випуск «Трудов» ПЄІСК (Кам'янець-Поділ., 1876). Він здобувся на відгуки петербурзького журналу «Древняя и новая Россия», київських «Университетских известий», газети «Киевлянин» [901, с.5]. Петербурзькі («Исторический вестник» [380; 384], «Образование» [949], «Русская старина» [358]), московські («Русский архив» [359], «Этнографическое обозрение» [392]) журнали вважали за потрібне відгукнутися на кожне значуще подільське видання. Найчастіше вони рецензували інформаційно-довідкові «Памятные книги», адрес-календарі, «Населенные пункты» губернії або єпархії. Систематичні рецензії з'являлися й на сторінках журналів та збірників, присвячених українській тематиці («Киевская старина» [351], «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» [512], «Записки НТШ» [327], «Літературно-науковий вістник» [347]), що, поза сумнівом, було ознакою загальноукраїнського інформаційного простору.

Подоляни не ставили перед собою мету заповнити місцевою книгою увесь регіональний книжковий ландшафт, поруч з нею свідомо користувалися продукцією інших регіонів. Показником певної слабкості книговидання краю була незначна кількість видань Поділля в асортименті місцевих книгарень та бібліотек.

Так, у фонді Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки у 1885 р. було 10 таких видань (0,4% назв книжкового фонду) [339б], у 1905 р. – 68 видань (1,5%) [339є]. У книгарнях абсолютну більшість складала твори позарегіонального друку. У всякому випадку, лише одиничні примірники місцевих видань, згідно зі штампами, пройшли через подільські книгарні. Майже ніколи, за винятком 12 випадків, книги не перевидавалися [348].

Подільська книга мала забезпечити місцеві поточні інформаційні потреби. У своїй діяльності краяни відтворювали той канон поліграфічної культури, який їм був знайомий завдяки позарегіональним виданням. Законодавча та фінансова специфіка визначила основним видавцем в регіоні видавничу організацію. Видавництва та фізичні особи-видавці відігравали вкрай незначну роль, такою ж була частка книг, підготовлених ними, тому що вони побоювалися відсутності стабільного попиту на місцеві друки, поширюваних переважно відомчими шляхами. Перевага у КР книжкової продукції видавничих організацій зумовила загальну ділову спрямованість місцевого книговидання.

У досліджуваній період формувалося тематичне й типологічне розмаїття КР регіону, але без потужних наукових та культурних центрів бракувало інтенсивності інтелектуальному життю.

Тематико-типологічна структура КР під впливом професійних потреб зазнала розширення: у 1860-х роках започатковано друк економічної, історичної, етнографічної, юридичної літератури, у 1870-х – бібліотекознавчої, художньої, військової, у 1880-х – мистецтвознавчої, педагогічної, у 1890-х – сільськогосподарської, технічної та природничої. Паралельно з цим спостерігалось структурування типів видань. Найбільш поширеними були офіційні, наукові, довідкові та громадсько-політичні. Офіційні публікації розповсюджували відомості про діяльність місцевих організацій. Питома вага наукових друків зумовлена синкретичністю їхньої тогочасної форми. Впродовж тривалого часу до них належали книги, що мали виробничий, науковий та популяризаторський характер водночас. Їх готували місцеві автори, отже цей масив наукової літератури

відображає дослідницькі інтереси подолян і репрезентує рівень їхніх інтелектуальних пошуків. Зміст громадсько-політичних видань стосувався регіону.

Найбільшим попитом у читачів традиційно користувалися громадсько-політичні, навчальні, літературно-художні видання, які й мали найменшу питому вагу у КР краю, тому їх компенсували за рахунок загальноросійського книжкового ринку.

3.3. Способи поширення, придбання та використання книги місцевим населенням

Основними способами поширення та придбання книг у досліджуваній період були: а) торгівля – стаціонарна, пересувна (ярмаркова, офенська, розносна), поштово-посилкова; б) безкоштовна роздача/отримання; в) нелегальна передача; г) родинне успадкування; ґ) розпродаж.

У 1850–1880-х роках у губернії переважали нестаціонарні форми книжкової торгівлі: ярмаркова, поштово-посилкова, офенська. З 1890-х років впевнено розвивалася стаціонарна: книжкові магазини, склади та лавки. Безліч спроб відкрити книгарню доволі швидко зазнавали невдач: труднощі збуту, прискіпливість губерньського начальства розчаровували власників та зупиняли торгівлю. Так траплялося з тими, для кого це стало своєрідним експериментом у галузі комерції або філантропією. Часом такі експериментатори не мали жодної спеціальної підготовки до книжкової торгівлі та ледве уявляли перспективи розпочатої справи, не були обізнані з комерційними тонкощами, не розумілися на асортименті та смаках потенційних клієнтів. Лише поодинокі книгарні працювали десятиріччями та переходили у спадок. У Кам'янці-Подільському таких було кілька прикладів. Місцевий торговець Ф. Шарагов починав у 1873 р. з торгівлі підручниками, поступово розширюючи асортимент і збільшуючи клієнтуру, продав через двадцять років книгарню С.М. Гольденбергу, який утримував її до 1920 р., до націоналізації радянським урядом. Це була одна з поважніших книгарень міста. Книгарня Д. Крайза, який володів нею упродовж 1884–1893 рр., згодом

неодноразово переходила з рук в руки, але під управлінням Е.М. Лахманович також дожила до націоналізації. З 1880 р. у Немирові існувала книжкова торгівля Р.Б. Шерра, якому вдалося через сімнадцять років ще відкрити й книгарню у Вінниці, а згодом передати всю справу своїм дітям.

Торгували будь-якими незабороненими виданнями, друкованими у Російській імперії та за кордоном російською й іноземними мовами, тобто такими, яких не згадано у каталогах заборонених книг. Власники подільських книготорговельних закладів через брак коштів та неможливість кредитування розраховували на реалізацію тих видань, на які існував стійкий попит: навчальних та літературно-художніх, а під час загострення суспільно-політичної ситуації в країні – громадсько-політичних.

Невипадково постійна стаціонарна книжкова торгівля спочатку виникла у Кам'янці-Подільському та Немирові, де були середні навчальні заклади. Треба відзначити, що право торгувати навчальною літературою губернатор використовував як компромісне: якщо претендент викликав незначні підозри, йому давали дозвіл на торгівлю підручниками та творами письменників-класиків, яких вивчали у школі. Іноді такі обмеження застосовували як покарання. Останнє увійшло у подільську практику після 1905–1907 рр., коли книгарі активно торгували легальною, напівлегальною та нелегальною громадсько-політичною літературою, яку складно було розрізнити й яка швидко змінювала міру легальності залежно від політичної ситуації в країні, – втім, карали, але помірковано [94, арк.43-44].

На етапі становлення стаціонарної торгівлі подільські книгарі найчастіше брали літературу на комісію – перепродували залежану, застарілу, придбану у столичних книгарнях, переважно київських, із значною знижкою, а на місцях намагалися реалізувати з найбільшою вигодою для себе. Тож хронологічно асортимент подільських книгарень міг бути значної глибини. Водночас про неоперативне його формування може свідчити те, що у досліджуваних державних книгосховищах друки періоду Першої світової війни представлені слабо.

Місцевими виданнями практично не торгували через незначний наклад, вузьковідомчий зміст та конкуренцію з відомчими каналами поширення.

Поступово старі, малоприбуткові методи книжкової торгівлі відходили на задній план. Місцеві книгарі запроваджували систему бухгалтерії та обліку, починали працювати за замовленнями покупців, пропонувати ширший асортимент видань для різних цільових та вікових аудиторій. У більших крамницях, крім російської, можна було придбати літературу українською (після 1905 р.), французькою, німецькою, англійською, польською та єврейськими мовами. Комерціалізація справи позначалася й у створенні букіністичних відділів. У Кам'янці-Подільському П.Н. Новаковський (мешкав у Старому місті у власному будинку на Центральній площі) налагодив антикварну торгівлю, зокрема навіть рідкісними книгами. Створювалися при книгарнях й пункти передплати як вітчизняних, так і європейських часописів, хоча отримували їх поштою. Діяла й торгівля у кредит. Наприклад, у вінницького книгаря В.С. Райхера брали книги на виплат по 20, 50, 75 коп. або 1 руб. на місяць в разі повного завдатку [304, форзац].

Місцеві підприємці співпрацювали з київськими та одеськими магазинами, беручи у них товар на комісію, а також із тамтешніми представництвами найбільших столичних книговидавничих і книготорговельних фірм.

Основними покупцями були приватні особи. Зазвичай подільські книгарі вдавались до особистого продажу: самі обслуговували клієнта, намагаючись його зацікавити.

Сприяла справі й широка реклама: оголошення у кам'янецьких і вінницьких довідкових та періодичних виданнях, вивіски, показ зразків у вітринах, розташування в центрі населеного пункту. Періодика давала оголошення про місцеві друки, книжкові заклади та їхній асортимент. Уже у 1863 р. «ПЕВ» вперше рекламували асортимент книжкової лавки Подільської духовної консисторії: 209 видань, систематизованих як «церковний друк» (121 назва), «світський друк» (77) та «іноземними мовами» (11) [343]. Можна було натрапити на інформацію про продаж певного видання (наприклад, книги «Земная жизнь Господа и Спасителя нашего Иисуса Христа» у книгарні С.І. Літова у 1867 р. [419]) або про те, що у

1887 р. кам'янецький книгар Д. Крайз став комісіонером синодальних видань [420]. Рекламні тексти про книгарні містили не лише назву, власника та адресу, а й повідомлення про особливості асортименту. Не бракувало й вуличної реклами: стіни будинків та брендмауери рясніли вівісками, приваблювали оформленням вітрини. Широко застосовували такі засоби, як образ товару, торговельна марка та її графічний символ. Відбитки штампів та ярлики з назвою та адресою розміщували на сторінках і обкладинках книжок. Книгарні на таких ярликах подавали й інформацію про особливості асортименту, додаткові послуги, свої бібліотеки.

Добре знаючи попит, книгарі бралися видавати літературу, розраховану на якнайшвидше розповсюдження. Наприклад, С.А. Рехліс у співпраці з вінницьким журналістом М.А. Павлушковим фінансував перший путівник по місту «Вся Вінниця» (К., 1910), а наступного року В.С. Райхер разом з власником друкарні І. Пойлішером став співзамовником ще одного путівника по Вінниці. Р.Б. Шерр, власник друкарні та книгарні у Немирові та Вінниці, видавав учнівський календар «Товарищ» для щоденних записів [966, s.264]. Чимало підприємців замовляли випуск поштових листівок з видами міст Подільської губернії: у Кам'янці-Подільському – Г.М. Шпірман, Д.Л. Лахманович, М. Варгафтиг, В. Вінарський [617]; у Вінниці – В.С. Райхер, С.А. Рехліс, А. Потемковський.

У системі книгорозповсюдження, створеній у 1910-х роках подільським земством, кооперативними товариствами та громадськими організаціями, книготоргівля являла собою частину ідейно-просвітницької діяльності, адже прагнула просувати «дешеві книги для народу». Багато залежало від завідувача книжковим складом: він мав добре розумітися на продукції, вміти відбирати гарні видання слабких фірм та відкидати слабкі потужних, серйозних, знатися на народній літературі, самому аналізувати книги за відсутності критичних відгуків щодо них, формувати з асортименту тематично збалансовані бібліотеки різної вартості. Йому слід було також знати, які книги входять до міністерського каталогу, які користуються попитом, які стали вже рідкістю, наклад яких вже закінчується. Можна тільки пошкодувати, що ця система не встигла запрацювати повною мірою через Першу світову війну та революційні події. Вона була

спрямована на організацію торгівлі для народу – на відміну від приватної, часто байдужої до того, хто купує її товар.

Іноді просвітницькі заходи з торгівлі дешевою народною книгою спрацьовували проти її розповсюдження серед ширшої аудиторії. За уявленнями дбайливців, соціальним низам треба було дати гарну і красиву книгу за доступною ціною, тому її друкували на більш-менш якісному папері, а вартість проставлялася на обкладинці, щоб запобігти книгарю накрутити ціну. А далі поширювачі могли потрапити в ситуацію подібну до кам'янецьких просвітян, які спробували торгувати українськими книжками на ринкові поряд з офенями. Останні пропонували книги на поганому пухкому папері, що виглядали товстішими, за ціну, яку легко знижували до половини, а просвітяни нічого знизити не могли [475, с.140-141].

Ярмаркова та офенська торгівля також розраховувала на соціальні низи. Її покупці орієнтувалися на знайомі та зрозумілі назви, не знали, як поводити себе у книгарні. Вона пропонувала вузький асортимент постійно запитуваних видань, особливо релігійних і лубочних, або творів із гучними, зазивними назвами («Наука о том, как деньги занять и не отдать», «Все фокусы рук – как играть и не проигрывать», «Черт в кармане, или Ведьма на цепи», «Магический секрет всех заставлять в себя влюбляться»).

Розвивалася торгівля книгами за допомогою поштової доставки. Завдяки контактам з провідними видавцями та книготорговцями (видавничо-торговельними фірмами) та їхнім каталогам провінційні бібліотеки, книгарні, окремі читачі отримали доступ до ширшого і дешевшого книжкового ринку. Уже з кінця 1860-х років бібліотека Немирівської чоловічої гімназії користувалася «Систематическим каталогом русским книгам, продающимся в книжном магазине Александра Федоровича Базунова», пізніше окремі випуски цього каталогу з'явилися у Могилів-Подільському (після переїзду – Вінницькому) реальному училищі, Вінницькій міській публічній бібліотеці ім. М.В. Гоголя. «Новый систематический каталог русского отделения книжного магазина Маврикия Осиповича Вольфа» також допомагав комплектувати шкільні бібліотеки регіону. Немирівчанам був

знайомий і каталог книжкового магазину І.І. Глазунова. Зрозуміло, бібліотеки навчальних закладів не могли обійтися без «Подробного систематического указателя книг, рассмотренных Ученым комитетом Министерства народного просвещения и одобренных для употребления в разных учебных заведениях» (1888), «Каталога учебных руководств и пособий для средних учебных заведений» (1898) та доповнень до них. Вже з 1880-х років середнім навчальним і єпархіальним закладам та народним бібліотекам відомчі документи забороняли купувати книги у місцевих підприємців, а заради економії коштів скеровували їх до загальноросійських книговидавничих та книготорговельних фірм, які надавали оптові знижки.

Подолянам були добре знайомі й рекламні проспекти конкретних видань, особливо ювілейних та подарункових. Такими проспектами наповнені архівні справи з листуванням органів місцевого самоврядування, навчальних закладів з МНО щодо комплектування бібліотек [29, арк. 62, 74, 87, 88, 99]. Були й адресні звернення. Наприклад, наприкінці 1891 р. від видавця П.М. Батюшкова надійшов лист Димитрію, єпископу Подільському та Брацлавському, про випуск друком книги «Подолія: историческое описание» (СПб., 1891), вартість якої була визначена у 3 руб., а для навчальних закладів та духовенства – 2 руб. 50 коп. Єпископ наказав, щоб книгу мали всі окружні благочинницькі бібліотеки, бібліотеки соборів та найбільших церков, а ПЄІСК вирішив придбати ще 150 прим. для поширення у губернії та серед членів комітету [399, с.101]. В архівах зустрічаються також чернетки замовлень та рахунки із закордоння.

Замовити книгу можна було поштовою листівкою безпосередньо з видавництва або книгарні. Згідно з поштовими тарифами подільські читачі за послугу «книга поштою» вагою до 1 фунта платили 16 коп. Столичні підприємці пропонували книжковий товар в зошитах, без палітурки, що істотно знижувало вагу посилки. З огляду на уніфікацію фондів навчальних закладів та народних бібліотек за каталогами дозволеної літератури відправники добирали відповідний асортимент і працювали з оптовими покупцями – навчальними закладами, громадськими організаціями, земствами, єпархіальними училищними радами.

Наприклад, Вінницька міністерська жіноча гімназія, співпрацюючи з книготорговельною фірмою М.О. Вольфа, замовляла в неї й російську, й іноземну літературу, причому фірма приймала й дрібні замовлення (рахунки від 47 руб. 95 коп. до 638 руб. 93 коп.) [27, арк.6, 15, 25-31, 36-37]. Водночас, оскільки наукові установи та навчальні заклади мали право ввозити іноземні книжки, періодичні видання «вченого змісту» без цензури та митного оформлення [177, ч.2, с.201], цим правом, наприклад, регулярно користувалося Вінницьке реальне училище, яке щороку передплачувало таким чином 6–8 назв часописів, а також потрібні книги. Так само поштою надходила україномовна продукція. Наприклад, у 1880 – початку 1890-х років М.М. Коцюбинський у Вінниці та Лопатинцях Ямпільського повіту отримувал галицькі видання (журнал «Зоря», «Аркуш словника української мови» [713, с.CV]).

Існувала й практика безкоштовної роздачі книг: таким чином філантропи соціальним низам удоступнювали читання, державні структури, громадські та політичні організації розповсюджували агітаційний матеріал, педагоги заохочували учнів за успіхи у навчанні.

У державних масштабах таку практику, здається, спровокувала ювілеєманія, що охопила Російську імперію на межі XIX–XX ст. і стала невід’ємним компонентом її ідеології та самопрезентації. Заходи вже враховували більшу письменність населення й і тому передбачали безкоштовну роздачу брошур, покликаних виховувати серед підданих патріотизм, підтримувати певний образ монархії, славити видатних особистостей минулого. Ювілеї історичних подій (900-річчя хрещення Русі, 50-річчя скасування кріпосної залежності, 100-річчя Вітчизняної війни 1812 року, 300-річчя дому Романових), 100-річчя від дня народження О.С. Пушкіна (1899) та М.В. Гоголя (1909) супроводжували роздачі книг у досить широких масштабах. У 1913 р. Подільська губерньська земська управа до Вінницького повіту передала 3 060 брошур «300-летие царствования благословенного дома Романовых» (СПб., 1913), 1 000 – «Романовы в трехвековом служении русскому народу» [70, арк.19]. Останню брошуру сама Вінницька повітова земська управа також придбала для народних училищ: 100 прим. по

16 коп. для учнів старшого віку та 4 795 по 10 коп. – молодшого [243, с.3-4]. Отже, тільки повітовим земством було роздано майже 9 000 прим. Жмеринська жіноча гімназія замовила «300-летие царствования благословенного дома Романовых» – для молодших класів 180 прим., для старших 100 [49, арк.9]. Подоляни не тільки брали активну участь у святкуванні загальнодержавних ювілейних дат, а й відзначали власні, до яких також готували спеціальні видання. Так, 1893 р. до 100-річчя приєднання Поділля до Російської імперії священник П.Ф. Вікул перевидав брошуру «Прошедшее Подолии» (2-е вид., Кам'янець-Поділ., 1893), з 10-тисячного тиражу якої 700 прим. передав ЦПШ, а ще частину – для безкоштовної роздачі [403].

У такий же спосіб традиційно розповсюджували літературу релігійно-морального змісту громадсько-релігійні організації. Земства роздавали книги не лише по навчальних закладах, а й земським кореспондентам, тобто тим, хто надавав інформацію земським статистичним бюро, також письменним селянам, які цікавилися сільськогосподарськими знаннями. Щороку повітові земства Подільської губернії витрачали кілька сотень рублів для друку [865, с.52], придбання та роздачі корисної – сільськогосподарської та медичної – літератури [656].

Політичні об'єднання залежно від ідеологічної орієнтації могли поширювати легальні та нелегальні видання, найчастіше роздаючи їх безкоштовно. Це явище влучно охарактеризував В.І. Ленін: «Мільйони дешевих видань на політичні теми – читалися народом, масою, натовпом, „низами“ так жадібно, як ніколи ще досі не читали в Росії» [717, с.83]. Як уже згадувалося, зростала популярність забороненої громадсько-політичної літератури. Мабуть, можна погодитися з думкою американського дослідника Р. Дарнтонна, що звичайне її читання не обов'язково сприяло формуванню світогляду, який вів до участі у збройному повстанні. Нелегальна книга роз'їдала монархічну ідеологію та її основи (монарх, церква, «добрі» давні традиції та звичаї) за допомогою великих доз здорового глузду, глузування та глуму, недовіри та зневіри. Підпільна література, глузуючи над загальновизнаними цінностями, заперечуючи існуючі правила, викликала недовіру

до авторитетів, пропонувала нові думки і тим самим підривала звичний лад [725]. Відповідно книжкова комунікація як канал самостійного отримання інформації, а не через другі-треті «роти» переказувачів, набувала особливого значення. Кожний канал легального розповсюдження міг містити нелегальну складову.

Якщо ще у середині XIX ст. влада чи не головну загрозу спокою на Поділлі бачила у польському визвольному русі, то у другій половині століття – у соціально-політичній активності.

Свідомим споживачем забороненої політичної літератури тривалий час був досить вузький прошарок освічених подолян. Народники вже у 1870-х роках намагалися поширювати свої ідеї на теренах губернії. Під час «ходіння в народ» вони влаштовували голосні читання, обговорення почутого та роздавали нелегальні видання («Дедушка Егор» М.К. Цебрикової, «Степные очерки» О.І. Левітова, «Очерки фабричной жизни» О.П. Голіцинського, «Митюха» І.О. Худякова тощо). Пропаганду серед селян свого населеного пункту намагалися вести деякі сільські вчителі, сільські та волосні писарі, учні та студенти під час канікул [832, с.92-93]. Уже у політичному оглядові Подільської губернії за 1877 р. начальник губерньського жандармського управління засвідчив, що народники «розкидали свої видання або на вулицях сіл, або розсилали їх у запечатаних конвертах різним особам». У такий спосіб надійшла, наприклад, брошура «Похождения пошехонцев...» С.М. Степняк-Кравчинського у с. Краснопілку Гайсинського повіту. Слідством встановлено також, що продаж цієї брошури відбувався на ярмарках і що «книга ця поширена серед селян» [805, с.234].

Наприкінці XIX ст. до нелегального поширення літератури активно включилися партії, насамперед соціалістичні, неонародницькі, а після 1905 р. – ліберальні. Їхні підпільні видання можна було придбати у стаціонарних книгарнях, в офенів, отримати у багатолюдних місцях та поштою листовно [862]. До нелегальної літератури звикла широка аудиторія, навіть неписьменна. На теренах Поділля жодна з партій не налагодила систематичного випуску літератури, всім вистачало видань позарегіонального друку. Як стверджує історик друку О.В. Шевцов, видавнича діяльність партій була планово збитковою, адже більшість

видань, особливо під час виборчих кампаній, поширювали безкоштовно або продавали нижче собівартості [942].

Існувало кілька шляхів постійного отримання забороненої літератури: придбати за високими цінами у легальних книжкових торговців, замовити та надалі придбати у контрабандистів, самостійно ввезти на територію імперії. У кожного з цих способів були свої переваги та недоліки. Легальні книгарі надто ризикували своїм бізнесом, тому мали найвищі ціни, стали клієнтуру, доволі вузький асортимент для впевненої реалізації, водночас вони гарантували безпеку своїм покупцям, могли працювати за замовленнями. Контрабандисти призначали менші ціни, доправляли книги на замовлення, але вимагали безпосереднього знайомства, контакти з ними загрожували неприємностями з боку влади. Ввезти нелегальну літературу, особливо іноземними мовами, було простіше заможній особі: чиновники на кордоні якнайменше придивлялися до подібних мандрівників.

Виключно нелегально поширювалися видання переслідуваних релігійних течій – старообрядницької та хасидської.

Для старообрядців збирання книг було неодмінною умовою існування, книга і бібліотека, переважно особиста або родинна, – атрибутом самого вчення, а рятування давніх рукописів і «доніконовських» друкованих книг – обов'язковою потребою, на яку грошей ніколи не шкодували. Старообрядці, значно обмежені у правах, самостійно навчали дітей вдома, тому книга для них була основним джерелом знань, але до 1905 р. старообрядницький друк залишався під забороною, а знайдені видання вилучали та спалювали, тому продукування і поширення їх були нелегальними. Основними поширювачами цих книг були палітурники, які не тільки опрацьовували книги, а й брали їх партіями для реалізації. Дослідники вважають, що мережу книгопоширення координували згори. Доволі швидко наприкінці XIX ст. старообрядці опанували виробництво книг гектографічним способом, на склографі та ін. Формальним ініціатором тодішнього книгодрукування вважається московський єпископ білокриницької ієрархії Антоній (А.Л. Шутов), а реальним – його секретар А.В. Шведов (згодом єпископ Арсеній Уральський). Старообрядці цієї ієрархії, до якої належали й подільські, через низку історичних особливостей

согласія мали міцні, постійні контакти із зарубіжжям, тому змогли налагодити друк поза межами імперії [808].

Щодо єврейського книгодрукування у 1836 р. влада різко обмежила репертуар релігійної книги, друкарську базу (залишила тільки дві типографії у Вільно та Києві), вилучила заборонені твори, запровадила додатковий податок на ввіз видань з-за кордону. Наслідком цього зросла контрабанда єврейських релігійних книг, яка, до речі, набула характеру богоугодної справи. Потік закордонних видань змусив підполковника П.А. Грессера з управління київського, подільського і волинського генерал-губернатора написати у 1868 р., що заборонені видання можна знайти у кожного єврея [914]. До кінця XIX ст. із поступовим зникненням ідеологічних догм щодо єврейства, успіхами з розвитком єврейських національних і громадсько-політичних рухів цензура єврейських релігійних книг відійшла на другий план, відповідно їхнє нелегальне поширення втратило актуальність.

* * *

Використовуючи зазначені вище способи, подоляни набували книги та формували збірки. Фонди сучасних подільських державних книгосховищ свідчать, що краяни орієнтувалися у загальнодержавному видавничому просторі. Вони знали продукцію провідних універсальних комерційних видавництв Ф.А. Брокгауза й І.А. Єфрона, М.О. Вольфа, А.Ф. Маркса, «Просвещение», «Общественная польза», братів І.Г. та А.Г. Салаєвих, І.Д. Ситіна, П.П. Сойкіна, К.Т. Солдатенкова, М.М. Стасюлевича, О.С. Суворіна тощо. Не минали своєю увагою видавництва «прогресистського» спрямування – Ф.Ф. Павленкова, Л.Ф. Пантелєєва, О.М. Попової, братів М.В. та С.В. Сабашникових, «Знание». Водночас активно користувалися пропозиціями комерційних спеціалізованих видавництв та книгарень. У всіх атрибутованих книгозбірнях подільських лікарів переважає доробок відомих видавців медичної книги К.Л. Ріккера та В.С. Еттінгера. В інших фахівців спостерігаємо чимало сільськогосподарської та природничої літератури видавництва А.Ф. Деврієна. У зібраннях військових помітне місце посідали книги видавництва В.А. Березовського. Атласи та карти здебільшого вироблені у

картографічному закладі О.А. Ільїна. А от продукція модерністських видавництв («Мусагет», «Сирин», «Скорпион», «Шиповник») у місцевих бібліотеках майже не відображена.

За штампами книжкових магазинів бачимо, що наукову літературу найчастіше подоляни купували в Києві та Одесі. Серед київських книгарів популярними були Ф.О. Іогансон, М.Я. Оглоблін, І.О. Розов, В.А. Просяниченко, Південно-руський книжковий магазин І.І. Дінтера, серед одеських – книгарні «Труд», «Образование», О.М. Распопової та місцева філія київської книгарні І.О. Розова, тобто й місцеві книгарі, й читачі зверталися до одних й тих самих постачальників книг з найближчих великих книжкових центрів. З регіональних (у Кам'янці-Подільському – Е.М. Лахманович-Д.Л. Лахмановича, М. Варгафтига, С.М. Гольденберга, у Вінниці – Р.Б. Шерра, С.А. Рехліса, В.С. Райхера) книгарень походить переважно навчальна, довідкова та художня класична література. Водночас привертає увагу відсутність товару з житомирських та бердичівських закладів. Зустрічаються штампи петербурзьких та московських магазинів, які спеціалізувалися на певному тематичному асортименті (військова, юридична та медична література). Можна припустити, що подоляни замовляли книги в спеціалізованих видавництвах та книгарнях: наприклад, юристи – у Д.В. Чичинадзе (Санкт-Петербург), військові – у П.М. Плахова (Київ). Забезпечені подоляни, які могли дозволити собі закордонні мандрівки, привозили книги самостійно.

В регіоні накопичувався значний книжковий масив. За матеріалами відділу РіЦ ВОУНБ, в обігу подолян були книги, друковані у 124 населених пунктах Російської імперії та 96 – інших країн (переважно європейських). Географія вітчизняного друку охоплювала найчастіше європейські губернії, зокрема Санкт-Петербург (55,1% виявлених примірників, друкованих в країні), Москву (19,0%), Київ (8,2%), Варшаву (7,5%) та Одесу (3,4%) – основні центри книгодрукування імперії. Є друки з Архангельська (1 прим.), Астрахані (1), Вітебська (2), Владимира (3), Владикавказу (2), Воронежа (22), В'ятки (7), Єкатеринбурга (2), Мінська (6), Мітави (4), Нижнього Новгорода (6), Новгорода (3), Оренбурга (2), Пермі (14), Ревеля (2), Риги (20), Самари (2), Саратова (4), Уфи (4), Ярославля (7) тощо. Сибір

та Далекий Схід представлено поодинокими виданнями з Харбіну, Томська, Іркутська, Середню Азію – 10 ташкентськими, Кавказ – 26 тифліськими, 1 сухумським. Серед зарубіжних книжкових центрів найбільш популярними були Париж (37,0% прим. закордонного друку), Львів (11,1%), Краків (11,1%), Лейпциг (7,4%), Брюссель (3,7%), Лондон (3,7%), Берлін (3,7%) тощо. Репрезентовано Австро-Угорщину, Бельгію, Великобританію, Данію, Італію, Канаду, Нідерланди, Німеччину, Румунію, США, Францію, Швейцарію, Швецію, Японію тощо [496].

Отже, тогочасні подоляни визнали книгу як товар. Вони шукали та знаходили способи придбати її, споживали книжкову продукцію, що в абсолютній більшості виходила друком поза межами краю. Система книгопоширення втягувала регіон до загальнодержавного та європейського економічного й інформаційного простору. Ширше впровадження законів ринкової економіки краще задовольняло індивідуальні запити читачів, адже дрібні провінційні торговці частіше прилаштовувалися до них, ніж формували. Водночас, попри зрослий інтерес до книг та брошур, купівельний попит через брак фінансових можливостей більшості населення залишався низьким. І це перешкоджало більш інтенсивному розвитку книжкової торгівлі.

Впорядкування загальнодоступних бібліотек та бібліотек навчальних закладів на теренах Російської імперії регламентували відповідні документи МНО, МВС, духовного відомства, а також рекомендації провідних книгозбірень та знаних теоретиків і практиків бібліотечної справи країни. Невипадково архівні справи подільських бібліотек містять зразки статутів та правил різних книгозбірень [56, арк.406-418], а з бібліотеки одного з організаторів бібліотечного руху в регіоні графа Д.Ф. Гейдена походять спеціальні видання «Общественные и народные библиотеки и книжная торговля» (за ред. Г.А. Фальборка, В.І. Чарнолуського, СПб., 1904), «Проблемы детского чтения» Г. Вольгаста (СПб., 1912). Правила та рекомендації стосувалися приміщення та основних бібліотечних процесів: обліку коштів, книг, відвідувачів та книговидачі, обслуговування читачів, режиму роботи, організації та збереження фондів, забезпечення їх доступності тощо. Завдяки

ознайомленню з цими правилами формувався певний рівень діяльності у бібліотеках країни та регіону зокрема. Паралельно у тодішній пресі широко обговорювалися правила читання і поводження із книгою, починаючи від елементарних – як розташовувати друки у книгозбірні, як їх упорядковувати, чи можна відмічати олівцем на берегах прочитане тощо – й закінчуючи сприйняттям змісту, ідей, образів. Документи дозволяють простежити місцеві інтерпретації тодішніх уявлень про книгу, бібліотеку та бібліотечну справу.

В Російській імперії, особливо у владних структурах, панувало уявлення про те, що бібліотеку можна використовувати як інститут влади та впливу на читачів. Водночас громадськість усвідомлювала, що книгозбірня – це джерело не тільки знань (інформації), а й соціального та морального досвіду життя в ліберальному суспільстві. Адже у бібліотеці рівний та вільний доступ до знань покладав на читачів певні обов'язки щодо вірного співвідношення індивідуалізму та суспільної моралі. Наприклад, самостійне користування відкритим каталогом вимагало, щоб читач вмів орієнтуватися у системі знань. Він мав дотримуватися певного порядку та сприяти збереженості книг. Бібліотека часто містила картини та бюсти видатних особистостей, що також мало впливати на відвідувача, спонукуючи його до високих роздумів і самовдосконалення. Внутрішній простір бібліотеки був організований таким чином, що кожний читач міг зосередитися на індивідуальній праці, але водночас бачити й інших читачів і бути на виду в них. Книгозбірня надавала відвідувачу доступ до публічного простору і тим самим конструювала його як «спільноту» [762, с.21-24]. Сучасний англійський культуролог П. Джойс не випадково вважає, що «значною мірою саме бібліотека творила ліберального громадянина, сприяючи його самовихованню» [601].

Публічні бібліотеки були місцевою гордістю, пам'яткою, тому їх прагнули розташувати у центральній частині міст, приділяли увагу зовнішньому вигляду. Показовими є слова пояснювальної записки 1902 р. до проекту Вінницької міської публічної бібліотеки про орієнтацію на «зразки публічних американських бібліотек як найбільш відповідні сучасним вимогам» [56, арк.28-29]. Для вінницької бібліотеки купили ділянку землі та запроектували будівлю на центральній вулиці.

Статус її мали підкреслити мармур парадних сходів, силікатна цегла в облицюванні фасаду, встановлення першого громадського годинника. У проекті врахована бібліотечна специфіка: «захист книг від вогкості, занадто яскравого світла, високої температури, пилу та повна безпека щодо пожеж, а разом з тим і можливість розмістити найбільшу кількість книг з таким розрахунком, щоб їх можна було діставати із шаф швидко і зі зручністю» [56, арк.28-29]. Книгосховищу надали круглої форми для кращої вентиляції та освітлення. Під читальним залом у напівпідвальному приміщенні заплановано 3-кімнатну квартиру для бібліотекаря (але вже у 1905 р. одну з кімнат продано міській Археологічній комісії для старовинних речей, з яких з часом планували створити міський музей [56, арк.247], ще один тодішній символ громадянськості).

Початок будівництва бібліотеки збігся з першими подіями російсько-японської війни. Це викликало певні вагання у частини гласних, наскільки воно своєчасне, проте міський голова М.В. Оводов вказав на те, що зволікання розчарує громадськість і може дати привід для критики міської влади як неспроможної побудувати такий важливий і бажаний для міста об'єкт [56, арк.134] – інакше кажучи, як нездатної створити належні умови для задоволення культурних потреб, що на початку ХХ ст. вже й у провінційному суспільстві вважалося запорукою цивілізованості.

Для управління публічною бібліотекою створили розпорядчий комітет з голови та шести членів. Голову та одного члена вибирала міська дума з гласних, ще одного делегувала міська управа, по одному надавали МНО та духовенство (на них за діючим законодавством лягали обов'язки контролю за складом фондів), ще двох обирали загальні збори членів бібліотеки [56, арк.11-15]. Поширеною практикою було те, що комітет очолював міський голова. Як правило, крім чиновників, до розпорядчих комітетів входили відомі громаді особи. Наприклад, до вінницького запросили міських гласних В.Ф. Снежинського, відомого громадською діяльністю, І.О. Шиповича, протоієрея, краєзнавця-історика та Є.К. Молдавського [56, арк.11-15].

Розпорядчий комітет мав опікуватися призначенням бібліотекаря та його помічника, бібліотечними справами та майном, щомісяця контролювати фінансовий стан бібліотеки, щороку ревізувати її, шукати гроші та можливості для її подальшого розвитку та поліпшення, дбати про поповнення книжкового фонду та передплату періодичних видань, готувати щорічний фінансовий звіт про діяльність та розвиток книгозбірні, складати інструкцію для бібліотекаря та правила користування бібліотекою для читачів [56, арк.14]. Він мав організовувати раціональне її функціонування. Архівні документи зберегли, наприклад, листування міського голови М.В. Оводова щодо первинного формування фонду. До його адресатів належали не тільки книговидавничі та книготорговельні фірми П.П. Сойкіна, «Нового времени» О.С. Суворіна, М.В. Ключкіна, О.М. Попової, Ф.О. Іогансона тощо, а й уповноважені представляти господарчі інтереси міста у Петербурзі та Москві [56; 57, арк.51-52]. Як з'ясовують документи, ці уповноважені також клопоталися добром та придбанням літератури, оглядаючи пропоновані видання та бібліотеки. Закономірним результатом їхньої спільної діяльності став досить значний книжковий масив за порівняно невеликі гроші, що став основою фонду. Вінничани придбали кілька приватних комерційних зібрань – наприклад, кишинівки А.А. Грищенко, одесита П.І. Куліковського, який пропонував 7 578 томів за 1 750 руб. [56, арк.300-301].

Певної самостійності вимагали й обов'язки членів бібліотеки, які на загальних та надзвичайних зборах мали ухвалювати розмір плати абонентів, правила користування книгозбірнею, вибір почесних членів, придбання, заставу чи відчуження нерухомого майна, навіть закриття закладу. Тобто їхні дії безпосередньо впливали на його функціонування. Хоча попри почесний статус та певні пільги (безкоштовне користування книгами та читання у бібліотеці) належати до них могли не всі бажаючі, оскільки річний внесок у 3–5 руб. (у Гайсині – 3 [80, арк.167], Вінниці – 5 [60, арк.5]) складав досить вагому суму. (Більшість читачів, як уже вище йшлося, надавала перевагу місячному абонементу по 20–25–30 коп., що складало за рік 2,4–3–3,6 руб., але розтягнутих у щомісячні внески.) Як складно щорічно одноразово виділити таку суму, підтвердила й вінницька дійсність. Коли у

місті обговорювали створення бібліотеки, її членами зголосилося бути понад 60 осіб, але на початок її діяльності у 1907 р. членські внески сплатили лише 14 [56, арк.458], а наступного року – 8 [56, арк.11-15]. Членами бібліотеки могли бути особи будь-якої статі, але, як показує практика, значно переважали чоловіки; не допускалися неповнолітні, за винятком тих, хто мав класний чин, а також нижчі військові чини, вихованці навчальних закладів (навіть студенти) та юнкери [56, арк.12]. Тільки у Гайсині, через брак потенційних кандидатів, було зроблено послаблення щодо учнів, причому вносили вони тільки половину щорічного членського внеску [80, арк.167].

Звичайні читачі також могли впливати на комплектування бібліотеки. У ній (це стосувалося всіх публічних і комерційних) існував зошит для побажань читачів, яку придбати літературу. Зрозуміло, що далеко не всі такі заявки вдавалося виконувати, адже можливості бібліотек обмежували фінанси, законодавча база (до 1905 р. некомерційні загальнодоступні бібліотеки могли розраховувати лише на російськомовні видання), пануюча мораль, осторога до новинок. Вже у 1917 р. якийсь «Проїжджий» занотував про Вінницьку публічну: «На жаль, в бібліотеці цій я не міг отримати не тільки останніх новинок російської літератури, але не знайшов багато з того, що вже стає майже класичним» [436].

Певний виховний потенціал щодо громадянськості був закладений у правила публічної бібліотеки, щоб забезпечити рівні права читачів: так, запроваджено часові обмеження на користування газетами на добу, журналами – на тиждень, книгами для міських читачів – на 2 тижні, сільських – на 3. Відчути такий дисциплінарний вплив могло дуже вузьке коло читачів публічних бібліотек, які проживали у п'яти населених пунктах губернії: Кам'янці-Подільському, Бару, Вінниці, Гайсині та Проскурові.

Більшість читачів стикалася з народними бібліотеками, функціонування яких було жорстко регламентовано відповідною нормативною базою. Тим не менш їхні організатори теж намагалися залучити подолян до управління закладами. Так, вінницькі земці встигли зажити всеросійської слави: їхні досягнення відзначено 1914 р. земським діячем В.І. Чарнолузьким, який на ювілейних заходах до 50-річчя

запровадження земства в країні наголошував, що вінничани за короткий час побудували самостійну бібліотечну мережу, а для управління бібліотеками організували бібліотечні ради із залученням виборних від читачів [922, с.373].

У земських бібліотеках Вінницького повіту справами керували ради з 5 осіб: це були опікун, обраний земськими зборами, бібліотекар, представники тих волостей та сільських громад, які фінансово підтримували заклад (по одному від кожної терміном на 3 роки), повнолітніх читачів, учнів. З числа членів ради обирали голову та секретаря. Вони співпрацювали із земською управою. Бібліотекаря запрошувала або призначала управа за погодженням з губернатором. Рада регулювала внутрішній розпорядок бібліотеки, залучала пожертви на її розвиток, дбала про збереження майна, складала списки книг для поповнення фонду та річні звіти. Вона не менше одного разу на рік скликала загальні збори читачів, на яких знайомила громаду з річним звітом, кошторисом тощо. Кошти зберігав опікун бібліотеки, який вів прибутково-витратну книгу, а витрачалися вони на розсуд ради [66, арк.66-67].

За подібними правилами діяли й книгозбірні громадських і політичних організацій.

Духовенство краю дотримувалося «Правил ведення церковних бібліотек», опублікованих 1863 р. [810], які регламентували поточну та звітну документацію (облік коштів, книг, читачів та книговидачі), режим роботи, класифікацію та збереження фондів тощо. Зокрема, для збереження бібліотечного фонду вони пропонували розміщувати його у будинку священика, церковного старости або когось із надійних парафіян. Наголошувалося, що бібліотека як власність не входить до церковного майна.

Здається, що об'єктивні обставини істотною мірою визначали життя тодішніх публічних книгозбірень нормативно-законодавчою базою країни, рівнем теоретичного узагальнення досвіду та поширення цих ідей у фаховому та широкому читацькому середовищі. Водночас бібліотеками управляли виборні керівні органи. Від їхніх членів і залежала місцева інтерпретація загальних організаційних засад. Бібліотекар перетворювався на звичайного найманого

працівника, який мав лише виконувати функціональні обов'язки, розуміючи міру своєї відповідальності перед суспільством.

Що відомо про тогочасні приватні зібрання книг та їхнє впорядкування? Сукупність особистих бібліотек найповніше репрезентувала книжковий ландшафт краю у часі та просторі, адже більшість книг на його теренах зберігалася саме у приватних руках. У приватному середовищі простіше було відреагувати на трансформацію навколишнього світу. Саме стратегії та практики приватних осіб з придбання та використання книги, її читання, впорядкування виразно визначали абрис книжкової культури Подільської губернії.

Найчіткішими, мабуть, були уявлення про розміщення власних книгозбірень. Якщо релігійні книги селяни тримали біля божниці, то уже для світських місць лишали у скрині. У тих подолян, які мали значніші зібрання, з'являлись книжкові полиці та етажерки, стелажі та шафи. Менші збірки тримали у вітальні, кабінеті, більші – в окремій кімнаті, яка могла бути робочим кабінетом. Для бібліотеки-кабінету дбали про стильність і функціональність інтер'єру: спеціально замовляли шафи зі скляними дверцятами, столи, бюро, окремі полиці, драбини та інше бібліотечне обладнання, систему раціонального освітлення, враховували санітарно-гігієнічні вимоги щодо читання та роботи з книгами. Часом у заможних власників садиб (Грохольських з П'ятничан, Орловських з Маліївців) книги розпорошували по різних залах. Іноді основна книгозбірня (у Ярошинських з Антополя, Строганових–Щербатових з Немирова) була розташована у спеціальному приміщенні, а локальні колекції – в інших кімнатах. Натомість Б. Стажинський вибудував для своєї книгозбірні в Загінцях окремий павільйон [955; 956].

Зазвичай у приватних осіб не було постійних бібліотекарів, про книги дбали переважно члени родини, а складати каталоги доволі часто заможні власники залучали учителів та репетиторів. Так, у Бебегах Є. Дороднюк, репетитор Е. Покривницького, бібліотекою опікувався поза заняттями [966, s.79]. У П'ятничанах учителька І. Карпович у 1886 р. склала каталог збірки (близько 1 тис. томів), отриманої Т. Грохольським від сестри Марії, у заміжжі Чарторийської [966, s.79]. До ознайомлення з бібліотекою та підтримки порядку могли залучати

молодших з родини – таким чином вони не тільки здобували загальні відомості, а й вивчали фонд, родинні колекції.

Складання каталогу традиційно розглядали як найважливішу частину впорядкування книгозбірні. Далеко не кожному власнику вистачало бажання, терпіння, знань для цього. Відомо про каталоги 12 бібліотек, переважно родових. Їх могли складати зацікавлені члени родини, наприклад К. Бржозовський – щодо родового зібрання у Соколівці, М. Грейм – щодо власної книгозбірні у Кам'янці-Подільському. Частіше запрошували обізнаних з бібліотечною роботою. У Немирові 1889 р. М.Г. Щербатова скласти каталог палацового книжкового фонду доручила викладачу чоловічої гімназії І.Л. Панаженку, який опікувався там учнівською бібліотекою [13]. На замовлення А. Холоневського зібрання в Янові систематизував Р. Бачинський [956, s.146], а для Ф. Потоцького в Печері – А. Пьоттух-Кубліцький [296, с.585]. Книги Ярошинських у Куні каталогізував 1913 р. Р. Меніцький [966, s.173], який, до речі, згодом став директором Державного архіву у Вільно, а з 15 серпня по 15 грудня 1917 р. цією бібліотекою опікувався С. Кочоровський, у майбутньому один з провідних польських бібліофілів у міжвоєнні роки.

І працівники загальнодоступних бібліотек, і приватні особи структурували книги на підставі тодішньої класифікації наук. У Вінницькій публічній бібліотеці, наприклад, існував машинописний «Посібник для правильного віднесення творів до відповідних відділів» [56, арк.357]. Представлена в ньому загальнопоширена схема охоплювала 17 відділів: 1) богослов'я; 2) філософія, психологія та логіка; 3) виховання та навчання; 4) правознавство та суспільні науки; 5) технологія та ремесла; 6) господарство та домоводство; 7) історія з допоміжними науками; 8) географія, етнографія, картографія; 9) математичні науки; 10) природознавство; 11) медицина, гігієна та ветеринарія; 12) словесність; 13) мистецтво; 14) дитячі книги; 15) довідкові книги; 16) періодичні видання; 17) суміш. Така схема була доволі умовною і вже не відображала змін у суспільстві початку ХХ ст. Це стосується послідовності відділів, їхнього змісту (поєднання філософії та психології, географії та етнографії, ігнорування технічної літератури). Але вона,

безумовно, відбила тодішнє уявлення про значущість тих чи інших галузей знань, де релігія та філософія передують решті, соціальні науки – фундаментальним. Ще більш умовною була класифікація книг в народних бібліотеках, яка передбачала відділи: 1) духовно-моральний; 2) белетристику; 3) історію; 4) географію, етнографію; 5) природознавство; 6) медицину, гігієну; 7) сільське господарство, ремесла, промисловість [63]. Треба відзначити, що публічні та народні бібліотеки, бібліотеки навчальних закладів, засновані у губернії з кінця XIX ст., орієнтувалися уже на такі зразки, а давніші (Подільської духовної семінарії, Кам'янець-Подільської та Немирівської чоловічих гімназій) дотримувалися своїх традицій.

У всіх бібліотеках, навіть приватних, першим відділом традиційно було «Богослов'я», а далі порядок і детальність відділів залежали від конкретного виду книгозбірні. Доволі часто навчальні заклади орієнтувалися на специфічні потреби навчання. Наприклад, каталог Вінницького комерційного училища охоплював 39 дрібних відділів, серед яких були «Бухгалтерія», «Комерційна арифметика», «Товарознавство з технологією», «Комерційна кореспонденція» [32]. Власники родових і особистих книгозбірень спиралися насамперед на свої інтереси та смаки. Наприклад, у немирівській бібліотеці Потоцьких–Строганових–Щербатових перший розділ був традиційним, але поєднаний з філософією, а от другим була «Словесність», стояли поряд «Законодавство. Політика» та «Мистецтво» і виокремлено «Словники» [13].

Наприкінці XIX ст. на Поділлі, як і у всій Російській імперії, панував бібліотечний каталог у вигляді книги. У публічних бібліотеках він мав бути друкованим, більшість закладів обмежувалася машинописними, у приватних зберігалася традиція рукописних. Психологічно каталог у вигляді книги був природнішим, зручним також у домашніх умовах. Хоча загальнодоступні бібліотеки вели кілька каталогів (хронологічний, алфавітний, систематичний), друкували тільки систематичний (відповідно до відділів). Звичайно каталог призначений читачеві, але іноді його використовували продавець або покупець. Так, кам'янецький колекціонер М. Ґрейм перед продажем своєї бібліотеки у рекламних цілях склав її каталог [320].

Щодо розстановки фонду у загальнодоступних бібліотеках практикували систематично-алфавітний спосіб, а от у приватних й елементи форматного (з огляду на фотографії [955; 956] – у Ярошинських з Дзвоники, Здзеховських з Черепашинців) та кріпосного, тобто за постійним місцем зберігання (з огляду на топографічні позначки [496] – у Якубовських з Люлинців).

І громадська, й приватна бібліотеки потребували інвентаризацій. Для громадської цей процес був унормований документно, а от приватні почувалися вільнішими. Так, каталог бібліотеки Потоцьких–Строганових–Щербатових 1889 р. містить позначки інвентаризації у лютому 1908 р. та січні 1914 р. [13].

Провенієнції на допомогу впорядкуванню книгозбірень охоплювали екслібриси (власне екслібриси та відтиски штампів), суперекслібриси, топографічні ярлики (штампи), а також власницькі написи.

У громадській практиці найчастішим був штамп з офіційною назвою бібліотеки. Збірки адміністративних установ та громадських організацій доволі часто використовували їхні офіційні печатки (Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, Кам'янець-Подільський окружний суд, Вінницький міський клуб, Браїлівське громадське зібрання, Вінницький літературний гурток «Самоосвіта» тощо). До 1905 р. спостерігаємо на них виключно російську мову.

У приватному середовищі оформлення провенієнцій залежало від смаків, фінансових можливостей та бажань власників. У подолян зустрічаються й художні, й шрифтові екслібриси. Траплялися й геральдичні (Грохольська–Чарторийська, Руссановські з Пясечної, Ярошинські з Дзвоники, Г.С. Строганов (старий варіант), Стажинські з Загінців, А. Перловський, Л. Боржевський та ін.), й вензельні (невідомий WR), й сюжетні (Руссановські з Якушинців, А. Марчинчик). Різні покоління власників родових бібліотек мали свої печатки та інші способи позначення книжок, часом ще й змінювали їх упродовж життя. Артур Руссановський, наприклад, спочатку користувався печаткою у готичному стилі, а потім залишав власноручні підписи. Його спадкоємець і небіж Александер Руссановський замовив для бібліотеки сюжетний екслібрис.

Найпоширенішими були шрифтові (акцидентно-шрифтові) книжкові знаки. Вони зазвичай містили формалізовані написи «Бібліотека ...», «З бібліотеки ...», «З книг ...» тощо. Мова була на розсуд власника: російська, польська, єврейські, латина, зрідка українська. З атрибутивних ознак подавалася назва установи, маєтку чи прізвище, ім'я та по батькові власника. Акцидентно-шрифтові екслібриси, крім тексту, містили рамки, прикраси, символи професії, які підкреслювали індивідуальність замовника. Наприклад, полковник А.Ф. Турчанович обрав східну символіку, архітектор Г.Г. Артинов – схрещені лопату та сокиру, емблему цивільних інженерів у Російській імперії, а Якубовські з Люлинців в одному з варіантів – зображення головної башти власного палацу. Іноді шрифтові штампи інформували про соціальний статус, професію. З 1902 р. П.О. Адрианов служив у Вінниці помічником попечителя Київського навчального округу, але продовжував користуватися штампом «Окружный инспекторъ / Оренбургскаго учебнаго / округа / Павелъ Александровичъ / Адриановъ / дня 189... г. / № ...». Г.Г. Артинов до зображення емблеми додав, що він цивільний інженер. Священик І.О. Лотоцький вказав, що служить у Браїлівському жіночому монастирі.

Абсолютна більшість екслібрисів є відбитками. Іноді траплялися рельєфні конгревного тиснення, пристрої для чого мали, наприклад, Ф. Здзеховський, С. Стемповський, П.О. Головачов.

Виявленим книжковим знакам властива практичність поданої інформації, переважно офіційної. Тільки поодинокі зразки розповідали про внутрішній світ власників. Є й специфічний прояв індивідуальності, притаманний саме цьому періоду: вживання геральдичної символіки особами, які не мали на неї права. Так, на штампі вінницького повітового справника М.Є. Котляревського напис увінчаний баронською короною.

Суперекслібриси з другої половини ХІХ ст. стали більш функціональними, найчастіше розміщувалися на корінцях книжок. Досліджені зразки можна систематизувати за класифікацією вітчизняного історика екслібрисів П.В. Нестеренка [768, с.63]: а) геральдичні (Ярошинські з Дзвониhi); б) шрифтові – з текстом, що вказує на власника (найчастіше назва маєтку, наприклад Якушинці у

Руссановських, Ладижин чи Василівка – у Собанських); в) абрєвіатури назв бібліотек, інших організацій та установ (В.Г.Г.Б. – «Винницкая городская Гоголевская библиотека», ФБНГ – «Фундаментальная библиотека Немировской гимназии», ВОС – «Винницкое общественное собрание»), а також ініціали приватних осіб (І.О. – Я. Олтаржевський, К.В. – К. Вілінський, Б.Л. – Б. Лещинський).

Топографічні ярлики (штампи) мали службове призначення, допомагали орієнтуватися у книжковому фонді. У регіоні найчастіше їх використовували бібліотеки навчальних закладів (Подільська духовна семінарія, Немирівська чоловіча гімназія, Вінницьке реальне училище), публічні, деякі приватні (Гейдени, Собанські з Ободівки, Руссановські з Якушинців). Такий ярлик міг містити чималу інформацію. Наприклад, щодо книги з фундаментальної бібліотеки Подільської духовної семінарії це були відомості про розряд (відділ), відділення, назву, том, шафу, полицю та номер на ній. Можна зустріти й рукописні топографічні позначки на форзацах (Собанські з Ободівки, Якубовські з Люлінців).

Необхідною умовою впорядкування бібліотек були палітурні роботи. Палітурки не тільки зберігали книжковий блок, а й могли позначати приналежність до певного фонду. Фірмові палітурки практикували переважно публічні бібліотеки, бібліотеки навчальних закладів та заможні приватні власники. Стиль для загальнодоступних бібліотек був мінімалістичним, функціональним. Але палітурки для приватних вирізнялися художнім оформленням: зазвичай напівшкіряні, на корінцях суперекслібрис у вигляді ініціалів, символу або герба. Їх замовляли навіть за кордоном, наприклад, Ф. Здєховський з Черепашинців – у французьких майстрів Гелді. Певний стиль палітурки сьогодні допомагає виокремити видання з книжкового масиву. Наприклад, частина немирівської книгозбірні Потоцьких–Строганових–Щербатових за останніх власників не мала жодних атрибутивних ознак. Тільки позначка палітурника – стилізована квітка на корінці – дозволила виділити кілька сотень книг та періодичних видань зі складу згаданої бібліотеки.

Найчастіше оправу робили у міру придбання книг. Її могли замовити за місцем купівлі, наприклад у Е. Стржалковського («Варшавська палітурня») у Києві чи у М. Менделя, Е. Шварца в Одесі, або за місцем проживання.

У палітурках помітні смак та матеріальні можливості власників. Багатші книголюби замовляли шкіряні або напівшкіряні з тисненням та бинтами, з муаровим, «мармуровим» папером, папером «павине перо», «крутилкою» для форзаца, менш заможні – ледеринові або коленкорові. Бідніші або оправляли в картон, або залишали паперові видавничі обкладинки, що скорочувало життя книги.

У більшості книгозбірень одночасно використано кілька елементів впорядкування книг: палітурка, власницький напис, екслібрис, суперекслібрис, топографічний ярлик (штамп). Подоляни вживали й додаткові елементи. Так, відомий бібліофіл В. Побуг-Гурський наприкінці книг вклеював нотатки про авторів та автографи [321, s.102]. А. Верига-Даровський не збирав книги, прочитані відправляв знайомим та книгозбірням, тож позначав дарунки приватним особам суперекслібрисом або екслібрисом овальної форми з літерами «A.W.D.» та згорі латинським гаслом «Non credo» («Не вірю»), а для Бібліотеки Оссолінських у Львові наклеював донаційний екслібрис з написом «Dla biblioteki zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie. A.W.D.» [319, s.18-20].

Отже, у книговикористанні подоляни яскравіше проявили себе як самостійні учасники книжкової комунікації, поза сумнівом покладаючись на ту спеціальну інформацію, що поширювалася у тодішньому суспільстві. Їхні знання про організацію та впорядкування книжкових зібрань відображали загальний стан книгознавчої та бібліотекознавчої культури в країні. Попри відсутність теоретиків та фахівців у регіоні країни, однак, завдяки фаховій літературі мали уявлення про європейських та американських лідерів бібліотекознавства, орієнтувалися на найкращі зразки російського досвіду, творчо підходили до існуючих стандартів. У приватному середовищі уже простежується прагнення індивідуалізувати зібрання не тільки за змістом, а й за атрибутивними ознаками.

Бібліографічна складова є важливим показником загальної книжкової культури: це й систематична інформація, яка сприяє поширенню книг, і вплив на видавців задля якісної підготовки друків, і рекомендації читачам щодо вибору літератури.

Подільці регулярно користувалися бібліографічними відомостями у книгах, журналах і газетах, що надходили з-за меж регіону. Ті, хто оприлюднював власні твори, самі також створювали бібліографічний продукт – посилання у своїх працях. Але ширшу місцеву бібліографічну ініціативу збудили соціально-економічні та культурні зрушення 1860–1880-х рр., зокрема розвиток краєзнавства.

Вітчизняний історик бібліографії Т.С. Бульба [545], оцінюючи краєзнавчу бібліографію Поділля досліджуваного періоду, вказує, що її зародження і становлення відбувалися досить стихійно, виключно силами окремих осіб. Вважаємо за можливе екстраполювати її думку на загальну ситуацію щодо бібліографії в регіоні, адже саме краєзнавчий напрям її тоді й уособлював.

Жанрово існував досить широкий асортимент бібліографічної продукції: окреме повідомлення, список, покажчик, огляд, відділ у періодичному виданні, каталог, картотека тощо.

Місцеві публікації свідчать, що підрядкові та внутрішньотекстові бібліографічні посилання були нормою для наукових статей подільців і найпоширенішим продуктом бібліографічної діяльності.

Однією з перших самостійних бібліографічних праць цього періоду стала «Опись церковно-богослужебных книг, принадлежащих Комитету для историко-статистического описания» (Кам'янець-Поділ., 1876–1877) Т.І. Біленького [326]. Укладач наслідував підходи відомих бібліографів В.М. Ундольського та Я.Ф. Головацького. І сьогодні можна відзначити досить високий методичний рівень піонера подільської бібліографії. У ґрунтовній передмові автор виклав загальний план роботи, завдання, які ставив перед собою. Його описи включали назву книги, місце і час видання, кількість аркушів або сторінок, формат. Т.І. Біленький звертав увагу на характер письма, якщо це рукописна книга, наявність ілюстрацій, гравюр,

оправу, зазначав, кому присвячена книга, та імена донаторів. За повнотою бібліографічного опису його твір відповідав найкращим тогочасним зразкам.

Історико-краєзнавчі дослідження посилили увагу до бібліографування профільних матеріалів. 1887 р. з'явилися покажчики історико-статистичних описів парафій та церков Подільської єпархії з 1862 р. та статей історичного й етнографічного змісту про Поділля, що друкувалися на сторінках «ПЕВ» [369; 370]. Зауважимо, що попри одночасне оприлюднення укладачі по-різному групували матеріал: у першій праці – за алфавітом окремих місцевостей, у другій – за алфавітом авторів і назв статей.

Звичною стало бібліографування місцевих періодичних видань. Редакція «ПЕВ» з 1867 р. подавала кумулятивний зміст за рік, що значно полегшувало користування ним. Завершив цю роботу «Указатель Подольских епархиальных ведомостей. 1862–1905, за все время издания их» (1907), укладений Ю.Й. Сіцінським та С.А. Беднаровським за 12 тематичними розділами [361]. Згодом оприлюднено покажчики змісту журналу «Экономическая жизнь Подолии», газети «Подолия». Редакції цих часописів навіть випускали їх окремими відбитками.

З 1887 р. у «ПЕВ» бібліографічна інформація про нові краєзнавчі видання стає спеціальною рубрикою з детальними оглядами або короткими повідомленнями. Але рубрика не була традиційною для часопису і з'являлася на його сторінках з різною періодичністю. В цілому тут повідомлено про вихід з друку 13 видань. З наповнення рубрики можна припустити, що редакція не ставила собі за мету аналізувати всю нову краєзнавчу літературу й звертала увагу читачів на найбільш цінну з наукового погляду.

У журналі «Экономическая жизнь Подолии» (1913–1918), органі губернської земської управи, існували постійні рубрики «Огляд поточної літератури», «Бібліографія», «Книги, що надійшли у редакцію та сільськогосподарський відділ губернської земської управи». В «Огляді...» характеризували нові друки за певними темами – наприклад, «Земські діячі та земська ідеологія», «До питання про кредитування споживчих товариств». У «Бібліографії» реферували видання, про які

варто було ширше інформувати місцеве товариство. Ця рубрика майже у кожному номері містила повідомлення про 2–3 публікації. «Книги, що надійшли...» 1913 р. висвітлювали 122 видання, 1914 р. – 186, 1915 р. – 574, 1916 р. – 141. Списки систематизували за рубриками «Сільськогосподарська економіка та статистика», «Господарська статистика та географія», «Агрономія», «Ветеринарія», «Природознавство», «Ґрунтознавство», «Рільництво», «Тваринництво», «Сільськогосподарська технологія», «Кооперація», «Торгівля», «Садівництво та городництво», «Довідкові видання».

«Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» (1899–1914, згодом «Подольский хозяин», 1915–1917) з 1914 р. також запровадив рубрику з бібліографічними відомостями про книги, що надійшли до редакції для відгуку, відділ рефератів і бібліографії, тобто готував бібліографічну інформацію різного рівня аналітико-синтетичної обробки.

Завдяки таким рубрикам часописи знайомили читачів з виданнями широкої географії друку, рецензували найбільш помітні, з точки зору редакцій, публікації. Так, упродовж 1862–1905 рр. у бібліографічному розділі «ПЕВ» було 236 повідомлень, оглядів, рецензій, що представляли галузеву друковану продукцію Києва, Харкова, Одеси, Почаєва, Чернігова, Санкт-Петербурга, Москви, Вільно, Воронежа, Тули, Нижнього Новгорода, Єкатеринбурга, Астрахані, Парижа, Любліна тощо [361, с.987-1005, 1086-1087]. Привертає увагу оперативність відгуків – переважно поточного або наступного років.

Звичними для подільських авторів були прикнижкові та пристатейні списки літератури. Можна згадати розвідку Й.І. Сулковського «Судьбы православия в Подолии в период унии» (Кам'янець-Поділ., 1916) [888], яку супроводжував перелік з 76 назв. Праці Ю.Й. Сіцінського, якого можна вважати одним з провідних бібліографів краю, також містили списки використаних друків: «Город Каменец-Подольский» (К., 1892) – 22 позиції, 17 з яких польською мовою; «Археологическая карта Подольской губернии» (М., 1901) – 39; 7-й випуск

«Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (Кам'янець-Поділ., 1895) – 62 [850; 851].

За цільовим призначенням тоді створювали тільки науково-допоміжні, книготорговельні та бібліотечно-каталожні бібліографічні посібники. Яскравим прикладом науково-допоміжного покажчика була праця О.М. Прусевича з бібліографування природничої літератури про Поділля за 1630–1911 рр. [355]. Ці 1 355 описів книг та статей і 99 картографічних видань репрезентували геологію, географію, петрографію, палеонтологію, метеорологію, кліматологію, гідрографію, хімію, мінералогію, ботаніку, зоологію, антропологію тощо. Інший покажчик того ж автора, вже з медицини та гігієни Поділля, містив 932 позиції за 1714–1913 рр. [354]. Обидва видання охоплювали літературу кількома європейськими мовами.

Видатною пам'яткою українського та російського літературознавства і бібліографознавства є згадуваний вже бібліографічний покажчик «Перекличка альманахам» (Нова Ушиця, 1893). Він став першим щодо альманахів і літературних збірників, друкованих впродовж 1794–1850 рр. у Російській імперії, першим прикладом літературної бібліографії у губернії, хоча за змістом з краєм не пов'язаний. Його укладач граф Є.Є. Путятін у своєму подільському маєтку на основі власної книгозбірні з використанням довідкової літератури узагальнив відомості про понад 280 альманахів і літературних збірників. З того часу жодна літературознавча праця у цій царині не обходиться без згадки про це видання.

Книготорговельну бібліографію започаткували у «ПЕВ» 1867 р. як інформацію про релігійну літературу у книжковій лавці при Подільській духовній консисторії [342; 365; 366]. Опис кожної позиції містив не тільки відомості про автора та назву твору, а й вартість та розмір видання, що також допомагало священику заочно зорієнтуватися у замовленні. На початку ХХ ст. книготорговельні списки на сторінках подільських періодичних видань стали уже регулярними та звичними.

Бібліотечно-каталожні посібники, що розкривали фонди книгозбірень, складала як співробітники публічних бібліотек, так і власники книжкових зібрань.

Жодного облікового, рекомендаційного або професійно-виробничого посібника, підготовленого у досліджуваний період в губернії, нами не виявлено. Хоча потенційно подоляни були готові до подальших кроків у цей бік, адже вже за часів Української революції побачили світ рекомендаційні посібники, а спроба організувати філіал Книжкової палати України у Вінниці підкреслює, наскільки розуміли місцеві фахівці значущість облікової бібліографії [555, с.47].

На Поділлі розвивалася галузева, тематична та біобібліографічна бібліографія. Характерною була її краєзнавча спрямованість. Посилена русифікація, обмеження громадського руху та контроль за ним не давали вільно формувати інформаційний простір. Систематично зростала тільки краєзнавча складова, зокрема у вигляді бібліографічних оглядів, списків та покажчиків літератури про край. Найбільш інтенсивно примножувалася галузева та тематична бібліографія з історії, археології, етнографії, медицини та природних ресурсів краю. Виявлено тільки 2 самостійні посібники некраєзнавчої тематики: крім згаданої літературознавчої праці, ще технічна – «Сельское огнестойкое строительство» І.С. Урбанського (Вінниця, 1912).

Практично не стала помітною біобібліографія. У статті К.С. Доброловського «Памяти протоиерея Михаила Иоакимовича Орловского» (1888) наведено лише 48 праць відомого дослідника Поділля [610], але це ще не був бібліографічний список. Більш досконалий перелік статей О.Я. Павловича – редактора «ПЕВ» з 1876 р. [373]: у хронологічній послідовності зазначено 90 публікацій за 1866–1900 рр. на сторінках «ПЕВ». Цей перелік вирізняли точність і повнота бібліографічних записів. Повноцінною біобібліографічною працею можна вважати персональний покажчик, присвячений пам'яті краєзнавця та історика Ю.-А. Ролле й укладений Ю.Й. Сіцінським: він містив 49 творів як російською, так і польською мовами з детальним розкриттям їхнього змісту та аналізом [362].

Жодного універсального або багатогалузевого бібліографічного покажчика, крім бібліотечних каталогів, нами не виявлено. Той факт, що у 1920-х рр. співробітники Вінницької філії ВБУ при ВУАН працювали над універсальним

краєзнавчим покажчиком, свідчить про готовність подолян до такої праці щонайменше до світової війни [252].

Місцева бібліографічна продукція містила ретроспективну та поточну інформацію. Поточне інформування здійснювалося через періодичні видання. Всі самостійні бібліографічні посібники мали ретроспективний характер. За місцем видання відображених документів вони були і міжнародними, і загальнодержавними, і місцевими. Оцінюючи охоплення літератури, слід відзначити широкі хронологічні (від XVI до початку XX ст.) та мовні (російська, польська, французька, німецька, латинська та грецька) межі, що наочно демонструє, як подоляни знали європейський КР.

За способом бібліографічного відбору це виключно вибірккові бібліографічні посібники, де записи згруповані як за формальним принципом (алфавітним або хронологічним), так і за змістовим (систематичним, тематичним або предметним). Повнота бібліографічної інформації у запису відповідає меті посібника. Так, Ю.Й. Сіцінський видав «Опись старопечатных книг» (Кам'янець-Поділ., 1904) про фонд Подільського Давньосховища й описував кожний примірник, фіксуючи всі маргіналиї, адже справедливо вважав, що «вони мають велике значення для місцевої історії церков та монастирів, поповнюючи мізерні відомості про них, повідомляючи про священнослужителів, благодійників тощо», а також посилався на інші бібліографічні праці, в яких є дещо про ці друки [360]. Паралельно він археографічно вивчав рукописні книги Давньосховища, що висвітлив у рукописі «Палеографическое описание старинных рукописей XV–XIX вв.» (1904–1907) [173]. Вітчизняні книгознавці С.О. Булатова та С.М. Міщук вважають, що його праця віддзеркалила початки кодикологічного та бібліографічного опрацювання комплексу унікальних та рідкісних рукописних книг [544, с.222]. Пізніше результати цих досліджень узагальнені в розділі XI «Памятники языка и письма. Рукописи» каталогу «Опись предметов старины» (Кам'янець-Поділ., 1909), укладеного Ю.Й. Сіцінським за матеріалами музейної збірки: автор розглянув 121 рукопис.

Усі посібники відображали лише текстові документи. Поза увагою подолян залишилися нотні, картографічні та образотворчі видання. Винятком був тільки вже згадуваний покажчик природничої літератури О.М. Прусевича, де розглянуто й картографічні матеріали.

Оформлені були бібліографічні посібники як рукописні (зазвичай карткові) і друковані. З-поміж друків є й самостійні видання, і самостійні (внутрішньокнижкові, внутрішньожурнальні) та несамостійні частини (прикнижкові, пристатейні, а також бібліографічні посилання) видань.

Про теорію бібліографії подоляни не турбувалися, перевагу надавали практичній діяльності. Бібліографію розглядали як книгознавчий інструментарій суспільного значення. З бібліографічних оглядів можна зробити висновок, що бібліографування в уявленні тогочасних подолян було подібне до історичної та літературної критики.

Професійних бібліографів в регіоні не було. Найбільшими фахівцями в цій галузі можна назвати Ю.Й. Сіцінського та О.М. Прусевича. Обидва виконували обов'язки бібліотекарів у громадських наукових організаціях, мали широке коло поділлєзнавчих наукових інтересів, підготували не тільки знані покажчики, а й картотеки, що зберігаються сьогодні в особових фондах Державного архіву Хмельницької області та Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Тодішні місцеві бібліотеки відігравали досить незначну роль у бібліографічній праці. Вони тільки оприлюднювали каталоги своїх фондів, що структурно та методично відповідало загальноросійським стандартам. Здатність бібліотек пропагувати державний канон культури бібліографічними засобами у регіоні не використана.

Як ми вже згадували, подолянам добре була знайома книготорговельна бібліографія. Збереглися й інші бібліографічні посібники, які вони використовували. Серед них є зразки державної («Книжная летопись») та науково-допоміжної бібліографії. Для читання як самоосвіти активно прислужилися рекомендаційні списки літератури. Уже з 1880-х років їх неодноразово згадували у

жандармських матеріалах. Так, під час обшуку 1882 р. у В.В. Боржковського, згодом громадського діяча, знайшли два каталоги цензурних книг з різних галузей знань. Один з них йому дали для ознайомлення, а другий він склав самостійно – як план читання на майбутнє. 1884 р. у М.М. Коцюбинського знайдено три писані примірники «Каталога книг для систематического чтения и саморазвития» [713, с.СІV]. Як згодом згадував В.В. Боржковський, такі каталоги були одним з поширених засобів пропаганди літератури та популярним способом самоосвіти [692].

Отже, орієнтуючись на найкращі зразки продукції російських і європейських бібліографів та використовуючи різні прийоми бібліографування, подоляни створювали власні посібники, переважно про край, зі складною структурою, широким географічним, мовним та хронологічним охопленням, нерідко з детальним описом. Тому низка тих видань зберігає довідкове значення до сьогодні, хоча їм бракує анотацій та науково-допоміжного апарату. Техніка бібліографування відповідала тодішнім вимогам.

Таким чином, бібліографічна культура подолян свідчила, що вони знайомі з європейським інформаційним простором, розуміють значущість бібліографічної праці. Наслідком цього є різноманітні за жанром і призначенням бібліографічні видання досить високого методичного рівня. Водночас вони розраховані на вузьке коло читачів і окремі аспекти та напрями читацьких інтересів, відповідно обсяг бібліографічної продукції був незначним.

Поруч з тими власниками приватних зібрань, які прагнули мати книги як джерело інформації, на Поділлі формувалася специфічна група зі ставленням до книг як матеріальних об'єктів.

Колекціонування як особливий вид соціальної діяльності відоме з давніх часів. У ХІХ ст., коли чи не вперше в історії індивід виявив, що для ідентифікації з певними культурними та соціальними групами треба зробити вибір, тобто самому обрати коло цінностей, співзвучне власній індивідуальності, – колекціонування почало набувати масового характеру. Це також зумовлювали трансформації в

соціально-економічному, правовому, політичному та культурному житті, зокрема зростання економічно забезпечених прошарків населення. Якщо раніше інтерес до колекцій і збирання були елітарними, доступними тільки для закритих соціальних груп з високим становим та/або економічним становищем, бо стосувалися предметів високої ринкової вартості, то тепер це явище значно демократизувалося. Для нового кола колекціонерів (в першу чергу інтелігенції) чи не головною ознакою став рівень освіти. Формувалася інфраструктура колекціонування: аукціони, салони, антикварні та букіністичні магазини, а також спеціалізовані видання. Збирання і вивчення зібрань стали більш систематичними, предметно та науково обґрунтованими. Колекціонування ставало однією з форм культури, формування якої супроводжувало становлення модерного суспільства.

Книга здавна була об'єктом колекційного інтересу. За традицією найвищою формою прихильності до книги, яскравим проявом пієтету до неї розглядалося бібліофільство.

Зміни в соціально-духовному житті епохи Просвітництва зумовили формування та оцінку національної еліти за рівнем освіченості, начитаності, зокрема наявності особистої бібліотеки. У XIX ст. кількісне зростання середнього класу та його фінансової спроможності дозволило бібліофільству посісти поважне місце у структурі книжкової культури, набути рис явища, яке характеризувало ставлення до книги в регіоні та водночас підкреслювало індивідуальність власника колекції.

Бібліофільство у сучасному розумінні на Поділлі виникло у XVIII ст. Його соціальною базою можна визнати заможне родове дворянство, до якого згодом приєдналася інтелігенція. (Традицію збирання старовинних юдейських та старообрядницьких рукописів і книг скоріше вважали богоугодною справою, ніж власне колекціонуванням.)

Найстаріші та найбільші бібліофільські колекції краю походили з дворянських родових зібрань. Книги, первинно призначені для читання та навчання, з часом набували колекційного статусу. Іноді особистість власника могла навіть негативно позначитися на долі його зібрання. Так, у 1840-х роках

С. Холоневський з Янова через релігійні переконання позбавив свою книгозбірню «шкідливих» видань, більшу частину яких складала французькі друки XVIII ст., наказавши спалити їх [318, s.20].

Наприкінці XIX ст. усвідомлення значущості родових зібрань уже поширилося серед освічених кіл, хоча дехто з власників лише зберігав їх. Наприклад, за переказом Г.В. Брілінга, майбутнього директора Вінницького краєзнавчого музею, «зупинившись якось в одного з магнатів, він зацікавився бібліотекою чудових старих книг у шкіряних оправах із золотим тисненням; взявши одну з таких коштовностей, виявив, що на позолоченому зрізі аркуші злиплися. Після палітурних робіт цю книгу жодного разу не відкривали!» [465, с.30].

Бібліофільські інтереси подолян зосередилися навколо кількох напрямів: європейські середньовічні рукописи та стародруки, зокрема інкунабули та палеотипи, польські та кириличні стародруки; продукція перших місцевих друкарень; книги з автографами; сучасні рідкісні та цінні видання як вітчизняного, так й закордонного друку.

За хронологічним та географічним охопленням особливе місце посідало зібрання Урбановських–Стажинських у Загінцях [817; 818]. На початку XX ст. воно вже налічувало 16 тис. прим., за деякими даними, – 20 тис. [819, с.201]. Надзвичайну цінність мала його рукописна частина, яка містила французький пергамен XIV ст. «Достопам'ятні діяння й вислови» римського історика Валерія Максима з численними мініатюрами, математичний кодекс того ж часу, арабський рукопис, яким опікувався В. Жевуський. Серед інкунабул згадувалися рідкісний друк католицьких гімнів на пергамені з ксилографіями, Нюрнберзька Біблія (ймовірно, Німецька Біблія 1483 р., схожа на рукопис XV ст.), «Catholicon» Й. Балбі з друкарні Й. Фуста, видання базельського гуманіста Й. Фробена – твори видатних вчених Ренесансу, зокрема «*Moriae ensomium*» (1515) Еразма Роттердамського. Окрему колекцію складала друки Святого Письма від Біблії (Париж, 1545) та Псалтиря (Краків, 1539) до найновіших. Неабияке значення для збирачів мали раритети, пов'язані з польською культурою. Це численні стародруки Я. Длугоша,

Я. Тухольчика, Статути Яна Ласького та Вроцлава Галлера, пізніші публікації С. Кльоновича, М. Бельського, Б. Папроцького, М. Рея. Це продукція Я. Халлера, засновника постійного книгодрукування у Польщі, та його учня, а згодом конкурента Ф. Унглера, який розпочав регулярний випуск книг польською мовою. У цій збірці зберігалося понад 160 стародруків з українських теренів, зокрема 2 – XVII ст. Окрему колекцію складала книги з автографами видатних польських діячів.

Прикладом інших зацікавлень може бути зібрання Ф. Здзеховського з Черепашинців, який переймався переважно поточним комплектуванням [496]. Серед придбаних ним – книги паризьких видавничих фірм «Ашетт», «Фірмін-Дідо», «Плон», що вважалося гарантією якості. Багато подарункових або у покращеному виконанні, навіть нумерованих. Тираж книги П. де Нолака «Louis XV et Marie Leczinska» (Париж, 1900) складав 1 тис. прим. – у Здзеховського був примірник № 396, палітурку для якого розробив відомий французький фахівець Дж. Фау. Збирач підтримував тісні стосунки із видавцями, які на його прохання і за його кошт створювали ексклюзивні примірники у шкіряних високохудожніх палітурках, із золотим обрізом, численними гравюрами. Це, наприклад, книги Ф. Гізо «L’Histoire d’Angleterre» (2 т., Париж, 1877–1878), Р. Пейра «Napoleon I et son temps» (Париж, 1888), колишнього канцлера Австро-Угорської імперії графа Ф. фон Бойста «Memoires» (3 т., Париж, 1888). Один з десяти примірників останнього видання, друкованих на кращому папері, потрапив на подільські терени.

Рідкісний поліграфічний друк на особливому папері, з оригінальними палітурками приваблював багатьох подолян, і його зразки зустрічаються у будь-якому дослідженому родовому зібранні.

Співпрацював з видавцями і Г.С. Строганов з відомого російського графського роду. Серед книг, що зберігалися у його немирівському маєтку, можна зустріти рідкісні: «Материалы для русской иконографии» Д.О. Ровинського (12 вип., СПб., 1884–1891), які вийшли друком у 125 прим., «Vicoliques» А. Шеньє (Париж, 1905) – примірник № 81 з друкованою іменною присвятою (весь наклад –

150 прим.). Його донька М.Г. Щербатова придбала примірник № 232 альбому Л.Дж. Сегена «Rural England» (Лондон, 1885, наклад 300 прим.), один з 50 прим., виконаних на японському папері, видання Гуго ле Ру «Les Jeux du Cirque et La vie Foraine» (Париж, 1889) з ілюстраціями Ж. Гарньє. Були у немирівському зібранні й інкунабули, палеотипи, ельзевіри та плантени [13].

Поляки-бібліофіли Правобережної України з туги за власною державністю збирали та зберігали полоніку, особливо архіви, не тільки сімейні, а взагалі місцеві, що також сприяло науковим студіям на базі колекцій.

Ще у першій половині XIX ст., коли польське культурне життя на Поділлі зосереджувалося виключно у маєтках, бібліотеки набували особливого значення в цьому середовищі. Наприклад, у родовому Стеблеві Г. Головінського тривалий час існував осередок місцевих інтелектуалів, неодноразово бував А. Міцкевич [320, s.338]. Власник маєтку збирав книги, рукописи, автографи, особливий інтерес виказував до продукції місцевих друкарень, зокрема яришівської В. Дзедушицького та міньковецької І. Мархоцького. Багаторічні контакти він підтримував з бібліофілом К. Свідзінським, з яким обмінювався дублетами. 1844 р. він передав свою бібліотеку зятеві, літератору і бібліофілу К. Подвисоцькому, який оселився у Рихтах Кам'янецького повіту [320, s.693-694]. Тамтешнє літературне коло відвідували письменники Ю.-І. Крашевський, М. Грабовський, П. Янковський, Д. Понятовська, А. Верига-Даровський, В. Плятер, М. Єзерський, Я. Креховецький [955, s.307-310].

К. Подвисоцький набув багато історичних документів (переважно XVII–XVIII ст.), а також архіви та книги (у комплекті або фрагментарно) Мархоцьких, Свейковських, Ледуховських, Потоцьких з Тульчина, Аксамітовських, Пулаських, Віттів, Шидловських, Шолайських, Хербуртів, Тарлів, Острозьких, Замойських і Вішневецьких. Він цілеспрямовано скомплектував «польські хроніки, раковські та мінські друки, багато видань станіславського періоду. З його збірки походить єдиний відомий сьогодні примірник «Sposób wychowania y edukowania robaczków jedwabnych» (Тульчин, 1795) Є. В'янжевича (нині в Ягеллонській бібліотеці Кракова).

Подібну практику збирання пройшли відомі подільські бібліофіли К. Пуласький, історик, генеалог, який накопичував праці історичної тематики, мемуари, хроніки, геральдично-генеалогічні видання, і згадуваний вже В. Побуг-Гурський.

З початку 1870-х років з ними часто контактував подільський лікар, історик-аматор Ю.-А. Ролле [521]. Його власне зібрання налічувало кілька тисяч переважно раритетних книг, стародруків і рукописів. Ними радо користувалися у Кам'янці-Подільському, зокрема, краєзнавці М. Грейм, А. Верига-Даровський, вчені Ю. Калленбах, В.Д. Спасович, лікарі К. Пшиборовський, А. Наркевич, письменники А. Плуг (Петкевич), Ф. Ковальський, В. Лозінський та ін. Матеріалами свого зібрання господар активно користувався у дослідницькій діяльності. Від заснування 1890 р. музею ПЄІСК – Подільського Давньосховища – Ю.-А. Ролле регулярно дарував йому історичні документи, рукописи, стародруки й книги, що стосувалися минувшини і культури Поділля.

Інтересом до минулого керувався й М. Грейм – друкар, фотограф, колекціонер-нумізмат [320, s.292-293]. Основні його книжкові інтереси були зосереджені на історії та нумізматиці. Він зібрав також чимало рідкісних друків, наприклад міньковецької друкарні І. Мархоцького, зокрема перше видання польською мовою «Гамлета» (1805) В. Шекспіра.

Місцеві краєзнавці, більшість з яких була членами ПЄІСК, багато уваги приділяли збиранню кириличних стародруків та рукописів, що були у використанні попередніх поколінь подолян. З появою Подільського Давньосховища вони почали передавати книжкові пам'ятки до нього. Найактивнішими донаторами були С.О. Венгрженівський, С.С. Дложевський, М.В. Симашкевич, Ю.Й. Сіцінський, М.І. Яворовський [286; 701]. На початок січня 1892 р. в музеї містилися «421 історична книга, 80 церковних стародруків, 33 церковні рукописи» [270б, с.4]. Уже по 10 роках активної збирацької діяльності членів комітету постала велика колекція, яку й відобразив Ю.Й. Сіцінський в уже згаданому каталозі «Опись старопечатных книг» (Кам'янець-Поділ., 1904), де зафіксовано 194 назви, представлених у 763 прим.

Бібліофільські захоплення обумовлювалися й професійними потребами. Вінницькому чиновнику МНО П.О. Адріанову, латиністу, автору численних праць з давньоримської культури, перекладів із латини, належав, наприклад, палеотип Горація «Ор[ег]а» (Париж, 1519), друкований французьким гуманістом і письменником Й. Баде. Не менш важливим надбанням був двотомник Арістотеля «Орегум» (Ліон, 1597), якому паралельний друк грекою і латиною надавав особливої цінності.

Прикладом типового бібліофільського зібрання, не успадкованого, не пов'язаного з професійною або дослідницькою діяльністю, може бути колекція директора Соболівського цукрового заводу Г. Ольшанського, що містила старовинні книги XVI – початку XIX ст. – 704 назви [96, арк.144]. Ймовірно, не менш цінною була бібліотека вінницького присяжного повіреного А. Станевича, який цікавився історією Польщі, листувався з В.К. Липинським та М.С. Грушевським, – з неї, наприклад, походить примірник латиномовної праці А. Гваньїні «Sarmatiae Europaeae descriptio» (2-е вид., Шпаєр, 1581).

У єврейському середовищі також ширилася ідея бібліофільства. На подільських теренах було закладено основи зібрань І.Б. Беренштейна, який тривалий час мешкав у Вінниці, де очолював філію Російського банку зовнішньої торгівлі. Він зібрав велику бібліотеку, де було багато рукописів та стародруків. 1900 р. спеціальний каталог його зібрання відобразив близько 4,8 тис. назв джерел єврейського фольклору [374]. У Кам'янці-Подільському О.Г. Гінзбург, родоначальник знаменитої банкірської родини, почав формувати книжкове та рукописне зібрання, яке згодом отримало славу як бібліотека Гінзбургів [529].

Основними способами формування бібліофільських зібрань стали: обмін або придбання видань з інших колекцій (наприклад, у К. Подвисоцького – В. Побуг-Гурський, М. Грейм), з бібліотек, виставлених на продаж маєтків, самостійний пошук у спеціалізованих крамницях, замовлення у видавців та букіністів. В останньому випадку найчастіше колекціонери зверталися до фахівців у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Одесі та Варшаві. Так, згідно з довідником московського букініста та антиквара М.Я. Параделова його клієнтами були 10

подолян [284, с.123]. Це вже згадувані М. Грейм, О.М. Прусевич, К. Пуласький, а також лікарі з Кам'янця-Подільського Е.С. Фаренгольц, з Могилева-Подільського – І.Л. Хаританський, польські шляхтичі В. Скібнєвський з Голозубинців, М. Орловський з Маліївців, А. Раціборовський з Макова, російські дворяни М.О. Баумгартен з Княжполя, М.М. Голіцин з маєтку «Прага» поблизу м. Жванця.

Більшість бібліофільських зібрань не пережила буремні революційні роки. У кращому випадку розрізнені колекції потрапили до складу державних закладів, хоча декому з бібліофілів, наприклад кам'янецькому юристу П.А. Божицькому, вдалося збирати книжки й у 1920-х роках.

Якщо аналізувати якісні ознаки тогочасного бібліофільства на Поділлі, зауважимо, що первинний етап накопичення пройдений: подоляни перейшли від універсальних зібрань до спеціалізованих, від переважно іноземної літератури до національної (російської, польської, єврейської та навіть української). Змінився об'єкт збирання: крім рукописної та стародрукованої книги, шукали раритети – наприклад, видання з автографами й оригінали книжкової графіки; крім книг, цікавих змістом, – твори, цікаві особливостями друку й навіть окремого примірника. Вже почалися контакти з букіністами інших міст, спілкування у дружньому колі інших колекціонерів. Щоправда, клубних форм, виставок, бібліофільського об'єднання або бібліофільської рефлексії (у вигляді періодичного видання, наприклад) нами не виявлено. Поза описом книг залишаються невідомими описи бібліофільського життя, теоретизування в галузі книгознавства, взагалі колекціонування.

Можна підсумувати, що на Поділлі формування книжкових колекцій відбувалося переважно під впливом таких мотивів: 1) наукових, що представляли матеріал для досліджень власників-професіоналів; 2) аматорських, підґрунтя яких – смаки та естетичні пріоритети власників-аматорів; 3) меморіальних, результатом яких були родові зібрання, що накопичені кількома поколіннями і несли відбиток їхніх смаків і принципів комплектування. Бібліофільство розглядалося як різновид не тільки культурної, а й інтелектуальної практики. В основі останньої була

орієнтація на раціональні моделі поведінки (запозичення європейських моделей дозвілля, збереження історичної пам'яті, національне будівництво).

3.4. Просування та популяризація книжкової культури серед соціальних низів та її вплив на формування локальних ідентичностей

Упродовж другої половини XIX ст. новим суб'єктом книжкової культури в імперії стали соціальні низи, що уже усвідомлювалося освіченими сучасниками. Під впливом романтичних ідей поширилась думка, що необхідно допомагати народу заради його майбутнього добра, самовдосконалення та саморозвитку. Але в який спосіб забезпечити низам доступ до культури? Вважалося, що школа лише навчає і не здатна «морально» впливати на учнів. Їй мала допомогти бібліотека, пропонуючи духовно-моральну та художню книгу. Ідея, що бібліотеки та книги «для бідних» можуть служити вихованню моралі та розвитку особистості, припала до душі не тільки ліберально налаштованій інтелігенції, а й консервативній частині суспільства. З цього приводу один з царських чиновників зазначив: «Народ, перебуваючи на самому початку свого розвитку, легко поступиться і підкориться всякому, хто захоче і, головне, зможе з умінням взятися за його розвиток» [737, с.155].

Освічені країни різних ідеологічних переконань вважали: щоб з низів творити цивілізованих модерних людей, необхідно підняти їхнє духовне життя до рівня освічених прошарків, а для цього створювати культурне середовище, зокрема за допомогою бібліотек, де були б найкорисніші, на погляд «вихователів», книги. Найчастіше йшлося про так звані «книги для народу», тобто будь-якого змісту, ким завгодно видані, але написані «настільки простою і толковою мовою, що її може зрозуміти навіть абсолютно невідданий читач» [828, с.222]. Причому, як зауважила американська дослідниця історії публічних та народних бібліотек Російської імперії М. Стюарт, навіть у діячів бібліотечної справи того часу, попри відмінності їхніх політичних поглядів – від поміркованого лібералізму, народництва до марксизму – спостерігалася загальна тенденція: «Ця тенденція

<...> представляла собою істотно авторитарний імпульс нав'язати нижчим прошаркам населення культурну та соціальну модель освіченої еліти» [996, р.408]. Треба відзначити, що полеміку з чиновниками, які наглядали за книжковою галуззю та укладали міністерські списки книг для народних бібліотек та бібліотек нижчих навчальних закладів, частіше вели громадські діячі Подільської губернії, а не видавці, книгарі або бібліотекарі-практики.

Освічені прошарки регіону, як й країни, підтримувала доступ найбіднішого населення до книги, але через ідеологічні погляди різні її табори мали різне ставлення до низового читача, по-різному уявляли собі зміст читання та його завдання, тому поволі, намагаючись керувати читанням, нав'язували свій канон книжкової культури та запроваджували свої фільтраційні обмеження, іноді навіть несвідомо. Різні ідеологічні підходи до змісту читання впливали з ліберальної, комерційної, консервативно-охоронної та радикально-революційної концепцій читання (за В.Я. Аскарвою) [514, с.24]. Під концепцією читання тут розуміється система взаємопов'язаних уявлень про роль та місце читача у книжковій культурі, пріоритетності тих чи інших читацьких категорій, необхідності санкціонувати читацьку діяльність відповідно до існуючих понять про соціально корисне та соціально шкідливе читання [514, с.9].

Варто порівняти відгуки на «Подольский народный катехизис» (Кам'янець-Поділ., 1898), зроблені з різних ідеологічних позицій. Газета правого спрямування «Московские ведомости» писала: «Можна із задоволенням зустріти видання Подільського Катехісису місцевими єпархіальними відомостями, вбачаючи у цьому спробу популярного висвітлення питань національної самосвідомості, яке є таким нагально-необхідним у цілях народного виховання». Клерикальний журнал «Миссионерское обозрение» зазначав: «Зі всією радістю вітаємо це видання або, наважуємось сподіватися, перший почин подібних видань». Водночас журнал «Киевская старина» обережно зауважував: «Катехісис треба визнати вельми корисним засобом в цілях ознайомлення народу з минулим та й невідомим йому теперішнім» [417]. Всі три редакції єдині у позитивній оцінці видання, хоча кожна вбачала в його появі різне призначення.

У досліджуваний період широке прилучення соціальних низів до книжкової культури почалося у контексті консервативно-охоронної концепції читання. На початку 1860-х років в урядових колах з'явилася так звана «теорія морального впливу» на громадську думку. Йшлося про те, щоб перетворити друк на провідника офіційних поглядів [795]. Ця теорія не дала сподіваних результатів, але у подальшому кожне нове покоління державних діячів намагалось використовувати основні її положення. Як наслідок шкільна система навчання читанню у Російській імперії вибудовувалася, за визначенням американського дослідника Дж. Брукса, у межах патерналістської «церковно-державної» моделі. «Революція читання», пов'язана з ліквідацією неписьменності, була здійснена на тлі пануючого «підозрілого ставлення до літературних смаків простолюду і впевненості у важливості літератури як засобу перетворення людини» [960, р.297]. На її засадах при ЦПШ з 1894 р. у Подільській губернії почали створювати першу мережу бібліотек для позашкільного читання для дорослих. Консервативної моделі дотримувалась і бібліотечна мережа комітетів Піклування про народну тверезість. В її ж контексті 1915 р. уряд рекомендував для підняття патріотичного духу організувати хати-читальні по селах, щоб письменні періодично проводили читання й знайомили решту з подіями на фронтах, з географією та історією країн-союзників і слов'янських народів (наприклад, за допомогою брошури А.К. Полницького «Что требуется в происходящей великой европейской войне» (Балта, 1916)). Спеціально для таких закладів центральний книжковий склад всеросійської газети «Сельский вестник» (колишній додаток до «Правительственного вестника») розсилав у прифронтові губернії агітаційні брошури – наприклад, «Как немцы обращаются с русскими пленными» [452].

Як уже вказувалося, народні бібліотеки та бібліотеки навчальних закладів комплектували лише за каталогом видань, схвалених МНО; класифікація бібліотечних фондів на перше місце ставила релігійну літературу; у складі народних бібліотек головними розділами були духовно-моральна література та література з історії Російської імперії; публічні народні читання могли здійснюватися також тільки за міністерським каталогом. Низовому читачу

призначалися книги, на кшталт «Кто учит людей срамословию?», «О вреде деревенских посиделок», «Что крестьянин Наум твердил своим детям, наставляя их на добро», «Что значит украсть пяточок». Можливо, найодіознішим проявом консерватизму була переробка російської та зарубіжної класики, коли на основі класичних сюжетів створювалися «правильні» паралельні тексти. Ще й наприкінці XIX ст. у виданнях для народу відома казка О.С. Пушкіна «Сказка о попе и работнике его Балде» друкувалася, наприклад, як «Сказка о купце Кузьме Остолопе и работнике его Балде».

Якщо ще у 1870-х роках можна було зустріти думки, що «у дітей куховарок книги треба відібрати, адже читати їм абсолютно ні до чого» [734], то уже наприкінці XIX ст. – початку XX ст. у контексті консервативної концепції читання активно поширювалася певна друкована продукція, зокрема безкоштовно під час численних ювілеїв у країні та регіоні, передвиборчих кампаній, як, наприклад, Д.М. Дубенський «Что дал император Николай II русскому народу» (СПб., 1905) [64, арк.4], згадувана уже брошура П.Ф. Вікула «Прошедшее Подолии», численні видання Подільського єпархіального місіонерського комітету, Подільського союзу російських націоналістів [348]. Завданням консервативно-охоронної концепції читання було сформувати людину, віддану знаменитій уварівській трійці «самодержавство, православ'я, народність».

Ідеї Просвітництва в XIX ст. трансформувалися у «прогресивність» як одну з вимог достойного життя. Книжкова справа та читання служили її прояву. Ліберальна концепція прагнула соціального оновлення, «оксамитового» поліпшення соціокультурної ситуації, зокрема засобами громадської праці на книжковому полі. Через народницьке середовище, ідеологами якого були М.Г. Чернишевський, М.О. Добролюбов, Д.І. Писарев, популяризувалася ідея поширення знань серед соціальних низів Російської імперії, щоб надалі поліпшити їхнє життя. Одним з нагальних завдань вони вважали демократизацію книги: зробити її доступною низовому читачу, тобто не дорожчою за лубочні видання, але несумірною з ними за своєю сутністю. При цьому потрібно було, за словами А.П. Чехова, «не Гоголя опускати до народу, а народ піднімати до Гоголя» [927].

У РіЦ ВОУНБ зберігається численна продукція видавничих підприємств так званого «прогресистського» (братів М.В. та С.В. Сабашникових, Я.О. Ісакова, І.І. Глазунова, «Посредника») та «ідейного» (В.Є. Распопова, М.Є. Парамонова, «Донской речи», «Буревестника», «Молота» тощо) спрямування. Ці видавці випускали книги та брошури для народу у численних «дешевих бібліотеках», «сільських бібліотеках», «бібліотеках для самоосвіти». Подільська ліберальна громадськість розвивала й мережу народних бібліотек, які намагалися наповнити популярною літературою з природознавства, економіки, сільського господарства, передовою белетристикою. Її представники брали участь у бібліотечній праці комітетів Піклування про народну тверезість. Боротьба окремих діячів (наприклад, у Вінницькому повіті священників В. Спечачевського с. Острожка [61, арк.18, 25], В. Коцюбинського с. Козинців [62, арк.146]) за демократичніше комплектування цих бібліотек, організацію книжкових складів для продажу населенню дешевих видань для народу [62, арк.208зв-209] свідчить про спроби реалізувати ліберальну модель читання. Логічним продовженням стали заходи земців щодо друку дешевої та змістовної книги, власні книгопоширення та бібліотечна мережа [656; 865], клопотання перед МНО про розширення репертуару дозволених для народних бібліотек видань [244, с.6]. Із зростанням кооперативного руху подоляни наблизили книгу до низового читача через кооперативну крамничку.

Освічені кола намагалися убезпечити читачів від «друкованого мотлоху», творів другорядних і третьорядних авторів, навіть популярних. «Широка читаність того чи іншого з цих авторів ще нічого не говорить про літературні та ідейні переваги його творів», – писав теоретик бібліопсихології М.О. Рубакін [828, с.103]. Ідейна позиція автора іноді була важливішою за художні переваги твору. Як наголошував С.О. Сірополко, бібліотека повинна сприяти розповсюдженню книги, яка «пробуджує нашу думку, вказує нам шлях удосконалення, сприяє укріпленню нашої волі», а також допомагає у розумовому, моральному й естетичному розвитку [844, с.1].

У результаті формувалося специфічне сприйняття бібліотек тодішнім суспільством, яке влучно охарактеризували сучасні дослідники І.Л. Бендерський та

В.І. Харламов: «Масова ідеологізація як характерна риса бібліотечної практики не могла не викликати у другій половині ХІХ ст. тенденційності у формуванні фондів бібліотек. Закладалися основи того, що згодом стали називати „активною пропагандою книги“» [528, с.34]. Саме тоді формувалася соціально-педагогічна концепція бібліотечної справи, яка згодом набула визнання у радянському середовищі, – про необхідність різкого, якщо не сказати революційного, перетворення «народу» на «читачів», де мета бібліотеки – «формовка читача», а книга – лише «ліки», «знаряддя» для виховання народу [600, с.80-89].

Водночас у тодішніх публікаціях та пізніших спогадах подолян-лібералів можна зустріти фрази про сільських ватажків (старост та «грамотіїв»): «хитрий, жадібний, охочий до влади шахрай, який вміє читати й писати і думає лише про свою вигоду» [493, с. 123-124, 129, 173-174, 213-216].

Радикально-революційна концепція читання прагнула революціонізувати свідомість, насамперед робітничо-селянську. Якщо у 1870–1880-х роках народники на Поділлі зазнали повної невдачі у цьому, то уже з 1890-х років прибічники «легального марксизму» активно поширювали соціалістичні та неонародницькі ідеї, використовуючи переважно видання позарегіонального друку. За матеріалами книгознавця О.В. Шевцова, серед політичних об'єднань Російської імперії найбільшого розмаху у книговидаванні досягли партії більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів, октябристів та «Союз російського народу», кількісно сукупна видавнича продукція партій лівого спрямування набагато перевершила ліберальну та консервативну [941, с.17]. І радикально-революційна концепція читання виконала свою ресурсну функцію у соціальному протистоянні.

Різні етнічні спільноти подільського краю мали свої важелі у просуванні книжкової культури. За спиною росіян стояли державні структури та державна політика, націлені на акультурацію неросійського населення. Державою підтримувався розвиток освіти, книговидавання та книгопоширення саме російськомовної літератури. Поляки посідали пануючі позиції в економіці краю. Польські громадські діячі краю, сповідуючи ідеї «органічної праці» (легального громадського руху щодо еволюційних змін у політичній, економічній, культурній

сферах польського суспільства), прагнули вирішувати просвітницькі завдання через освіту та національну книгу. Євреї переважали у містах, через які насамперед і розповсюджувалась книга. Частина освічених євреїв прагнула секуляризації всієї книжкової культури, інша, навпаки, намагалася зберегти традиційну юдейську книжність. Труднощів їм додавала мовна проблема: єврейські книги в імперії друкували російською, гебрейською та мовою їдиш, щодо якої інтелігенція нерідко стверджувала, що вона є суто побутовою і не має майбутнього, хоча саме нею розмовляло українське єврейство. Польська та єврейська спільноти також мали на меті формувати доступний для низового читача книжковий потік. Їхні представники неодноразово зверталися до розпорядчих комітетів публічних бібліотек з проханням дозволити передплату та комплектування національними мовами, але статuti цих закладів передбачали тільки «російські книги» [56, арк.453]. Єдиним виходом була організація бібліотечного обслуговування власними силами. Численні національні просвітницькі та благодійницькі організації включали цей напрям роботи у свою діяльність.

Українці склали більшість масової читацької аудиторії краю, але їхня еліта була найменш численною, їй складно було забезпечити поширення національної книжкової культури. На теренах українських губерній напружено було не тільки з читанням українською мовою, а й взагалі з можливістю знайомитися з літературним доробком українських авторів. Якщо у каталозі Кам'янець-Подільської публічної бібліотеки 1885 р. ще можна було зустріти російськомовні твори Т.Г. Шевченка, Марка Вовчка, І.П. Котляревського, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, П.І. Раєвського, Д.Л. Мордовця (Мордовцева) [339б], то уже у пізніших його перевиданнях навіть і попередні видання читачу не пропонувалися. Громадськість у більшості своїй мислила категорією великої російської нації, єдиної для великоросів, малоросів і білорусів. Тож бібліотека, з одного боку, всіляко популяризувала необхідність російської як мови освіти, науки та культури, щоб розвинути місцеве населення, втягнути його у загальнодержавний економічний, культурний та інформаційний простір, а з іншого боку, заперечувала українську як місцевий діалект, що обмежує творчий потенціал подолян, заважає їм

розвивати свої здібності та реалізувати себе в широкому світі. Логічно на цьому тлі, що у каталозі 1885 р. українська література в бібліотечних фондах входила до відділу «Російська словесність», у той час як польська – до «Слов'янської» [339б]. Тільки після 1905 р. подоляни впритул взялися за книговидання, книжкову торгівлю та бібліотечні послуги для населення, яке розмовляло українською. І за результатами студіювання спогадів, складається враження, що для сільських дітей дореволюційних 1910-х років навчання українська книга уже не була дивовижним явищем [175; 176; 470].

Українська національно свідомо інтелігенція прагнула сформувати читацьку україномовну аудиторію, добре обізнану насамперед з високою рідною літературою, зокрема творами класиків. Але таким чином вона втрачала з очей коло читання широкого загалу українців, тобто повністю ігнорувала комерційну концепцію.

Якщо одні видавці вважали за необхідне розвивати низового читача, інші, навпаки, намагалися задовольнити його смаки. Так формувалася комерційна концепція читання: фінансова віддача від книг, що користуються широкою популярністю незалежно від змісту та якості. Безумовно, політика, яку провадили видавці, визначала коло читання. Книги із зазвними назвами (на кшталт «Невеста – убийця, или Из-под венца в кандалы», «Убийство из-за ревности», «Скрипач в аду»), тобто про кохання та зраду, вбивства та розслідування, пригоди, а надалі серії подібних видань із загальною назвою та оформленням творили читацьке середовище з певними смаками. Спочатку значна його частина орієнтувалася на лубочну, згодом – на бульварну та пригодницьку літературу, яку вона за зовнішніми ознаками впізнала б й зацікавилась. Низовий читач, який мав початкову освіту, зазвичай реагував на заголовки [827, т.1, с.87]. В його сприйнятті відбивався шар заголовків цього цілеспрямованого книговидання, а у подальшому це впливало на характер попиту. Ім'я автора для такого читача не було важливим параметром, а заголовок – знаком не стільки змісту, скільки комплексу уявлень про книгу. Невипадково лубочні видання часто повторювали назви вже відомих творів.

Освічені подоляни негативно оцінювали подібну літературу, скаржилися на її засилля навіть на початку ХХ ст., коли лубочний друк уже занепадав [812].

Новим соціокультурним явищем цього часу став масовий читач, який із книгою спілкувався поверхово, мав досить обмежені, спрощені естетичні переживання й об'єднував досить широкі соціальні кола. На його запит слідом за лубочною літературою прийшла «жіноча», пригодницька, «сищицька» та «порнографічна». На тлі розчарувань після поразки революції 1905–1907 рр. вона прислужилась як своєрідний компенсатор.

Публічні й комерційні бібліотеки, які більшою мірою залежали від платників, теж мали видання такого рівня (за винятком «порнографічних», адже громадська думка не могла допустити цього неподобства у загальнодоступних книгозбірнях). Наприклад, у фонді вінницької публічної бібліотеки 1909 р. жіночі романи А.О. Вербицької представлено 18 назвами, пригодницькі В.В. Крестовського – 21, бульварні К. де Монтепена – 19, «сищицькі» Е. Габоріо – 9, «сенсаційні» М. Бреддон – 20, водночас творчість М.В. Гоголя, ім'я якого носила книгозбірня, – лише одним 5-томним виданням, О.С. Пушкіна – 5 назвами, а книг М.Ю. Лермонтова взагалі не було [335]. Згідно з каталогом 1911 р. схожа ситуація була й у кам'янецькій книгозбірні [339з]. Розпорядчі комітети публічних бібліотек і власники комерційних купували книги, які мали найбільший попит.

Активізація громадського життя, що супроводжує модернізацію, поляризація політичних сил, які у нових умовах намагалися знайти опору, завоювати (зберегти) довіру у населення, каталізували просвітницьку діяльність, зокрема турботу про книжкову культуру соціальних низів. Одним з результатів активного просування цієї культури у широкі верстви населення стало формування локальних ідеологічних і національних ідентичностей. Консерватори та клерикали, використовуючи друковане слово, спрямовували свої зусилля на підтримку релігійних і патріархальних елементів народного світогляду. Водночас народницька та ліберальна інтелігенція намагалася за допомогою друкованого слова та читання прилучити народ до своїх високих ідеалів, навчити його правильно жити, сформувати життєві орієнтири. Ліві революціонери за допомогою

агітаційної, насамперед російської, літератури вербували нових ідеологічних прибічників. Представники етнічних спільнот за допомогою книг творили відповідний інформаційний простір, в якому формувалися національні канони книжкової культури.

Освічені краяни різних ідеологічних таборів були єдиними у переконанні, що необхідно повчати народ, створювати спеціальні книжки відповідно до його рівня. У своїй щирій турботі про соціальні низи вони закладали основи «керування читанням», що врешті-решт перетворилося у радянський період на державну політику «виховання» читача.

Висновки

Отже, відповідаючи на виклики і запити модернізації, подоляни як творці книжкової культури самостійно її конструювали. Вони втілювали уявлення про книжковий світ, поширені у тодішньому освіченому суспільстві, напряду не наслідуючи жодних конкретних зразків, а скоріше їх винаходили. Краян не можна вважати культуртрегерами – радше слід визнати їх інтерпретаторами готових культурних форм у місцевих умовах. Окремі елементи книжкової культури: книговидання, книгодрукування, книжкова торгівля, бібліотечне обслуговування, бібліографування, бібліофільство, читання тощо – хоч й складали цілісну систему, та не обумовлювали один одного. Творення книжкової культури на громадських та приватних засадах, поза державної підтримки, мало аматорський характер і призводило до необов'язковості, короткочасності всіх починань. Її регіональні досягнення не спирались на професіоналів з відповідною теоретичною підготовкою, були скоріше наслідком особистих зусиль і подвижництва окремих діячів, які намагалися реалізувати конкретні задуми:

– розбудувати інфраструктуру (видавництва, друкарні, книгарні, бібліотеки) та забезпечити її функціонування;

– просувати книгу у соціальні низи, привчаючи до читання, зокрема рідною мовою. Загальною метою їхньої діяльності було формування масового читача,

утягнутого у модерний спосіб обміну інформацією. Освічені країни, просуваючи свій канон книжкової культури у соціальні низи, формували нові ідентичності. Особливо яскраво це проявилось у політичній та національній площині. Треба відзначити, що як і в усій імперії, через панування російського канону книжкової культури ретрансляція національних канонів була ускладненою і не забезпечувала повною мірою запитів поліетнічного Поділля;

– видавати книги на задоволення місцевих інформаційних потреб. Місцеві умови найбільше позначилися на книговидавничій справі. Саме регіональний КР відбиває конкретні потреби повсякденного життя краю, а також допомагає скласти комплексне уявлення про його економічний, інтелектуальний та культурний розвиток. Завдяки власним зусиллям з книгопоширення, реклами та бібліографії країни відчували приналежність до загальнодержавного інформаційного простору, а забезпечені кола – й до європейського;

– розвивати бібліофільство як форму модерного дозвілля, доступну навіть відносно забезпеченим країнам, вважаючи його не тільки культурною, а й інтелектуальною практикою (складовою національного будівництва, історичної пам'яті).

Слабка індустріалізація та урбанізація губернії, політичні перепони та утиски, обмежені фінансові та соціальні можливості з творення книжкової культури позначались на її слабкості, передусім зумовивши дисбаланс у географічній структурі книготорговельної та бібліотечної мереж, незначне охоплення мешканців стаціонарним книжковим обслуговуванням: лише 3,5-4,3% всього населення можна вважати потенційними клієнтами стаціонарних книгарень; близько 4,5% письменних городян були читачами міських публічних бібліотек. Слабка диференційованість регіонального КР є наслідком слабкості та синкретичності потреб в місцевій інформації. Це підтверджується відсутністю системи бібліографічного інформування про нові місцеві видання на тлі досить високого рівня бібліографічної культури обізнаних діячів.

РОЗДІЛ 4. ЗАСВОЄННЯ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ У РЕЗУЛЬТАТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ГЕНДЕРНО-ВІКОВИЙ ЗРІЗИ

Книжкова культура Поділля розвивалася під впливом факторів суспільної системи, зокрема політичних, правових, соціальних та економічних (розглянутих у попередніх розділах). У якісному вимірі цей поступ, мабуть, найяскравіше проявився через практики та зміст читання її носіїв. Кількісними показниками поширення читання може бути статистика надходження періодичних видань. Так, у 1892 р. до губернії надходило 2 288 806 прим. легальних періодичних видань, надрукованих у Російській імперії [233д, с.71], 1894 р. – 2 341 372 [233е, с.79], 1896 р. – 2 602 244 [233є, с.90-91], 1898 р. – 3 277 032 [233ж, с.83], 1902 р. – 4 024 692 [233і, с.86-87], 1905 р. – 6 125 442 [233й, с.81-82], 1906 р. – 6 569 256 [233к, с.81], 1907 р. – 8 205 192 [233л, с.85-86], 1908 р. – 7 728 390 [233л, с.85-86], 1909 р. – 7 575 748 [233д, с.69], 1912 р. – 9 907 752 [233н, с.86-87] (*див. Додаток Б. Діаграма № 1*). Преса увійшла у повсякденний побут подолян (До речі, наприкінці 1970-х років мешканці Вінницької області щороку отримували 2 млн 840 тис. прим. газет і журналів). Змінилося психологічне ставлення: читачі вже погоджувалися витратити 3–5 коп. на газету, яку читали один раз. За 20 передреволюційних років, фактично за одне покоління, обсяги поширення газет і журналів збільшилися у 4,3 рази.

Цікава й динаміка надходжень періодики з-за кордону: 1892 р. – 6 504 прим. [233д, с. 85-86], 1894 р. – 8 396 [233е, с. 79], 1898 р. – 9 533 [233ж, с.83-84], 1902 р. – 31 158 [233і, с.86-87], 1905 р. – 67 302 [233й, с.81-82], 1906 р. – 80 658 [233й, с.81-82], 1907 р. – 171 696 [233л, с.85-86], 1908 р. – 138 810 [233л, с.85-86], 1912 р. – 149 616 [233н, с.86-87]. Тобто, за ті ж саме роки зростання у 23 рази (*див. Додаток Б. Діаграма № 2*). Треба відзначити, що таке зростання зумовлювалося лібералізацією контролю за польською мовною літературою, збільшенням її надходження. Безумовно, привертає увагу статистика споживання періодичних видань у революційні 1905–1907 рр. І це тільки за офіційними даними.

Етнічні, конфесійні, мовні, соціальні, майнові, професійні, освітні, гендерні, вікові та родинні параметри, тобто ментальні цінності, що визначають довготривалі групові цілі та норми поведінки людей, впливали на формування книжкової культури кожної людини у кількох вимірах одночасно.

Подільські спільноти утворили яскраво виражені книжкові субкультури (у самому широкому розумінні) за соціальними, етноконфесійними, гендерними та віковими ознаками. Саме у цих групах найяскравіше проявилися зміни книжкових стратегій та читацького досвіду. Варто тут зауважити, що модернізація мало вплинула на книжкову культуру замкнених релігійних спільнот, насамперед, юдейську та старообрядницьку книжкову традицію. Їхні книжкові практики не зазнали помітних змін.

Найпомітнішим тогочасним соціальним процесом, що позначався на поширенні читання, був поступовий перехід від традиційного сільського способу життя до модерного міського. У місті з його динамікою, розмаїттям конфліктних щодо один одного зразків поведінки з'являється потреба у такому універсальному посереднику, як друковане слово, що враховує багато існуючих практик. У Подільській губернії міста головним чином формували книжкову інфраструктуру та забезпечували стабільний доступ до книги, хоча більшість письменного населення проживала у сільській місцевості, тому про самих городян (7,3% у 1897 р. [230, с.IV]) як окрему спільноту носіїв книжкової культури тут не йдеться, але їхні книжкові та читацькі інтереси розглядаються побіжно у відповідних підрозділах.

4.1. Специфіка проявів книжкової культури різних соціальних груп

На підставі аналізу книжкових практик та стратегій у Подільській губернії можна виокремити кілька основних соціальних груп – носіїв книжкової культури: це власники сільських садиб, переважно дворяни; середній клас, який об'єднував лікарів, юристів, вчителів, інженерів, офіцерів, дрібних торговців та підприємців, чиновників, різного роду службовців тощо; селянство, яке становило абсолютну більшість населення.

Для мешканців сільських маєтків, віддалених від культурних центрів, книга була обов'язковим елементом садибного способу життя, який, до речі, не залежав напряду від заможності, родовитості або освіченості власників і зберігав родову пам'ять, особливо за постійного мешкання у маєтку кількох поколінь. Їхні власники мали статки та вільний час для використання книги. У досліджуваному контексті дослідники, вивчаючи садибний спосіб життя, часто обмежувалися фразами про книгозбірні (на кшталт «в бібліотеці були книги багатьма мовами», «бібліотека відображала смаки та інтереси її власника»), сімейне читання вголос або згадками авторів, твори яких читали. Це збіднювало розуміння інтересів, рівня освіченості та світогляду господарів садиб, а в результаті – їхньої ролі у соціальному, економічному та культурному плані.

Садибна культура краю з XVIII ст. диктувала певні форми дозвілля та розумової діяльності. З поширенням та укоріненням ідей Просвітництва до середини XIX ст. домашнє читання поступово укорінювалося у структурі вільного часу мешканців маєтків. Садибні бібліотеки допомагали власникам практичною інформацією успішніше господарювати, розважали й освічували їх, формували характер і світогляд, сприяли самоосвіті тощо. У будь-якій віддаленій садибі господарі завдяки книгам не почувалися відірваними від світу. Зусиллями поколінь тематика садибних книжкових зібрань ставала широкою та різноманітною, енциклопедичною та універсальною. Такий домашній фонд вимагав спеціальних навичок роботи з книгами, читацької культури як необхідної розумової та духовної праці.

Надалі традиційна садиба зазнала кризи, зумовленої змінами у способі життя та соціальному складі її власників, серед яких з'явилися купці, міщани, навіть розбагатілі селяни [292, т.8, с.415]. Вимушена осілість польського правобережного дворянства у резиденціях уповільнювала цей процес: воно, значно обмежене у самореалізації Російською імперією, залишалося у маєтках і активно їх розвивало, підтримуючи тим самим садибну культуру. Попри те, що кількість володінь, що належали росіянам, зростала, польські землевласники в краї продовжували

домінувати [536, с.71-73]. Маєтки росіян були переважно невеличкими, нові власники не прагнули в них жити стало, тим більш у певній ізоляції, адже сусіди-поляки спілкувалися між собою, зберігаючи культурну окремішність. Але й ті, й інші потребували книг як засобу комунікації.

Ще у першій половині XIX ст., як випливає з досліджень історика Т. Епштейна, книги у більшості маєтків польської шляхти Поділля були представлені у малій кількості [966, s.76-77]. Відомо, що бібліотека Ю. Корсака з Бабчинців охоплювала 93 назви у 378 томах, В. Жевуського із Саврані – 151, Л. Стемповського з Великої Струги – 152 у 186 томах, А. та І. Собанських з Ободівки – 327, В. Єловіцького з Губника – 491 у 891 томі [993, s.409]. Лише окремі шляхтичі систематично цікавилися книгою. Збережені каталоги свідчать, що потужні зібрання належали Потоцьким з Тульчина – 14,1 тис. томів (1843) [920, с.110-111], Б. Потоцькому з Немирова – 1 453 назви (1830-ті роки), Вітославським з Чернятина – 1 169 назв у 2 325 томів (1859) [313].

Подальший період Т. Епштейн оцінює неоднозначно. Збільшення кількості та розмірів книжкових зібрань він пов'язує радше зі зниженням вартості книг, ніж із зростанням інтелектуальних потреб власників садиб. Він звертає увагу на те, що польські мемуаристи другої половини XIX – початку XX ст. особливо наголошували на начитаності тих чи інших знайомих, а звідси робить висновок, що такі риси не були звичними для цього середовища [966, s.36-38]. І це попри стале уявлення, що у XIX ст. читання розглядалося як одне з обов'язкових занять вихованої та культурної людини.

Отже, простежується зростання кількості книг, а от щодо активності читання питання залишається відкритим. У досліджуваній період зафіксовано понад 150 подільських садиб із чималими книжковими зібраннями, про які сучасники визнали за необхідне відгукнутися (*див. Додаток В*). Кількісно бібліотеки були різними, що, безумовно, залежало від матеріальних можливостей та інтересів власника. На початку XX ст. деякі з них мали значні фонди: наприклад, збірка Собанських з Ободівки – 12 тис. томів, Урбановських–Стажинських із Загінців – 16 (за іншими джерелами – 20) тис. [819, с.201], Якубовських з Люлинців – 24 (за іншими

відомостями – 30) тис. [956, s.194, 247]. З огляду на історико-книжковий фонд у відділі РіЦ ВОУНБ такі дані видаються перебільшеними. Так, щодо люлинецького зібрання у книгознавчій літературі є інформація, що воно містило 24 тис. томів, а Іздебська з Подгорських, сестра шурина останнього власника маєтку, писала у своїх спогадах про 30 тис. томів [956, s.194]. Тобто напередодні 1917 р. Якубовськими був накопичений значний книжковий масив, хоча ще Ф. Радзішевський 1874 р. серед приватних і публічних книжкових зібрань з теренів колишньої Речі Посполитої його не згадував [318]. За топографічними позначками на виявлених книгах цієї бібліотеки зрозуміло, що історичних видань нараховувалось як мінімум 620 томів. На тлі названих вище 30 тис. томів це незначна збірка для галузевої літератури, що традиційно мала велике значення у таких родинах, тим більш Якубовські славилися своїми історичними інтересами. За топографічними позначками можна реконструювати й розміри родових книгозбірень Собанських з Ободівки і Гейденів із Сутисок. У Собанських вона, ймовірно, охоплювала близько 5 тис. томів [870], і це цілком корелює з тим, що восени 1921 р. фонд ободівської сільської бібліотеки, створеної на її основі, налічував 6 тис. томів [93, арк.27]. Топографічні ярлики Гейденів дозволяють стверджувати, що до цього зібрання входило понад 1 900 назв видань [872], зокрема багатотомних, тому дані сутиського краєзнавця А.В. Тамтури [891, с.17-18], що бібліотека нараховувала понад 5 тис. томів, цілком реальні. Здається, серед садибних бібліотек, які залишили по собі пам'ять, значна частина мала кілька тисяч примірників, видатних, де накопичено понад десяток тисяч томів, було обмаль, а переважну більшість складала збірки на кілька сотень книг, але історичних джерел про них сьогодні практично не збереглося.

Книгозбірні зазвичай формувалися поточним придбанням книг, але багато залежало й від родинних зв'язків та станових контактів. Поширеним був перерозподіл книжкових зібрань між родичами через шлюб або спадщину. Наприклад, підвалини збірки Руссановських у Гришівцях закладено Л. Орловською, яка вийшла заміж за К. Руссановського і принесла бібліотеку як частину посагу [956, s.110]; так само зібрання Якубовських з Люлинців значно збагатилося спочатку за рахунок 8-тисячного книжкового посагу М. Старорипінської з Карабчіївки, а потім –

по смерті її брата Брунона [956, s.194]. Так само по смерті Г.С. Строганова, частина цінних видань була перевезена з його римського будинку до немирівського маєтку доньки М.Г. Щербатової [496]. Цілком природно, що наприкінці 1860-х років з від'їздом Р. Собанської з Василівки до Варшави її книгозбірню син Фелікс перевіз до Ободівки [870, с.613]. Поповнювалися бібліотеки й під час продажу маєтків. Політика імперської влади, спрямована на зменшення польського землеволодіння у краї, фінансова та господарська неспроможність власників маєтків призводили до банкрутств, а тоді продажу й перепродажу садиб разом з їхніми колекціями. Щодо цього випускалися навіть спеціальні каталоги. Так, каталог розпродажу колекцій Здзеховських зі Старої Прилуки 1889 р. містив перелік 23 покупців [12], самі прізвища яких свідчать про значущість події: Л.І. Бродський, М.І. Мурашко, К. Олізар, Е. Руліковський, Ф.Ф. Трепов, члени родин Терещенків, Миклашевських, Моркових, Браницьких, Рогозинських, Бобринських, Якубовських, Подгорських, Гумницьких, Ярошинських, Глембоцьких, Здзеховських, Гадамських, Потоцьких (відсутні ініціали, тому складно встановити особу кожного) – родовита польська шляхта, російське дворянство, високопосадовці й промисловці, діячі науки та культури. Іноді від таких операцій втрачалися великі зібрання. Так, знаменита Тульчинська бібліотека Потоцьких з від'їздом М. Потоцького до Парижа значно змаліла у другій половині 1850-х років, коли 15 тис. томів опинилися у Печері, що належала небожу Мечислава Константину. Рештки зібрання після 1879 р. придбав Г.С. Строганов, зять Б. Потоцького (брата Мечислава), і перевіз до Немирова [956, s.269]. Ще раніше до цього маєтку перевезла частину родової бібліотеки С. Потоцька, коли судилася із сином Мечиславом за право на тульчинський маєток [977, s.9].

Власники маєтків, місцеві історики-аматори К. Подвисоцький, К. Пуласький, В. Побуг-Гурський цілеспрямовано шукали матеріали щодо історії краю та місцевого польського книгодрукування. Книгозбірня К. Подвисоцького «містила від 3 000 до 4 000 томів, з котрих більшу половину становили польські твори, дуже цінні і переважно історичні. Був там майже комплект наших хроністів як польських, так і латинських, геральдичні і правничі праці, рідкісні травники. Теологічний відділ

складався з багатьох рідкісних творів. <...> Багато праць і брошур з часів Станіслава Августа, особливо виданих під час Чотирирічного сейму; не бракувало врешті і гарних новіших праць. Відділ французької літератури складався з класиків, історичних праць і белетристики» [970, s.33-34]. Зібрання К. Подвисоцького розпродано його вдовою. Серед набувачів бібліотеки були М. Грейм, Ю.-А. Ролле і Шидловські (від останніх зібрання потрапило близько 1900 р. до Куліковських з Гулівців). Цінні друки та архів Свейковських набув львівський антиквар Х. Ігель, частину мистецьких зібрань – Залеські зі Сказинців Проскурівського повіту [320, s.693-694].

Бібліотеки продавали й разом із маєтками. Так, по продажу Загінців Стажинськими їхня величезна книгозбірня опинилася у власності Браницьких з Білої Церкви [991, s.54]. Іноді бібліотеки мандрували разом зі своїми власниками. Після продажу маєтку у Тиврові (1870) Ярошинські перевезли зібрання до Дзвоники [956, s.95], де вже була своя збірка. Так само Д.Ф. Гейден у 1900-х роках перевіз родову бібліотеку до Сутисок з Крюкова Смоленської губернії. П. Мошинський успадкував колекції та бібліотеки з різних ключів (Бершадського, Турицького, Хотячівського, Волочиського і Карабчіївського) [296, с. 435-436].

Зустрічаються випадки дарування книг, зокрема молодятим. На весілля Т. Грохольського з З. Замойською 1886 р. родичі молодої подарували подарункову багато ілюстровану книгу Г. Валлона «Saint Louis» (Тур, 1880). У фонді РіЦ ВОУНБ зустрічаються дарчі написи батьків і родичів дітям з приводу днів народження, пам'ятних подій [316].

Т. Епштейн вважає, що навіть заможні землевласники планували поточну купівлю книг [966, s.72]. Вони звертались безпосередньо до видавців або їхніх комісіонерів. Наприклад, Грохольські листувалися з варшавською видавничою фірмою Г. Гебетнера та А. Вольфа й її представником в Одесі [90, арк.21-22; 91, арк.26-27], М.Г. Щербатова – з київськими книгарями М.Я. Оглобліним, Л. Ідзіковським [89, арк.1-3]. Водночас з маєтків за можливості позичали книги один одному, особливо менш заможним знайомим, про що згадувалося в мемуарах [966], діловому листуванні [89], на сторінках каталогів під час інвентаризацій фонду [13].

Хронологічні рамки садибних бібліотек охоплювали й попередні століття. Як свідчить фонд відділу РіЦ ВОУНБ, в них поруч з виданнями XIX – початку XX ст. книги XVI–XVIII ст. були звичним явищем, траплялися навіть й інкунабули. Наприклад, найдавнішим раритетом Потоцьких з Печери вважався рукопис з Німеччини (XIII ст.) [956, s.269]. За каталогом бібліотеки Потоцьких–Строганових–Щербатових з Немирова 1889 р. в ній були видання XV–XVII ст. (3,0%), XVIII ст. (51,9%), XIX ст. (45,1%). Це дозволяє стверджувати, що значна частина фонду надійшла з тульчинської книгозбірні, яка формувалася саме у XVIII ст. За інвентаризацією 1914 р. до опису включено тільки 204 «старовинні видання», серед них 2 інкунабули [334], книги XVI ст. – 2, XVII ст. – 24, XVIII ст. – 107, решту склали друки початку XIX ст. [13]. Власники по-різному ставилися до хронологічного наповнення своїх книгозбірень. Більшість надавала перевагу поточним виданням і наявні стародруки лише зберігала, а от дехто, наприклад, Артур Руссановський з Якушинців цікавився старожитностями, купував і давні друки.

Коли родина покидала маєток, активне комплектування бібліотеки припинялося. Так сталося із зібранням Собанських з Ободівки після 1870 р., коли власники осіли у Царстві Польському. Навідуючись час від часу до Ободівки, вони залишали тут тільки поодинокі видання [870, с.614].

Основа бібліотек складала література рідною мовою, тобто російською або польською. З іноземних видань найпоширенішими були французькі. Вплив французької культури позначився на світському житті, домашній освіті, побутовій культурі, мистецтві, мові, що проявлялося й у книжковій культурі. Знання французької мови для культурної людини, особливо у дворянському середовищі, було обов'язковим. Тож у відділі РіЦ ВОУНБ франкомовний фонд на 94,3% походить із садибних бібліотек. Німецькомовний найчастіше надійшов з тих бібліотек, власники яких отримували вищу освіту у німецьких університетах (Будзинські з Маркушів, Перловські з Вербової) або мали з Німеччиною родинні зв'язки (Гейдени – вестфальський рід). Англomовні видання датовані XVIII ст., але друки цією мовою популярності почали набувати тільки наприкінці XIX ст.

Зустрічалися книги латиною, грекою, гебрейською, голландською, шведською, італійською та іспанською мовами.

Обопільний інтерес поляків та росіян, судячи з досліджених книжкових зібрань, був слабким. Російське дворянство практично не цікавилось польськомовною літературою. Виняток являв Г.С. Строганов, одружений з М. Потоцькою, донькою Б. Потоцького й онукою С.-Щ. Потоцького. Мабуть, це одруження збудило інтерес росіянина до західних земель імперії, до «польського питання». З його зібрання походять такі праці, як «Dzieje starożytne narodu Litewskiego» Т. Нарбута (9 т., Вільно, 1835–1841), «Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг.» О.М. Попова (СПб., 1854), «1863 год» (М., 1887) М.Н. Каткова. Але зі смертю дружини та переїздом до Риму у 1880-х роках польська тематика зникла з кола книжкових інтересів Г.С. Строганова. Польське ж дворянство уникало російськомовної літератури, хоча відомо про існування колекції російських видань у Соколовських із Северинівки [955, s.329], Маньковських із Саїнки [956, s.349]. Окремі довідкові друки – у тих же Собанських з Ободівки, Якубовських з Люлинців [496].

Водночас російські твори у польських та французьких перекладах були у багатьох: «История государства Российского» М.М. Карамзіна (12 т., СПб., 1816–1829) виявлена у Потоцьких з Немирова, Собанських з Ободівки, неперсоніфікованого Р.В., історичні праці А.П. Голіцина, І.Г. Головіна, П.В. Долгорукова, М.А. Корфа, які зустрічаються в єдиному примірнику, видання М.В. Гоголя, Ф.М. Достоевського, М.Ю. Лермонтова, О.С. Пушкіна, І.С. Тургенева. (Цікаво, що у російській книгозбірні Гейденів була франкомовна книга Л.М. Толстого «La Révolution Russe» (Париж, 1907), але її ідеї та тези царська цензура не пропустила б у російськомовній.) Основними тематичними напрямками росіки були: історія та географія Російської імперії, її військова та економічна історія, дипломатія, біографії російських монархів, мемуари.

З україномовної продукції нами виявлена тільки «Історія України-Руси» М.С. Грушевського (т.1–7, Л., К., 1898–1909) у Якубовських з Люлинців. Водночас у Потоцьких–Строганових–Щербатових з Немирова були «Rys Ukrainy Zachodniy»

(1810), «Statistisch-psychologischer Schattenriß Volyn und Ukraine» (1814) [13], комплекти журналу «Киевская старина» за 1888–1894 рр. (принаймні збереглися за ці роки) [496], у Собанських з Ободівки – «Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego» (Вроцлав, 1842). За спогадами, українська поезія П. Куліша, Т. Падури теж була відома польському середовищу [966, s.53]. Можна припустити, що україномовні видання після націоналізації садибних книжкових зібрань перейшли до поточних бібліотечних фондів і не зберігались так, як іншомовні чи старовинні, не придатні до повсякденного вжитку пореволюційного читача, але те, що серед кількох сотень дореволюційних україномовних видань, що знаходяться сьогодні у РіЦ ВОУНБ, лише одне походить з садибного зібрання свідчить про малу поширеність такої літератури серед власників подільських сільських садиб.

Матеріальні можливості, поїздки за кордон, знання мов зводили у садибних книгозбірнях продукцію провідних російських, польських та інших книговидавничих фірм. Російські походять переважно з європейської частини імперії – головню з Москви та Санкт-Петербурга, меншою мірою з Києва, Харкова та Одеси. Серед польських видань лідирують варшавські, які на відміну від краківських чи львівських проходили цензуру на стадії друку та не мали справу з митницею, з видавців – Г. Гебетнер та А. Вольф, Н. Глюксберг, С. Оргельбранд. Поміж закордонних слід згадати фірми німця Ф. Брокгауза, французів Дідо (згодом Фірмін-Дідо), Ашетта, Шарпантьє, Ларусса, Плона тощо. Широко представлено книги з Амстердама, Берліна, Брюсселя, Женеви, Лондона, Лейпцига, Рима, Франкфурта-на-Майні тощо. Зустрічається продукція таких віддалених міст, як Бостон, Нью-Йорк, Чикаго, Філадельфія та навіть Токіо.

Майже весь масив книг іноземними мовами – закордонні друки, тобто власники бібліотек їх або ввезли особисто, або придбали як імпортовані, або замовили європейським та, можливо, американським книгарям. Привертає увагу те, що придбані в межах імперії закордонні видання містили переважно позначки одеських та ризьких книгарів і палітурників [496], адже через портові міста йшов імпорт книг і там діяла цензура іноземної літератури.

Фонди садибних книгозбірень, як ми вже зауважували, універсальні, хоча переважало гуманітарне спрямування. Так, за каталогом 1889 р. основними розділами немирівської бібліотеки Потоцьких–Строганових–Щербатових були «Словесність» – 1 388 назв (45,9%), «Історія» – 529 (17,5%), «Богослов'я і філософія» – 205 (6,8%), водночас «Політекономія та статистика» охоплювали 33 (1,0%), «Математика та астрономія» – 50 (1,6%), «Сільське господарство» – 70 (2,3%), «Природнича історія, фізика, хімія» – 78 (2,6%), «Медицина» – 110 (3,6%) [13]. Загалом література природничого спрямування ледь дотягувала до 11%, а технічна взагалі відсутня. У Ярошинських з Антополя гуманітарні розділи разом налічували 883 назви (77,9%), природничі – 196 (17,3%), а технічними можна, мабуть, вважати розділ «Мистецтва та ремесла» (11 назв), адже існувало окремо «Мистецтво» [7]. Аналіз книг із садибних бібліотек Собанських [870], Якубовських [871] та Гейденів [872] також засвідчує перевагу гуманітарних інтересів власників.

Індивідуальні потреби, зрозуміло, сприяли появі й інших видань. Так, Д.Ф. Гейден, який тривалий час очолював Вінницьке повітове земство, накопичував спеціальну літературу з сільськогосподарських, статистичних та технічних питань [872]. В нього ж, полковника Генерального штабу у відставці, було чимало військової літератури [866]. Сучасники відзначали тематичні колекції з історії та філософії у Чарномських з Черномина, наполеоніану Івановських–Орловських з Курилівки, зібрання з історії та історії мистецтв у Здзеховських із Черепашинців, історії мистецтв у Собанських з Ободівки [955, s.180; 956, s.52, 59, 247]. Маньковські із Саїнки володіли цікавою збіркою з геральдики [956, s.348]. Інтерес до історії свого народу простежується за збірками мемуаристики у Ярошинських із Дзвоники, Ліпковських з Красносілки [956, s.95, 166]. Правознавство привертало увагу тих самих Ярошинських із Дзвоники, Тишкевичів з Спичинців [956, s.95, 388]. Цікавість до природного довкілля помітна у книгозбірнях Грохольських з П'ятничан (орнітологія, мінералогія, ентомологія), Маньковських з Борівки (сільське господарство) [956, s.37, 301]. Загальне визнання набули видання енциклопедистів XVIII ст., а от значними збірками друків Поділля володіли тільки Грохольські зі Стрижавки [956, s.408], Маковецькі з Кацмазова [920, с.10-11].

Особливе місце посідали історичні та художні видання. Ідеологічні настрої, що панували в освіченому суспільстві XIX ст., як ніколи актуалізували історичні знання. Криза просвітницької раціоналістичної історико-соціологічної думки викликала усвідомлення принципу історизму, тобто незалежного від волі окремих людей розвитку історичного процесу. Тому зросли значення і вплив історичної науки. Зрозуміло, що залежно від етнічного походження центром інтересу була історія російської або польської держави, а об'єднував інтерес до всесвітньої та європейської. Треба відзначити, що купували твори провідних істориків імперії та Європи. Літературно-художні видання були звичними, у всякому разі Е. Хвалевик у довіднику про польські садибні бібліотеки щодо 64 подільських зібрань тільки двічі згадував про збірки белетристики, але назвав 14, які мали видатні історичні книжкові колекції [311].

Дворянське походження більшості власників садибних бібліотек пояснює популярність генеалогічно-геральдичної літератури. Для польського панства це становило ще й неабиякий практичний інтерес з огляду на легітимацію. Славилось серед сучасників зібрання геральдичної літератури Я. Красіцького з Княжої [311, т.1, с.164]. Подоляни цілеспрямовано формували профільні збірки, звертаючись до фахівців букіністичного ринку. Я. Токаржевський-Карашевич співпрацював з відомим московським антикваром та букіністом М.Я. Параделовим [284, с.149], 1911 р. давав оголошення до «Przewodnika Antykwarskiego» про пошук матеріалів з геральдики та сфрагістики [461]. Подібні збірки формували та активно використовували історики-аматори К. Подвисоцький, В. Побуг-Гурський, К. Пуласький, А. Верига-Даровський тощо. У Княжполі Кам'янецького повіту М.О. Баумгартена, відомого генеалога, було понад 3 тис. томів з історії та генеалогії. Частину з них він навіть пропонував для обміну через М.Я. Параделова [284, с.23]. Дослідник багато друкувався у фахових виданнях. К. Пуласький у Завадинцях того ж повіту зібрав близько 10 тис. томів, зокрема багато праць історичної тематики, мемуарів, хронік, геральдично-генеалогічних видань. Він цікавився генеалогією знаних польських родів Правобережної України, досяг значних результатів і наукового визнання. Першим його досвідом у генеалогічних та геральдичних студіях

були підготовка і публікація 1886 р. у дослідженні Т. Жихлінського «Złota książka szlachty polskiej» статті обсягом 270 сторінок про родовід власної сім'ї XVIII – першої половини XIX ст. Однією з найвідоміших праць Пуласького стала тритомна «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy» (т.1, Броди, 1911; ще два томи через воєнні та революційні події залишилися в рукописах). Історичної значущості не втратили розвідки Е. Якубовського щодо розробки і малювання гербів для польської шляхти [11]. Генеалогічну літературу для уточнення відомостей активно використовували й автори спогадів, про що згадували на їхніх сторінках [486; 490].

Серед літератури з інших спеціальних історичних дисциплін особливий пієтет спостерігався до нумізматичної. Чималі збірки були у К. Пуласького, З. Хелмінського з Шаравки, Б. Стажинського із Загінців, А. Йодко-Наркевича з Бубнівки. З. Хелмінський, один з найвідоміших польських нумізматів, у 1904 р., вимушений через фінансові негаразди продавати свою колекцію, випустив її каталог у Мюнхені [317]. Збирачі замовляли поточні спеціальні видання з різних країн, також активно зверталися до букіністів. Невипадково нумізматичні друки XVIII ст., виявлені нами у відділі РіЦ ВОУНБ, містять екслібриси або написи попередніх власників.

Серед подолян польського походження чимало знавців історії та географії рідного краю, активістів краєзнавчого руху на основі власних збірок не тільки писали окремі нариси, а й співпрацювали з редколегією багатотомника «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich...» (15 т., Варшава, 1880-1902). Це й А. Пшездецький з Чорного Острова, Ф. Краузе з Луки-Барської, вже неодноразово названі К. Пуласький і В. Побуг-Гурський, Г. Прушинський з Дашківців, Л. Стадніцька зі Старої Синяви, С. Маковецький з Михайлівки. А. Раціборовський із Шатави, збираючи бібліотеку, особливу увагу приділяв «історії Південно-Західного краю» (переважно Поділля, якому було присвячено 300 томів збірки), на чому наголошував у довіднику М.Я. Параделова [284, с.97]. Водночас україніку як таку ніхто з них не сприймав як об'єкт зацікавлення.

Зросла популярність археології у світі позначилася й на місцевих захопленнях. Археологічні розкопки також вимагали спеціальної літератури, тому їхні місцеві аматори Ф. та К. Пулаські, Е. Якубовський, К. Шиманський з Бакоти, К. Борейко з Нової Синяви, С. Маковецький, А. Вишнівський з Вербки Волоської також збирали профільні видання [958, s.73-89]. З іншого боку, Г.С. Строганов ніколи не практикував археологію, але в його книгозбірні також було чимало тематичної літератури [496].

Щодо красного письменства простежується інтерес до мови друку залежно від етнічного походження власника бібліотеки. Водночас садибним книгозбірням притаманна увага до оригінальних творів, а не перекладів. Тут широко представлені автори від античності до сучасників. Невипадково саме цей розділ завжди був найбільшим. Читали письменників, які були або згодом стали літературними класиками, нерідко у виданнях, придбаних попередніми поколіннями. Здається, новинками літературного життя цікавились мало, уникали цього. В усякому разі, літературно-художніх видань 1910-х років тут практично не виявлено.

Набагато менше книг з філософії, права та економіки. Знову ж таки переважають твори філософів античного, середньовічного та нового часу, доби Просвітництва, класичні праці перших теоретиків з економіки та права, а от пізніших обмаль. Складається враження, що ці науки цікавили садибних читачів скоріше у ретроспективі, як певний канон знань, а не для сьогодення. Відсутні громадсько-політичні злободенні твори – може, як надто плинні, що не потрібно вносити до каталогів, господарської документації, позначати як свою власність. Так само, за спостереженнями Т. Епштейна, розглядали й календарі, куховарські книги, різного роду довідники для ведення господарства – скоріше як допоміжні знаряддя праці чи предмети хатнього вжитку [966, s.61].

Іншим було ставлення до релігійної літератури. Здавалося б, вона також перетворилась на повсякденний елемент життя, але особливе сакральне сприйняття її проявлялося навіть у виокремленні як розділу. Каталоги бібліотек починалися саме з неї. Розділи могли мати різні назви: у Щербатових – «Богослов'я та філософія» [13], у Ярошинських з Антополя – «Біблія» [7], причому в останніх існували

підрозділи теології, аскетизму, проповідей та релігієзнавства. Складно сьогодні уявити наповнення цих розділів, оскільки у радянський період з релігійної літератури загальнодоступні бібліотеки зберегли або стародруки, або цінні, так звані подарункові видання в художньому поліграфічному оформленні. Можна лише зауважити, що власники садиб збирали релігійні видання не тільки за тематичною ознакою, а й як історичні та мистецькі пам'ятки. Так, від Грохольських з П'ятничан походять такі раритети польської культури, як «Nowy Testament» у перекладі ксьондза Я. Вуєка (Краків, 1594), «Psałterz Dawidów» у перекладі Я. Кохановського (Краків, 1641), від Якубовських з Люлинців – польськомовна «Biblia», так звана «Гданська Біблія» (2-е вид., Амстердам, 1660). Грохольські придбали уже на початку ХХ ст. розкішний, у марокеновій палітурці із золотим обрізом «Missale Romanum» (Регенсбург, 1901). Водночас із книгозбірні Руссановських з Якушинців збереглось кириличне напрестольне «Євангеліє» (Почаїв, 1780). У бібліотеці Грохольських були примірник православного Євангелія арабською, виданого на замовлення І. Мазепи, та Коран [956, s.409]. Тож до релігійних видань, навіть інших конфесій, ставилися з пієтетом.

Серед власників садиб чимало хто міг дозволити собі поїздки за кордон. Мандруючи Європою, Азією чи Африкою, вони й там збирали літературу, здебільшого описи країн. Теоретичних праць з географії не виявлено.

Потреба оптимального економічного розвитку власного господарства поступово актуалізувала сільськогосподарські та технічні зацікавлення. Якщо у середині ХІХ ст. спеціальні видання були зосереджені на теоретичних питаннях ботаніки, зоології, ентомології, то уже на початку ХХ ст. переважали друки практичного змісту. Так, у С. Маковецького з Михайлівки природнича бібліотека 1911 р. охоплювала 155 назв книг у 276 томах [966, s.59]. Її оцінка сучасниками як значної свідчить, що подібних друків у власників садиб було вкрай мало.

Соціальний статус дозволяв цим читачам привозити з-за кордону книги, заборонені в країні. Заможність мандрівників та іноземна мова друків робили митників і цензорів більш лояльними до подібної літератури. Уже з 1840-х років у краї ширилися чутки про читання нелегальної літератури, про те, що якась поміщиця

«читає у деяких знайомих пасквільні вірші», що з обшуків виявлено книги «обурливого змісту» або ж «альбоми з обурливими віршами» [714, с.73].

У фондах відділу РіЦ ВОУНБ зберігаються заборонені в імперії книги із садибних зібрань. Імовірно, серед них були й політичні, але, здається, переважали видання широкого викривального змісту. Наприклад, твори землячки Є. Радзивілл (уродж. Жевуської) відомої під псевдонімом «Comte Paul Vasili» – скандальна серія про вищий світ європейських столиць, зокрема російської, свого роду чорний піар, що виставляв багатьох осіб у негативному світлі: «La société de Berlin» (Париж, 1884), «La Société de Saint-Petersbourg» (Париж, 1886). Дворянсько-опозиційне ставлення виражали книги князя П.В. Долгорукова (за те, як вони викривали рід Романових та російську аристократію, імператор Олександр II позбавив автора князівського титулу, статків і засудив на довічне вигнання з Росії). Твори Долгорукова «La Verite sur la Russie» (Париж, 1861), «Memoires» (Женева, 1867) у польської шляхти переходили з рук до рук, про що свідчать власницькі написи, численні підкреслення, іноді короткі коментарі. Наукові розвідки з історії революційного руху також перехоплювала цензура, що не завадило Б. Потоцькому мати монографію Л. Блана «Histoire de dix ans. 1830–1840» (Париж, 1844), Здзеховським – її ж брюссельське перевидання 1847 р., а Строгановим–Щербатовим – відбиток статті О.І. Герцена про Дж. Гарібальді «Camicia rossa» (Брюссель, 1865) з газети «Колокол» під псевдонімом «Іскандер» (до речі, на корінці книги ані автора, ані назви).

Найбільше виявлено художніх творів, заборонених до поширення або перекладу. Приміром, Вольтер – як в оригіналі, так і в перекладі – відомий у Російській імперії та Речі Посполитій ще з XVIII ст., проте цензура час від часу переслідувала його публікації, особливо антиклерикальні. Тим не менш у книгозбірні Руссановських з Якушинців була перша частина філософського лексикону Вольтера («Oeuvres complètes», т. 16, Париж, 1876), заборонена 1883 р. Роман «Les Misérables» цензура розглядала 1862 р. у зв'язку з тогорічним брюссельським зібранням творів В. Гюго та дозволила з вилученням деяких уривків на її вказівку, адже попередні частини вже отримали дозвіл. Через кілька місяців

роман заборонений до перекладу з формулюванням, що «останні томи роману мають найбільш шкідливе спрямування» [506, с.789]. Тим не менш з тієї ж бібліотеки Руссановських походить його лейпцизьке видання 1862 р. Попри загальну популярність Жорж Санд її романи «Le Piccinino» (Брюссель, 1847), «Histoire de ma vie» (Париж, 1855) також були заборонені до поширення та подальшого перекладу [506, с.813]. Однак примірники обох дісталися Поділля.

Серед численних книжок можна б ховати заборонені, але, наприклад, Я. Маньковський з Саїнки платив поліцейському чиновнику, який оглядав його бібліотеку, щоб той «не бачив» певних видань [966, s.64-65]. Інші, остерегаючись поліцейського ока, воліли радше обійтись без нелегальної політичної літератури й попри часом фрондерську репутацію уникали статусу неблагонадійної особи. А дехто, навпаки, привозив подібні видання до імперії не тільки для себе, а й для поширення. Так неодноразово вчиняв В. Іванський з Вільшанки, коли створював таємні польські пересувні бібліотеки [966, s.65].

Типологічно фундам садиб властива поширеність художніх та наукових видань, особливо енциклопедичних та довідкових як універсального, так і галузевого змісту (наприклад, медичного, сільськогосподарського), мовних словників. Добре представлені універсальні багатотомні енциклопедії різних країн: російські («Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» (41+2 т., СПб., 1890–1907), «Большая энциклопедия» (за ред. С.М. Южакова, 20+2 т., СПб., 1900–1909)), польські («Encyklopedia Powszechna» С. Оргельбранда (Варшава, видання різних років), «Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana» (за ред. С. Сікорського, 55 т., Варшава, 1890–1914), французькі («La Grande Encyclopédie» (31 т., Париж, 1886–1902), «Nouveau Larousse Illustre» (7 т., Париж, 1897–1904), німецькі («Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie» (Лейпциг, видання різних років))). Кожний том коштував від 5 руб., мав напівшкіряну видавничу палітурку, багате тиснення золотом на корінці, тому придбання таких видань було відчутною витратою.

Можна стверджувати, що подоляни добре знали найкращі зразки узагальнюючої літератури з певних галузей знань. Так, у РіЦ ВОУНБ є 5 прим. словника М.-Н. Буйє «Dictionnaire universel d'Histoire et de Géographie», що за

півстоліття (1842–1914) витримав 34 перевидання, і 3 прим. праці Е. Реклю «Nouvelle Géographie universelle. La Terre et les hommes» (19 т., Париж, 1875–1894). У популярної універсальної енциклопедії «Encyklopedia Powszechna» С. Оргельбранда першого видання 1859–1868 рр. виявлено 3 власники, третього видання 1898–1904 рр. – як мінімум 9, зокрема 6 садибних книгозбірень (Руссановські з Якушинців і Якубовські з Люлинців мали обидва видання). Не менш популярна «Encyklopedia rolnictwa» (5 т., Варшава, 1875–1879) атрибується як власність 5 садибних бібліотек, зокрема Руссановських, Старорипінських з Карабчіївки, Якубовських. Численні примірники багатотомника «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...» (15 т., Варшава, 1880–1902), на сторінках якого чимало інформації про Поділля, нині зберігаються у Вінницькій та Хмельницькій ОУНБ, Вінницькому та Хмельницькому обласних краєзнавчих музеях, Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику.

Придбання потрібних видань – наслідок не лише спілкування з книгарями, а й самостійної орієнтації у книжковому світі, якій сприяла бібліографія. Так, Здзеховські користувалися щорічними збірниками літературно-критичних статей та оглядів «Le livre. Revue du monde littéraire» (Париж, з 1879 р.), Гейдени – працею М.Г. Мартинова «Русская библиография морского дела за 1701–1882 год, включительно» (СПб., 1885).

Домашнє читання, певно, було для землевласників і поштовхом до того, щоб створювати бібліотеки, поширювати книги за власний кошт, ініціювати видавничі проекти. Недаремно Т. Епштейн вважає, що наймасовіша підтримка польської культури була саме у книжковій сфері [966, s.422]. Втім, добродійність на цьому полі підлягала контролю з боку імперських чиновників: її ніхто не забороняв, але чинилися такі перепони, що благодійники мали діяти дуже обережно [841, с.177-178]. Найчастіше її формами були передплата часописів, видавничих серій, замовлення та поширення книжок.

Розуміючи значущість власних зібрань, подоляни дарували чи заповідали їх повністю або частинами публічним бібліотекам і навчальним закладам (польські благодійники – здебільшого на польських теренах). В. Побуг-Гурський ще за життя у

1883 р. подарував Ягеллонській бібліотеці (Краків) збірку Литовських статутів і заповів їй зібрання рукописів, яке вона по його смерті отримала, а Бібліотеці Красинських у Варшаві – понад 500 книг та рукописів з історії та культури українських теренів [966, s.432]. Б. Потоцький, а згодом Г.С. Строганов та М.Г. Щербатова, які опікувалися Немирівською чоловічою гімназією, неодноразово дарували їй книги [646]. Відставний генерал-майор О.Н. Куліковський пожертвував благочинницькій бібліотеці свого округу у Балтському повіті 25 руб. сріблом та передав для неї повні комплекти «Вестника Западной и Юго-Западной России», «Русской беседы», «Русского вестника» [774, с.180]. Публічна Бібліотека у Варшаві отримувала від Дорожинських, Маньковських, Здзеховських, Собанських, Подгорських грошові перекази [280, s.7].

Засновуючи початкові школи на подільських теренах, заможні землевласники сприяли поповненню їхніх книжкових фондів. Найяскравіше це проявилось на прикладі нелегальних польських освітніх осередків, створюваних на Поділлі з 1880-х років [976, s.204-205]. Так, Грохольські 1891 р. заплатили варшавській фірмі «Гебетнер та Вольф» за польськомовні дитячі видання: «Служба Божа» – 20 прим., «Євангеліє для малих дітей» – 2, Катехізм – 6, різні збірки молитов – по 6–8 прим. [91, арк.26-27], 1896 р. – 12 назв у 106 прим. [90, арк.21-22]. Малоімовірно, що це призначалося графським нащадкам, – логічно припустити, що таким чином родина допомагала польським дітям нелегально вчити рідну мову. Побічно це підтверджується й тим, що книги купували дешеві, вартістю 20–30 коп. кожна, у той час як для родової бібліотеки – від 1 руб. 20 коп. до 5 руб. 40 коп., причому палітурні роботи ще додатково коштували від 64 коп. до 1 руб. 25 коп. за кожний примірник [90, арк.21-22]. На книжки для 10 польських шкіл у маєтках Собанських Бершадське товариство добротності під керівництвом М. Собанської (уродж. Грохольська) збирали гроші [492, s.143-144]. Інші благодійники викупали частину тиражу на подальше поширення. Так, 1907 р. М. Тишкевич придбав 1 000 прим. книги А. Міцкевича «Pan Tadeusz» для найбільшого польського люду [966, s.83].

З кінця XIX ст. заможніші подоляни засновували сільськогосподарські дослідні та метеорологічні станції, фінансували створення та поповнення їхніх

книгозбірень, оприлюднення у друкованому вигляді результатів дослідів. Князь П.П. Трубецькой у маєтку Плоті (Балтський повіт) при дослідній станції у 1894 р. заклав і книгозбірню з довідковою літературою, понад 300 томами профільних видань російською, французькою та німецькою мовами та передплатою 8 назв спеціальної періодики [277, с.125]. Він регулярно її поповнював, і напередодні Першої світової війни фонд сягав 1,5 тис. томів. Дослідницькі звіти щорічно виходили друком [697, с.82]. Метеорологічна станція та обсерваторія графа І.Д. Моркова у Нижньому Ольчедаєві випускала щомісячні бюлетені (російською) та річні звіти (російською та французькою) [697, с.66]. У 1918 р. після розгрому обсерваторії втрата її бібліотеки оцінена у 60 тис. руб. [171, арк.122].

Власники подільських садіб опікувалися й видавничою справою. Для підтримки першої української газети на Поділлі «Світова зірниця» (1906–1920, з перервами) її редактор Й. Волошиновський поширив 76 паїв по 50 руб. [803, с.77]. Серед благодійників були Т. та З. Грохольські, Д.Ф. Гейден, Александер Руссановський, А. Собанський та ін. Передплачували її землевласники у кількох примірниках, щоб безкоштовно роздавати селянам [966, s.46].

Пожертви надходили також на видавничі наукові проекти [966, s.407]. У 1883 р. Ю.-А. Ролле із сумом зауважував «апатію, байдужість, врешті, може, і незнання» подолян щодо таких проектів, сподіваючись, що це не результат переконань місцевого заможного населення. Він також відзначав, що серед зацікавлених видавничими проектами осіб зустрічаються одні й ті ж самі прізвища [460]. Вже на початку ХХ ст. подільські землевласники ширше фінансували наукові видання. Наприклад, за підтримки А. Четвертинської побачила світ праця В. Побуг-Гурського «Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej» (Краків, 1902), заходами З. Хелмінського – книга ксьондза Ф. Шнарбаховського «Rys historyczny Fastowa» (Варшава, 1904). К.І. Ксідю, одружений з графінею Є.В. Левашовою з Хмільника, був співвласником журналу «Русская старина», підтримав низку видань з географії. Найвідомішим його проектом став «Стенографический отчет Порт-Артурского процесса: (Верховный военно-уголовный суд по делу о генералах Стесселе, Фоке, Рейсе и Смирнове, 27 ноября 1907 г. – 7 февраля 1908 г.)» (9 т., СПб., 1908–1913).

К. Дорожинський з Теліжинців замовив брату Францішеку, відомому коняреві, переклад з німецької праці Г. Лендорфа про кінні заводи й надрукував книгу під назвою «Руководство для коннозаводчиків» (СПб., 1905).

Чимало подільських власників садиб друкували свої твори (зокрема, оприлюднювали досвід господарювання та профільної дослідницької практики [697, с.50-51, 61-65, 70-72]) та переклади. Певною популярністю користувалися переклади Ф. Краузе з Луки-Барської творів Д. Байрона, В. Гюго, О. Дюма, Жорж Санд, О.С. Пушкіна. Уже на початку ХХ ст. С. Стемповський перекладав не тільки художню прозу М. Горького та Л.М. Толстого, а й публіцистику та громадсько-політичні праці К. Каутського, П. Лафарга, П.О. Кропоткіна [966, s.233].

Окремо слід згадати написання мемуарів, коли автори зверталися не тільки до генеалогічних книг, про що вже згадувалося, а й до довідкових, історичних. Спогади друкували переважно за межами країни: імовірно, автори прагнули уникнути цензури, а також можливого тиску описаних ними осіб. Є пізніші згадки про бурхливі реакції місцевого товариства на мемуарні видання, з якими, тим не менш, воно вважало за необхідне знайомитися [490; 492; 493].

Кожний член роду, відповідно до власних інтересів, робив свій внесок до бібліотеки. До управління маєтком природно належало знання господарства, зокрема бібліотеки. Родинне виховання передбачало, що діти поетапно опановують книжкові фонди, самостійно формують своє читання та книжкову культуру відповідно до власних уподобань. Ця книжкова культура охоплювала не тільки вміння раціонально працювати з книгою та бібліографічною літературою, впорядковувати наявний фонд, а й організаційні заходи з видання та поширення літератури. Бібліотека, зібрана кількома поколіннями родичів, набувала й певного меморіального навантаження.

Отже, власники садиб, здебільшого дворяни, були найдавнішими носіями світської книжкової культури Поділля. Упродовж досліджуваного періоду остання значно урізноманітнілася, охопила широкий загал мешканців сільських садиб, які мали сталу традицію читання, матеріальні можливості та ресурс часу для цього в умовах браку інтелектуального спілкування у маєтках. Стале проживання упродовж

кількох поколінь у садибі створювало умови для формування різнопланових, універсальних зібрань, що характеризувалися широкими хронологічними, мовними та географічними межами. Їхні власники мали можливості підтримувати контакти з європейськими видавцями та книгарями, що дозволяло їм відчувати себе в єдиному європейському інформаційному просторі.

На початку ХХ ст. серед дворянства (це відбилося й у літературі та образотворчому мистецтві) виникає туга за згасаючим садибним життям, яке сприймається символом «родового гнізда», «культурного гнізда», зокрема своєрідної книжкової оази. Незабаром втрати перших років Першої світової війни змусили усвідомити, що на часі – інвентаризація садибних книжкових, архівних та мистецьких колекцій [997].

Звернімося до інших подільських носіїв книжкової культури, для яких книга була важливою складовою повсякдення, які заробляли на життя власною працею, мали певний освітній і матеріальний ценз, щоб задовольняти інформаційні (книжкові) потреби. Вони суб'єктивно визначали себе як «соціальну середину» між вищим та нижчим прошарками – не багаті й не бідні. Ми визначаємо їх як середній клас. Час виникнення цього класу дослідники пов'язують з першою половиною ХІХ ст. В історичній перспективі з модернізацією суспільства кількість представників середнього класу зростала, відповідно збільшувалося число прилучених до книжкової культури.

Як відзначають книгознавці, з 1830-х років в імперії зростає потяг до книги з боку служилих дворян, різночинців, небагатих, іноді не надто освічених, але з рівнем інтересів, який відрізняв їх від низового читача, споживача лубочної літератури [822, с.43]. У пореформений період саме ці люди найпомітніші серед активних споживачів та творців книжкової культури. Вони, за рідкісним винятком, набували освіти тільки на батьківщині й тільки російською мовою, тож були добре обізнані з державним канонам, оскільки освітні центри під пильним контролем влади діяли саме в його межах. Подальше життя з необхідністю працювати, інтегруватися до навколишнього суспільства посилювало акультурацію середнього класу.

Цей процес починався з підготовки до школи, де викладали російською мовою й де бібліотеки містили переважно російськомовну літературу, а книги французькою, німецькою, латиною та грекою використовувалися у навчанні. Вищу освіту можна було отримати виключно російською мовою – і це тоді, коли уявлення про необхідність читати як обов'язок освіченої людини закріплювалося. Сучасний вітчизняний дослідник І.С. Посохов вважає, що читання студентства як молодії інтелігенції багато в чому збігалось з читацькими інтересами інших освічених кіл, насамперед щодо художньої літератури та публіцистики [807, с.96]. Книжкова культура, закладена в учнівсько-студентські роки, потім вже розвивалася залежно від обставин життя. Малоімовірно, що людина, яка не зверталася до книги систематично під час навчання, буде це робити дорослою. З іншого боку, у провінції без звичного читацького середовища та потрібної літератури випускники середніх і вищих шкіл зазнавали труднощів щодо подальшого розвитку.

Російський соціолог та історик читання А.І. Рейтблат вважає, що в освіченому суспільстві 1850–1870-х років панували «товсті» журнали [822, с.39]. За бібліотечною статистикою, кам'ячани теж надавали перевагу «товстим» журналам [745, с.14, 19-20], які коштували дешевше за книги та надходили поштою. Крім того, вони, репрезентуючи певний образ суспільства – демократичний, ліберальний, слов'янофільський, консервативний тощо, – допомагали читачеві визначити позицію й відчутти причетність до найважливіших подій і тенденцій в країні та світі. За даними часописів «Современник», «Вестник Европы», «Русская старина», збільшення кількості передплатників («зростання любові до читання», за висловом М.Г. Чернишевського) йшло з північного сходу європейської частини імперії на південний захід [926, с.899-900, 904]. Подільська губернія у 1870–1880-х роках стабільно посідала 15–18-е місце за кількістю комплектів серед всіх губерній імперії [407; 409]. Зі спадом соціальної активності, реакція більшості читачів на журнали стала спокійнішою. Згодом у 1890-х роках їх істотно посунули книги, ілюстровані журнали та газети [822, с.41].

За відсутності публічних бібліотек та книготорговельних закладів читання було здебільшого випадковим. Середній клас самостійно організовував його:

позичали книги один одному, кооперувалися для придбання певних видань, користувалися бібліотеками державних та громадських організацій, навчальних закладів. Для цього, наприклад, викладачі Немирівської чоловічої гімназії наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років на свіжому номері журналу складали список читачів, кожному надавали три дні для загального перегляду, по закінченні всіх «знайомств» можна було – так само за чергою – вже брати часопис для докладного читання. Черга не збігалася з офіційним статусом викладачів – вона скоріше відображала читацький статус кожного [654].

Книжкову культуру середнього класу на Поділлі 1860-х років охарактеризував у своїх згадуваних вже спогадах російський чиновник, згодом журналіст І.М. Захар'їн (Якушев), який служив у 1865–1871 рр. мировим суддею у позаштатному Хмільнику, тоді Літинського повіту. У місті жили ще три особи з вищою освітою. Молодий юрист, випускник Харківського університету, не мав жодної книги, крім судових статутів, а з преси читав лише офіційний відділ у газеті «Правительственный вестник». Два старі польські лікарі цікавилися тільки польською літературою. Сам Захар'їн привіз із собою Біблію, Шекспіра, Шиллера та Плутарха, а друзі присилали йому новинки [468].

Здається, промисловий переворот у паперовій та поліграфічній промисловості, що завершився у 1880-х роках, найбільшого значення мав саме для середнього класу: з'явилося більше шансів здобути на книги, які з ознаки заможності та вченості перетворювалися на буденний товар ширшого вжитку. Це втілювалось у власних книгозбірнях.

Нами досліджено понад 200 історико-книжкових фондів, що походять з особистих бібліотек подолян. Здебільшого це друки 1880-х – першої половини 1910-х років. З огляду на зменшення вартості книг, зростання потреби та поширення моди на них як запоруки соціальної мобільності серед найширших верств, вірогідно, що активне формування особистих бібліотек на подільських теренах починається на межі 1880–1890-х років. Ці збірки складали від перших кроків у доросле життя, від набуття освітнього цензу вище початкового. Неофіти зверталися до поточного

книжкового масиву, хоча зустрічалися книгозбірні, власники яких цікавилися й ретроспективним комплектуванням (наприклад, П.О. Адріанов, А. Станевич).

З наявного матеріалу неможливо судити про розмір особистих бібліотек: жодна не збереглася у повному обсязі. Водночас можна припустити, що це могли бути зібрання до кількох тисяч томів. Наприклад, 1912 р. Варшавське наукове товариство придбало бібліотеку лікаря Ф.Блонського, який практикував на Спичинецькій цукроварні з 1891 р. [987, с.124-126]. Імовірно, ці 3 286 книг, часописів, атласів і карт природничого (ботанічного) та медичного спрямування мали винятковий характер, якщо зацікавили подібну організацію. Директору Соболівської цукроварні Г.Ольшанському, крім уже згадуваної колекції стародруків, належали 1 032 томи XIX – початку XX ст. [96, арк.144]. Звертаючись до московського антиквара та букініста М.Я. Параделова, кам'ячани повідомляли розмір своїх зібрань: фотограф і друкар М.Грейм – майже 2 тис. книг з історії та археології, а лікар С.Е. Фаренгольц – 1 200 томів з археології, нумізматики, філателії, твори письменників-класиків як російських, так і зарубіжних [284, с.31, 123]. Отже, з одного боку, йдеться про досить великі бібліотеки, а з іншого – власники, підкреслюючи ці розміри, вказували на їхню непересічність.

Обмеження розміру виникали насамперед через фінансовий бік справи. Власники цих бібліотек жили переважно з особистих заробітків, а не з маєтків або банківських чи акційних капіталів. Їхні книги в досліджених фондах коштували переважно 1–2,5 руб. Попри те простежується очевидна готовність платити чималі гроші за знакові видання, які відрізнялися ліберальним змістом, – наприклад, «Великая реформа» (6 т., М., 1910–1911), «Отечественная война и русское общество» (7 т., М., 1912), що коштували 24 та 30 руб. відповідно. Про поширеність цих видань в особистих бібліотеках свідчить їхня наявність у сучасних державних збірках. Так, «Великая реформа» збереглася у ВОУНБ ім. К.А.Тімірязєва (з 4 книгозбірень), бібліотеках Вінницьких обласного краєзнавчого музею (2) і державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського (2), Кам'янець-Подільських національного університету ім. І.Огієнка (3) та історичного музею-заповідника, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, у Хмельницькій ОУНБ

ім. М. Островського – отже, на подільських теренах 14 атрибутованих примірників з особистих зібрань (а скільки їх за цей час втрачено!). Подоляни також вважали вартими значних витрат багатотомні фундаментальні праці узагальнюючого характеру – такі, наприклад, як «Вселенная и человечество. История исследования природы и приложения ее сил на службу человечеству» (за ред. Г. Кремера, 5 т., СПб., 1896), «История человечества» (за ред. Г. Гельмольта, 9 т., 2-е та 3-е вид., СПб., 1903, 1904), «Промышленность и техника» (11 т., СПб., 1903), «История Земли» М. Неймайра (2 т., СПб., 1902), «Народоведение» Ф. Ратцеля (2 т., СПб., 1903), «Человек и земля» Е. Реклю (6 т., СПб., 1906). Кожне з цих видань мало добротну напівшкіряну видавничу палітурку, друкувалося на веленовому папері та коштувало кілька десятків рублів – і це ще раз підкреслює, яким символічним значенням наділяли такі читачі твори, що репрезентували тодішній рівень осягнення підвалин життя. Водночас загальне матеріальне становище середнього класу вимагало раціональності та заощаджень у придбанні книг. Так, у бібліотеках навіть таких добре забезпечених осіб, як юристи, не виявлено жодного тому зі «Свода законов Российской империи» – юристи-практики надавали перевагу тематичним законодавчим матеріалам.

У вивченому нами книжковому масиві переважає російськомовна література. Так, в 11 персоніфікованих бібліотеках, які належали полякам (юристам Л. Боржевському, Л. Длуголенцькому, Я. Зелінському, Л. Клінгеру, Б. Лещинському, Я. Олтаржевському, А. Станевичу, лікарям К. Вілінському, І. Маковському, К. Топчевському, агроному Ф. Любанському), виявлено історичні та художні твори польською мовою, а от професійні (юридичні, медичні, сільськогосподарські) видання – російськомовні. Практично відсутня українська книга, що пояснюється низкою причин: її й виходило мало, одиничними були й подібні книгозбірні, не збереглись україномовні провенієнції, не спадало на думку обережно ставитись до цих друків. Відомо про кілька вінницьких особистих книгозбірень з українськими виданнями, жодна з яких не збереглася: бібліотеку В.В. Боржковського знищили родичі після його розстрілу більшовиками у 1919 р. [692, с.244-252], збірку

М.А. Стаховського вивезено за кордон [899, с.115], значну частину бібліотеки Д.В. Марковича – до Києва [14, арк.33-34].

Складно на підставі збереженого аналізувати тематико-типологічні книжкові інтереси подолян, але можна виявити деякі особливості.

На початок ХХ ст. читацькі уподобання значною мірою були диференційовані професійно та світоглядно. Як уже зауважувалося, галузева література здебільшого відповідала фаху власників книгозбірень. У багатьох зберігалися літографовані лекції професорів, яких вони слухали студентами, та монографії. Можна відзначити, що подоляни добре розумілися на якості спеціальної літератури. Юристи, наприклад, захоплювалися творами провідних російських правників – як теоретиків К.І. Малишева, І.М. Тютрюмова, К.П. Победоносцева, В.Л. Ісаченка, так і практиків А.Ф. Коні, В.Д. Спасовича. У РіЦ ВОУНБ є по 4–5 прим. видань кожного з цих авторів. Побічно про активність фахового читання юристів може свідчити, наприклад, те, що, 1904 р., згідно з редакційною статистикою щотижневої газети «Право», Подільська губернія за кількістю передплачених примірників посідала 13-тє місце з 91-го [426, с.1]. Водночас класичні монографії І.І. Мечнікова, О.М. Бутлерова, Д.І. Менделєєва, М.М. Бекетова, К.А. Тімірязєва цікавили широке коло читачів, які фахово ніяк не стикалися з природничими галузями знань. Привертає увагу те, що педагоги як середніх, так і початкових навчальних закладів мали не тільки методичну літературу, а й профільну наукову з предметів, які вони викладали.

Філософська книга представлена творами як античних і середньовічних, так й пізніших мислителів, зокрема І. Канта, Л. Фєєрбаха. А поглядами Г. Спенсера, О. Конта, Ж.М.К. Дюамеля (за тодішньою транслітерацією «Дюгамеля»), А. Шопенгауера, з огляду на кількість виявлених видань, переймалася, здається, значна частина аматорів розумування, що підтверджують і звіти публічних бібліотек [56, арк.466зв].

В особистих зібраннях чимало громадсько-політичної літератури різної ідеологічної орієнтації. Подолянам були цікаві твори представників соціалізму: як європейського – К. Маркса, А. Бебеля, К. Каутського, П. Лафарга, – так і російського

– Г.В. Плеханова, Ф.А. Череваніна. Зберегли читачі й видання часів першої російської революції 1905–1907 рр., які згодом активно нищила влада: книги та брошури видавництв С.А. Скірмунта, «Буревестник», «Вперед», «Знание», «Правда», «Донская речь» тощо. Типовим можна вважати конвюлот з бібліотеки М.І. Швайца, куди увійшли брошура В.С. Ілліча-Світича «В каменном мешке» (СПб., 1906) – перевидання без зазначення автора та початкової назви женецького друку 1901 р. «Надгробное слово Александру II: воспоминания политического каторжанина»; відома з народницьких часів казка С.М. Степняка-Кравчинського «Мудрица Наумовна» (б.м., б.р.) – спрощений переказ першого тому «Капіталу» К. Маркса; агітаційна бундівська брошура «Меерка из „Малого Бунда“» (СПб., 1906), а також твори В.І. Дмитрієвої «Ее знают все» (Ростов н/Д, 1904), Ю. Князева «Борьба с безработицей» (СПб., 1906). Краян приваблювала також інша політична думка: консервативна («История политических учений» Б.М. Чичеріна (М., 1869)), есеро-максималістська (збірник статей Г.А. Нестроева, В.М. Чернова, Н. Кольського), стара народницька («Исторические письма» П.Л. Лаврова (б.м., 1905)), кадетська («Общественно-экономические идеалы» М.І. Туган-Барановського (СПб., 1913)), анархістська («Записки революционера» П.О. Кропоткіна (М., 1907)). Звичною була й заборонена громадсько-політична книга. Як згадував син педагогів письменник Ю.К. Смолич, чия юність пов'язана із Жмеринкою, «полюбляв батько принести звідкілясь якусь недозволену, в списках від руки, літературу (якої в ті часи поширювалося до біса!) і, зачинившись з мамою в спальні, читав їй уголос, уснащаючи власними коментарями з прокльонами» [481, с.555]. Підтвердженням популярності ліберальних поглядів серед читацького загалу є те, що з виявлених нами видань, присвячених 300-річчю дому Романових, жодний примірник не походить з особистої книгозбірні.

Питання економіки вивчали як з теоретичних позицій за допомогою творів Дж. Кернса, І. Конрада, К. Маркса, А. Сміта, К. Родбертуса-Ягецова, так і з прикладних – за публікаціями Г. Геркнера, Г. Джорджа, В. Зомбарта, М.М. Каришева, П.І. Ляценка, Ю.Е. Янсона.

Значну увагу приділяли юридичній публіцистиці. Під час і після революції 1905–1907 рр. суспільство активно обговорювало реформи державного ладу, зокрема його судового забезпечення. Це підтверджують збірник статей «Против смертной казни» (М., 1906), брошура відомого американського журналіста Дж. Кеннана «Тюрьмы в России» (СПб., 1906), книга В.І. Синайського «Необходимо ли нам спешить с изданием гражданского уложения и можем ли мы создать его в настоящее время?» (Варшава, 1911).

Того ж часу посилилися релігійно-філософські пошуки, зорієнтовані на те, щоб через моральне удосконалення, духовне очищення і творчі прагнення створити справедливий устрій суспільства. В концентрованому вигляді такі ідеї виражала збірка «Вехи» (М., 1909), яка містила статті М.О. Бердяєва, С.М. Булгакова, П.Б. Струве, С.Л. Франка та інших. Окремі твори цих авторів також потрапили до подоян. У різних особистих бібліотеках виявлено й кілька примірників книг священника і проповідника Г.С. Петрова, прибічника християнського соціалізму та реформування православної церкви.

З активізацією громадсько-політичного життя загострювався й інтерес до минулого. Приватні книжкові зібрання засвідчують увагу читачів до його політичних та військових аспектів, окремих діячів. Не виявлено праць із економічної та соціальної історії, фахових видань методологічного, теоретичного характеру. Здається, в інтелігентському колі прагнули орієнтуватися в тих проблемах, що вже сформульовані і досліджені, довіряли вже відомим іменам. Водночас зверталися до історичної літератури різних ідейних спрямувань: монархічного (С.Ф. Платонов), консервативного (В.Й. Ключевський, М.К. Любавський, М.М. Богословський), кадетського (П.М. Мілюков, О.О. Кізеветтер, М.І. Карєєв), ліберально-народницького (В.І. Семевський), марксистського (М.М. Покровський).

Інтерес до природничих наук засвідчують численні праці вже згадуваних М.М. Бекетова, О.М. Бутлерова, Д.І. Менделєєва, І.М. Сеченова, а також Е. Геккеля, Т. Гекслі, Ч. Дарвіна, Дж. Лаббока тощо. В цілому більшість виявлених видань природничої тематики зорієнтована на практичне використання, популярне пояснення сутності явищ. Помітно переважала навчальна, науково-популярна та

довідкова література. Наукових монографій обмаль – або відомі класичні праці, або фундаментальні узагальнюючі багатотомні друки.

Художні твори були у багатьох таких бібліотеках. Подоляни середнього класу надавали перевагу російській літературі XIX ст., причому творам письменників-класиків та ліберальних демократів. Найчастіше це О.С. Пушкін, М.Ю. Лермонтов, М.В. Гоголь, М.О. Добролюбов, В.Г. Белінський, І.С. Тургенєв, М.О. Некрасов, М.Г. Помяловський, Г.І. Успенський, Ф.М. Достоевський, Л.М. Толстой. Практично не зустрічаються новіші, навіть популярні тоді М. Горький, Л.М. Андреев, І.О. Бунін. Виявлено одиничні книги В.Я. Брюсова, А. Белого, О.О. Блока, О.І. Купріна, решту тогочасних імен жодним чином не відображено. Варто з цього погляду порівняти приватні книгозбірні, проаналізовані на підставі фондів РіЦ ВОУНБ, та звіти Вінницької публічної бібліотеки про популярність творів О.В. Амфітеатрова, В.В. Вересаєва, М.П. Арцибашева, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, Б. Б'єрнсона [56, арк.466зв]. Зрозуміло, така розбіжність ще не свідчить про необізнаність подолян у тодішніх літературних течіях, але вказує на низьке, а можливо, запізніле визнання ними новітніх авторів, чії книги у фондах відділу є у виданнях пореволюційного часу.

Про значущість художньої літератури для тодішньої інтелігенції згадував Ю.К. Смолич. Він вважав, що вона була квінтесенцією високих почуттів, збіркою шляхетного думання, кодексом моралі, шляхом до шукання й знаходження еталонів добра й добропорядності. Його «покоління інтелігентної молоді, – писав він, – входячи в життя – на різні дороги найрізноманітніших професій, – визначало для себе літературу "номером першим" серед усіх інших видів та проявів культурного процесу і духовного життя». Таким самим, продовжував він, було ставлення до книги старшого покоління (тобто батьків і вчителів), яке виховувало їх [481, с.762]. Відповідно сприймали постаті та долі улюблених письменників. Як у всій Росії, місцева інтелігенція стежила за станом здоров'я А.П. Чехова, Л.М. Толстого. Смолич пригадував, як «перед газетними кіосками – в очікуванні свіжого номера газети, що мав прибути поїздом, – стояли натовпи людей. Коли Лев Миколайович помер, скорбота обійняла всю країну, а інтелігенція якийсь час носила належний в ті

часи траур на одягу. Навіть гімназисти молодших класів, яким був тоді майбутній письменник, оповили срібні герби на гімназичних кашкетах чорним флером, а на рукавах носили бинди з чорного крепу» [481, с.557].

Помітний інтерес читачів-подолян із середнього класу до літературно-критичних та історико-літературних публікацій. В їхньому читанні переважали публіцистичні твори В.Г. Белінського, М.О. Добролюбова, Д.І. Писарева, М.Г. Чернишевського. Серед теоретичних – праці різних напрямів: культурно-історичного (О.М. Пипін), порівняльно-історичного (О.М. Веселовський), психологічного (О.О. Потебня, його учень Д.М. Овсянко-Куликовський). Є й книги С.О. Венгерова, який вивчав історію літератури в тісному зв'язку з розвитком суспільної думки.

Типологічний аналіз виявив у понад 85% персоніфікованих історико-книжкових фондах довідкову, наукову та науково-популярну літературу, що ще раз підкреслює утилітарне призначення та використання книгозбірень у подолян із середнього класу.

Власники цих бібліотек докладали певних зусиль для того, щоб збірки поруч зі звичними комунікаційною та кумулятивною функціями виконували ще меморіальну. Книги були подарунками на пам'ять знайомим та родичам, нагородами для успішних учнів, містили провенієнції, зокрема польсько- та єврейськомовні.

Друки використовували й для підкреслення статусу власника. Наприклад, книгу «Практическое руководство для волостных и верхних сельских судов» (СПб., 1913), придбану у кам'янецькій книгарні Е.М. Лахманович для подільського віце-губернатора, оправили в добротну напівшкіряну палітурку, на верхній кришці золотом був витіснений державний герб, а вздовж корінця – слово «вице-губернатор». Так само «Стенографический отчет Подольской губернской управы. Первая сессия 1912 г.» (Кам'янець-Поділ., 1912) мав напівшкіряну палітурку з тисненням на верхній кришці «Кабинет председателя губернской управы» [501]. Зрозуміло, що розкішні подарункові видання також слугували подібним цілям.

Особливою групою носіїв книжкової культури було духовенство різних конфесій, оскільки його представники й самі за фахом постійно працювали з книгами, й вірян до них залучали. Крім того, вони певною мірою були обізнані з світською книжковою культурою своїх вірян, більше того – могли впливати на неї, тому ця група варта окремої уваги.

Всі православні священники того часу мали середню спеціальну освіту, закінчивши духовну семінарію. Такий освітній рівень дає підставу вважати, що вони були систематичними читачами, здатними самостійно формувати свою книжкову культуру.

Як відомо, у Подільській єпархії (як і на Правобережній Україні загалом) до 1830-х років відчутним був вплив уніатської церкви. Тільки у середині століття православна церква посіла на цих теренах панівне місце. В ній тоді переважали місцеві священники, яких Найсвятіший Синод певною мірою підтримував, щоб укріпити позиції церкви. Тому «подільське духовенство, – зазначав український громадський діяч, подолянин О.Г. Лотоцький, – не зазнало того болючого процесу асиміляції та нівеляції, через який пройшло наше духовенство по інших частинах України» [474, с.238-239]. Надалі, як вказує сучасна українська дослідниця І.М. Шугальова, відбулась зміна поколінь кліру [944, с.198]. Молоді випускники духовних училищ та семінарій отримали уніфіковану спеціальну загальнодержавну освіту у відповідному інформаційному просторі. Специфіка регіону, де економічно панувала польська еліта, висувала особливі вимоги до православних священників: саме на них був покладений обов'язок культурно-освітнього розвитку пастви, водночас вони являли собою провідників урядової ідеології.

На середину XIX ст. православні священники губернії зазнали скрути щодо професійної літератури: уніатську знищено, а православної не вистачало. Крім того, за свідченнями сучасників, у священників не було ні книг, ні газет, бо це дорого коштувало [683, с.54]. Згадуючи тодішню Подільську духовну семінарію, її колишній учень М. Ковальський писав: «Книг не читали, та їх й узяти було невідомо де. Семінарська бібліотека майже виключно складалася тоді з латино-польських підручників, творів святих отців і старих збірників проповідей» [683, с.34]. Тільки в

старих освічених священицьких родинах, за спогадами О.Г. Лотоцького, у 1870–1880-х роках багато читали, зберігаючи традиції збіднілих українських шляхетських родин, з яких походили [473, с.11]. Священик І.Г. Розумовський, смотритель Приворотського духовного училища, за спогадами сучасників, «був людиною освіченою, лінгвістом, знавцем старих і нових мов, любителем книги. Всі твори Шекспіра він знав напам'ять. У 1872–1874 рр. він тримав для трьох своїх дочок учительку французької та англійської мов», любив і вмів декламувати Т.Г. Шевченка [543, с.50-57]. (Як зауважив дослідник С. Буда, серед тогочасного подільського духовенства це не було явищем звичайним [543, с.56]).

Наприкінці ХІХ ст. загальний річний дохід, на нашу думку, дозволяв придбання книг та передплату періодичних видань навіть сільським священикам. Наприклад, І.Д. Самгородський, священик с. Машківців біля Проскурова, у 1890-х роках виписував книги поштою, передплачував «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», московську ліберальну газету «Русские ведомости» [473, с.32]. 1913 р. в єпархіальній газеті «Подолія» зазначалося, що в окремих парафіях, особливо міських, чимало душпастирів з власними бібліотеками [621]. Численні історико-краєзнавчі розвідки, підготовлені священиками – членами ПЄІСК, свідчать про добру обізнаність авторів з історичною літературою і можливість доступу до неї. Якщо міські священики (М.З. Доронович, С.М. Лобатинський, Ю.Й. Сіцинський, В.С. Якубович) мали змогу у містах скористатися публічними чи відомчими книгозбірнями та збірками кола знайомих, то сільські (П.В. Думінський, М.Я. Орловський, Й.І. Сулковський) могли розраховувати тільки на себе та найближчих сусідів. Особисті бібліотеки священиків Ю.Й. Сіцинського, І.О. Шиповича, М.Я. Орловського були гуманітарні за складом, містили, зокрема, книги іноземними мовами. Відомо, що М.Я. Орловський, який служив у с. Глядках Проскурівського повіту, заповів парафії свою книгозбірню у 2 349 прим. [639, с.9]. Згідно із звітами ПЄІСК подільські священики нерідко дарували старовинні рукописи та книги музею комітету [270], а за звітами про бібліотеки духовних навчальних закладів – книги їм [258-259].

Православні церковники багато зусиль доклали до книжкової справи в єпархії. Вони залюбки ставали дописувачами у часописах, завідували народними бібліотеками та книжковими лавками, ініціювали та створили книгозбірні єпархії та ПЄІСК. Найбільш обізнані виконували функції цензорів місцевих релігійних публікацій, редагували єпархіальні видання (П.М. Троїцький, Є.С. Струменський, архімандрити Феогност (Г.І. Лебедев) і Мемнон (О. Вишневський), В.С. Княжинський, З.І. Шморгунов, О.Я. Павлович, М.І. Яворовський, Ю.Й. Сіцінський). Спираючись на свій авторитет серед вірян, вони постійно поширювали серед пастви корисну літературу на кшталт брошури М.М. Первушина «Прививайте оспу» (СПб., 1872) [154].

В єпархіальних навчальних закладах багато уваги приділяли бібліотекам. Напередодні 1917 р. книгозбірня Подільської духовної семінарії з фондом понад 40 тис. прим., що охоплював видання від XV до початку XX ст., була найбільшою в губернії. З 1860-х років її добре комплектували російською та зарубіжною класикою, фаховою літературою, втім галузевими виданнями – вибірково. Педагогічний персонал підтримував читання. Семінаристи використовували каталоги для самоосвіти, укладені у великих культурних центрах, щоб орієнтуватися у книгах, добирати їх за певними напрямками. Та після розгрому народовольського руху кінця 1870-х років з бібліотеки семінарії вилучили чимало світської літератури, яка, на думку влади, не відповідала виховним цілям закладу. Обмежили й доступ до фундаментальної частини фонду: потрібні книги можна було тепер отримати тільки за записками викладачів (вільно – лише твори російської класики першої половини XIX ст.). Це змінило загальну читацьку атмосферу. Керівництво підтримувало тільки фахове читання, решту жорстко контролювало. Каталоги самоосвіти скасували, з дому книги привозити заборонили, брати з міської публічної бібліотеки – також (власне, бібліотека перестала їх видавати семінаристам) [473, с.30]. За оцінкою колишнього її учня О.Г. Лотоцького семінарія стала «об'єктом спеціального піклування реакційної влади для винищення всіх ознак “крамоли”..., те винищення у великій мірі було успішне» [473, с.33]. Закономірно, що у 1887 р. архієпископ Подільський і Брацлавський Донат у повчанні про користь письменності

наголошував, що читання може сприяти сатанинським, недобрим справам, навіть стверджував, що у деяких випадках вчення – тьма [612].

Численні статті у «ПЕВ» на зразок «Что читают наши священники?» [759], «Библиотеки для сельского духовенства» [531], «О церковно-приходских библиотеках» [950], «О церковных библиотеках» [776] закликали обережно ставитись до книг, схвалювали увагу священників до професійних видань, а до світських, навпаки, засуджували. «Бавлячись читанням щоденних газеток і різних додатків до цих газеток, ми відвикаємо від серйозної книги», – звучало на з'їзді єпархіального духовенства 1896 р. [531, с.522]. На цих же щорічних з'їздах звинувачували декого з колег, що, вважаючи себе достатньо розвинутими та освіченими для того середовища, в якому існували, вони не бачать потреби у професійній самоосвіті – читають газети, ілюстровані видання, випадкові художні твори, світські товсті журнали, але спеціальної літератури уникають [759].

Найсвятіший Синод та єпархіальне керівництво зобов'язували душпастирів купувати профільну літературу, передплачувати фахові періодичні видання як центрального, так і регіонального друку.

Неприйнятною була сама думка про читання через нудьгу, аби збавляти час. Дописувачі «ПЕВ» таврували також вибір книг (зокрема, белетристику, публіцистику, науково-популярні твори) своєї пастви, багато писали про необхідність контролювати та спрямовувати читацький досвід підростаючого покоління. Вони висловлювали побоювання, що «позакласне читання з прекрасного освітнього засобу може стати знаряддям послаблення думки» [777], а світські книги «можуть тільки зруйнувати уяву народу і згубно впливати на його християнський світогляд» [760, с.483]. Подбати про читання пастви священники мали нагоду у піклувальних (розпорядчих) комітетах публічних і народних бібліотек, оскільки від 1871 р. представник духовного відомства обов'язково входив до них. Чимало священників й особисто опікувалися народними бібліотеками товариств за тверезість, комітетів Піклування про народну тверезість, навіть «Просвіти» (наприклад, І.С. Кульматицький у Печері).

Системне бібліотечне обслуговування священиків здійснювала мережа окружних, або благочинницьких, бібліотек. Планувалося, що кожний священнослужитель благочинія зможе користуватися його книгозбірнею. Першою стала бібліотека у 1-му Вінницькому окрузі, створена 8 листопада 1862 р. [786, с.843-845]. Мережа формувалася з 1865 р. і наприкінці ХІХ ст. налічувала 80 закладів, де була насамперед богослужбова, проповідницька та морально-етична література. Фінансування надходило із щорічного внеску кожного церковного причту округи від 3 до 5 руб. залежно від розміру парафії. Перевірки на початку 1890-х років показали, що склад бібліотечних фондів не відповідав меті цих бібліотек [198, с.769], зокрема був обтяжений світськими журналами (наприклад, «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Сын отечества», «Вокруг света», «Вестник естественных наук», «Учитель» [786], «Вестник Европы», «Русская мысль» [198, с.769]). З'їзд єпархіального духовенства 1897 р. вирішив профілювати та уніфікувати ці фонди, централізувати постачання книг для окружних бібліотек і підпорядкувати його благочинницькій раді, щоб контролювати й здешевити придбання. Благочинницькі бібліотеки мали бути систематизовані за відділами: 1) Святе Письмо; 2) твори святих отців (патристика); 3) догматика; 4) релігійно-моральна література; 5) церковно-практична; 6) гомілетика; 7) історико-релігійна література [435]. Нераціональна структура цієї мережі, віддаленість на 25–30 верст від деяких парафій, склад фондів, організація обслуговування значно знижували її потенціал [531, с.525].

Із здешевленням книг на часі постали церковні бібліотеки. У подільській практиці вони мали до кількох десятків видань (окремо від тих, що слід використовувати під час Служби Божої), щоб задовольняти потреби церковного причту, допомагати священику, наприклад, у діловодстві або проповіді. Але як їх фінансувати? Зазвичай священик не був фактичним господарем у церкві, не мав права розпоряджатися її коштами, тому виписувати книги без згоди церковного старости не міг [776; 950]. А старости нерідко вважали, що краще купити нову річ для церкви (може, й не потрібну зараз), ніж книгу, без якої можна обійтися. Вирішували статус панотця у парафії та вміння переконувати. І навіть за підтримки

старости більшість парафій могла виділити лише 3–4 руб. на рік для поповнення фондів [531, с.527].

Як специфічну рису подільських священиків можна визначити цілком природну прихильність до українськості. О.Г. Лотоцький згадував про батька-священника: «Українська стихія була для нього надто натуральною, безперечною річчю, щоб над тим розумувати» [473, с.8]. Православна церква у Подільській губернії мала більш виразні ознаки саме української церкви. Це сталося насамперед завдяки тому, що зусилля царського уряду були спрямовані перш за все на опрацювання, а потім вже на русифікацію краю.

Натомість пізніший учень Подільської семінарії О.Х. Саліковський свідчив: «На початку 80-х років в Подільській семінарії не було підвищеного інтересу до української літератури і до українства взагалі <...>. Всі ми, звичайно, поза уроками і взагалі офіційними виступами говорили по-українськи, тому що це була наша рідна, з дитинства звична мова, з задоволенням читали „Кобзаря“ або іншу українську книжку, що випадково потрапляла до рук, але центр ваги наших духовних інтересів був не в цьому» [483, с.27]. Відомо, що гуртки самоосвіти в семінарії перебували під прямим впливом тодішнього революційного руху, який не знав етнічних розмежувань.

Місцеві уродженці, особливо серед сільського духовенства, у побуті та у спілкуванні з вірянами здебільшого вживали українську, тому значущість читання та проповіді рідною мовою вони цілком усвідомлювали. Ще у 1849 р. подільський протоієрей В.Я. Гречулевич видав нею збірник проповідей. Українська книга для багатьох подільських пастирів зберігала привабливість навіть у найреакційніші часи. Цим вирішили скористатися співробітники київського видавництва «Вік» (1895–1918). Підготувавши до друку повість-хроніку «Старосвітські батюшки та матушки» І.С. Нечуя-Левицького, рекламу вони дали в «Епархиальных ведомостях» всіх українських епархій. Найбільш результативною вона виявилася саме серед духовенства, що дозволило, за спогадами О.Г. Лотоцького, значно збільшити тираж [473, с.262-263].

Отже, на початку ХХ ст. більшість подільських православних священиків мала кошти для придбання книг та передплати періодичних видань. Зрозуміло, що міські священики та викладачі духовних навчальних закладів були заможніші, але й сільські батюшки за бажання створювали відповідні книгозбірні. Як демонструє їхня інтелектуальна продукція (богословського та краєзнавчого змісту), церковники володіли бібліотеками з релігійними та світськими книгами, навичками бібліографії для роботи з книжковим потоком, опрацювання його. Водночас офіційна церква, підтримуючи фахове читання, світське замовчувала або навіть оцінювала негативно. Вона організовувала відомчі бібліотечні мережі. Маючи чималий вплив на вірян, пастирі могли вплинути на розвиток їхньої книжкової культури, але амбівалентне ставлення до неї знижувало результативність зусиль. До того ж вони прагнули взяти читання під жорсткий контроль, керувати ним та спрямовувати його у належне, на їхній погляд, річище – православне.

Рідній мові багато уваги приділяли й католицькі священики. Одним з основних напрямів їхньої діяльності була підтримка польської культури, зокрема польськомовного читання. Обмеження для польськомовної книги в освіті та побуті закономірно змушували ксьондзів використовувати нелегальні або заборонені до поширення на Правобережній Україні видання. З 1870-х років, за даними подільського дослідника Е.О. Зваричука, католицьке духовенство систематично розповсюджувало подібні друки антиурядового та антиправославного змісту [634]. Фактично воно акумулювало освітні ініціативи, які підважували книгами, до нього зверталися також по поради щодо читання молоді [966, s.82]. Згодом ксьондзи очолювали благодійні римо-католицькі товариства, при яких діяли бібліотеки рідною мовою.

* * *

Комплексний аналіз історико-книжкових фондів особистого походження, які належали середньому класу губернії, дозволяє стверджувати, що їх створювали з практичною метою – для освіти, самоосвіти, виховання, самовиховання, фахової діяльності, – а вже потім з наміром соціокультурного задоволення. Подоляни-читачі цієї соціальної групи добре орієнтувалися у загальнодержавному книжковому

просторі та тематико-типологічному й ідеологічному розмаїтті книжкової продукції. На жаль, місцевих видань в особистих зібраннях практично не виявлено. Чітко простежується перевага російськомовних друків у всьому книжковому масиві та у кожному фонді зокрема. Є публікації будь-якого ідеологічного спрямування, зокрема й радикального.

В цілому сукупний книжковий масив середнього класу відображає канон знань і систему цінностей інтелігентної людини в імперії. Водночас кожний окремий фонд є віддзеркаленням інтересів власника. Помітно, що подояни не були на вістрі книговидавничої моди, а скоріше довіряли відомим іменам, визнаним авторитетам, і це стосувалося й авторів, і видавців, і книгарів.

Безумовно, високий рівень книжкової культури у цієї соціальної групи формували люди розумової праці, для яких книжкова комунікація була визначальною складовою ще й професійного життя. Їхня діяльність, їхні організаційні та адміністративні зусилля, освітні заходи впливали на розвиток книжкової культури краю.

Освічене середовище, що охоплювало «високі» та «середні» соціальні групи, мало певні загальні риси: це орієнтація на один і той самий класичний канон, ставлення до письменника як до пророка та морального авторитета. Водночас групам притаманні свої специфічні навички та смаки. Середній клас був, мабуть, найбільш диференційованим, розшарованим, хоча тільки формувався, адже в умовах модернізації зросла соціальна мобільність населення. Його книжкові потреби та уподобання як ціле не окреслилися, та, втім, певні особливості вже визначилися. Середній клас реалізував їх через російськомовну книгу (хоча національна входила до кола читання), надруковану в європейській частині імперії та пропоновану через її книготорговельну мережу. Він складав основу аудиторії публічних бібліотек, користувався народними книгозбірнями та збірками при громадських організаціях. Для нього книга стала реальною запорукою соціального успіху. Цей користувач знав різні способи комплектування особистого зібрання (купівля, дарування, замовлення), ставився до книг ощадливо, зберігав їх, провенієнціями прагнув закріпити своє право власності.

За класичними теоріями культурна модернізація суспільства передбачає поширення грамотності та раціоналізації поведінки широких мас за рахунок засвоєння нових цінностей та ідеологій. Основною освітньою технологією до електронної ери було читання. Отже, в Російській імперії, з її переважаючим селянським населенням, поширення читання саме у цьому середовищі мало стати визначальним чинником модернізації суспільства.

За Всеросійським переписом 1897 р. селянство Подільської губернії складало 80,5% її населення [230, с.56-57]. Переважна більшість селян перебувала під впливом патріархальної культури з її приматом моральних і релігійних, а не юридичних норм, особистісних, а не формальних стосунків. Влада підтримувала аграрний стан краю, навіть штучно обмежувала міграційні настрої. Відповідно міська культура до подільського села просувалися повільніше, зокрема книжкова інфраструктура там практично не розвивалася.

За допомогою реверсивного та презентивного методів прогнозування нами з'ясовано, що за досліджуваний період у сільській місцевості частка письменних подолян серед старших за 9 років зросла з 4,7% (1847) до 24,5% (1917) (*див. Додаток А. Табл. № 1*), або в абсолютних цифрах від 64 тис. (1847) до 629,3 тис. (1917) осіб – майже у 10 разів. Абсолютна більшість цього зростання, безумовно, припадає на селян, які вважали корисним знати письмо та вміти читати. З іншого боку, напередодні революції 1917 р. тільки чверть сільського населення губернії вміла читати. Але наскільки це реалізовувала? Чи всі письменні читали? Як ставилися до читання? Безумовно, на практиці до книг зверталася менша частина письменних, але чому зростала їхня кількість? Врешті-решт якою була їхня книжкова культура?

У 1862 р. подільський священник нотував з цього приводу: «Селянські діти й їхні батьки ніяковіють й соромляться однієї думки вчитись грамоти, вважаючи цю справу вищою від свого стану, справою людей вільних, <...> справою панською» [918, с.42]. Селянство неохоче віддавало дітей до школи. Американський дослідник читання Дж. Брукс вважає, що в Російській імперії поширене було короткотривале

шкільне навчання. Навіть у 1911 р., за його підрахунками, лише 24% дітей у віці 7–14 років могли навчатися у початковій школі третій рік і вдвічі менше – четвертий, натомість 70% – 1 рік і 57% – 2 роки. Він вказує, що, оскільки навчання не було обов'язковим, батьки відправляли дітей до школи лише заради конкретних результатів (навчитися «прочитати» і порахувати) і через відносно короткий термін забирали їх звідти [542, с.83]. Вітчизняні дослідники ментальності українського селянства О.В. Михайлюк [744], Ю.П. Присяжнюк [811], розглядаючи зміни сільської освіти, також звертають увагу на двоїсте ставлення селян до неї: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, з іншого – як до марної справи. Науковці вважають, що селянське середовище насторожено-негативно сприймало освічених односельців. Український історик освіти В.С. Перерва наводить численні факти й про те, що російськомовна школа, тим більш короткотривала, давала українським дітям невтішні результати: діти навчалися читати, читали «доволі швидко, але невиразно, монотонно, а головне, малосвідомо» [796].

Нагальної потреби у читанні селяни не відчували. Традиційна картина їхнього світу існувала в усному повсякденному спілкуванні з оточенням. Трудова діяльність, заснована на відтворенні давно засвоєних форм натурального господарства, не припускала раціоналізації, отже виключала і звернення до іншого досвіду, запозиченого з відповідної літератури. Селянин не потребував книги: за його уявленням, слід було працювати, а не читати. Дітей навчала особиста участь у продуктивній праці дорослих. Трансляція відповідних знань досягалася у безпосередній конкретній дії. Тому знання, передані через письмо, вважали несуттєвими й не сприймали.

Разом з тим зі скасуванням кріпосної залежності селянин став суб'єктом права. Якщо кріпак перебував під опікою пана, то тепер «вільний хлібороб» самостійно вступав у численні й різноманітні стосунки з державою та владою. «Уставні грамоти, люстраційні документи, податкові книги, циркуляри, вироки, розпорядження, облік – все це несподівано постало перед селянином з усією необхідністю» [477, с.244]. Це спонукало його до вивчення грамоти, а згодом і до читання як шляху до корисної інформації. Наприклад, уже 1864 р., коли волосним

правлінням через канцелярію подільського губернатора пропонували придбати книгу Оппена «Краткий лечебник к предохранению от болезни и падения скота», Махнівське замовило 40 прим., Тиврівське – 73, Рижавське – 100 для сільських шкіл із розрахунку 10–15 прим. на 1 школу [53, арк.28-53].

Треба відзначити, що до книги як такої селянин ставився з глибокою повагою: надруковано – отже, правда; надруковано – отже, справедливо [509, с.67]. Це сприйняття походило від релігійної книги, яка першою проникла до низів. Невипадково на Поділлі майже у кожному селянському обійсті, навіть у неписьменних господарів, був Псалтир (за ним тривалий час навчали грамоти). Неписьменні читати його запрошували знавців [760, с.479-480].

Як вважає згадуваний вже А.І. Рейтблат, закріплювалася думка про те, що книга та читання передусім пов'язані із сакральною сферою [822, с.134-135]. Благоговійне ставлення до релігійних друків відзначали тодішні дослідники та спостерігачі сільського життя, вказуючи, як часто селяни зберігають духовні книги біля образів, на покуті, в той час як світські такою пошаною не користувалися [509, с.85; 760, с.479]. Дореволюційний дослідник читання С.А. Ан-ський зауважував, що народний читач «часто вважає саме читання релігійної книги богоугодною та душєратівною справою», «механічний процес читання набуває для більшості народних грамотіїв самодостатнього значення, і значення неабиякого з погляду переважно релігійного» [509, с.86]. Самий факт володіння релігійною книгою ніби підносив доброчесність власника.

Селяни не переймалися якістю подібної літератури, вважали кожен релігійно-повчальну книгу значущою, хоча представники офіційної церкви неодноразово нарікали на поширеність шкідливих, з богословської точки зору, видань. На Поділлі, наприклад, популярністю користувалися апокрифічні збірники «Сон Пресвятої Богородиці в граде Вифлеєм» (Од., 1883) та «Лист Божий» (б.м., б.р.), що вражали грубою мовою (вульгаризмами, мовними хибами), численними друкарськими помилками, невірно трактували засади християнської релігії, сприяли марновірству. Проте селяни готові були платити 1 руб. за рукописну копію бодай частини книги, що містила власне переказ «Сна Пресвятої Богородиці», та сприймали цей текст як

свого роду оберіг [760, с.482]. Активно поширювалася повчальна та житійна література, особливо брошури з житієм св. Варвари та Феодосія Чернігівського [760, с.480]. Біблії майже не було, адже побутувало уявлення: якщо повністю прочитати її, то можна збожеволіти [733; 760, с.479].

Поширення письменності, торговельна і промислова діяльність, військова повинність, контакти з містом, друк видань, орієнтованих на селян, – все це зумовило поступовий рух світської літератури на село. Першими прийшли лубочні видання. Їх легко сприймали на слух, особливо у процесі колективних читань – у колі сім'ї, сусідів. Приваблювала й низька видавнича собівартість від 0,6 до 3–5 коп. (книгу за 10 коп. у другій половині ХІХ ст. вважали вже дорогою [484, с.108]).

Завдяки офеням лубочна книга могла потрапити у будь-який населений пункт. Спочатку офені пропонували лише російськомовну лубочну літературу – релігійно-повчальну та світську оповідного характеру. Особливу групу складала так звана «повсякденна» продукція: календарі, збірники анекдотів, сонники, оракули [760; 812]. З часом російські офені на українських просторах частіше торгували виданнями з української тематики: «Наймичка. Повесть из малороссийской жизни», «Иван Степанович Мазепа – малороссийский гетьман», «Наталка-Полтавка. Повесть из малороссийской жизни», «Ведьма из-за Днепра». Після 1881 р., коли дозволили друкувати українською народні пісні та казки, з'явилися численні пісенники, збірники жартів, анекдотів та казок рідною мовою, а згодом – українська лубочна книга, призначена насамперед українському селянину.

Все ж світська книга упродовж кількох пореформених десятиріч дуже і дуже повільно просувалася на село [812], хоча й сприяла змінам у сільському середовищі, відкривала селянам нові форми трансляції культури.

У 1880-х роках на арену активного селянського господарчого життя виходить нове покоління, становлення якого співпало з усвідомленням безповоротності змін традиційних соціальних відносин і світоглядних уявлень. Частина сільської молоді починає шукати відповіді на свої питання у книзі як підручнику життя. Для селянського світогляду саме юнацький вік (втім, як і старечий, але стосовно літератури релігійної) може бути пов'язаний з книгою, для нього читання

допустимо, нормально на відміну від дорослого чоловіка, який господарює, працює й не має часу на «пустощі».

Лубочні видання вже не задовольняли цього нового читача, а інші були надто вартісні чи недоступні без відповідних каналів поширення (книжкові магазини у містах, пересилка поштою) та орієнтації у літературі. Але навіть якщо читач мав гроші й приїздив до міста, де міг купити книгу, вона за мовою та проблематикою була незрозуміла й не цікавила його.

Освічені кола – монархісти, клерикали, консерватори, ліберали, демократи – вважали лубочну літературу низькопробною, всіляко підтримували поширення світських видань серед соціальних низів і намагалися створити «дешеву книгу для народу», що започатковано у тих самих 1880-х роках. Вони прагнули зробити не тільки змістовно якісну книгу, а й не дорожчу за лубочну, тобто вартістю 5–7 коп. [484, с.63]. Оформлення при цьому нагадувало звичні для селян лубочні, але зміст відображав реальне середовище, картини життя й побуту селян та робітників. Доволі часто це були твори класиків, що взагалі стирало межу між «інтелігентським» та «народним» читанням.

«Закорінювали» друковане слово у тогочасному селі переважно колективні читання та слухання, де селяни звикали до світських текстів [423, 876]. Цей процес яскраво відбився у листуванні М.М. Коцюбинського [472, с.170-186] та спогадах О.Г. Лотоцького [473, с.17-19].

Сільськогосподарська праця диктувала сезонний характер інтересу до читання. Зазвичай книг потребували восени та взимку. Літній період призначався активній праці. Селяни практично ніколи не захоплювалися настільки книгою, щоб забути повсякденні турботи. Лише взимку чи у свято вони по 3–4 години слухали читання, решту часу за потреби кидали його. До книги уважно ставилися тільки за умови, що чули щось корисне, якесь повчання, підказку, як жити. Традиційний для селян практичний, раціональний погляд поширювався на книгу як річ, яка має бути корисною у господарстві [509, с.99]. Прикметним для цього етапу призвичаєння до книги було ставлення до безкоштовної їх роздачі: «Задарма мені не потрібно,

здарма взяв, так за книгу треба замолювати», «що це за книга, коли її дають задарма», «дармова – так дармова вона й є, добру книгу не подарують» [393, с.322].

В цілому читачі добре розуміли сюжет. За спостереженнями О.Г. Лотоцького, який влаштував колективні читання у с. Білоусівці Брацлавського повіту, «довгі описи природи, дуже довгі та тонкі описи почувань героїв оповідання чи самого автора доводилось скорочувати, висуваючи головним чином акцію оповідання, що виявляється найбільше у вчинках та розмовах дієвих осіб» [473, с.18-19]. Але роздуми автора щодо певних важливих тем слухали уважно. «Конче треба було викидати всякі вульгаризми, особливо лайку, якою наші белетристи часто пересипували свої народні оповідання, особливо байки. Слухачі з великою взагалі повагою ставились до друкованого слова і всякий надмірний вульгаризм вважали за профанацію того слова, кажучи звичайно: “І для чого то таке друкувати? Ми й так сього досить чуємо”». Сюжети на теми зрадливого кохання складно надавалися до публічного читання з почуття перебільшеної сором’язливості слухачів, проте їх охоче читали на самоті. «Побутові оповідання – яких так багато в нашому письменстві – слухалися охоче» [473, с.78-79].

Отже, упродовж 1850–1880-х років книжкова культура селян губернії фактично обмежувалася читанням у межах дозволеного цензурою книжкового простору. Ні держава, ні громадськість, яку стримувала влада, практично не втручалися у «природний» перебіг подій.

Допоки традиційний уклад залишався незмінним, потреби в активному читанні не виникало, не змінювалося коло читання. «Укорінення» читання у селянському способі життя означало, що старі, звичні форми комунікації перестали повністю задовольняти селян, у них виникла потреба у нових формах, поширених у модерному суспільстві. Їхнім уособленням на цьому етапі стали лубочні видання, що робили книгу звичним, буденним явищем у селянському середовищі. Вони прищеплювала смак до читання, створювали певні умови та передумови для його розвитку. Дешева народна книга вже стала наступним етапом звикання до книги. Активне індивідуальне читання було доступним вузькому колу селянського

населення, решта мала задовольнятися пасивним читанням – слуханням під час колективних читань.

На тлі стійкого зростання за кількістю назв та за тиражами загальноросійського КР реалізацію книги масовій читацькій аудиторії могли забезпечити саме селяни. Але їм бракувало матеріальних можливостей для придбання книг, технічного доступу до книготорговельної та бібліотечної мереж. Найдоступнішим посередником у використанні книги була школа. У 1890-х роках уряд зробив кілька кроків з розвитку народної освіти. Зросла мережа народних шкіл, більше уваги почали приділяти фаховій підготовці вчителів, а також позашкільній освіті. Останньою більше опікувалася громадськість, організовуючи народні читання, відкриваючи бібліотеки, безкоштовно поширюючи дешеві видання.

1898 р. в єпархіальній шкільній мережі (майже 1,5 тис. ЦППШ), що охоплювала здебільшого сільську територію краю, діти могли користуватися 302 795 прим. навчальних посібників та підручників, з яких 101 951 допомагали вивченню Закону Божого, 99 680 – церковнослов'янської мови, 58 439 – російської мови, 8 871 – арифметики, 11 279 – співів, 12 646 – письма, 1 096 – географії, 2 039 – історії, 6 794 – педагогіки. Тобто на 1 школу припадало 208,8 прим. книг [722, с.36], що, можливо, забезпечувало навчальний процес, але тематична структура цього книжкового масиву ніяк не задовольняла прагнення читати. Наприклад, у ЦППШ села Ш. (Шура-Копіївська?) Брацлавського повіту «для читання були тільки буквар, „Священна історія“, 5 нотних обіходів, Псалтир» [722, с.37].

Подільська православна єпархія з 1894 р. при ЦППШ відкривала бібліотеки для позашкільного читання учнів, розраховані й на їхніх батьків, щоб запобігти вторинній неписьменності, коли дорослі втрачали набуті у дитинстві навички письма та читання. Там були переважно Біблія, життя святих, мандрівки святими місцями, повчання, моральні читання. Згодом з'явилися й книги з сільського господарства, ремесла, природознавства, історії, географії, художня література. На 1898 р. у позашкільних фондах ЦППШ містилося 46 199 прим. (тобто на 1 школу – 31,8), а саме: 32 429 – релігійно-морального характеру, 4 509 – історичного, 538 – з географії, 341 – з медицини та гігієни, 601 – із сільського господарства, 135 – щодо

будівництва та «інших виробництв», 6 879 – белетристика, 777 – різні брошури [722, с.48-49]. Обмаль видань, вузький ангажований репертуар, швидка зношуваність дешевих народних друків, брак коштів на поповнення призводили до того, що, як правило, читачі швидко прочитували всю наявну літературу і переставали відвідувати книгозбірню.

Мережу безкоштовних народних бібліотек для читачів із соціальних низів, як уже йшлося, у 1897 р. першими почали будувати повітові комітети Піклування про народну тверезість, згодом до них приєдналося Київське товариство письменності, з 1911 р. – повітові земства. Усього завдяки їх зусиллям діяло щонайменше 305 народних бібліотек. Наскільки вони охоплювали селянське населення губернії?

Найактивнішим бібліотечним будівничим, як було вказано, виявив себе вінницький комітет Піклування про народну тверезість, якому вдалося до 1905 р. відкрити 60 бібліотек, що обслуговували понад 10,5 тис. читачів [65, арк.3, 424], або близько 43% письменних селян повіту, а це майже 6% його селянського населення [230, с.64]. (Пораховано за показниками письменності у сільській місцевості губернії згідно з переписом 1897 р. [230, с.1] та відомостями про загальну кількість мешканців у населених пунктах на 1903 р. [233і, с.142]). Очевидно, це були найвищі показники охоплення бібліотечним обслуговуванням в губернії серед повітів; у решти, де діяло по кілька бібліотек, – набагато гірші.

У селах, де було до 1 500 мешканців, функціонувала тільки одна школа, у приміщенні якої зазвичай і діяла народна бібліотека, тобто всі потенційні читачі мали відвідувати єдиний бібліотечний заклад. Отже, є дані про користувачів по селах у 1906 р.: Темна (Гайсинський повіт) – 99,7% письменного населення, Степанівка (Гайсинський) – 99,5%, Третельники (Проскурівський) – 97,0%, Верхня Кропивна (Гайсинський) – 79,4%, Токарівка (Літинський) – 70,6%, Шереметка (Вінницький) – 69,4%, Сарнів (Проскурівський) – 69,3%, Пашківці (Проскурівський) – 60,8%, Козинці (Вінницький) – 58,2% [560, арк.136]. До цієї групи сіл належать і Малиничі (Проскурівський повіт) – 25,4%, але ця бібліотека відпрацювала тільки 90 робочих днів, містилась у волосному правлінні, а не у школі. Назагал наочно простежується прагнення селян використовувати свої читацькі

навички. Треба зауважити, що організатором цих бібліотек виступило Київське товариство письменності, представники якого професійніше ставилися до комплектування фондів. Хоча майже 100-відсоткові показники, мабуть, суб'єктивні: бібліотекар або загітував усіх читати, або приписав цифри.

У великих селах та містечках, де діяло кілька навчальних закладів, при яких влаштовували книгозбірні, читачів набагато менше: аудиторія розсіювалася. До цього ж там мешкали євреї та поляки, що також зменшувало потенційну кількість споживачів російськомовного фонду. Порівняймо відомості про населені пункти, де понад 3 тис. осіб: Велика Кириївка (Ольгопільський повіт) – 33,7%, Чорний Острів (Проскурівський) – 32,3%, Попівці (Могилівський) – 32,1%, П'ятківка (Гайсинський) – 28,9%, Тиврів (Вінницький) – 17,6%, Новокостянтинів (Літинський) – 13,7%, Янів (Вінницький) – 8,3%.

А з якою літературою могли знайомитися селяни?

Як уже йшлося, книги бібліотекам для позашкільного читання при ЦПШ купували лише за каталогом, складеним МНО і Училищною радою при Найсвятішому Синоді [76, арк.23]. Каталог мав глибоке ретроспективне охоплення (до 1850-х років) та релігійно-моральне спрямування. Для зручності комплектаторів у Вінницькому повітовому відділенні Подільської єпархіальної училищної ради 1899 р. уклали на базі міністерського каталогу список сучасних видань: 1) книги релігійно-морального змісту – 307 назв; 2) історія церковна і світська – 78; 3) книги літературного змісту – 74 [77].

Бібліотеки комітетів Піклування про народну тверезість уже мали більш світський характер і різноманітнішу літературу. Наприклад, у с. Селищі (Вінницький повіт) структура виглядала таким чином: релігійно-повчальна література – 83 прим. (20,0%), сільськогосподарська, медична, природознавча – 43 (10,7%), історична – 31 (7,7%), географічна, правничка – 70 (17,5%), белетристика – 173 (43,2%) [61, арк.50]. Бібліотеки цієї мережі також вимушені були користуватися каталогом дозволеної літератури для народних книгозбірень.

Земські діячі пішли ще далі. Вінницька повітова земська управа 1911 р., засновуючи бібліотеки, запропонувала базовий каталог фонду з 7 відділів: релігія та

богослов'я (18 назв), белетристика (54), історія (25), географія (25), природознавство (24), медицина та гігієна (13), сільське господарство (7) [69, арк.32-35], тобто тут релігійна література становила тільки 10,8%. До белетристичного відділу ввійшли навіть твори українською мовою таких загальновідомих авторів, як І.П. Котляревський та Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Але правила 1912 р. знов підпорядкували земське комплектування міністерському каталогу.

У безкоштовних народних бібліотеках усіх мереж найбільшим відділом був белетристичний. Добре представлено твори російських письменників О.С. Пушкіна, М.В. Гоголя, М.Ю. Лермонтова, І.А. Крилова, І.С. Тургенєва, Л.М. Толстого, М.О. Некрасова, В.Г. Короленка, Д.Н. Маміна-Сибіряка, В.І. Немировича-Данченка. З іноземних селяни знали книги Г.-Х. Андерсена, Г. Бічер-Стоу, Д. Дефо, Ж. Верна, Марка Твена, Т. Майн Ріда. Помітну частину складала видання менш відомих і тепер зовсім забутих літераторів. Другим за обсягом був відділ релігійний: життя святих, оповідання зі Святого Письма та історії християнства, морально-повчальні твори. Історичні друки висвітлювали тільки історію Російської імперії – зрозуміло, з монархічних і проросійських позицій (показовою, наприклад, є назва брошури «Что дал император Николай II русскому народу») [64, арк.4]. Правова галузь була представлена брошурами з російського законодавства: пояснення як платити податки, як здійснювати вибори тощо. З природничої та медичної літератури допускалися здебільшого брошури практичного характеру, а також ті, які не заперечували існування Бога. Селяни поступово починали звертати увагу на друки з сільського господарства (рільництва, садівництва, городництва, скотарства), адже раніше вони вважали себе кращими знавцями господарювання на своїх землях.

Читати релігійну книгу вважали корисною справою. Попри впливи міста з його секуляризацією для села це залишалось невід'ємною частиною буденного існування. Думка щодо світських книжок: «Читання в них почасти забавне, але толку замало...» [653, с.745] – залишалася поширеною. Водночас сільські священики зауважували зміни у читацьких смаках «від релігійної літератури до творів легковажного змісту» (мабуть, треба враховувати публіцистичну риторичну

авторів, за уявленнями яких світська книга для селянства мала бути тільки морально-повчальною, а решта вже є легковажною).

Назагал тодішня публіцистика оцінювала читання у соціальних низах скептично. Сучасник писав 1913 р. у запалі: «Не народився, мабуть, ще масовий читач з народу, для якого книга була б нагальною потребою» [894, с.3]. Натомість селянин з-під Жванчика (Кам'янецький повіт), який письмо вивчив під час служби в армії, ще 1904 р. вважав, що «у нас в Росії неписьменному незабаром і жити буде неможливо» [842, с.707]. Він, до речі, передплачував два журнали з додатками.

Російсько-японська війна, революція 1905 р., паростки політичного та громадського життя, що проявилися у 1906 р., наблизили до селян поточну літературу, насамперед газети та агітаційні напівлегальні й нелегальні брошури, витісняючи на маргінес думку «нам за плугом ходити – не книжку читати» [842, с.708].

Читацькі інтереси селян у статистиці книговидач набувають конкретнішого вигляду. Так, у 1902–1904 рр. читачі народної бібліотеки с. Великої Жмеринки надавали перевагу белетристиці (від 57,7% (1902 р.) до 40,0% (1904 р.)), значно відставала релігійно-моральна література (15,7–15,8%), за нею – історична (11,7–13,0%, певно, на тлі загальнодержавної ювілеєманії як данина сучасності, особливо серед чоловіків), зріс інтерес до географічної та природознавчої, а от законодавчої щороку тільки 1–2 читачі одноразово брали кілька книг [63]. Так само періодику читали стабільно лише кілька осіб (*див. Додаток А. Табл. № 8*).

Усі дописувачі з бібліотек повітових комітетів Піклування про народну тверезість відзначали, що у селян найбільшою популярністю користувалися відділи белетристичної, релігійно-повчальної, а також історичної літератури [62, арк.126-192]. З художньої обирали прозу. Видань з природознавства, сільського господарства, медицини, географії майже не брали, але розділи газети «Сельский вестник», присвячені медичним питанням, читали, цікавилися мандрівками, якщо мова йшла про святі місця та монастирі [653].

Селяни, які прагнули читати більше, купували книги. За переказами торговця книгами на ярмарках Полтавщини (на Поділлі слід очікувати приблизно того ж), $\frac{3}{4}$

купували белетристику. Крім традиційних лубочних видань, була й високохудожня література у лубочному оформленні. Тут були свої бестселери: твори М.В. Гоголя, Т.Г. Шевченка, Л.М. Толстого, В.Г. Короленка, М.М. Загоскіна, О.К. Толстого. Поезії О.С. Пушкіна та М.Ю. Лермонтова купували набагато гірше. Існував попит на книги із садівництва, бджільництва, медицини, а от до агрономічних селяни ставилися скептично [557, с.138]. Будь-яка спеціальна література для вдалої реалізації мала бути дешевою і зрозумілою, тому її частіше брали у книгозбірні, отримуючи додаткові пояснення від бібліотекаря.

На початку ХХ ст. значення офенів зменшувалося, зростала роль книготорговельних закладів з їхніми ширшими асортиментними пропозиціями, можливістю удоступнити друки, дозволені цензурою, тим самим розширити коло селянського читання. На заваді були нестатки та незнання асортименту з боку покупців, брак книгарень на селі (більшість з 142 книготорговельних закладів губернії діяли у містах та кількох великих містечках [233н, с.144]). Подоляни створили 12 книжкових складів заходами повітових комітетів Піклування про народну тверезість, згодом стільки ж і з додатковими філіями – заходами земських управ. Там продавали дешеву книгу (придбану за гуртовими цінами та знижками) у місцях, зручних для селян. У 1905 р. книжковий склад Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість пропонував 262 назви видань у 4 476 прим. [65, арк.95-98] (*див. Додаток А. Табл. № 9*). Привертає увагу обмаль медичної та географічної літератури. Художня, мабуть, на складі не затримувалася, адже за кількістю назв та примірників її стільки ж, як і релігійної, а у фондах бібліотек – набагато більше. Надмір примірників природничих видань, ймовірно, свідчить, що вони були найменш затребуваними, – отже, сільськогосподарські книги, що становили основу цього розділу, не цікавили селян. Попри все книжковий склад фінансово себе виправдовував, тобто на пропоновану літературу був попит. Показово, які видання представлено значною кількістю примірників: Микола-угодник – один з найулюбленіших святих українців, тому 100 прим. його житія не дивують, а от сподівання реалізувати 179 прим. брошури «Царь Иван Грозный»

здаються марними; 16 прим. брошури «История Малороссии», безумовно, були спробою врахувати інтереси потенційних покупців.

Публічні народні читання на селі дозволені 1888 р., коли з'явилися правила про повітові відділення єпархіальних училищних рад, яким і доручили налагодити їх під керівництвом парафіяльних священиків. Подільська губернія однією з перших запровадила такі читання ще до офіційного дозволу. З 1886 р. священики с. Баранівки Летичівського і с. Кутківців Кам'янецького повітів за власної ініціативи почали їх у неділю на цвинтарі біля церкви. Читали виключно житія. У звітах священики відзначали, що потім окремі слухачі прагнули купити такі книжки [423; 876].

Після «Правил...» 1894 р. народні читання стали звичними і відбувалися вже на волосних та сільських зборах, у приміщенні школи або волосного правління. У Подільській губернії головними їх організаторами були повітові комітети Піклування про народну тверезість та земські управи. Вчителі, священики, писарі, грамотні селяни, іноді лікарі та агрономи читали вголос, провадили також профільні бесіди та поширювали відповідну літературу. Відбувалося це у святкові та недільні дні з пізньої осені до ранньої весни, коли у селян було більше вільного часу, безкоштовно, у громадських спорудах села. Витрати стосувалися лише «чарівного ліхтаря» та «туманних картинок». Це було настільки важливою складовою, що у «ПЕВ» навіть з'явилася стаття інженера О.М. Баржицького про те, як раціонально придбати «картини» та техніку для демонстрації [375]. Якщо за 1898 р. у Подільській губернії у навчальних закладах 109 населених пунктів було проведено 183 народних читань, які відвідало 9,8 тис. слухачів [239, с.5], то за 1910 р. тільки у бібліотеках комітетів Піклування – 773 для 71 тис. [275, табл.2, 3]. Але вже наступного року із припиненням фінансування Балтський, Вінницький, Гайсинський, Могилівський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський повітові комітети не влаштували жодних. Тільки Літинський комітет витратив помітну суму у 132 руб., ймовірно на «чарівні ліхтарі», бо Брацлавський на читання виділив 7, Ольгопільський – 10 [137, арк.76зв]. Різниця відчутна, адже ще у 1904 р. у

Кам'янецькому повіті 416 таких заходів відвідувало понад 55 тис. осіб [112, арк.36-37].

Зауважимо, що 1907 р. дозволено заявкову організацію народних читань. Таким чином, селянська аудиторія офіційно отримала доступ до будь-яких легальних видань. Але бібліотеки та народні читання, як і раніше, залежали від місцевих чиновників, які керувалися відомчими або місцевими законодавчими актами.

У роки Першої світової війни лідерство перебрало на себе земство, його співробітники отримували платню за кожні публічні читання. Так, в Ольгопільському повіті 1915 р. було 16 земських завідувачів народних читань, кожний з яких мав проводити 20 заходів на рік з винагородою по 1 руб. за читання [278, с. 26]. Балтська повітова земська управа 1917 р. виділяла 1 000 руб. (з огляду на інфляцію), кожне читання оцінювала у 1–1,50 руб. [245, с.33]. Тематика еволюціонувала від виключно релігійної, морально-повчальної до пов'язаної з буттям селянина. Все частіше читали санітарно-просвітницьку, історичну, географічну і високохудожню літературу, а також урядові газети, які висвітлювали поточну загальну інформацію.

На початку ХХ ст., як уже зазначалося, існувала практика безкоштовного поширення видань, щоб розповсюдити інформацію, потрібну владі або, на переконання поширювачів, селянам. Влада зробила висновки з того політичного «книжкового припливу», за виразом М.О. Рубакіна, що спостерігався у революційні 1905–1907 рр. Наприклад, у 1913 р. до 300-річного ювілею дому Романових приблизно кожний третій письменний мешканець Вінницького повіту міг отримати від земства безкоштовну брошуру проурядового спрямування [70, арк.19]. Земства, дбаючи про сільськогосподарську грамотність селян, також безкоштовно роздавали профільну літературу. Так, губернське земство щороку, навіть у воєнні часи, виділяло на друк сільськогосподарських книг до 1 000 руб. і на придбання та поширення – ще 1 200 [279, с.46-47]. Серед брошур, пропонованих місцевим селянам, були, наприклад, московські видання творів В.Е. Брунста «Путь улучшению крестьянского хозяйства», «Удобрения», «Кукуруза», В.В. Солдатова

«Как спасти хлеб от полегания», О.П. Модестова «Как получить хорошие урожаи хлебов», ольгопільські – «О правильной обработке почвы», «О травосеянии», «Какой порядок должен завести на своей земле земледелец южных уездов Подольской губернии, чтобы получать хорошие урожаи» [402], гайсинські – серія брошур Н.С. Філіппова «Беседы с крестьянами о полеводстве». Місцева єпархія в контексті русифікації краю тричі перевидавала «Подольский народный катехизис» [348], де, крім іншого, йшлося про давньоруське православне минуле Поділля. Щоб книгу зробити доступною, за її досить значний обсяг у 86 с. була встановлена вартість у 8 коп.

На тлі систематичних і різноманітних зусиль наблизити друковане слово до селян сільське начальство насторожено ставилося до читання, побоюючись появи власних думок в односельців. Навіть на сторінках «ПЕВ» є неодноразові згадки про це. Так, 1904 р. у с. Бондурівці урядник постійно розганяв тих, хто збирався в старого сільського грамотія, який передплачував урядову газету «Сельский вестник» і читав її [842, с.709].

До 1905 р. в абсолютній більшості подільські селяни читали російською мовою. Мовні обмеження призвели до того, що навіть лубочні видання українською були малодоступними. Завдяки зусиллям народних вчителів, земців, кооператорів, просвітян тощо українське друковане слово наближалось до селян, ставало звичнішим. Згадуваний вже подільський громадський діяч, польський поміщик С. Стемповський, який передплачував для селян свого маєтку газету «Світова зірниця», підкреслював, що ті часопис читали із задоволенням, але спочатку їм було складно, тому що вони вперше стикалися з «письмом рідною, українською, хлопською мовою» [493, с.311]. Інший подолянин, діяч «Просвіти» В.К. Приходько зауважував, що під час публічних читань сприйняття українського тексту було іншим [475, с.38-39].

Ми вже згадували, що селянам складно було орієнтуватися у книжковому асортименті та бібліотечному фонді, тому вони часто покладалися на поради знайомих, з ними ж обмінювалися книгами, газетами і журналами. Вони зверталися по допомогу до народних вчителів, священників, земських діячів, кооператорів тощо,

тобто тих людей, які найчастіше контактували з селянами. Ними могли бути й навіть поміщики. Польські поміщики Подгорські, поширюючи серед селян газету «Світова зірниця», зіткнулися з тим, що селяни прагнули обговорити з ними те, що прочитали у часописі [966, s.46].

Якщо купували книги, то, як правило, товсті й найдешевші, звертаючи увагу на яскраві картинки на обкладинці та зрозумілі назви.

Щодо гендерних і вікових характеристик читачів-селян на Поділлі існують цікаві спостереження сучасників. Старше покоління надавало перевагу релігійній літературі, молодь – розважальній. Жінок-читачок було помітно менше, ніж чоловіків. Втім, поміж дівчат вже спостерігалось більш активне ставлення до книги [760, с.479-486]. На початку ХХ ст. читачами стали дорослі чоловіки, які багато контактували з містом, ходили туди на заробітки, звертались до науково-популярної та практично корисної літератури.

На початку ХХ ст. споживання та соціальний престиж друкованого слова серед селян зросли. Тепер той, хто володів навичками читання, намагався їх постійно використовувати. «Укорінення» читання у селянському способі життя означало, що старі, звичні форми комунікації не задовольняли селян. Але твердження Дж. Брукса, що наприкінці ХІХ ст. у Російській імперії бути грамотним на селі стало вигідно, читання набуло масового характеру, захопило всіх [960, р.ХVІ], для подільських реалій слід скорегувати на пізніший час – ближче до 1917 р.

Так, селяни Подільської губернії усвідомили, що читати загалом варто. Чи визнавали це нагальною потребою? Враження сучасників розділилися. З одного боку, «читання книг населення вважає хоч і корисним, але не настільки серйозним, щоб не можна було б без нього обійтися; тому хоч населення у нас майже все грамотне, але значної прихильності до читання книг не має» [889, с.94-95]. З іншого боку, «якщо б наші мужики книжки читали, то вони б багато чого б навчилися» [842, с.708]. Є й така оцінка: «Селянин, особливо в останній час, страшно виріс, всім цікавиться – і якщо він купив гарну книгу, то наступного разу йде за іншою. І, крім того, веде з собою покупців – своїх односельчан, які просять дати і їм гарну

книгу», – згадував В.К. Приходько [812, №7, с.184]. У 1910-х роках з'явилась навіть мода фотографуватися з газетою або книгою в руках.

Подільські жандарми наприкінці 1913 р. вважали, що «література, яка обслуговує місцеве селянське населення, досить убога, причому особливої відмінності між російською і малоросійською селяни не роблять, хоча все ж віддають перевагу малоросійській як більш доступній і за духом, і за мовою. Найбільшим успіхом користуються у них збірники українських пісень» [181, с.519]. Оцінив призначеність селян Правобережної України до української книги й громадський діяч Є.Х. Чикаленко: він постійно возив із собою «Кобзаря» Т.Г. Шевченка та, «їздячи в поїздах третього класу з народом, викладав цю книжку на столі в розгорнутому вигляді в надії, що знайдуться бажаючі її прочитати» – і зауважив, що правобережні селяни мало цікавилися книгою, натомість селяни з Лівобережжя просили дати її почитати [485, с.338].

Урядовими, громадськими та приватними ініціативами було створено кілька каналів доступу до книги (бібліотеки для позашкільного читання, народні бібліотеки, народні читання, книжкові склади, безкоштовне поширення літератури), що «укорінило» її у селянському середовищі та зробило читання прийнятним заняттям.

Саме завдяки «народній бібліотеці» книга на початку ХХ ст. міцно прописалася у селі, стала постійним елементом побуту, адже книжкової торгівлі на селі майже не було, та й селяни неспроможні були систематично купувати книги. Частину бібліотечних фондів складали релігійна література, розрізнені науково-популярні та виробничі видання, але основний масив – художні твори російських і зарубіжних класиків, що вже наприкінці ХІХ ст. стали доступні широкій селянській масі. Зростав також інтерес до пізнавальних книг, першою чергою географічних та історичних. На початку ХХ ст. користувачів народних бібліотек все більше цікавили науково-популярні друки. Але вузька тематика фондів народних бібліотек давала мінімальну можливість отримати корисні знання для самореалізації, конкретно поліпшити умови життя. Архівні документи та спогади фіксують увагу селян до політичної літератури. Зміни у структурі читання свідчить про певні модернізаційні

кроки в селянському середовищі на регіональному рівні. Допоки традиційний уклад залишався незмінним, не змінювалося й коло читання. З поширенням нових моделей життя, запозичених з міського середовища, зростало значення світської книги.

На тлі боротьби різних цих соціальних сил як політичних (ідеологічних), так й національних, за те, щоб визначати зміст читання селян, певною мірою зумовила поширення його кола.

4.2. Етноконфесійна характеристика книжності регіону

Тривалий час на Поділлі співіснували, практично не перетинаючись, різні канони книжкової культури, підґрунтям яких був етноконфесійний чинник: російські православна та старообрядницька, українська православна, польські католицька та протестантська, чеська протестантська, німецькі протестантська та католицька, єврейські ортодоксальна та хасидська.

Російську православну книжкову культуру активно просувала імперська влада за допомогою цензурного законодавства, освітніх закладів та за підтримки частини освічених верств. Демократична частина російського суспільства шукала іншого розуміння російської національної ідентичності, нового розуміння російськості. На думку японського дослідника Х. Каїдзави [652, с.208], який творчо розвинув ідеї американського русиста Дж. Брукса [960, р.317-318], освічена еліта прагнула зробити літературу підґрунтям російської національної ідентичності [652, с.210-212]. «Поняття нації, хоча воно наполегливо підтримувалося в Росії кінця ХІХ століття, в уявленні багатьох освічених людей <...> асоціювалося з відсталим політичним режимом, що протистояв їхнім ідеалам. Вірність цареві, ідентифікація з православною церквою, традиційні емблеми російської національності для багатьох європеїзованих росіян впродовж ХІХ ст. стали неприйнятними як основа громадянськості. Для цих людей національна ідентичність стала другорядною порівняно з культурною ідентичністю <...>», і «таких людей <...> приваблювала російська література як джерело національної гордості» [960, р.317-318]. Як

зауважив А.І. Рейтблат, ті, хто відчував кризу традиційного релігійного світогляду, намагалися знайти йому заміну – наприклад, художню літературу [820, с.110].

Упродовж досліджуваного періоду російська книжкова культура зайняла пануючу позицію в усіх верствах та етнічних спільнотах населення. Їй намагалися протистояти ті подоляни, які переймалися збереженням етнічної та формуванням національної ідентичності. Вони, як правило, мали досить високий освітній ценз, тривалу культурну традицію, для якої читання було повсякденною практикою, не пов'язаною з виконанням службових обов'язків.

У модернізації бездержавного українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. чимале значення мав об'єднавчий культурний чинник, зокрема книжкова культура. За Всеросійським переписом 1897 р. українську мову рідною визнавало 80,9% населення Подільської губернії [230, с.98], яке мало б бути знайомим з українським каноном книжкової культури.

Для місцевої української спільноти існувала особлива ситуація, яку мовознавець О.О. Остапчук описала таким чином: «В умовах нерозвиненості власної літературної мови та фрагментарності літературного процесу дана територія включається в культурний простір інших етносів. Зауважимо, що, незважаючи на зміну державних кордонів і формальну приналежність Правобережжя до Російської імперії, всю першу половину XIX в. воно залишається частиною польського культурного та літературного простору. <...> Розбіжність культурного та політичного кордонів зумовили, в свою чергу, більш пізнє включення Правобережжя до загальноросійського культурного дискурсу і загальну сповільненість культурного процесу» [784, с.92]. Ще у середини XIX ст. на Поділлі польська мова була настільки поширеною, що у місцевій пресі відзначалося: «Соромно й прикро визнати, що в усіх трьох губерніях Західного краю ані в повітових, ані в губернських містах неможливо придбати російську книгу» [834].

У середині XIX ст. українська книжкова культура на Поділлі розвивалася природним шляхом. На тлі зростання інтересу до народної культури ширилися

аматорські етнографічні студії, укладали програми спеціальних досліджень [433; 434].

Осередком української світської культури стала Немирівська чоловіча гімназія у другій половині 1850-х років. Влітку 1855 р. сюди прибув викладач географії О.В. Маркович з дружиною Марією. Вони з учителями П.Г. Барцевським, І.П. Дорошенком, А.Г. Теодоровичем вели спільне господарство, читали українські книги, передплачували журнали, збирали та співали народні пісні, записували примовки, готували вистави. Тут зародилася майбутня збірка Марка Вовчка «Народні оповідання» (1857) [654].

В освіченому середовищі губернії українськістю були просякнуті насамперед священики. Вони боролися за укріплення православ'я в краї й не уникали контактів з паствою українською мовою. У Подільській духовній семінарії склалися культурно-освітні народознавчі настрої, які надихали її випускників на подальші творчі дії. Зокрема, у 1852 р. С.В. Руданський упорядкував двотомне зібрання українських пісень Поділля, а в 1861–1862 рр. – збірник «Копа пісень» і ґрунтовний етнографічний нарис «Подольское весілля». К.В. Шейковський видав україномовну працю «Быт подолян» (К., 1860), а А.П. Свидницький надрукував «Великдень у подолян» у журналі «Основа» (СПб., 1861).

У той самий час подолянин А.Г. Коціпінський видрукував кілька випусків збірника «Пісьні, думкі и шумкі руського народу на Подоллі, Україні і Малороссіі» (1861–1862), в яких, крім Києва, місцем друку було позначено Кам'янець-Подільський. Авторську передмову переклав українською С.С. Гулак-Артемівський. Україномовний текст пісень наведено кириличним та латинським шрифтами, що давало можливість читати його і за межами країни. У 1863 р. побачила світ перша подільська україномовна книга В. Боньчака «Чутка, хто перший став гнаты горилку» (Балта, 1863).

Назагал складається враження, що Валуєвський циркуляр 1863 р. спочатку мало позначився на подільському українстві. Таємний циркуляр застосовували переважно у книговидавничій справі, з ним були обізнані насамперед цензори. При цьому у місцевих газетах є оголошення про те, що у кам'янецького чиновника

В.Д. Кошубського можна придбати книгу К.В. Шейковського «Опыт южно-русского словаря» (т. 1, К., 1861) за 1 руб. 50 коп. [418]. Коли 1865 р. інспектор, який оглядав ЦПШ в Ушицькому повіті, виявив школу у будинку місцевого поміщика, що діяла без дозволу і використовувала україномовні навчальні посібники, запропонував її закрити, – про вилучення видань або переслідування їхнього власника не було жодного слова [775]. Вийшла друком збірка «Этнографические сведения о Подольской губернии. Вып. 1. Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде» (Кам'янець-Поділ., 1869). Її уклав Н.О. Данильченко, член губернського статистичного комітету. Видання мало гриф цієї офіційної установи, містило додаток із тематичними зразками усної народної творчості українською мовою.

Однак переслідування української книги вже почалось. У 1864 р. після обшуку книгарні А.Г. Коціпінського у Києві поліція вилучила вищезгаданий збірник та заборонила подальший його продаж. Такі ж обшук і заборона спіткали і Й. Чучковського, зятя Коціпінського, який опікувався відділенням магазину у Кам'янці-Подільському [937]. Імовірно, це було спрямовано проти давніх польських симпатиків, до яких належав А.Г. Коціпінський, покараний за «протиурядові дії» ще у 1850-х роках. До того ж йому закинули друк українського тексту латинськими літерами у польській транскрипції, що було заборонено цензурою ще у 1859 р. [737, с.325].

Ширше переслідування української книги пов'язане з Емським указом 1876 р. Того ж року з бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, наприклад, вилучили «Енеїду» І.П. Котляревського та «Народні південно-руські казки» І.Я. Рудченка [156, арк.94, 115]. Влітку 1883 р. в Немирівській чоловічій гімназії інспектор О.С. Гербко вилучив поеми Т.Г. Шевченка – в учня 6-го класу Волянського «Наймичку», а в учня 5-го класу Тарнавського «Катерину» [832, с.91]. Під час обшуку у писаря Юринецького волосного правління В.М. Бондарчука жандарми знайшли Шевченкові «Поезії» (Львів, 1876), поеми «Гайдамаки» і «Тарасова ніч», а також зошит із забороненими царською цензурою творами Кобзаря («Холодний яр», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Я не нездужаю,

нівроку...» та ін.). Обшук у мурафських учнів вчителя С. Топчаєвського виявив 15 книг українською мовою у Козяра, 23 – у Гержули, в тому числі твори Т.Г. Шевченка («Перебендя», «Тополя», «Тарасова ніч») і Марка Вовчка («Сестра», «Ледащиця», «Викуп») [832, с.92-93].

Після запровадження обмежень україномовного друку тільки у 1881 р. у губернії вийшла книга українською. Її автор, 15-річний учень місцевої гімназії, майбутній громадський діяч М.П. Левицький, заховавшись за псевдонімом «Граф Біберштейн», видав історичну поему «Граф Мотыка». Здавалось би, вона мала стати подією, але через низький літературний та мовний рівень отримала негативну рецензію на сторінках «Киевской старины» [378].

Не можна стверджувати, що подоляни під урядовим тиском відмовилися від українського читання. Наприклад, журнал «Киевская старина» (1882–1906) Кам'янецька публічна бібліотека [339] і бібліотека Немирівської чоловічої гімназії передплачували всі 24 роки, бібліотека Вінницького реального училища – у 1889–1905 рр. [496]. Твори красного письменства українською мовою офіційно могли бути у публічних бібліотеках, але відчутне обережне ставлення до них. За каталогом Кам'янецької публічної бібліотеки 1885 р. її фонд містив видання українською мовою Марка Вовчка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, а вже каталог 1905 р. жодного не фіксував [339]. У 1885 р. були російськомовні книги з історії та культури українських теренів В.Б. Антоновича, М.Ф. Владимирського-Буданова, В.С. Іконнікова, М.І. Костомарова, П.О. Куліша, Д.Л. Мордовцева, а також літописи С. Величка, Г. Грабянки, місцеві публікації з історії краю. У 1905 р. додалися праці М.С. Грушевського, П.Г. Житецького, О.О. Потебні, Д.І. Яворницького тощо.

Яскравою ілюстрацією амбівалентного ставлення до української книги можна вважати бібліотечну обробку «Вергилиевой Енеиды» І.П. Котляревського – відбитку з «Киевской старины» (1898) – у Вінницькому реальному училищі. Книга отримала фірмову палітурку, на верхній кришці біля корінця відтиснено прізвище автора, назву твору та аббревіатури «ВРУ», на корінці є фірмовий ярлик хронологічного каталогу, але відсутня назва книги, на титульному аркуші нема печатки училища,

тільки на лівій стороні форзацу є цілком безпечний відбиток фірмового штампа інвентарного номера [496]. Тобто зроблено так, щоб це видання не спадало на очі, а якщо хтось сторонній візьме його до рук – щоб не зрозумів, з якої воно бібліотеки.

Особливості українських теренів у тодішньому подільському суспільстві визнавали, але під впливом асиміляційної політики уряду визначали як локальний варіант російських. Так, «Справочная книжка русского правописания применительно к говору Юго-Западного края» (Кам'янець-Поділ., 1879), укладена кам'янецьким вчителем гімназії Г.П. Бахталовським за працями Г.П. Павського, Ф.І. Буслаєва та Я.К. Грота, у додатку наводить типові українські вирази – на думку автора, помилкові щодо російської мови, які він вважав уже тільки ознаками «говірки».

Навіть у родині Коцюбинських, давнього українського роду, панувала російська атмосфера, говорили виключно російською мовою. Власне, майбутній класик української прози М.М. Коцюбинський познайомився з рідномовною книгою тільки у 13 років, діставши кілька випусків журналу «Основа» й оповідання Марка Вовчка, а згодом «Кобзар» Т.Г. Шевченка [471, с.216-217]. Невипадково 1890 р. він писав для галицької газети «Правда» у кореспонденції «Життя українців по малих містах»: «В українській сім'ї почуєш ще рідну пісню, між нотами в салоні знайдеш і „Збірник пісень“ М. Лисенка; побачиш скрізь вишивані рушники та сорочки, але не шукай української книжки (звичайно, виключаючи українські родини з почуттям своєї національної відрубності)» [471, с.216-217]. І далі: «<...> навіть люди освічені <...> нічого ніколи не знають... Окрім Шевченкового „Кобзаря“, майже ніхто нічого не читав і не йме віри, щоб тою „мужицькою“ мовою було можна виявити якісь вищі, кращі думки, щоб вона була здатна до літератури, до наукового викладу. Ніхто не чув навіть про таких мистців нашої мови й письменства, як Квітка, Стороженко, Федькович, Марко Вовчок, Куліш, Левицький, Мирний» [471, с.167]. Узагальнила цю ситуацію у своїх спогадах С.Ф. Русова фразою: «Вінниця взагалі не мала характеру українського культурного центру» [479, с.154], – що було типово й для інших міст та містечок губернії.

Водночас той самий М.М. Коцюбинський у листі до С.О. Єфремова 1902 р. стверджував, що, ще живучи на Поділлі (тобто до 1898 р.), багато читав української літератури [471, с.219]. Збирали українську книгу подоляни, причому не тільки українці (Ю.Й. Сіцинський, В.В. Боржковський, М.І. Білинський та ін.), а й поляки (Ч. Нейман, Й. Волошиновський, С. Стемповський та ін.). Під впливом українського читання 14-річний учень Вінницького реального училища О. Кривицький, син вчителя російської мови, надіслав Б.Д. Грінченкові свої матеріали до словника української мови [584, т.1, с.8] – і потім з приязню згадував, як отримав у подарунок книги «Харитя» М.М. Коцюбинського, «Веселый оповидач» самого Грінченка, «Энеида Котляревского, древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.» П.Г. Житецького [10].

За спогадами О.Г. Лотоцького, «українські книжки в час моєї ранньої молодості були великим раритетом на провінції, а на селі особливо» [473, с.18]. Хоча, коли 1881 р. його батька перевели священником до с. Білоусівки під Тульчин, серед сусідів він знайшов кілька книгозбірень з україномовними книгами. У місцевого волосного писаря Громовецького була «добра бібліотека – дивом як на ті часи – переважно з українських книжок» [473, с.18]. У Війтівці в родині Карповичів він дістав «Бабу Параску» І.С. Нечуя-Левицького, водевіль «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» Д. Дмитренка [у мемуариста автором вказаний А.І. Велісовський – *Т. К.*]. Він згадував, що у священницьких родинх Поділля вистачало «етнографічного блягузкання», найтипівішим зразком якої вважав популярні оповідання П.І. Раєвського, неодноразово перевидані під назвою «Сцены и рассказы из малорусского народного быта». Водночас у сусіда – лісника німця Курца – було серед інших українських книг двотомне празьке видання «Кобзаря», яке вразило його поліграфічним виконанням та змістом. Показово, що Курц ввіз з-за кордону обидва томи, з яких перший хоч і призначався до поширення в країні, але після 1876 р. був заборонений, а другий містив тексти, заборонені царською цензурою. Час від часу Лотоцький бачив і львівські часописи «Зоря», «Дзвін», «Життя і слово» – зазвичай їх привозили студенти університетів, коли приїжджали на канікули до батьків [473, с.18-19].

Назагал уявлення про українську книгу тоді формувала вищезгадана «етнографічна» та лубочна література. Як згадував В.В. Дорошенко, у таємних учнівських бібліотеках Правобережної України до революції 1905-1907 рр. українська книга майже не зустрічалася. Якщо й знаходилася, то це були або старі видання 1860-1870-х рр., або «дешеві видання для народу», які вдавалося час від часу друкувати Петербурзькому комітету грамотності [613]. Час від часу потрапляли видання, друковані на Галичині.

Невипадково, коли В.К. Приходько під час навчання у Подільській духовній семінарії (1899–1905) побачив в одного з учнів книгу А.П. Свидницького «Люборацькі», то був збентежений навіть її мистецьким оформленням, бо раніш тримав в руках тільки «Кобзаря» та співаники. За його спогадами, наступним відкриттям для нього стала поетична антологія «Вік» (т.1, К., 1901). «Розкішна ілюстрована обгортка, чудовий папір, що кілька сторінок портрет українського поета і його поезії», – так відкривалася для хлопця українська поезія зі сторічною історією [475, с.41-42].

Вже йшлося про те, як саме у Подільській духовній семінарії визрівало свідоме культурне та духовне середовище. Попри загальноросійське православне виховання чимало семінаристів прагнули зберегти українськість. З 1902 р. завдяки В.М. Чехівському, згодом С.М. Іваницькому тут діяв український гурток з нелегальною учнівською бібліотекою української літератури, що містила «поезії, прозу, науково-популярні, галицькі», згодом навіть громадсько-політичні видання [475, с.42]. Його учасники мали також можливість придбати дешеві народні видання, які поширювали, коли роз'їжджалися по селах, де влаштовували прилюдні читання українською мовою [475, с.74-79].

Користуючись новими цензурними правилами, подільські політичні організації зверталися до народу за допомогою брошур – наприклад, «Що то у нас робиться та й що з того може вийти» (Могилів-Поділ., 1905), «Що то було сказано у царських маніфестах від 6 августва і 17 октябрия сего року» (Вінниця, 1905), – що друкувалися 10-тисячними накладками. Ця свобода проіснувала короткий час, але політична література викликала значний інтерес, сприяла обговоренню життєвих

проблем, тому поглибила звичність українського друкованого слова у місцевому середовищі.

Відкрита боротьба за українську мову на Поділлі почалася з видавничої справи. Під тиском української громадськості та суспільної думки Найсвятіший Синод заопікувався над виданням Святого Письма українською. Його підготовку було доручено преосвященному Парфенію, архієпископу Подільському і Брацлавському. Першим мало вийти Євангеліє. Основою став переклад П.С. Морачевського. 1905 р. у Кам'янці-Подільському створено комісію, до якої увійшли протоієреї Ю.Й. Сіцинський і К.Т. Стиранкевич, магістри богослов'я О.З. Неселовський, С.М. Іваницький, а також М.П. Савкевич і М.І. Бичківський [836; 475, с.133]. В особливо складних випадках зверталися за консультаціями до київських вчених П.Г. Житецького та О.І. Левицького, петербурзького – М.І. Сагарди. Крім того, при Академії наук співдіяла комісія на чолі з академіком О.О. Шахматовим. Результатом спільної праці був друк Четвероєвангелія окремими випусками в Московській синодальній типографії (1906–1911). Цією ж комісією підготовлено так зване Великодне Євангеліє, тобто перші 17 віршів першої глави Євангелія від Іоанна, які за багатовіковою традицією читали на початку Великодня. Книга була надрукована у тій самій типографії 1907 р.

Поява Святого Письма українською мовою легітимізувало українське слово в очах масової читацької аудиторії регіону. Послаблення щодо українського книгодрукування далися взнаки: за нашими відомостями, до Першої світової війни у губернії видано 46 книг українською. Вони призначалися насамперед масовому читачу. Так, Гайсинська повітова земська управа поширювала серед селян власне україномовне видання «Перехід на хуторі» (Гайсин, 1906). Як уже згадувалося, збірка оповідань Г.С. Петрова «На Божій дорозі» (Кам'янець-Поділ., 1907) мала наклад у 5 тис. прим., «Дріжджі» Й.А. Волошиновського (Кам'янець-Поділ., 1911) – 4 тис., коштували вони 10 та 30 коп. відповідно. У 1911–1912 рр. подільське видавництво «Дністер» оприлюднило 23 брошури (по 4 с.) тиражем 2–5 тис. кожна, вартістю в 1 коп.: «Що таке кооперація», «Кооперація – дорога до кращого життя», «Що таке товариська крамниця і нащо вона?», «Сільськогосподарські кружки»,

«Товариські банки», «Товариство для продажу буряків», «Що таке потребительне товариство» тощо [348]. Як додаток до єпархіального журналу «Православная Подолия» М.І. Яворовський, педагог по духовному відомству, друкував звернення до парафіян українською мовою – «Беседи пастыря с народом (на местном языке)» [410-412].

Для систематичної культурно-освітньої праці на українській ниві подоляни організували «Просвіту», яку зареєстрували у 1906 р. Серед різних форм її діяльності, можливо, найрезультативнішою була книжкова. Тільки за перший рік вона реалізувала 21 тис. прим. видань. Просвіт'яни влаштовували літні гулянки, де пропонували українські друки, чому дуже дивувалася публіка, яка вперше бачила якісь українські твори, написані не Т.Г. Шевченком [475, с.128-129]. Товариство утримувало бібліотеку й бібліотекаря, книгарню та рундук з книжками на базарі. Все це коштувало йому 2 тис. руб. на рік [476, с.78]. У бібліотеці було тільки декілька десятків читачів, але вона мала престиж офіційної, хоча замість неї можна було б влаштувати 120-рублевих сільських бібліотек [476, с.78]. На базарі «Просвіта» конкурувала з торговцями лубочною літературою [475, с.139-141]. Офені не цікавилися дешевою народною книгою, на обкладинці якої позначалася її вартість: вони могли тут отримати тільки видавничу знижку до 30%, а зазвичай продавали товар удвічі-тричі дорожчим (так, «Катерину» Т.Г. Шевченка, придбану за 4 коп., пропонували за 15, а продавали за 10, що покупцеві здавалося дуже вигідним [812, №7, с.177-185]). Вдало торгувала подільська «Просвіта» Євангелієм українською мовою: 1907 р. 20-тисячний тираж Великоднього реалізувала впродовж місяця, а 1911 р. виписала значну кількість примірників Четвероєвангелія із синодальної друкарні і через книгарню активно продала [475, с.159]. Україномовну книгу надавали й на комісію, в кредит. Деякі видання – наприклад, «На громадській роботі», Б.Д. Грінченка «Народні вчителі і вкраїнська школа» (К., 1906) та «Якої нам треба школи» (К., 1906) – розповсюджували безкоштовно.

Подільські просвіт'яни заснували мережу сільських бібліотек-читалень. На початку кожна з них отримувала літературу вартістю 25–30 руб. та передплату для читальні кількох газет та журналів. Книжки загальною вартістю до 10 руб.

надсилали їй окремим особам на їхнє прохання. Щоб прискорити справу, губерньська «Просвіта» на ім'я одного з ініціаторів вислала невеличку бібліотечку коштом 3–5 руб. – ці книги бажаючі могли читати в себе вдома. Згодом вже діяло чимало таких напівлегальних бібліотек [475, с.128-129, 139]. Про їхню популярність свідчили дописи газети «Рада», де вказувалося, що далеко не всі замовлення з провінції могли виконати губерньські просвітяни, бо не вистачало літератури [391]. У с. Вищому Ольчедаєві просвітянська бібліотека за місяць видала 354 книги, її регулярно відвідували й неписьменні селяни різного віку, щоб послухати книгу чи газету [396]. Подільська «Просвіта» відкрила 24 бібліотеки-читальні [615, с.23-24]. Складно назвати їх потужними, адже, наприклад, одна з найуспішніших у с. Печері Брацлавського повіту мала фонд у 204 книги, але, безумовно, вони утверджували окремішність українського етносу та своєрідність його культури.

Праця «Просвіти» могла би бути набагато ефективнішою, якби не непримиренна ворожнеча між її радикалами та консерваторами. Праве крило було проти розповсюдження серед українців демократичної літератури (наприклад, брошур «Земельна справа в Новій Зеландії», «Про автономію України»), а ліве – проти спроб просвітянського духовенства налагодити видавництво релігійної літератури українською мовою [718, с.518-519]. Складності додавало те, що для продажу ніхто, крім «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг» (СПб.), не давав своєї продукції на комісію, тому книжковій торгівлі постійно потрібні були кошти, асортимент залишався дуже обмеженим [397]. Крім того, інспектор народних шкіл заборонив просвітянам народні читання українською, хоча статут товариства передбачав це [391].

На Поділлі доволі часто членами «Просвіт» були кооператори. Саме вони доклали багато зусиль, щоб удоступнити українську книгу місцевому населенню. Кооперативний рух виник після появи нормального (зразкового) статуту споживчого товариства» у 1897 р., досить швидко досяг помітних успіхів, особливо щодо споживчих товариств. Напередодні Першої світової війни у губернії діяло 1 670 кооперативних товариств [803, с.386].

Помітною подією стало заснування у 1906 р. на кооперативних засадах щотижневої газети «Світова зірниця» під керівництвом Й. Волошиновського. Це перший на Поділлі україномовний часопис. У центрі його уваги були насамперед господарські інтереси селян (хутірське господарство, садівництво, бджільництво) і кооперація. Мета – поширювати поняття порядку, поваги до закону, вміння господарювати, дух колективізму, потребу писемності. Активно висвітлювалося українське питання, зокрема вивчення української мови та піднесення її статусу, українське культурне життя. На сторінках газети читачі могли познайомитися з творами Т.Г. Шевченка, С.В. Руданського, Л.І. Глібова, Б.Д. Грінченка, О.Я. Кониського, П.А. Грабовського, В.С. Стефаніка, І.Я. Франка, Панаса Мирного, П.С. Карманського та інших письменників. Рубрики «Чутки з світа», «З газет та журналів», «Вісти з Думи» містили передруки з інших часописів і знайомили з подіями у світі. Газета використовувала ярижку, що, до речі, обурювало українську громадськість. Б.Д. Грінченко неодноразово звертався до редактора, схиляючи його перейти на український правопис, що той згодом і зробив. Друк був великим кеглем, як у букварі, що також допомагало читанню. Статті вживали зрозумілу для селян мову. За оцінками В.К. Приходька, «це був зразок, як треба писати для людей у селі, що до цього часу зовсім не читали жодних часописів і взагалі на 80% були неграмотними» [475, с.148]. Крім того, книгарня при редакції пропонувала книги Т.Г. Шевченка, І.К. Карпенка-Карого, В.К. Винниченка, Б.Д. Грінченка, М.С. Грушевського, В.М. Доманицького та інших українських авторів. У 1906 р. як безкоштовний додаток передплатники отримали книжку В.М. Доманицького «Товариські крамниці» (К., 1906). Проте передплатників навіть у 1909 р. було тільки 296: селян – 55, вчителів і духовенства – 18, споживчих і кредитних товариств та інтелігенції – 223 [382].

На Першому з'їзді представників подільських товариських крамниць (Жмеринка, 1909) ухвалено в них продавати українські книжки, які із 10% знижкою надаватиме подільська «Просвіта» [254, с.34-35]. З того часу серед краму були й книги. Організатори кооперативного руху, особливо інструктори, вважали це своїм обов'язком. Перед Новим роком особливо популярні були відривні календарі,

наприклад видавництва «Час» із художньою «спинкою», який подобався сільській та шкільній молоді.

На Другому з'їзді споживчих товариств губернії (1911) рекомендовано їм облаштувати читальні та бібліотеки за рахунок чистого прибутку [395].

Також 1911 р. на кооперативних засадах з'явилося згадуване вже перше подільське видавництво «Дністер», засновником якого став просвітянський бібліотекар і книгар В.А. Сочинський. Видавництво спеціалізувалося на українській книзі. Його основна діяльність розгорнулася вже у 1917–1920 рр. [476, с.78].

Отже, у 1906–1914 рр. через книжкову культуру відбувалося на Поділлі національне освідомлення українців. Певним чином цьому посприяла й низка урядових рішень 1906–1907 рр., що дозволили комплектувати публічні та народні бібліотеки книгами не лише російською, а й національними мовами. Цим, наприклад, зуміла скористатися Вінницька повітова земська управа, яка на початку 1912 р. замовила для бібліотек твори Єфімова «По Україні» [у жодному бібліографічному покажчику української книги не виявлено – *Т. К.*], І.П. Котляревського «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» [69, арк.32-35].

Правда, місцева адміністрація та поліція дивились на українську книжку та газету підозріло, але не могли формально присіпуватися, бо все то було легальне, не заборонене [476, с.131]. Але з 1912 р. у комплектування народних бібліотек та бібліотек навчальних закладів повернули дозвільний каталог МНО і почали вилучати українську книгу (у Ладжині, наприклад, вилучали навіть Євангеліє українською мовою [443]), а Найсвятіший Синод скасував дозвіл вживати українську мову у ЦПШ, наданий у 1907 р. У 1914 р. попечитель Київського навчального округу О.М. Деревницький циркуляром заборонив поширювати твори Т.Г. Шевченка серед учнів як такі, «що не мають ні виховного, ні наукового значення» [24, арк.17]. Це налякало навіть самовідданих трудівників на культурній ниві українства. Один з петербурзьких студентів відправив того року у Подільську губернію сотню дешевих народних видань, але отримав від вчителя таку відповідь: «Маю за честь повідомити Вас, що книжки «Життя Шевченка» та «Кобзарик» мною одержані, але, на жаль, не можуть бути дані учням з огляду на циркуляр, яким

ставиться в обов'язок завідуючого школою перешкоджати розповсюдженню ювілейної української літератури поміж учнями. Завідуючий Шуровецькою двохкласною школою 3-го району Подільської губ., Брацлавського повіту» [474, с.199].

Втім, україномовна книга вже увійшла у побут подолян. У 1910-х роках вона серед учнів стала звичною. І.Є. Глущенко, майбутній академік ВАСГНІЛ, згадував: «З українською літературою мене познайомив вчитель малювання Григорій Степанович Єдиний, у якого вперше побачив львівські видання „Просвіти“: Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Панька Куліша, Леоніда Глібова, Степана Руданського» [175, арк.4-6, 8]. І. Юрченко, майбутній громадський та військовий діяч, завдяки сільському вчителю П. Лисоволику, отримав у 3-му твори Т.Г. Шевченка, М.С. Грушевського, І.І. Огієнка, Г.Ф. Шерстюка [176, арк.79]. За спогадами літературознавця Г.О. Костюка, який вчився у ЦПШ с. Боришківців, весною 1914 р. вчитель Г. Тустановський напівлегально поширював серед дітей збірку поезій Т.Г. Шевченка, друковану на шклографі, збираючи гроші на пам'ятник поетові [470, с.16].

Жандарми неодноразово згадували у службовому листуванні, що подільські священники, народні вчителі вдавалися до агітації українофільського спрямування [181, с.519], вели заняття з дітьми українською мовою, давали їм читати та дарували україномовні видання, поширювали серед парафіян україномовне Євангеліє по 10 коп., збирали гроші на бібліотеку [181, с.542-545]. Студенти, приїжджаючи на канікули, привозили дешеві народні книги по 1–2 коп. і роздавали їх дітлахам [474, с.198-199]. У хатах селян Брацлавського повіту можна було зустріти портрети українських письменників та їхні книги [181, с.517].

Яскравим прикладом прибічника української книги був селянин А. Дуляк з Лопатинців, який листувався з М.М. Коцюбинським у 1908–1913 рр. Він мав власну бібліотеку україномовної літератури у понад 100 книжок загальною вартістю близько 25 руб. Книги купував або особисто, або замовляв з книгарень «Киевской старини» та «Літературно-наукового вістника». У листах до М.М. Коцюбинського зважено оцінював тодішнє поширення української книги. Зокрема, скаржився, що

йому ще ніколи не вислали з книгарні «Киевской старины» всього того, що він замовляв: «Пишуть, що або нема, або змінюють другою, або нашлють дрібненьких книжечок, а я хотів би, щоб мені вислали тільки ті книжки, за які я прошу»; «В книгарні „Киевской старины“ є видання Ситіна, Губанова і других російських видань, то якби таких видань не було б в українських книгарнях, то було б краще, а то виписуєш, надієшся на гарне видання, а виходить чортзна-що» [472, с.184]. Міркував про видавничу політику українських видавництв: «Тільки, на жаль, наші українські видавництва не випускають повністю творів якого-небудь письменника, а то, дивись, одне видавництво випустило одну частину, а друге – другі, або збирай дрібнесенькі книжечки» [472, с.185]. Хвалився тим, що зумів придбати «Історію України» М.С. Грушевського (мабуть, «Ілюстрована історія України» (К., 1911)), «Національний рух історії України» С.О. Єфремова (мабуть, або «З громадського життя на Україні» (К., 1909), або «Історія українського письменства» (К., 1911)), тужив за перевиданням «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, «Історією України» М.М. Аркаса, п'єсою В.К. Винниченка «Великий молох». Завдяки знайомству з «освіченим українцем» В. Овчинниковим отримав доступ до його бібліотеки, що містила твори українських письменників В.К. Винниченка, О.Л. Плюща, О.Ю. Кобилянської, О.А. Неприцького-Грановського, Г.А. Чупринки, а також журнали «Літературно-науковий вістник», «Українська хата» тощо. Не маючи достатніх коштів, спільно із знайомими (вчителем, робітником залізничної станції, іншими селянами) у складчину час від часу передплачував журнал «Вестник знания», газети «Рада», «Село» або «Засів» [472, с.184].

Про місцеві можливості читання писав: «В селі дуже трудно діставати книжок для читання не тільки українських, а навіть російських. Хоч в нас є бібліотечка при школі, але книжечки все тільки такі, що для дітей» [472, с.181]. Книжки, надіслані йому М.М. Коцюбинським, серед яких були й твори письменника, 1908 р. А. Дуляк передав з дозволу місцевого священика до школи, звідки їх давали читати селянам [472, с.174]. Намагався поширювати книги серед селян самотійно. Відзначав, що односельці більше почали цікавитися літературою, готові спільно купувати книжки, передплачувати газети. Зауважував, що його землякам дуже подобаються

гумористичні твори С.В. Руданського, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, І.С. Нечуй-Левицького та О.П. Стороженка [472, с.185].

Попри зростання популярності української книги серед низового читача та молоді помітно, що доросле освічене середовище намагалося її уникати. М.М. Коцюбинський писав про те: «<...> Наші українці жахаються всякої української книжки як чогось небезпечного, що може стягнути на голову халепу. Деякі батьки і матері забороняють дітям читати українські книжки, щоб вони не вчитали там революційних ідей, не перейнялись хлопманством та не попустили собі російської мови...» [471, с.167]. З ним суголосний В.К. Приходько: «Українська книга на той час на Поділлі нібито не існувала. Ви могли побувати у сотні ваших знайомих, що мали розлогі полиці з різноманітною, навіть чужомовною літературою, могли зайти у міську прилюдну чи якусь іншу бібліотеку і на українську книжку зовсім не натрапити. Це було правилом. І ніхто українськими книжками, українською літературою навіть і не міг цікавитись, бо попросту явищ подібної категорії в природі так ніби не було [475, с.39]. Прикладом такого ставлення може бути батько Ю.К. Смолича: він з повагою ставився до постаті Т.Г. Шевченка, навіть брав участь у студентській демонстрації (в Москві) з нагоди двадцятип'ятиріччя від дня смерті поета, знав напам'ять його поезії, але через свій статус вчителя гімназії української літератури вдома не тримав [481, с.762]. Хиткі позиції національної книжкової культури підтверджує й те, що у 1912 р. подільських передплатників газети «Рада» було тільки 259 з понад 3 тис. [508, с.144].

За таких обставин знайомство з українською книгою молодь сприймала як акт громадянської дії, соціального протесту й прихильності до засад демократії [481, с.762]. І учні середніх навчальних закладів знаходили свої шляхи до неї – зрозуміло, позашкільні, здебільшого нелегальні. Уже під час Першої світової війни Ю.К. Смолич з творчістю Т.Г. Шевченка познайомився поза родиною – від товаришів по гімназії та полонених галичан. Він відзначав, що «слідом за Шевченком, значну частину поезії якого ми завчали напам'ять в наших нелегальних, певна річ, українських гімназичних гуртках, – слідом за нею прийшло взагалі і зацікавлення українською літературою». Літературу ту діставати було важко й

небезпечно, адже можна було вилетіти з гімназії з «вовчим квитком». До рук жмеринських гімназистів потрапляли переважно книжки й брошури, видані за кордоном, у Галичині: їх привозили потай машиністи паровозів, які у рейсах до Волочиська, розташованого на території Російської імперії, неодмінно бували в депо Підволочиська – в Австро-Угорщині. А під час війни цю літературу постачали військовополонені галичани. Завдяки їм жмеринчанам стали відомі твори І.Я. Франка, Ю. Федьковича, О.Ю. Кобилянської, Б.Д. Грінченка, І.С. Нечуй-Левицького, журнал «Літературно-науковий вістник» [481, с.558]. (Так само Г.О. Костюк згадував, що через військовополонених та учасників бойових дій на Галичині отримували українські видання, зокрема він сам познайомився таким чином з І. Франком [470, с.20].)

Отже, скількох тодішніх подолян можна вважати активними носіями української книжкової культури, здатними самотійно її формувати? Мабуть, варто погодитися з В.К. Приходьком, що напередодні Лютневої революції 1917 р. у повітових містах губернії було до 5–7 свідомих українців (у Кам'янці-Подільському та Вінниці – більше, а у Літині чи Летичеві й того не набиралося), тобто до 100 загалом. Здебільшого це народні вчителі, кооператори, дрібні службовці, переважно з повітових земств, лише в окремих випадках священики, поодинокі вчителі гімназій та лікарі [476, с.183]. Разом з тим просвітянська книгозбірня Кам'янця-Подільського, яку першого року відвідувало кілька десятків читачів, на 1917 р. мала більше 1 400 книжок і 400 користувачів [872, с.67], тобто тих, хто цікавився українською книгою, було набагато більше, ніж тих, хто належав до свідомих українців. Щодо селян, то українські книги вже сприймалися як буденна річ. Призвичаєність селян до рідномовної книги підтверджує стрімке зростання подільського україномовного книгодрукування та активне бібліотечне будівництво сільських просвітянських хат-читалень у наступні роки [660, арк.64-66].

Поляки, за даними перепису 1897 р., становили 2,3% населення губернії [230, с.98]. Вони зберігали риси замкнутої спільноти, яка посідала ключові позиції в економічному та культурному житті краю [536, с.71-73]. Їх вирізняли досить високі

показники письменних – 47,7% для чоловіків, 42,7% для жінок [230, с.IX]. Родини підтримували систему домашньої освіти, зокрема навчали польської мови, хоча це забороняла влада. Французький історик Д. Бовуа таке поширене тяжіння до освіти навіть назвав атавістичною властивістю [537, с.48-49]. Він, зокрема, цитує такі рядки зі спогадів С. Стемповського про знайомого чиншовика: «Василь був чоловік затурканий, замучений працею на землі, обтяжений дітьми. Нестатки панували в його просторій хаті, діти працювали змалку, але він тримав учителя, який мав помешкання, був нагодований і доглянутий, на додачу ще й отримував до трьох рублів місячно і фунт тютюнового листа. Цей вчитель скидався на нього самого: так само невибагливий, як Діоген, але високого духу, попри свою грубу й незугарну постать» [493, s.188-189, 209]. Освіта, отже, була пов'язана з прагненням запобігти соціальній деградації, властивим і дрібній та зубожілій шляхті.

Освіта допомагала й зберегти відчуття національної єдності. Якщо у першій половині XIX ст. національна ідентичність у сучасному розумінні була притаманна лише освіченим прошаркам польської спільноти (шляхті, духовенству, нечисленній інтелігенції та заможним міщанам), то з часом це відчуття сприйняли й нижчі верстви шляхти та міщан. Його підґрунтям стала ідеологія «органічної праці», яка закликала поляків сприяти модернізації суспільства. Ця ідеологія також допомагала громаді обґрунтувати своє існування та ідеалізувати «цивілізаторську» місію колишньої Речі Посполитої на українських землях. На власний кшталт це зафіксував один з дописувачів «ПЕВ»: «Польська пропаганда не спить, вона прагне захопити в свої руки освіту народу і працює над цією справою з енергією та натхненням, а іноді й з обурливою зухвалістю. Тисячі осіб заходяться коло цієї справи: ні праці, ні коштів вони не шкодують; щедро сиплють і грошима, і книгами – тільки учись» [834].

Родинне коло мусило заступити подільським полякам школу, повноцінне наукове і культурне життя, вільне існування друкованого слова. Сьогодні невідомо, якими були програми домашнього патріотичного виховання та навчання, які теми в ньому переважали, якими методами, за допомогою яких символів і предметів це робилося, але, безумовно, книга поруч з усною пам'яттю була провідним каналом

передачі виховної інформації. У часи, коли спільнота, втягнута в загальнодержавний культурний простір, втрачала традиційну соціальну структуру, для збереження етнічної та формування національної ідентичності на книгу покладалися додаткові надії.

У першій половині XIX ст. громада усвідомлювала, що рідна книга маркує «польськість». Невипадково Ю.-І. Крашевський, оглянувши у Тульчині бібліотеку Потоцьких, зауважив відсутність патріотизму в цій родині, адже жодної польської книги він не побачив [488, т.1, с.77]. Тоді місцеві поляки розвивали книжкову інфраструктуру у регіоні, засновуючи друкарні та книгарні, завозили польські друки з-за кордону [868]. Але поразка повстання 1863–1864 рр. посилила переслідування польської культури, зокрема й книжкової. Щоб роз'єднати поляків Правобережної України та Царства Польського, на цих теренах заборонили продавати букварі, підручники та календарі польською мовою, друкувати нею книги з місцевої історії та культури польської спільноти, ба навіть щорічні звіти комерційних підприємств [142, арк.32]. Тому у Подільській губернії значно зменшився продаж польськомовних видань, а польський друк взагалі зупинився, хоча у сусідніх Волинській та Київській ще жеврів. На Поділлі упродовж 1860–1880-х років за поширення польської нелегальної літератури було притягнуто до суду понад 110 осіб [520]. Це тільки ті, кого зловили, – зрозуміло, розповсюджувачів і читачів подібної літератури було набагато більше.

Ця ситуація змушувала подільську польську автуру звертатися до видавців з інших губерній або навіть країн: набагато простіше було друкувати твори у петербурзьких, київських, варшавських, краківських або львівських типографіях. Наприклад, за біобібліографічним довідником В.В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» (Вінниця, 2009) 42 особи, які у досліджуваній період мешкали у східній частині губернії, свій інтелектуальний потенціал у вигляді книжкової продукції реалізували поза її межами [296]. Їхні праці стосувалися різних галузей знань та мистецтва. Вони писали й польською, й російською мовами: з питань сільського господарства – В. Сведерський, С. Маковецький, Ф. Любанський, природознавства та медицини – Ф. Кетлинський, Г. Белке, А. Баранецький,

економіки – Ю. Глюзінський, Т. Бобровський, історії, етнографії та спеціальних історичних дисциплін – М. Грейм, Ю.-А. Ролле, Ч. Нейман, В. Побуг-Гурський, К. Пуласький, А. Пшездзецький (він ще й про мистецтво), релігії – К. Новіцький, П. Маньковський. Красне письменство представляли А. Пług, А. Маньковський, В. Маньковський, К. Подвисоцький тощо. Польськомовне книгодрукування в губернії відновилося лише наприкінці XIX ст. через зміну політичної ситуації у країні, і до 1917 р. надруковано понад 20 видань [348].

За оцінкою польського історика Я. Кушлейка, торгівля польських видавців на українських теренах була «убогою» [976, s.138], мала незначні обсяги, тривалий час здійснювалася тими самими книгарнями, що продавали російську книгу, а польську сприймали як іноземну, майже подібною до французької, німецької чи англійської. Головним способом поповнити асортимент книгарень став імпорт з Царства Польського, де видання проходили імперську цензуру. Найпопулярнішим постачальником була варшавська книговидавнича та книготорговельна фірма Г. Гебетнера та А. Вольфа. У 1892 р. вона контактувала виключно з книгарнею Ф. Шарагова у Кам'янці-Подільському, через двадцять років – тільки з книгарнями А. Потемковського (Вінниця), В. Вінарського (Кам'янець-Подільський), Я.В. Шварц (Проскурів). Видань з Галичини, з німецьких земель надходило набагато менше. Серед українських книготорговців найбільшу клієнтуру мала київська фірма Л. Ідзіковського. Активно обслуговували подолян одеські та житомирські книгарі.

Я. Кушлейко повідомляє, що у 1891–1920 рр. в губернії 9 книгарень продавали польську літературу: Кам'янець-Подільський мав 4, Вінниця – 2, Могилів-Подільський, Немирів, Проскурів – по 1 [976, s.85]. Розширився польський асортимент тільки з лібералізацією законодавства у 1905 р. Саме тоді відкрита «Księgarnia Podolska» В. Вінарського, що діяла до 1920 р. Дослідник звертає увагу на короткий термін існування більшості польських книгарень на теренах Правобережної України [976, s.79], на їхні обмежені фінансові можливості, що обмежували й асортимент – переважно літературою, яка мала більші шанси на реалізацію: белетристикою, дитячою, науково-популярною та довідковою.

Замовлення листами потрібних видань у видавців, книгарів або власників бібліотек поза межами регіону та пересилка поштою здорожували книгу. Слід зауважити, що польська книга загалом була дещо дорожчою за російську, що зумовлено меншими тиражами та транспортними витратами. Так, у 1907–1908 рр. навіть польські дешеві народні друки коштували в середньому 16 коп. проти 12 для російських [976, s.146]. Бібліотечні книги були також дорожчими. Так, київська бібліотека при книгарні Л. Ідзіковського, яка мала найбільший фонд польської книги на підросійських українських теренах – 48 тис. томів у 1914 р., призначала грошову заставу для клієнтів у межах 1–2,5 руб., як і подібні російські заклади, а от платню за користування одним томом – у межах 25–50 коп., тобто вище, ніж там [314]. Разом з поштовими витратами це ще більше утруднювало систематичне читання. Зрозуміло, що такий спосіб випозичення залишали насамперед для наукової книги.

Налагодити контакти з видавцями допомагали також пункти передплати на видання у книгарнях і приватних осіб. Так, з 1905 р. «Kalendarz Kijowski» поширювався через пункти оформлення передплати на «Dziennik Kijowski», зокрема у 1913–1914 рр. – у книгарні В. Вінарського (Кам'янець-Подільський), приймальні лікаря Черніховського та цукерні «Франсуа» Узнанського (Могилів-Подільський), у Д. Рубковського (Хмільник) [315].

Доволі часто знайомі кооперувалися заради придбання книг та обміну ними – як щодо творів красномовного письменства, так і наукових видань. Наприклад, навколо кам'янецького лікаря та історика-аматора Ю.-А. Ролле об'єднувалося кілька десятків осіб (не тільки поляків, а й українців та росіян), які цікавилися минувшиною подільського краю, – вони залюбки обмінювалися літературою [521, с.244-270]. Так само в разі продажу маєтків або майна кілька осіб викупали потрібні книги і також користувалися ними спільно [462].

На Поділлі поширювалася й нелегальна польська книга. Її привозили мандрівники у спеціальних відділеннях валіз чи місцеві євреї-контрабандисти. Серед видань, доправлених таким чином, були заборонені твори А. Міцкевича, З. Красінського, Ю. Словацького, Т. Падури, книги з історії та культури польського народу. Деякі з них можна було придбати у кам'янецькій книгарні В. Вінарського.

Зрозуміло, що власник дуже ризикував, могли не тільки оштрафувати його, а й закрити книгарню, тому пропонував такі видання тільки перевіреним клієнтам і зачимали гроші: «Królobójcy» В. Гонсіоровського – 10 руб., «Jeszcze Polska nie zginęła!» С. Бранського – 5, «Dzieła» А. Міцкевича поза цензурою – 2. Реалізував він і патріотичні листівки, і дитячу літературу, і книги з польської історії іноземного друку. Через цю книгарню друки (між іншим, і соціалістичні) йшли до Могилева-Подільського, Вінниці [976, s.64-66]. Назагал через Подільську губернію було налагоджено кілька каналів постачання нелегальною польською літературою соціалістичного та демократичного спрямування – головним чином з Галичини через Старий Гусятин на Кам'янець-Подільський, з Румунії через Ясси на Кам'янець-Подільський та Київ [976, s.67].

Багато уваги польська спільнота приділяла бібліотечному будівництву. До 1905 р. воно могло бути тільки нелегальним. Збереглися відомості про мандрівні (рухомі) книгозбірні в Ободівці, Вільшанці [966, s.72-74]. Кілька знайомих, згодом навіть десятки збирали гроші, спільно переплачували часописи, замовляли книги, отримане ділили на дрібні партії та передавали читати за чергою. Клієнти цікавилися насамперед новинками. Коли з черговою партією ознайомилися всі замовники, її розподіляли між бажаними відповідно до інтересів та фінансових внесків або продавали, а кошти використовували на нові надходження. Ці бібліотеки не проходили легалізацію в органах влади: хоча вони містили офіційно дозволені видання, але існували поза офіціозом, що не відповідало вимогам законодавства. Такі збірки об'єднували не тільки знайомих-сусідів-приятелів, а й колег. Наприклад, працівники цукроварень у Шаргороді та Сосновці за ініціативою М. Жукотинського збирали по 15–50 коп. з кожного, що у 1897 р. склало 12 руб. 40 коп., за які придбали книги [966, s.76]. Зрозуміло, у подібних зібраннях траплялися й окремі нелегальні друки. За такими ж принципами діяли й бібліотеки цілком нелегальних видань. Така збірка забороненої та напівзабороненої літератури накопичувалася, наприклад, у вінницькому підпільному польському гуртку ім. Ш. Конарського – з учнів старших класів реального та комерційного училищ. Всі аналогічні гуртки з учнів середніх навчальних закладів традиційно формували книжкові збірки, зокрема у Вінниці,

Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському [976, s.194-195]. Сьогодні складно уявити масштаб такого бібліотечного руху, але безумовною ознакою його звичності стала поява польських легальних книгозбірень після 1905 р. Комерційних бібліотек функціонувало тільки дві – у Кам'янці-Подільському та Гайсині [233н, с.144-145].

«Правила про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р. дали можливість реєструвати офіційно товариства освітньо-культурного напрямку – зазвичай у вигляді клубів, шкіл, гуртків як за професійною ознакою, так і за спільними уподобаннями. З'явилися Кам'янець-Подільське польське громадське зібрання, Вінницьке польське громадське зібрання «Польський клуб», «Спілка офіціалістів на Русі» (Умань та філії у регіоні) [296, с.353], «Товариство взаємодопомоги трудящих осіб» (Гнівань), римо-католицькі благодійні (Кам'янець-Подільське, Вінницьке, Могилів-Подільське, Проскурівське), культурні, артистичні та спортивні (Вінницьке, Кам'янець-Подільське) товариства. При них діяли бібліотеки літератури польською мовою. Іноді фонди були досить значними. Наприклад, у Вінницькому римо-католицькому благодійному товаристві (керівник ксьондз Я. Левінський, активна участь графа С. Грохольського та лікаря К. Топчевського) бібліотека охоплювала до 5 тис. томів. Її утримували із членських внесків і щомісячної платні за користування [567, с.262-263]. Книгозбірня «Польського дому» при Кам'янецькому римо-католицькому благодійному товаристві напередодні 1917 р. мала близько 5 тис. томів [311, t.1, s.144]. Навіть у звичайних громадських зібраннях, наприклад Вінниці та Браїлова, утворювали колекції польської літератури [496].

Польські освічені кола дбали про читання соціальних низів. Як уже згадувалось, вони намагалися забезпечувати книгами нелегальний навчальний процес у своїх маєтках [90, арк.21-22; 91, арк.26-27].

Численні обмеження для польської спільноти зумовили особливу вагу до приватної сфери. Книжкова культура поляків найяскравіше проявлялася через формування приватних книгозбірень та читання, особливо польськомовної літератури, що ставало основним способом боротьби з акультурацією. Дітей змалку привчали до рідного слова. Вони мали власні молитовнички. В заможних родинах для них укладали книжкові збірочки, що відповідали віковим вимогам, виписували

дитячі журнали [495, s.53-55, 160]. У родинних польськомовних зібраннях, крім оригінальної літератури, було багато перекладної, й не тільки творів красною письменства, а, за нашими спостереженнями, й наукової, особливо французьких і німецьких авторів. Зустрічалися переклади російських письменників, зокрема М.М. Карамзіна, М.В. Гоголя, Л.М. Толстого. Як згадує А. Залеська, читали Т.Г. Шевченка у перекладі Ю. Лободовського [ймовірно, помилка авторки, адже переклади цього автора з'явилися лише у 1930-х роках – *Т. К.*] [495, s.210].

Як правило, російськомовні видання були з фаху власника – юридичні, медичні, сільськогосподарські, технічні тощо, – адже більшість отримувала освіту російською мовою. Зверталися до цієї мови насамперед чоловіки, які постійно контактували з навколишнім середовищем. До книжкових інтересів жінок, особливо заможних шляхтянок, замкнених в досить вузькому суспільному колі – родина, маєток, сусіди-поляки, – не входила російськомовна література. У спогадах подолян є твердження, що ці жінки навіть не розуміли російської [487, s.29; 495, s.48-49]. Натомість польки з демократичних кіл, які спілкувалися з широким оточенням, уже цікавилися й російськими книжками.

Через відсутність світської освіти рідною мовою члени польської спільноти вимушено набували російськомовну, поволі засвоювали російський культурний канон та значною мірою русифікувалися у професійній сфері. Попри це інтерес до польського зберігався. Так, бібліотека та вся її система провенієнцій вінницького адвоката Б. Лещинського були російськомовні, але такі її друки, як «Описание книг и актов Литовской метрики» (СПб., 1887), «Польское ипотечное право» В. Дуткевича (СПб., 1888), свідчать, що власник зберігав-таки пам'ять про свою етнічну приналежність.

На підставі історико-книжкових фондів РіЦ ВОУНБ із 10 садибних бібліотек польської шляхти та 31 особистої бібліотеки інших представників польської спільноти можна виявити книжкові інтереси цього читацького загалу. Кожний проаналізований історико-книжковий фонд відповідав особистим інтересам власників, але об'єднувало їх особливе ставлення до історичної та юридичної літератури.

Для поляків, які втратили власну державу, бажання повернути її викликало потребу засвоїти історичні уроки. Для тих, хто належав до шляхетських родів, опис минулих великих подій важив не менше, ніж військова кар'єра, інтерес до них користувався пошаною. У другій половині XIX ст. поляки все глибше розуміли важливість історії у визначенні та зміцненні національної ідентичності. Зауважимо, що тодішня польська історична наука, спираючись на місцевих дослідників-поляків, ініціювала регіональне вивчення Правобережної України й випередила російську та українську археографію в публікації документів з минулого краю.

У приватних книгозбірнях виявлено численні колекції історичної літератури. За нашими спостереженнями, основними її напрямками були історія Польщі (46,5% історичних видань), Франції (19,5%), всесвітня історія (14,2%), історія Росії та Російської імперії (7,1%), українських земель (6,3%). Тільки поодинокі примірники розкривали минуле інших країн, регіонів або народів Європи, зокрема Англії, Німеччини, Угорщини, Литви, Іспанії, Чехії, Богемії, Сербії, Скандинавії, Лівонії, Естляндії, а також США, Японії та Африки (Північного узбережжя, Єгипту). Є також книги з археології, етнографії та спеціальних історичних дисциплін.

За хронологією друку переважали видання XIX – початку XX ст. (92,4%). За мовою найбільше було польських (51,5%) та французьких (41,7%), інші мови представлено поодинокими виданнями. Серед польськомовних чимало перекладних праць. Франкомовні видання походили здебільшого з родових книгозбірень шляхти, для якої французька була традиційною часткою освіти; у книгозбірнях інтелігенції вони поодинокі. Польська історична література представлена і кількісно більше, і змістовно ширше.

Найширше представлено твори романтичної та ліберальної шкіл. Всесвітню історію відображають переважно узагальнюючі праці німецьких істориків Ф. Шлоссера та Г. Вебера у польських перекладах, античну – монографії В. Дюрюя, Т. Моммзена, А. Тьєрі з історії Стародавньої Греції та Риму – французькою мовою.

Серед книг з історії Польщі є публікації польських просвітників Г. Коллонтая, С. Сташиця, А. Нарушевича, Ю. Немцевича. Чимало історичних хронік та збірок документів, зокрема з серій «Zródła dziejowe», «Pamiętniki z ośmnastego wieku».

Позитивізм у польській історіографії репрезентували праці В. Калинки, М. Бобжинського, С. Смольки, Т. Корзона. Серед пізніших авторів помітний Ш. Аскеназі. Поряд з фундаментальними науковими студіями доволі багато книг, створених непрофесійними істориками Л. Рогальським, Л. Ходзьком, К. Сєнкевичем, Л. Кубалою тощо. Чимало уваги приділялося причинам розпаду Речі Посполитої, історико-правовим та історико-економічним дослідженням, біографістиці та мемуаристиці. Неабиякий інтерес виявляли власники збірок до російсько-польських взаємин, зокрема польських повстань 1831 та 1863–1864 рр. Дотична до теми книга російського генерал-лейтенанта, військового історика О.К. Пузиревського про повстання 1831 р. зустрічається як в оригіналі, так і в польському перекладі. Чимало біографій коронованих осіб, видатних діячів.

Вінницький книгознавець Т.О. Марчук звернула увагу, що в аналізованому фонді значну частину складають прижиттєві друки істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [731], тобто читачі-поляки уважно стежили за поточними подіями в польській історичній науці.

Як вже зафіксовано, історія Франції також цікавила польську освічену спільноту. Поруч традиційної орієнтації поляків на французьку культуру йшлося й про засвоєння досвіду французьких революцій для майбутнього державного будівництва Польщі. Серед французьких істориків, книги яких були у польських книгозбірнях, слід згадати О. Тьєрі, Ф. Гізо, А. Тьєра, Л. Блана, І. Тена, Ж. Мішле, А. Вандаля, Е. Лавісса, А. Рамбо. В центрі їхньої уваги були головно події ХVІІІ–ХІХ ст. Особливо детально досліджена постать Наполеона: життєвий шлях, військове мистецтво, політичні та економічні рішення. Праці вчених доповнювала численна мемуарна література.

Варто відзначити інтерес до історії Росії, висвітленій у перекладених з російської творах таких авторів, як М.М. Карамзін, М.А. Корф, С.С. Татищев, І.Г. Головін. Оригінальні праці, друковані польською, французькою, англійською мовами, представляють здебільшого публікації про російських монархів.

Історія українських територій, за винятком книги А. Єнсена «Мазера» (Лунд, 1909) шведською мовою, висвітлювалася польською. Найчастіше це історико-

краєзнавчі видання місцевих польських авторів, істориків-аматорів М. Грабовського, В. Марчинського, В. Побуг-Гурського, К. Пуласького, А. Пшездецького, Ю.-А. Ролле, Ф. Равіти-Гавронського, А. Яблоновського тощо. Одним з показників загального захоплення подільських поляків краєзнавчими дослідженнями може бути вчинок В. Сведерського: вінницький інженер-технолог, автор численних публікацій про сільськогосподарську промисловість підготував до друку протоколи шляхетського зібрання Брацлавської губернії 1796 р., що зберігалися в архіві Грохольських зі Стрижавки, – «Protokóły dzieł Zgromadzenia Szlacheckiego gubernii Braclawskiej z 1796 r.» (Вінниця, 1915). Єдиним україномовним виданням, як уже згадувалося, стала праця М.С. Грушевського «Історія України-Руси» (т. 1–7, Л., К., 1898–1909).

Ще однією своєрідною рисою польських книжкових зібрань була увага до юридичної літератури [658]. Окреслюючи ставлення до юриспруденції ще у XVI–XVII ст., український історик Н.М. Яковенко вказувала, що тоді саме правнича кар'єра надавала можливість досягти певних висот у суспільстві. Вона, як і військова або церковна, вважалася гідною дворянина – єдина з-поміж усіх професійних занять, оскільки була пов'язана з функціонуванням шляхетської держави. Вона дозволяла піднятися, здобувши землю, до статусу шляхтича [952, с.98].

Правнича література у свідомості освіченого поляка-подолянина набувала неабиякого статусу, адже Поділля послідовно потрапляло до складу різних країн, де діяли різні юридичні системи, і для того, щоб їх дотримуватися, потрібні були знання законодавчих матеріалів. А професія юриста давала багато можливостей самореалізації, сприяла добробуту, означала досягнення певного соціального статусу, що було особливо корисним для поляків, яким на державній службі складно було зробити кар'єру.

Юридичні друки у книгозбірнях фахівців цілком логічні, а от в інших колекціях дещо дивують. Насамперед йдеться про видання XVI–XVIII ст. (62 прим. у РіЦ ВОУНБ), що відображали законодавство минулих держав, – зиску від них не було, а коштували вони чимало. Ці книги представляли переважно литовське та коронне (польське), а також магдебурзьке право.

Одним з найстаріших видань є конволют, що містить коментовані виклади німецького міського права, так званий «Саксон». Примірник охоплює алігати краківського друку 1562–1582 рр., і колись ним користувалися у кам'янецькому магістраті, згодом у XVIII ст. він уже потрапив у приватну власність. Численні друки (Статут Т. Завадзького, сеймові конституції, збірники вибраних законодавчих актів «Inwentarz praw, statutów, konstytucyi») представляють коронне право. Брацлавщина тривалий час використовувала і литовське право, яке відображають видання III Литовського статуту (1744, 1819). Подоляни мали також збірки законодавчих актів місцевої влади, як-от постанови цивільно-військової комісії Крем'янецького повіту.

Юридична практика нагально вимагала єдиного систематизованого зібрання законів, яким став збірник «Volumina legum» (6 т., Варшава, 1732–1782; згодом випущено ще 2 т.) – звід законодавчих актів 1347–1736 рр. Його передруковано без жодних змін в 1859–1860 рр. в Санкт-Петербурзі у типографії Й. Огризка. Провенієнції окремих томів свідчать, що ці книги належали до люлинецької бібліотеки Якубовських, якушинецької – Руссановських, немирівської – Потоцьких–Строганових–Щербатових, збірки вінницького адвоката Ю. Остророг-Садовського, а від нього потрапили до Л. Клінгера.

Із зникненням незалежної польської держави подолян цікавило право на її колишніх територіях. В їхніх бібліотеках осіли й законодавчі збірники, призначені для Галичини та Лодомерії у складі Австрійської імперії (Відень, 1783, 1797), і французький кодекс Наполеона, який запроваджено для Великого герцогства Варшавського 1 травня 1808 р. й який із змінами діяв тривалий час і надалі (виявлено його різні видання та сеймові «Dyaryusz»). Ці книги для поляків Поділля не мали практичної цінності, але вони наочно демонструють інтерес до польськості. Те ж підтверджує в їхніх зібраннях передрук 1824 р. у Вільно Польського та Мазовецького статутів XV та XVI ст.

Наукових видань юридичної тематики польською мовою виявлено обмаль, але це дуже відомі друки, що входять до певного канону. Серед них – перевидання 1787 р. праці Т. Островського «Prawo cywilne narodu Polskiego»: хоча сучасники нарікали на неї, але численні власницькі написи на примірникові свідчать, що нею активно

користувались. Виявлено найвідоміші праці Т. Чацького, В. Мацейовського, Р. Губе тощо.

У книгозбірнях поляків, безумовно, було представлено красне письменство, особливо польське або у польських перекладах. Серед польських авторів можна зустріти імена від епохи Відродження до початку ХХ ст. Жодний етап в історії польської літератури не залишився поза увагою читачів. Можливо, тільки найновіші течії 1910-х років не знайшли адекватного відображення у цих збірках, але те саме спостерігалось не лише у поляків.

Як і в багатьох інших зібраннях, у польських доволі поширена географічна література, особливо про мандрівки та мандрівників. А от сільськогосподарські та технічні, медичні та біологічні видання, переважно російськомовні, були здебільшого у фахівців.

У польській книжковій культурі надалі розвивався особливий її сегмент, пов'язаний із родовитим шляхетством – власниками садиб. За його підтримки Правобережна Україна стала одним з центрів тодішньої польської літератури. Культурний потенціал місцевої польської спільноти ще у першій половині ХІХ ст. проявився у вигляді т. зв. «української школи». Подоляни Б. Залеський, С. Гощинський, М. Гославський, Ю. Словацький, М. Чайковський створили цілу галерею українських поетичних та історичних і побутових картин. Вони писали свої твори польською мовою, та були між ними й такі, як Т. Падура, С. Осташевський, що творили й українською мовою. С. Осташевський, наприклад, навіть у 1869 р. у Києві зумів випустити збірку «Пиї сотни казок для веселых людей», що мала чималий обсяг у 322 с.

Та після поразки Листопадового повстання шляхта мусила змінити традиційну поведінку. Вільні інтелектуальні зібрання відійшли у минуле, подоляни зосередилися на збереженні того, що зникало на очах. Внаслідок конфіскації та продажу маєтків гинув цілий шар польської історії, зафіксований у мистецьких колекціях, архівах та бібліотеках. Чимало зацікавлених земляків почали розшукувати, збирати та вивчати давні документи, формувати бібліотеки-архіви.

Адже польське дворянство прагнуло зберегти зв'язок з подільськими теренами, вплив на них, свою ідентичність, тому джерелам надавало особливого значення.

Історична свідомість була притаманна не тільки власникам родових маєтків, де покоління накопичували бібліотечні та архівні скарби, а й тим полякам, які з власної ініціативи збирали чималі колекції. На Поділлі славилися уже згадувані бібліотеки М. Грейма, К. Подвисоцького, В. Побуг-Гурського, К. Пуласького, Ю.-А. Ролле. Ці дослідники-аматори постійно зверталися до власників родових зібрань по дозвіл опрацювати їхні архіви та бібліотеки [521, с.244-270]. До садиб їхали й інші зацікавлені особи. Наприклад, польський письменник Г. Сенкевич кілька місяців провів у Михайлівці С. Маковецького, наслідком чого з'явилися роман «Пан Володийовський» та оповідання «На кордоні», «Господарство пана скарбника Червоногородського».

У книжковій культурі польської спільноти можна виявити ще одну специфічну рису – це використання книги як знаряддя збереження етнічної та формування національної ідентичності.

Спільнота особливо дбала про знакові для польської культури видання. Це стосується не тільки уже згадуваної «*Volumina legum*» чи творів відомих польських письменників, як-от Г. Сенкевича, великі тиражі яких були призначені масовому читачу, а й наукової та довідкової літератури. У відділі РіЦ ВОУНБ зберігаються численні томи «*Historya XIX stulecia*» (3 т., Варшава, 1901) з 8 приватних книгозбірень краю, розрізнені томи різних видань «*Dzieje porozbiorowe narodu polskiego ilustrowane*» А. Соколовського (5 т., Варшава) – з 7. Чотири примірники збірника дипломатичних документів щодо Польщі «*Recueil des traites et conventions concernant la Pologne, 1762–1862*» (Париж, 1862), укладеного графом Д'Ангебергом (псевдонім Л. Ходзька), походять з родових бібліотек Руссановських, Собанських, Якубовських і Ярошинських. Також виявлено три видання праці В. Калинки «*Sejm Czteroletni*» (1-е вид., Краків, 1880; 2-е вид., Краків-Львів, 1881; 4-е вид., Краків, 1895). Співчуття землякам, які потрапили на заслання у Сибір, засвідчують три примірники книги Ю. Кобилецького «*Wiadomości o Syberyi i podróże w niej odbyte w latach 1831, 1832, 1833, 1834*» (Варшава, 1837). У пізніших описах родових бібліотек

польської шляхти дослідники дворянської історико-культурної спадщини Е. Хвалевик [311], А. Урбанський [998-1001], Р. Афтаназі [955; 956] зазначали, що там були «легендарні» для польської культури книги: перші польські стародруки, перші перевидання Святого Письма польською мовою, перші польські протестантські видання, друки епохи бароко, «*Volumina legum*» та Золота грамота.

Вірні своєму народові зберігали й друки, які належали загиблим або засланим борцям за незалежність Польщі. Так, у родовій бібліотеці Собанських з Ободівки поважне місце посідали книги із зібрання Г. Собанського, який загинув у засланні в Сибіру, – вони мали своєрідний меморіальний статус.

Придбання творів видатних діячів польської культури, друкованих будь-якою мовою, також сприяло патріотичному настрою спільноти. Для подолян, зокрема, такою постаттю став російський юрист і польський публіцист В.Д. Спасович. У відділі РіЦ ВОУНБ виявлено його польсько- та російськомовні твори – як в окремих виданнях, так і багатотомні – з 10 книгозбірень. Кількість збережених примірників дозволяє уявити, скільки їх могло бути у реальних тогочасних зібраннях.

Ще одним способом підкреслити польськість бібліотеки стали книжкові провенієнції. Як ми вже зауважували, у лікарів, юристів, інженерів було багато російськомовної фахової літератури. Але екслібриси, суперекслібриси на корінцях палітурок, власницькі написи зроблено польською мовою. З-понад 30 атрибутованих нами екслібрисів тільки 2 виконано латиною, 1 – російською, решта польською.

Отже, книжкова культура поляків Подільської губернії досліджуваного періоду була цілою системою збереження та формування польськості. Основними компонентами цієї системи були власне польськомовна книга, приватні та громадські польськомовні бібліотеки, «книги-маркери» з полоністики (навіть іншомовні), «меморіальні» книги, твори видатних поляків (навіть іншомовні), провенієнції рідною мовою, нелегальне поширення та використання рідномовної літератури. Все це консолідувало спільноту.

У спогадах поляків, які покинули Поділля за доби Української революції, бібліотеки були символами стабільності життя, а польські друки історичного та

юридичного змісту – символами польської держави, які мали сприяти збереженню ідентичності спільноти та формуванню її модерної національної свідомості.

У польському середовищі розуміли значущість цієї книжкової культури. Згадуваний вже подолянин О.М. Прусевич писав у 1922 р.: «...Поруч з великими бібліотеками, що налічували кілька тисяч томів, існували у садибах та будинках малі книгозбірні, які приносили неабияку користь, якщо врахувати, що найскромніша збірка примножувала серед нижчих верств суспільства читачів польської книги. Міцкевич, Крашевський, Сенкевич, а з часописів „Kłosy“, „Tygodnik Ilustrowany“, „Biesiada Literacka“ прокладали шлях нашій літературі в українські села і там поширювали відчуття польського народного духу, даючи втіху в епоху жорсткого переслідування з боку російського уряду. Не було на Поділлі найбільшої садиби, не кажучи про палаци відомих магнатів, де бракувало хоча б невеликої книгозбірні» [989, s.73].

Для євреїв книга була уособленням духовної спадщини етносу. Традиційна книжкова культура європейських євреїв сприяла збереженню окремішності етносу, його закритості. Попри це на часі постало поширення світської єврейської книги та єдиної мови спілкування. З другої половини XVIII ст. діячі єврейського Просвітництва (гебрейською «Гаскалі») прагнули долучити спільноту до культури титульних націй.

На межі XVIII–XIX ст. після приєднання східних земель колишньої Речі Посполитої імперський уряд вперше зіткнувся з єврейською спільнотою, спочатку запровадив межу осілості та обмеження у правах її представників, але поступово вирішив зорієнтувати її на емансипацію. Російський дослідник єврейського друку Д.А. Ельяшевич зазначає, що цензори єврейських видань мали завдання «боротися не з прогресивними ідеями авторів, а викорінювати в їхніх творах „відсталі ідеї“», «сприяти модернізації та секуляризації російського єврейства» [946, с.528]. (Однією з таких «відсталих ідей», наприклад, був визнаний хасидизм, поширений на теренах Правобережної України.)

Якщо на Поділлі кінця XVIII – першої третини XIX ст. за кількістю назв видань (151) єврейська продукція склала понад половину КР регіону [867], то після 1836 р. із заборonoю усіх єврейських друкарень, крім двох у Житомирі та Вільно, на тривалий час зникла з місцевої книговидавничої практики.

Почавши переслідування хасидської та безцензурної літератури, у середині XIX ст. російська влада почала опікуватися продажем «корисної» юдейської (релігійної) літератури [106, арк.100-101]. Так, у 1851/52 навчальному році за посередництва керівництва Віленського навчального округу дирекція народних училищ губернії купувала у віленській друкарні братів Роммів книги, які йменувалися у документах Біблією, а також навчальний посібник Л.Й. Мандельштама «Витяги з Маймоніда», молитовник Ашкеназі, «Русское чтение для еврейского юношества без словарей», гебрейську азбуку. За весь рік поширено 1 091 прим. загальною вартістю 651 руб. 88 коп. [106, арк.57, 86, 110, 200]. Небагато, адже це був новий, не звичний для етнічної спільноти світський, тим більш владний, канал поширення літератури. Єврейське населення уникало започаткованих владою казенних єврейських училищ, адже воно не без підстав вважало їх знаряддям акультурації, а спостерігаючи катастрофічно низький рівень письменності українського загалу, до якого влада ставилася без належної уваги, – не прагнуло зайвих контактів з державними органами.

Поступова втрата значущості етноконфесійної ідентичності, притаманної традиційному суспільству, змушувала єврейство шукати нове самовизначення. Однією з перешкод стала відсутність єдиної мови спілкування як у масштабах Європи, так і в межах Російської держави. У 1860-х роках євреї Правобережної України відмовилися від польської як мови повсякденного спілкування із зовнішнім оточенням, тотально переслідуваної у публічній сфері (ще у другій половині 1850-х років світське читання польською було поширено серед міських євреїв, на що звернув увагу О.С. Афанасьєв-Чужбинський [516, ч.1, с.191]), але між гебрейською, їдишем та російською доволі довго вагалися. Гебрейська була мовою священних книг і традиційної освіти, їдиш – усного спілкування самого загалу (літературним він став тільки наприкінці XIX ст.), російська – офіційного діловодства, сучасної

освіти й міжнаціонального спілкування в імперії. Російська й посіла особливе місце у житті тодішнього освіченого єврейства [565].

Завдяки реформам 1860-х років єврейська спільнота отримала низку послаблень щодо можливості жити поза межею осілости, які стимулювали навчання у світських закладах, особливо вищих. Упродовж двох-трьох десятиріч маса колишнього польсько-литовського єврейства, затиснута у лещатах межі осілости та антиєврейського законодавства, віддалена від решти населення культурно, зазнала помітних асиміляційних впливів. До 1870–1880-х років урядова політика сприяла просвітництву та зближенню євреїв з навколишнім населенням, інтегруванню його до життя держави [946, с.24-25, 569]. Влада та буржуазні прошарки єврейства підтримували акультурацію, тобто здобуття сучасної російської освіти й засвоєння російської культури, коли мав постати «російський єврей» – член єврейської етнокультурної спільноти й водночас російської громадськості. Паралельно певна частина спільноти прагнула створити та популяризувати світську літературу мовою їдиш – мовою, якою спілкувався єврейський загаль на селі та у містечках [565].

Національні рухи, що охопили європейські народи, сприяли усвідомленню єврейською спільнотою необхідності самоідентифікації. В умовах законодавчих обмежень, на тлі секуляризаційних та акультураційних процесів, слабкості власної світської літератури та науки її представники потрапили під вплив потужної російської культури. Сприймавши її, вони воліли ідентифікувати себе не з царем і офіційною церквою, а радше з державою та її культурою, зокрема видатною російською літературою XIX ст., за словами Дж. Брукса [960, р.317].

Єврейська інтелігенція, яка пройшла через російські навчальні заклади, на думку дослідника єврейської книжкової справи В.Є. Кельнера, часто переходила від читання книг та періодики єврейською мовою, минаючи національні видання, що друкувалися російською мовою, до активного засвоєння власне російської літератури [667, с.142]. Це, безумовно, посилювало процес націєтворення з використанням російської мови.

Важливим фактором поширення російської мови, на думку ізраїльського літературознавця І. Паруш [986], став також особливий статус єврейських жінок:

вони не отримували формальної освіти, тому мали волю у виборі читання. Коли хлопчики опановували традиційну освіту у хедерах гебрейською мовою, дівчата хедерів не відвідували (забезпечені родини запрошували рабина додому [638, с.67]). Але навіть у набожних родинах не заперечували, щоб вони читали мовами їдиш, польською, згодом російською. Колом традиційного жіночого читання на їдиші були спеціальні молитовники, численні перекази – біблійних сюжетів («Цена урена» – «Ідіть і подивіться»), середньовічного лицарського роману про Бову Королевича («Бобе майсе» – первісно «Оповідь про Бову», надалі «Бабусині казки»), арабських казок. Уже у XIX ст. воно поповнилось, з одного боку, лубочними книжками згадуваної вже віленської друкарні Роммів, з іншого – розважальними романами А.-М. Дика, Шомера (Н.М. Шайкевича), Я. Дінезона тощо [667, с.135]. Коли жінки звернулися до світської книги російською мовою, вони зацікавили нею своїх дітей і оточення, в якому мали широкі контакти – від ринку до професійних сфер. Серед єврейських жінок Поділля, за переписом населення 1897 р., кількість тих, хто читав і писав російською, була більшою за тих, хто робив це єврейськими мовами [230, с.125].

На початку 1880-х років уряд перейшов до агресивної юдофобської ідеології. Як вважає Д.А. Ельяшевич, усі ілюзії можливості «позитивного впливу» було відкинуто. «Розв'язання єврейського питання уряд вбачав тепер в усуненні євреїв з Росії за допомогою еміграції і в посиленні законодавчих, політико-адміністративних і культурних репресій проти єврейського населення всередині імперії» [946, с.528-530]. Відповідних змін зазнала й єврейська цензура: вона вже не переслідувала релігійну літературу й основний удар спрямувала на світську.

Попри це активізувалася світська єврейська книжкова культура мовами їдиш і російською. В.Є. Кельнер вважає, що «до 1870-х років у російському єврействі ще не з'явилося достатньої кількості людей, тієї критичної маси, для якої потреба у своїй національній російськомовній літературі стала би культурно значущою» [667, с.7]. Російсько-єврейська інтелігенція мала свої специфічні інтереси у книжковій сфері, – до речі, забезпечені набагато краще, ніж у будь-якого іншого етносу Російської імперії. За підрахунками Д.А. Ельяшевича, уже у 1886–1896 рр. на читача-єврея

припадало виданих їдишем та гебрейською 5 прим., а з врахуванням «російсько-єврейської книжкової продукції» – не менше 6, коли середній показник для решти населення складав 2,7 [946, с.24-25]. А Маніфест 17 жовтня, яким єврейські видання були урівнені з іншими і звільнені від попередньої цензури, призвів до бурного розвитку єврейського книговидання. У 1906–1914 рр. пересічно 700 назв видань друкувалося щороку загальним тиражем понад 1 млн прим. [297, т.4, с.381].

Подільське єврейство також брало активну участь у книжковому русі. З 1880-х років з утвердженням ідей Гаскалі у місцевому суспільстві з'являлося все більше прихильників світської книжкової культури.

Тодішня єврейська спільнота становила 12,2% населення Поділля та 46,2% городян губернії [230, с.98-99]. Останньої чверті XIX ст. у межі осілости друкарська та книгарська професії асоціювалися переважно з євреями. З дозволом 1862 р. відкривати друкарні євреям у населених пунктах зі значним єврейським населенням [197, т.37, с.213], на Поділлі вони їм здебільшого й належали: 1901 р. з 25 – 21 (84%), 1904 р. – 25 з 28 (89%) [283]. Те саме спостерігалось й у книготорговельній справі: 1901 р. – 17 книгарень з 19 (89%), 1904 р. – 21 з 24 (87,5%). Ситуація дещо змінилася тільки із запровадженням повних земств, зокрема земських книжкових складів. Однак і у 1917 р. євреї володіли 32 з 47 книгарень (68%) [281]. Єврейська спільнота чимало зробила для розвитку книжкової інфраструктури регіону, розглядаючи її насамперед як комерційно вигідну справу.

Крім власне російської продукції її представники продукували та розповсюджували й національну як єврейськими, так й іншими (здебільшого російською) мовами. У цьому контексті чимале значення мало поширення сіоністського руху серед подільських євреїв. Уже у перші роки XX ст. тут друкувалися тематичні видання. Наприклад, цікава книга Р. Кнопінга, видана німецькою під назвою «Der Katechismus für Zionisten: ein Vademecum für Alle» та російською як «Катехизис сионизма. Ч. 1. Теоретическая» (пер. В. Шапіро, Кам'янець-Поділ., 1902). Вона коротко викладає основи сіоністських поглядів. Є й брошури, що висвітлювали громадське життя єврейства в Російській імперії: «Речи о еврейской общественной и национальной жизни» А. Когана (2 вип., Вінниця, 1903),

«Евреи в России» В.В. Биховського (Могилів-Поділ., 1907). До десятої річниці від дня смерті ідеолога сіонізму Т. Герця видано брошуру «D-r Teodor Hertsl: Tsu zeyn tseynter yortseyt: Zeyn biografie un bild» (Браїлів, 1914), що розкривала його життєвий та політичний шлях. Громадське життя єврейської спільноти відобразилося у друкованих звітах єврейських благодійних організацій, лікарень та навчальних закладів. Поки що виявлено понад 50 таких видань російською мовою [348]. Місцевий друк єврейськими мовами було поновлено після 1905 р. На сьогодні зібрано інформацію про 46 видань, здійснених до 1917 р. [660]. Найактивніше діяла браїлівська друкарня «Економія» М. Лехтмана, яка у 1908–1915 рр. випускала літературу переважно їдишем. Лише у 1912 р. було надруковано 14 назв книг [406, с.54], серед яких й науково-популярні (з домоводства), й морально-повчальні, й літературні твори.

Треба зауважити, що місцева єврейська спільнота дала чимало відомих івритомовних (М.-Й. Бердичевський, Е. Пойсек, І.-Л. Левін, Е. Станіславський) та їдишомовних (Бен-Амі, І. Лінецький, А. Рабой) авторів, твори яких друкувалися поза межами регіону.

Забезпечена частина подільської єврейської спільноти дозволяла собі систематичне придбання національних книг та передплату вже у 1880-х роках. У передплаті найвпливовішого російсько-єврейського журналу «Восход» (1881–1906) подоляни посідали 5-е місце в імперії за кількістю абонементів (так, 1892 р. у Подільській губернії було 168 абонентів, коли у Волинській – 144, Київській – 288, Херсонській – 562, Таврійській – 278, Катеринославській – 195, Мінській – 162, Петербурзькій – 157, Московській – 81), 13-е за коефіцієнтом активності – 4 передплатники на 10 тис. євреїв (кияни – 6-е, волиняни – 11-е) [408]. Причому журнальна передплата розподілялася по регіону досить рівномірно.

Подільське населення та представники влади з підприємливістю євреїв традиційно пов'язували усю місцеву контрабанду, зокрема доставку нелегальної книги. У спогадах подільських поляків та гостей краю неодноразово зустрічаються відомості про єврейських контрабандистів, які через кордон доставляли нелегальну літературу, навіть спеціально замовлену [966, с.64].

Євреї активно засновували бібліотеки у Подільській губернії, причому як російсько-, так і єврейськомовні. У численних проханнях до губернатора про дозвіл на відкриття бібліотеки вони писали: «... в Дунаївцях декілька тисяч населення, але досі немає бібліотеки, якої потребує все населення, особливо бідне, матеріальний стан якого не дозволяє придбати книг» [129, арк.82]; «населення містечка [Жванця – Т. К.] відстає щодо культури від інших місцевостей. Не маючи можливості піднятися до рівня загальнолюдської вихованості через читання корисних книг, <...> підростаюче покоління витрачає сили на діяння, що приносять одні збитки» [124, арк.1], «за недостатньої кількості літератури похитнулася релігійність наших дітей» [129, арк.121].

Однією з перших комерційних бібліотек губернії став заклад І. Айхенвельда у Балті 1877 р. [119, арк.187]. Його власник – громадський рабин міста, який закінчив Житомирське рабинське училище, де набув і світську освіту. Він створив кабінет для читання з каталогом обсягом 67 с. [340] (до порівняння: каталог Кам'янецької публічної бібліотеки 1877 р. – 72 с. [339]).

Здебільшого відкривалися російськомовні комерційні книгозбірні, але відомо й про російсько-єврейські – у Кам'янці-Подільському [502], Т.Е. Ліпецкера у Балті з 1908 р. [128, арк.45], М. Шварца у Дунаївцях з 1913 р. [134, арк.18зв]. Законодавство гальмувало й комерційні, тому тривалий час вони містили тільки російськомовні видання, лише після царського маніфесту 1905 р. з'явилися єврейськомовні. Зрозуміло, ініціатори цих бібліотек планували зробити набагато більше, якби не упередженість місцевої влади. В її упередженості поєднувалися юдофобські настрої з антиреволюційними. Літинський повітовий справник щодо власниці книгарні Б. Шмуліної писав 2 лютого 1911 р.: «Дозвіл на відкриття подібних установ євреям я б не давав, оскільки в більшості випадків вони служать місцем збору революціонерів» [130, арк.14-15]. Ушицький ще 23 січня 1904 р. наголошував, що «нагляд ускладнюється незнанням поліцією єврейської мови» [125, арк.3], а це могло сприяти, як зазначав 20 квітня 1913 р. ольгопільський щодо чечельницької книгозбірні, «поширенню нелегальної літератури» [133, арк.43]. 1914 р. відмовлено у реєстрації бібліотеки у Хащеватому – щоб не було «національного відокремлення

євреїв» [453, с.227]. Документи канцелярії подільського губернатора містять чимало відмов євреям у відкритті бібліотек навіть у тих містечках, де не було жодної іншої, – наприклад, у 1911 р. Я. Іойновичу із Сальниці Літинського повіту, Й. Вольфу зі Старої Ушиці Ушицького повіту і ще 8 прохачам [129, арк. 40-42, 54, 57, 81, 82, 115, 118, 122, 147, 172-174].

За таких обставин місцеві євреї засновували нелегальні збірки. Так, в Ярмолинцях в одній з кімнат бібліотеки М.І. Смотрича була дозволена література, а в іншій – нелегальна [129, арк.183]. У шпиківського писаря Ашерса діяла книгозбірня, тому що «в Шпикові добрий пристав – він і його поліцейські отримують щомісячну платню за мовчання» [884, с.460]. У грудні 1912 р. існувала ще одна – у Піщанці [133, арк.35-39].

Треба зауважити, що подільські публічні російські бібліотеки, як свідчать їхні каталоги, мали численні російськомовні видання прози М. Мойхер-Сфоріма, Шолом-Алейхема, Бен-Амі, поезій С.Г. Фруга.

У Гайсині діяла єврейська громадська бібліотека (з 1908 р.) [128, арк.57]. Збереглися відомості й про книжкові збірки новостворених громадських організацій: при єврейських літературно-артистичних товариствах (Вінниця, Проскурів) і клубах (Могилів-Подільський, Проскурів) [496], з 1908 р. – при Немирівському, Жванецькому, Сатанівському відділеннях Петербурзького єврейського літературного товариства [256, с.11-12]. У 1913 р. Проскурівське товариство взаємодопомоги бідним євреям отримало у подарунок бібліотеку казенного рабина М.Г. Руденського, що раніше діяла на комерційних засадах [133, арк.209]. При загальних громадських зібраннях бібліотеки також комплектували російсько-єврейською літературою. Так, Вінницьке громадське зібрання спеціально передплачувало для своїх членів часописи: «Еврейский мир» (1909, 1910), «Еврейское обозрение» (1910), «Еврейская старина» (1914), «Еврейская неделя» (1915, 1916), «Новый Восход» (1910–1915) [496]. Сіоністи (наприклад, Новоушицький комітет Єврейського колонізаційного товариства, Вінницьке сіоністське товариство, Хмельницький сіоністський клуб) формували свої збірки єврейськими й російською мовами [496]. В них російською представлено тільки

твори красного письменства. Існували також сіоністські громадські бібліотеки – тривалий час напівлегальні, по кількох роках зареєстровані – у Бершаді (1913), Тульчині (1917) [884, с.132, 327].

На початок ХХ ст. чимало єврейських хлопчиків навчалося у казенних єврейських училищах. Бібліотечні фонди училищ були переважно російськомовними і містили здебільшого навчальну та методичну літературу, а також художні твори, але тут можна було знайти книги єврейськими мовами. На 1904 р. у книгозбірні Вінницького двокласного училища було 2 402 томи, Могилів-Подільського однокласного – 1 386, Проскурівського – 1 233, Балтського – 1 179 [105, арк.32]. Приватні єврейські навчальні заклади бібліотек не мали.

Активно розвивалися й особисті книгозбірні. У відділі РіЦ ВОУНБ зберігаються книги з бібліотек Н. Боксермана, Л.М. Грінберга, Б.І. Іойріша, К.І. Кармазіна, Ц. Кігель, І.Л. Лейбовича, С. Рудінштейна, Я.М. Учителя, Ю. Фамінзона, С.Л. Ходорського, М. Штейнтера тощо. Це купці, дрібні торговці, вчителі, юристи, лікарі, ремісники, учні.

Уявлення про світську особисту бібліотеку «російського єврея» може дати зібрання вчителя Вінницького двокласного єврейського училища І.Я. Рубінштейна, який 1889 р. запропонував Міській думі відкрити публічну бібліотеку на основі його власної з 866 томів [55]. Це була література російською, французькою, німецькою та єврейськими мовами. Основу російськомовного фонду (668 томів) складала твори красного письменства (217), згруповані як російські (103) та перекладні (114), а також 250 томів журналів за різні роки. Серед авторів були І.С. Тургенєв, О.Ф. Писемський, І.О. Гончаров, Ф.М. Достоевський, Л.М. Толстой, Г.І. Успенський, М.Є. Салтиков-Щедрін, М.М. Загоскін, навіть М.І. Греч, Ф.В. Булгарін, а також сьогодні забуті Вл. Левінський, О.О. Звонарьов, Вологдін (псевдонім П.В. Засодимського). Легкого, розважального читання не пропонувалося. Помітно, що переважали твори, які активно читало російське освічене суспільство, але вони не входили до програм навчальних закладів. Назагал це зразки літератури, яка стала класикою. Серед перекладів – О. Дюма, В. Гюго, А. Доде, Ф.-Р. де Шатобріан, Жорж Санд, Г. Флобер, Е. Золя, Е.Т.А. Гофман, Ф. Брет Гарт, Ю.-І. Крашевський,

Г. Сенкевич. Поезія (48 томів 22 автори) була згрупована окремо й охоплювала античну (Гомер, Софокл), російську (О.С. Пушкін, М.Ю. Лермонтов, М.О. Некрасов, О.В. Кольцов) і західноєвропейську (В. Шекспір, Данте, Й.В. Гете, Д. Байрон, В. Гюго, А. Міцкевич). З наукової літератури (29 томів) були перекладні праці: К. Фламмаріон, К. Бер, Ч. Дарвін, О. Функе та інші. Це доволі випадковий набір, зокрема історія представлена книгами про Французьку революцію та Османську імперію, літературна критика – розвідкою про Л.М. Толстого. Окремий блок видань призначався учнівській молоді: художня література (89 томів) з романами Т. Майн Ріда, Д.Ф. Купера, Г. Емара, Ж. Верна, Д. Дефо, а також серією «Розовая библиотека» видавництва М.О. Вольфа, науково-популярні друки (29) з різних галузей знань (хімії, фізики, географії, геології, біології, зоології, історії) як російських, так і іноземних авторів. 198 томів складала «єврейські, французькі та німецькі книги», 250 – «різні журнали».

В історико-книжкових фондах з бібліотек подільських євреїв нами виявлено тільки російськомовні видання. Оскільки у публічних бібліотеках за радянських часів не збереглись дореволюційні книги єврейськими мовами, складно судити про співвідношення єврейсько- та російськомовних книг у досліджених особистих зібраннях. Зауважимо: В.Є. Кельнер, аналізуючи мемуари учасників російського революційного руху, дійшов висновку, що тогочасна єврейська молодь, яка засвоїла російську мову, читала спільну з її російськими ровесниками літературу [667, с.18]. Можна припустити, що й решта єврейського загалу, яка засвоїла російську мову та здобула російськомовну освіту, здебільшого читала те саме, що й освічене російськомовне суспільство.

На книгах, збережених у державних подільських бібліотеках, не виявлено жодного екслібрису, штампу, напису чи власницької помітки єврейськими мовами, зроблених приватною особою. Але, повторюємо, до нас дійшли тільки російськомовні видання. Водночас у провенієнціях єврейських громадських організацій поширеними були іврит та їдиш, що мало підкреслити їхню національну приналежність.

Традиційна єврейська конфесійна книжність, яка спиралась на юдаїзм та особливе ставлення до священних книг у його контексті, нікуди не зникла. При єшивах і синагогах існували бібліотеки, в яких поряд з Талмудом, кодексами, рабинськими респонсами були книги кабалістичного та філософського змісту. За свідченнями сучасників, в них не допускали літературу Гаскалі, що пропагувала реформування єврейського життя і поширення світських знань, та книги, надруковані їдишем: цю мову ще вважали мовою простолюду, що не могла відобразити глибину релігійної та філософської думки [667, с.135].

Подільські євреї надавали перевагу релігійним друкам з Варшави, Вільно та Петрокова [498; 503]. З початком Першої світової війни ці головні видавничі центри російського єврейства опинились у зоні німецької окупації. Цього ж часу в країні був обмежений друк єврейськими мовами. Таким чином, нові релігійні видання стали недоступними для подолян.

Єврейство віддавна особливо шанувало тих, хто збирав «вчені» книги. В особистих зібраннях книжкові багатства виставляли напоказ. Розкішно видані, оправлені у спеціальні палітурки старовинні Талмуди та інші релігійні раритети говорили про благочестя, освіченість та заможність збирачів. М.-Н. Єрусалимський з Томашполя вже у 20 років славився величезною ерудицією у Талмуді та рабинській літературі. Рабином він був здебільшого не на Поділлі, але бібліотеку започаткував саме тут. Йому належала одна з найбагатших єврейських приватних бібліотек країни з фаховим добором книг і спеціальними виданнями російською мовою та їдишем [884, с.253]. У книгозбірні (40 тис. томів) хасидського цадика І. Тверського зі Сквири були рідкісні рукописи, книги з філософії та Кабали. Вона зберігалася при дворі його онука, шпиківського цадика М. Тверського, під опікою М.-А. Глобмана [884, с.463]. Глобман згодом відкрив у Брацлаві школу з гебрейською мовою навчання, при якій заклав громадську бібліотеку. Один з активних учасників політично-релігійного руху «Мізрахі» у Могилеві-Подільському Я.-С. Іш-Гурвиць Галеві мав велике зібрання – за оцінками сучасників, одне з найбільших у Придністров'ї – та володів мистецтвом графічного прикрашання книг.

Стаціонарну книжкову торгівлю єврейською книгою розпочала з 1873 р. у Кам'янці-Подільському лавка А. Глікiна [302, с.108]. Попри те зберiгалася й традицiя книгонош. Мандрiвний книгар, прибувши до мiста, мiстечка або села, вiдразу вiдправлявся до синагог зi своїм товаром. Вiдвiдавши всi, вiн рушав далi. У таких книгонош з'являлися й свiтські книги [816]. Iнший спiсiб поширення практикували автори книг. З дошкульною iронiєю (чи не з власного досвiду?) змалював його лiтератор М.О. Пружанський: письменник робить вiзити заможним городянам, пропонуючи свiй твiр з дарчим написом «Вiдомому вченому, прославленому благодiйнику й наймудрiшому реб Самуїлу, довгих рокiв життя», – потiшений багач замiсть 1 руб., номiнальної вартостi видання, витягує 3- або 5-рублеву асигнацiю... i так з мiста до мiста, допоки весь наклад не розiйдеться [816].

Отже, книжкова культура єврейiв на Подiллі в умовах модернiзацiї розшарувалася: зберiгалася традицiйна етноконфесiйна книжнiсть, з'явилася свiтська єврейськими та росiйською мовами, засвоювався росiйський канон, тож збiг з «лiтературним» характером формування росiйської iдентичностi зумовив спiвiснування кiлькох нацiональних проектiв з використанням рiзних мов. Росiйське єврейство трансформувалося iз замкнутої релiгiйної спiльноти у повнокровне нацiональне об'єднання, в якому помiтними були двi течiї: орієнтацiя на росiйську книжкову культуру та творення власної мовою їдиш (ще, наприклад, без наукової лiтератури технiчного та природничого спрямування). У полiтичній сферi спостерiгалися зустрiчнi процеси: для поширення соцiалiстичних iдей, вербування нових прихильникiв вживали їдиш, для популяризацiї сiонiстських поглядiв – росiйську мову. На прикладі єврейства чiтко простежується формування загальноросiйської iдентичностi засобами книжкової культури.

Єврейська громада була серед активних органiзаторiв загальної книжкової справи релiгiйного – як громадської, так i приватної – та активних читачiв, чiї iнтереси вiдбилися у формуванні бiблiотечних фондiв.

* * *

Допоки релiгiйна книга панувала у книжковiй культурi, конфесiйний чинник визначав її особливостi. З поширенням свiтської лiтератури, особливо рiдною

мовою, наперед висувається етнічний фактор. Подальшим наслідком модернізаційних процесів є використання книжкової комунікації для ретрансляції національної моделі культури серед широкого загалу. Основні нетитульні спільноти Подільської губернії – українці, поляки та євреї – за панування російського канону книжкової культури свідомо вступають у боротьбу за свої національні.

Якщо виходити із тези українського історика Я.Й. Грицака, що «українцям вдалося зберегти свою ідентичність не завдяки, а всупереч модернізації» [582, с.18], то непослідовна освітня політика царського уряду щодо українців, особливо правобережних, обмежила серед них поширення та рівень російського канону книжкової культури, чим не дала тому самому уряду популяризувати власні ідеї та зрусифікувати населення і посприяла збереженню української етнічної окремішності. Протилежний приклад – єврейська спільнота: серед неї відсоток письменних був набагато вищий, вона була більш урбанізована, культурно чітко вирізнялася з оточення – але проект «російський єврей» вдався, спільнота обрала культурну ідентичність.

4.3. Гендерно-вікові особливості книжкової культури краян

В умовах модернізації формуються нові цінності різних соціальних груп: етнічних, професійних, релігійних, вікових тощо. У модернізованому суспільстві чіткого окреслення набуває місце жінок у створенні, розвитку та засвоєнні духовної культури. Модерний соціальний статус насамперед пов'язаний з індустріалізацією (жінки беруть участь у виробництві, причому опановують все нові і нові професії), урбанізацією (вони такі ж городяни, як і чоловіки), лібералізацією та демократизацією політичного життя (жінки до нього поступово втягуються). Змінюються й взаємини з книгою.

Уже на початку XIX ст. в Російській імперії видавці розглядали жінок як окрему цільову аудиторію, якій цікаві свої види та жанри літератури [524, с.68]. Надалі ця аудиторія поступово зростала кількісно, охоплювала всі прошарки, формувала та диференціювала власні культурні запити.

На жаль, джерельна база дозволяє придивитись до книжкової культури лише жінок з освічених кіл. Інформація щодо соціальних низів зазвичай фрагментарна й характеризує загальну динаміку та орієнтири читання.

Перші архівні згадки про подолянку, безпосередню учасницю книжкової справи, датовані 1804 р.: це власниця єврейської друкарні Е. Мошкова [114, арк.41]. У досліджуваній період імена жінок з'являлися більш-менш регулярно: відомо щонайменше про власниць 7 друкарень, 11 книгарень та книжкових лавок, 4 комерційних бібліотек (*див. Додатки А, В*). Іноді жінка самостійно створювала заклад (наприклад, К. Ірліх-Стемпковська у 1910-х роках володіла комерційною бібліотекою у Городку [130, арк.73]), іноді успадковувала його (так, у 1908 р. по смерті чоловіка С.М. Шерр стала власницею друкарень, книгарень, бібліотек у Вінниці та Немирові) [58, арк.23]. А от у жодній публічній бібліотеці губернії серед членів розпорядчих комітетів їх не було. У 1909 р. у Вінницькій міській з 11 членів бібліотеки зустрічаємо Т.С. Носкову та Л.І. Орловську [290, с.54]. Водночас бібліотекарями та їхніми помічниками (К.С. Вознесенська [558, с.20], Л.Д. Жуковецька [65, арк.60] – у Вінниці, О.В. Гречачевська, М.В. Волкова [81, арк.86зв], Н.О. Федорова [78, арк.227] – у Гайсині, М.І. Наумова – у Проскурові [853, с.113]) працювали саме жінки. Сільськими народними книгозбірнями під час військових дій масово опікувалися вчительки.

Жінки ставали все активнішими читачками. Ще на середину XIX ст. сучасники (А. Пшездецький [491], Ю.-І. Крашевський [488]) згадували лише поодиноких – із заможної шляхти. У пізніші часи за провенієнціями нами виявлено понад 30 подолянок, які були власницями обстежених книг. Серед них – російські дворянки княгиня М.Г. Щербатова (уродж. Строганова), княжна О.О. Щербатова, графині К.М. Гейден (уродж. Драгомирова) і М.Ф. Гейден, польські шляхтянки З. Грохольська (уродж. Замойська), Г. Квілецька (уродж. Руссановська), К. Раціборовська, Х. Рудницька, Р. Собанська (уродж. Лубенська), М. Чарторийська (уродж. Грохольська), доньки єврейських купців Ц. Кігель і Р. Кармазіна, вчительки О.Г. Булдескул, Л.М. Лукашевич тощо [496]. Провенієнції, що фіксували імена власниць книг, підкреслюють їхній статус як самостійних учасниць книжкового

життя. Більшість написів – власницькі, але зустрічаються й дарчі та меморіальні, адресовані їм [316]. Службовий запис про М.М. Хрушову, яка подарувала Вінницькій міській бібліотеці друки з книгозбірні свого чоловіка, залишили на кожному примірнику працівники бібліотеки. Є й розлогий віршований напис-замовляння вінницької школярки Ц. Кігель (помилки за автографом) на навчальному посібнику О.Ф. Малініна та К.П. Буреніна «Собрание арифметических задач» (37-е вид., М., 1914): «Эта книга моя. Бог свидетель ея кто ее украдет тому правая рука упадет а кто ее возмет тому нос упадет, а кто ее найдет пусть ко мне домой принесет. Дом М. Журавель возле Романовской улицы» [496].

Заможні подолянки приносили книги у посаг. Як уже згадувалося, М. Старорипінська вийшла заміж за Е. Якубовського з Люлинців і збільшила родове зібрання на 8 тис. прим. [956, s.192-193]. Особиста бібліотека Гейденів з її колекцією військової літератури завдяки К.М. Гейден, доньці російського військового теоретика М.І. Драгомирова, збагатилася рідкісними фаховими виданнями [866].

За переписом населення 1897 р. серед дворянок письменних було 71,6%, серед жінок з духовного стану – 88,4% [230, с.Х]. Селянки рідко йшли до школи та закінчували її. За нашими підрахунками, частка письменних подолянок на селі віком 10–19 років зросла з 3,0% (1847) до 13,4% (1917) – зрозуміло, якраз за рахунок селянок, а не дворянок, які стало мешкали у своїх маєтках. Назагал, за нашими підрахунками, кількість письменних жінок, старших за 9 років, збільшилася з 10 тис. (1847) до 168,3 тис. (1917) (див. Табл. № 3). У Російській імперії письменними вважали тих, хто навчився читати, хоча писати не вмів. Але ця технічна навичка була слабкою і легко втрачалася без практики. Отже, читали далеко не всі навчені, особливо на селі, адже для цього потрібно було мати хоча б доступ до друкованого тексту, та й жінки, обтяжені домашньою працею, скоріше втрачали шкільні навички. Освічене суспільство визнало жінок як читачок, але не надало їм паритету з чоловіками. Принцип «Kinder, Küche, Kirche» [діти, кухня, церква – Т. К.] залишався визначальним у ставленні до жіночого читання.

Гендерну складову враховувало комплектування бібліотек жіночих середніх навчальних закладів. Офіційно воно здійснювалося за міністерським «Каталогом

учебных руководств и пособий для средних учебных заведений», але керівники та освітянські чиновники керувалися своїми уявленнями про особливості дівочого виховання. Наприклад, 1906 р. головна надзирательниця Вінницької жіночої гімназії В.М. Грузевич-Нечай погодилася придбати бібліотеку князя В.В. Баратова, але це потрібно було узгодити з попечителем Київського навчального округу П.О. Зіловим. У погодженні чиновник переймався відповідністю книгозбірні моральним нормам, які слід прищепити гімназисткам. Можливо, тому педагогічна рада врешті-решт відмовилась від цього книжкового зібрання [28, арк.10].

Показовою є й різниця у комплектуванні жіночих і чоловічих гімназій. Згідно із «Статутом гімназій та прогімназій» МНО (1864) у навчальних закладах діяли фундаментальна та учнівська бібліотеки. У всіх чоловічих фундаментальна частина була значно більшою за учнівську, зокрема в Кам'янець-Подільській – 78,4% та 21,6% (1913) [322], Немирівській – 74,0% та 26% (1888) [646, с.269] (з часом частка учнівської поступово зростала). У жіночих гімназіях фундаментальній частині приділялася менша увага. Так, 1888 р. у Кам'янець-Подільській Маріїнській вона становила 32,6% фонду [101, арк.36]. Приватні ще наочніші: 1910 р. у Кам'янець-Подільській жіночій гімназії С.А. Славутинської фундаментальна частина охоплювала 6,0% [606, с.138], а у Вінницькій І.М. Драганової взагалі не існувала. Крім того, бібліотеки жіночих шкіл були кількісно меншими: Кам'янець-Подільська Маріїнська – 1 999 назв (1908) [101, арк.98-99], гімназія С.А. Славутинської – 1 527 (1910) [606, с.138], тоді як у Кам'янець-Подільській чоловічій – 8 803 (1916) [746, с.38], Немирівській – понад 7,5 тис. (1915–1916) [496].

Публічні фонди також враховували жіночу читацьку аудиторію, купуючи книги, написані для неї. Так, у каталозі Вінницької міської бібліотеки 1909 р. зафіксовано 18 творів А.О. Вербицької, 17 – К.В. Назар'євої, 10 – О.А. Шапір, 17 – Ш. Поль-де-Кока. Зазначимо, що книгозбірня заснована два роки перед тим, – отже, це комплектування передбачено розпорядчим комітетом, до якого, нагадуємо, входили тільки чоловіки.

Як один з напрямів жіночих читацьких інтересів сприймали модний одяг. У родових подільських бібліотеках (Собанських, Грохольських, Потоцьких–

Строганових–Щербатових, Гейденів) були окремі видання та збірки модних матеріалів: викройки та гравюри моделей, що виходили як додатки до «товстих» журналів [496]. Їх збирали, оправляли в окремі книжкові блоки та зберігали десятиріччями, принаймні у Собанських з 1840-х років. Дотримуватися моди було потребою й забезпечених городянок. 1885 р. кам'янчанки передплачували 6 прим. журналу «Tygodnik Mód i Powieści», «Bluszcz» [460, s.6]. На межі XIX–XX ст. «Паризькі моди» – додаток до ілюстрованого щотижневика «Нива» – вочевидь читали жінки скрізь по імперії, адже його наклад становив до 100 тис. прим., а в рубриці «Поштова скринька» повсякчас зустрічалися подільські дописувачки, зокрема з Кам'янця-Подільського (березень 1899 р.), Вінниці (квітень 1901 р.), Проскурова (березень 1908 р.) [557-а, с.313].

Аристократичне суспільство висувало до жінок і певні вимоги. Виховані дівчата мали призвичаюватись до приватного життя, де вони могли б виявити свою культурність і розважити гостей розмовою про, наприклад, книжкові новинки. Матері сімейств доволі часто вечорами, коли збиралася вся сім'я, підтримували та поділяли читання вголос, декламацію віршів, адже й самі відчували потребу у читанні упродовж всього життя. Дворянська спільнота плекала ще й знання мов. Невипадково родові бібліотеки містять так багато різномовної літератури.

Прояви жіночої книжкової культури мали на Поділлі й етноконфесійне забарвлення. Наприклад, у польському середовищі обов'язком жінки було підтримувати польськість родини. Поради жінкам середини XIX ст. щодо домашнього господарства рекомендували книги, необхідні у бібліотеці [983, т.1, s.290-293], – адже саме мати прилучала дітей до релігії, навчала поваги до національної культури [489, s.29]. Польська пані з порядної родини уникала читати російською мовою – то була прерогатива чоловіків, – та й знання цієї мови сприймала як моветон, на що звернула увагу російська дворянка К. Сайн-Вітгенштейн [480, с.234]. У польських заможних родинах дівчата не вчили російської мови. А. Залеська згадувала: «Ігнорування мови, якою спілкувався цар, належало до доброго тону». Її мати, наприклад, не могла навіть порозумітися з кондуктором та підписати закордонний паспорт [495, s.48-49]. Це була свого роду

форма протесту, яку могли собі дозволити тільки ті, хто завдяки статусу і статкам тримався поза російськомовним оточенням. Щодо польок, чії чоловіки або батьки мали вільні професії чи перебували на державній службі, то вони знали російську мову, особливо якщо отримали середню та вищу освіту у російських навчальних закладах. Але читання польською вони теж розглядали як патріотичну діяльність, споріднену з участю у католицьких благодійних товариствах, при яких діяли польськомовні книгозбірні.

Окремий аспект книжкової культури подільського жіноцтва – читачки із селянок і робітниць.

Ще у 1870–1880-х роках жінки із соціальних низів негативно ставились до читання, перешкоджали купівлі книг, вважаючи це марнотратством [509, с.86]. Навіть на початку ХХ ст. дружина старого сільського грамотія, який передплачував «Сельский вестник», постійно на нього скаржилася: «Він на газети гроші збавляє та дурно гас палить» [842, с.709]. Винятком були тільки книги релігійного змісту. Так, у селянок старшого покоління попитом користувалися Євангеліє, Псалтир, Часослов, «Апостол», повчання, життя святих – їх розглядали як складову релігійного життя, що могла посприяти спасінню душі.

З 1890-х років із створенням на селі мереж безкоштовних народних бібліотек і бібліотек для позакласного читання при нижчих початкових навчальних закладах жінки постійно їх відвідували, хоча набагато менше, ніж чоловіки. За архівними матеріалами, 1902 р. у народних бібліотеках Вінницького комітету Піклування про народну тверезість жінки склали 31,1% (м-ко Тиврів), 16,0% (с. Велика Жмеринка), 11,1% (м-ко Янів), 10,6% (с. Козинці) читачів [62, арк.126-127, 192; 63, арк.51, 80зв]. Такі дані з урахуванням загального рівня письменності подолян в цілому корелюють з показниками для всієї країни. За твердженням М.О. Рубакіна, читачок було у 3–4 рази менше, ніж читачів-чоловіків [830, т.1, с.77-78]. Вивчаючи книговидачу народної бібліотеки с. Великої Жмеринки, можна відзначити, що її коефіцієнт для жінок і чоловіків не дуже відрізнявся: у 1903 р. – 4,0 та 4,3 відповідно, у 1904 р. – 4,5 та 4,7 [63]. Коло жіночого читання також майже збігалось з чоловічим, хіба що жінки не цікавилися юридичною літературою та газетами.

Отже, на початок ХХ ст. читання жінок із соціальних низів уже сприймалося як допустиме, але без стабільного визнання та підтримки. Воно мало свою вікову та сезонну амплітуду. Селянки, пристосовуючись до сільськогосподарського календаря, читали переважно взимку та пізньої осені. Найінтенсивніше звертались до книги до заміжжя (віком до 20 років), з появою сім'ї та дітей це різко зменшувалося, могло почастишати з віком [842, с.708]. Попри те, що з часом ази письма втрачалися, але залишалася повага до книги як такої. Жінки надавали перевагу релігійній літературі – самостійно читали, слухали її. Літні із задоволенням відвідували публічні народні читання: «Хоч сто раз прочитай, а все слухати хочеться» [842, с.709]. Серед молодих жінок та незаміжніх дівчат популярні були лубочні пісенники, збірники жартів, оповідань та анекдотів.

Назагал жіноча книжкова культура не відрізнялася принципово від чоловічої, але мала певні особливості, зумовлені соціальними, культурними та психофізичними факторами. Модернізація країни сприяла визнанню того, що жінки можуть бути повноправними учасницями всіх процесів у цій сфері – видавничих, торговельних, бібліотечних, читацьких, хоча, слід визнати, що досі не має інформації про подолянок, які б систематично займалися письменницькою, перекладацькою чи редакторською діяльністю. Але збільшення кількості жінок-носіїв книжкової культури засвідчили розвиток жіночої освіти, зростання ролі жінки у соціальному житті та родині.

Подальша зміна соціальної ролі жінки надзвичайно яскраво позначилась у книжковій культурі радянського періоду, коли зі зниженням статусу видавничої, книгарської та бібліотечної професій жінки масово заступили в них чоловіків, фемінізували й читацьку аудиторію.

Відколи у ХІХ ст. визнано культуру дитинства, закономірно постали дитяча література та дитяче читання під впливом дорослих. Спочатку участь дорослого у читанні дитини була родинною та приватною. Згодом з'явилися спеціальні журнали, які, по суті, створювали контент дитячої літератури, відбираючи тексти для публікації, оглядаючи та рекомендуючи їх. Вони були спрямовані на всіх дітей,

транслявали всім одну ідею (канон освітній, виховний, політичний, культурний), конструювали громадянську ідентичність і виховували ідеали та якості, співзвучні внутрішній політиці держави. У другій половині XIX ст. поширився випуск дитячої книги [513, с.24-29]. З'явилися нові жанри літератури для дітей – науково-художній та науково-популярний. Багато уваги приділялося історії Вітчизни. Історична тематика стала однією з основних тем дитячої літератури. Відомі письменники почали писати спеціально для дітей. Створювати єдине та правильне коло дитячого читання заходились вже не тільки батьки, редакції журналів та приватні вчителі, а й цілі комісії, комітети, гуртки, відділи, а також громадські об'єднання, ініційовані педагогами, письменниками, видавцями. Втім, координації їхніх дій не було, а принципи критики дитячих книг ще не склалися. У 1860-х роках в Російській імперії формувалася система контролю дитячого читання. Отже, із родинної практики воно перетворилося на поле громадської та державної діяльності.

Мабуть, найбільший вплив щодо цього мали МНО та Найсвятіший Синод. МНО був центром, який конструював коло читання дитини, й тим інститутом, який багато в чому визначав канон дитячої літератури, оскільки 1) опікувався мережею навчальних закладів для різних соціальних прошарків; 2) підпорядкував комплектування шкільних бібліотек міністерським каталогам; 3) своїми ухвалами задавав орієнтири укладачам рекомендаційних списків і покажчиків з інших співтовариств. У 1863 р. вперше оприлюднено список книг для навчальних закладів МНО [368]. Подальші його перевидання мали кумулятивний характер. Рекомендаційна бібліографія МНО як державної інституції була вказівкою й обмежували комплектування лише виданнями з ухвалених списків. Значення Найсвятішого Синоду зумовлювалося тим, що релігійні друки стояли на початку будь-яких списків літератури, через духовну цензуру проходили всі релігійні видання для світських шкіл, відомство схвалювало або забороняло книги до використання у навчальних закладах. На Поділлі все це було тим вагоміше, що більшість дітей навчалася саме в ЦПШ.

Громадські опозиційні інституції не могли запропонувати свого кола читання поза відомчими списками, але коментували та оцінювали дозволені тексти,

сприяючи тим, хто дбав про сімейне читання. Активно розвивалася рекомендаційна бібліографія, яка намагалася вибрати краще з окресленого відомчими каталогами текстів та авторів. Видавцями неурядових посібників були земські та приватні книжкові склади, книжкові магазини, батьківські та учительські спільноти, редакції дитячих журналів, Товариство поширення корисних книг, Товариство поширення технічних знань, Петербурзький і Московський комітети та Київське товариство письменності, окремі особи.

Треба відзначити, що видавці не тільки орієнтувалися на рекомендаційні бібліографічні посібники, а й виробляли свою політику щодо дитячих книг. Ще наприкінці 1850-х років першим у країні систематично випускав дитячу літературу М.О. Вольф. Він започаткував спеціальні серії, розраховані на масове поширення, що заохочували читачів надалі купувати книги з них: «Золотая библиотека», «Зеленая библиотека», «Розовая библиотека», «Русская библиотека», «Нравственные романы для юношества», «Наша библиотека», «Библиотека юного читателя». Він першим масово друкував твори зарубіжних дитячих письменників, які згодом стали класикою (Г.-Х. Андерсен, Ж. Верн, В. Гауф, Д.Ф. Купер, Т. Майн Рід, Ш. Перро, В. Скотт), і російських авторів (В.І. Даль, В.І. Лапін, М.С. Лєсков, С.М. Макарова, Я.П. Полонський, О.Є. Разін, М.Б. Чистяков). Завдяки М.О. Вольфу й таким видавцям, як П.П. Сойкін, А.Ф. Деврієн, Й.М. Кнебель, А.Ф. Маркс, О.С. Суворін, І.Д. Ситін, товариствам «Общественная польза» та «Просвещение», громаді св. Євгенії тощо, література для дітей стала окремим світом.

З часом з'явилися вікова класифікація (видання для дітей від 6 до 8 і від 8 до 10 років та старших), науково-популярні твори для допитливих, «книжки-іграшки» для найменших, визначилися основні поліграфічні принципи друкування дитячої літератури, виходила продукція для покупців з різними фінансовими можливостями. Вже у 1870-х роках сучасники зазначали, що у Російській імперії існує своя дитяча книга, що видань вітчизняних авторів більше, ніж перекладних [383].

Через швидке зростання кількості письменних з кінця ХІХ ст. читала в країні насамперед юнь. В науці усталилася думка, що масовий юний читач (дитина та підліток) сформувався наприкінці 1880-х – початку 1890-х років [743]. На Поділлі це

сталось пізніше – з налагодженням більш-менш систематичного доступу до книги, отже у другій половині 1890-х років.

Кількість письменних дітей у губернії систематично зростала. Якщо у 1847 р. письменних у віці від 10 до 19 років було близько 30,4 тис., або 2,1% всього населення губернії, то 1917 р., за нашими підрахунками на підставі реверсивного та презентивного прогнозування, – 289,5 тис., або 7,4% всього населення. Чи існували в них читацькі потреби? Чи могли вони їх задовольняти?

Соціальні, економічні та культурні диспропорції у розвитку країни та регіону зумовили неоднакові можливості для становлення та розвитку юного подільського читача з різних верств.

На середину XIX ст. лише дуже заможні дворянські родини діставали будь-яку книгу, зокрема й для дітей, зі столиці або з-за кордону. Решті більш-менш доступними були тільки лубочні видання. Подолянин І.О. Шипович згадував, як у Шаргородському духовному училищі ще у 1870-х роках учні купували й читали лубочних «Бову-королевича» та «Еруслана» [482, с.17]. Щоправда, ще у 1864 р. училище успадкувало бібліотеку настоятеля місцевого чоловічого монастиря архієрея Ізраїля (Лукіна) – тоді учні отримали можливість читати щомісячник для дітей «Подснежник» [483, с.9]. Водночас відомо, що 1885 р. кам'янецька поштово-телеграфна контора для всієї польської спільноти Кам'янця-Подільського та навколишніх сіл отримувала лише 13 прим. журналу «Przyjaciel Dzieci» [460].

Для масового юного читача у країні, бідній на книжкові ресурси, бібліотека була основним джерелом книги для читання. До книги навертав і навчальний процес у всіх типах шкіл, чи не єдиний канал спілкування з нею, зокрема, для дітей із соціальних низів. У досліджуваній період контакти дітей з книгами поступово не тільки зросли кількісно, а й урізноманітнилися.

У середині XIX ст. шкільна мережа Подільської губернії тільки будувалась, тому була слабо забезпечена літературою. Так, у травні 1852 р. Дирекція народних училищ замовила в МНО 34 назви книг у 1 200 прим., у попечителя Київського навчального округу для друкарні Київського університету – 10 назв у 470 прим., у попечителя Віленського навчального округу для друкарні Н. Глюксберга – 6 назв у

510 прим. [106, арк.100-101]. І це для майже 6 тис. учнів [299, с.119]. Асортимент придбаних книг дуже вузький, кількість – приблизно 40–80 прим. кожної назви, тобто на кожен школу лише по кілька примірників. Відповідно діти не мали можливості навіть самостійно працювати з підручниками. Наприклад, на волосні сільські училища у Давидківцях та Бахматівцях Летичівського повіту, описані «ПЕВ» як зразкові, у 1860 р. для 60–70 учнів придбано 55 Часословів, 25 Псалтирів, 25 букварів, 6 збірників арифметичних задач, 6 «Діань святих апостолів», 14 молитовників [778, с.140]. Як наслідок у Бахматівському училищі книгозбірня мала 23 назви видань, з них світських 9 (художня література – 3, географічна – 1, історична – 3, садівництво та городництво – 2). Посібників з російської мови було 72 прим., збірників священних історій з катехізисами – 50, решта видань – по 1–5. Отже, учні цього «зразкового» закладу могли навчитися більш-менш писати та читати, але практично не мали умов до подальшого розвитку. «Батьки учнів, через бідність, відмовляються від придбання книг за свій кошт, від чого селянська освіта дуже повільно рухається вперед», – зауважував священник с. Жердя Кам'янецького повіту у 1867 р. [152, арк. 7].

Розвиток шкільних книгозбірень можна простежити за допомогою статистичних даних про ЦППШ (наведених у 1-му розділі): в 1862 р. їх було 1 153, у 1869 р. – 1 293, у 1881 р. – 620, у 1884 р. – 756, у 1894 р. – 1 334, у 1903 р. – 2 196, у 1912 р. – 1 734. Забезпечувати їх навчальною літературою почали наприкінці 1850-х років, але дуже мляво. На 1899 р. єпархіальна училищна рада мала таку статистику (з розрахунку на 1 школу) (*див. Додаток А. Табл. № 10*) [400]. Більшість селянських дітей відвідували саме однокласні та парафіяльні школи й школи грамоти, що не були забезпечені хоча б повним комплектом підручників. На з'їздах подільського духовництва та в єпархіальній пресі ці показники оцінювали як позитивні [276, с.558-559; 454, с.520-524].

У 1905 р. 1 289 подільських ЦППШ мали бібліотеки, в яких було 214 592 прим., у середньому по 166 прим. на книгозбірню [268]. Попри малий обсяг такий фонд відрізнявся відносним розмаїттям, адже майже всі видання представлено по одному примірнику, на відміну від навчальних посібників, де кожний – десятками. Книги

для позакласного читання систематизували, як правило, за такими відділами: 1. Релігійно-моральна література; 2. Історія церковна та світська; 3. Сільське господарство; 4. Географія, світобачення; 5. Художні твори; 6. Співи; 7. Універсальна література [364]. Але наскільки затребуваними вони були? Наприклад, у с. Голубечому Ольгопільського повіту бібліотека ЦПШ виникла з ініціативи парафіян, які самі придбали 54 прим. різних видань. 1889 р. від єпархіальної училищної ради надійшов 91 прим., 1890 р. – 53, 1891 р. – 43, 1892 р. – 180, 1893 р. – 182, 1894 р. – 69, загалом за шість років – 618 прим. На жаль, відомостей про зміст фонду немає. У ці роки у школі було від 53 до 78 учнів, які мали можливість досить активно користуватися книгами. Але згідно із класними записами книговидача становила: 1889 р. – 74 прим., 1890 р. – 50, 1891 р. – 62, 1892 р. – 43, 1893 р. – 68. Тобто навіть не кожний учень брав у бібліотеці книги, а іншого джерела книг у селі не було [838]. Чи фонд не цікавив школярів, чи особа, яка відповідала за бібліотеку, не заохотила їх? Перше припущення імовірніше: фонд з огляду на комплектатора мав бути релігійним і навряд чи користувався попитом у дітей навіть за дефіциту книг.

Дещо інакше почувалися діти у народних бібліотеках. Збереглися відомості, наприклад, про книгозбірню с. Великої Жмеринки Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість. Так, С. Олійник, за колом читання учень, упродовж кількох років неодноразово брав 3–4, іноді до 6 книг, а за 1902 р. прочитав 103 книги. У деякі дні діти гуртом відвідували бібліотеку, ймовірно отримавши якесь завдання у школі. Зокрема, 5 жовтня 1904 р. вони взяли з відділу релігійно-повчальної літератури 50 книг, 21 жовтня з природознавчого – 59 [63]. У 1902 р. по цій повітській бібліотечній мережі, створеній для дорослих, дітей було 47,2% (м-ко Тиврів), 35,1% (с. Велика Жмеринка), 33,3% (м-ко Янів) від загальної кількості читачів [62, арк.1-24, 126-127, 192]. А якщо бібліотека містилася у школі (наприклад, с. Сутиски, 1899 р.) – 76% [61, арк.45]. Те саме й з народними бібліотеками, відкритими Київським товариством письменності. 1906 р. там, де бібліотеки розміщувалися у сільських навчальних закладах, дітей-читачів було значно більше: у П'ятківці (Гайсинський повіт) – 75,8%, Новокостянтиніві (Літинський) – 91,9%,

Лозовій (Могилівський) – 100% [560, арк.135-136]. (Треба зазначити, що бібліотеки комітетів Піклування про народну тверезість насамперед орієнтувалися на дорослих, були фінансовані урядом і виконували державне замовлення.)

У міських училищах МНО, як ми вже зауважували, було більше книг і ширша тематико-типологічна структура бібліотек, помітна й чітка орієнтація на світський зміст комплектування. Як згадував І.Є. Глущенко про бібліотеку 4-класного училища, в якому навчався, його однокласники «читали із захопленням: у молодших класах – казки, фантастику та пригоди, в старших – класиків і науково-популярну літературу. В останніх класах прийшло захоплення астрономією та філософією (хоча з філософів у бібліотеці був тільки Челпанов, „Введение в философию“). В ці ж роки їх тягнуло до Дарвіна. Хоча у шкільній бібліотеці його праць не було, шкільні товариші десь знайшли „Походження людини“ та „Прояв емоцій у людини та тварин“» [175]. (Програма таких училищ не передбачала глибокого вивчення багатьох предметів, відповідно наукова література не входила до їхніх бібліотек.)

Далеко не завжди бібліотеки могли забезпечити відповідною до віку літературою. Невипадково подоляни неодноразово згадують вчителів, які давали дітям книги з власних бібліотек чи студентів, які привозили дешеві народні видання для дітей [470, с.16; 473, с.29; 482, с.29].

Мабуть, закономірно, що ніхто з подолян-мемуаристів, які походили з соціальних низів, не залишив спогадів про своїх батьків як керівників читання. Коло них діти могли ознайомитися переважно з релігійною книгою, а для пізнання світської потрібний був посередник, яким ставали навчальний заклад та вчитель. Дитяча література як складова виховання ще не закріпилася навіть у тих дорослих із цієї верстви, хто колись дитиною прагнув читати.

У забезпеченому середовищі діти змалку під керівництвом батьків та вихователів поринали у світ книг. Батьки визнавали роль книги у вихованні дітей з раннього віку, створювали необхідні умови для щоденного читання, спілкування з книгою, формували позитивне ставлення до неї, розвивали здатність до самостійного аналізу прочитаного на тлі подій, що відбувалися у суспільстві та світі. Книгами заохочували за добру поведінку. Дозвілля також було пов'язане з ними: читанням

вголос, театральними постановками та декламуванням віршів, іграми у шаради та літературне лото, альбомами з цитованими та власними поезіями, випуском домашніх газет і журналів з дописами про прочитане.

Сімейне читання супроводжувало спільне вечірнє дозвілля, книги ставали постійною потребою – і це передавалося з покоління до покоління як естафета. Традиційно переважав класичний та дитячий репертуар. На межі XIX–XX ст. діти з освічених кіл були повноцінною часткою масової дитячої читацької аудиторії. За записами Ю.К. Смолича, учня Кам'янецької та випускника Жмеринської чоловічих гімназій, «знайомство з книгою починалося з казок, точніше з казкослухання. Коли навчалися читати, то відразу намагалися засвоїти Майн Ріда, Луї Жаколіо, Буссенара, Фенімора Купера, Жуля Верна. За умов Російської імперії з дитячих років оточувала російська література. Пушкін та Лермонтов, Гоголь та Тургенєв. По дванадцятому року вже приходили Достоевський, Горький. Белінський, Добролюбов, пізніше й Писарєв були серед настільних книг у гімназистів-старшокласників» [481, с.761]. Випускник Вінницького реального училища Г.Г. Брілінг згадував родинну бібліотеку свого приятеля В.А. Пражмовського: «Бібліотека могла обслужити будь-який вік та смак. Для мене з Вовкою – всі кращі дитячі та юнацькі книги і журнали: „Природа и люди“, „Вокруг света“, Жюль Верн, Буссенар, Купер, Майн Рід, Луї Жаколіо, Фламмаріон, російські та іноземні класики художньої літератури – все в найкращих виданнях. Для більш старшого віку не забуті й Брем, й Ратцель, й усякі нескінченні атласи, величезні енциклопедії і т. п.» [464, с.436].

Освічені батьки турбувалися про коло читання своїх дітей. Вони не тільки фінансово його забезпечували, а й активно опікувалися його змістом та послідовністю, доволі часто самі читали вголос, причому твори не тільки дитячих авторів, а й російських та іноземних класиків [481, с.557]. Зрозуміло, що дітям пропонували художню літературу відповідно до віку, а з «дорослим» твором вони зазвичай спочатку знайомилися за адаптованим текстом [966, с.66]. Значно змінили батьки ставлення до наукової та науково-популярної літератури. Якщо у середині XIX ст., коли науково-популярної для дітей практично не існувало, провінційні

мешканці взагалі мало уявляли її сутність, то на початок ХХ ст. такі друки посіли належне місце у книговидавничому та читацькому репертуарі, викликаючи у широкого загалу спектр оцінок від обережного прийняття до захоплення. З науковою ж могли знайомитися лише підлітки – залежно від змісту публікацій та світогляду батьків. Ліберальні, антиклерикальні погляди вчених лякали багатьох старших, які навіть дозволені цензурою видання вилучали з кола читання дітей [966, s.66]. А от батько Ю.К. Смолича, навпаки, «дозволяв читати дітям і „крамольну“ літературу, насамперед М.Є. Салтикова-Щедріна, вірші у списках. Батько дозволяв брати до читання що завгодно з батькової книжкової шафи – з літератури „для дорослих“» [481, с.557].

Батьківські бібліотеки подолян із середнього класу зазвичай не були значними, адже їх створювало переважно перше покоління власників з досить обмеженими статками. Тільки діти польської шляхти та російського дворянства мали можливість користуватися родовими зібраннями – набуток кількох поколінь, причому кількома мовами. До того ж для них з-за кордону отримували різномовні часописи «Le journal de la Jeunesse», «Mon Journal», «Kinderlaube», альбоми «Mon premier alphabet» (за його допомогою вчилися читати французькою), «Mon histoire sainte», «Mon histoire de France». У польських родинах виписували з Варшави дитячі журнали «Przyjacieli Dzieci», «Moje Pisemko», «Wieczory Rodzinne», обов'язковий комплект історичних повістей В. Пржиборовського, змалку вчили дітей за ролями декламувати «Katechizm małego Polaka» В. Белзи [495, s.60-61]. Були й подарункові видання для дітей: наприклад, «Les Contes» Ш. Перро (Париж, 1867) з ілюстраціями Г. Доре, «Азбука с картинками» О. Бенуа (СПб., 1904) [89, арк.1-3], французькі серії «Bibliothèque de petits enfants», «La Bibliothèque rose».

Маючи досвід родинного спілкування з книгою, юні читачі вже самостійно шукали стежки у книжковий світ. «Читання, обожнювання літературних велетнів супроводжувалося інтересом і до творів „Арцибашева, Вербицької або Лаппо-Данилевської чи Раскатова“. Вся ця „ізіюминка“ й „малинка“, „сищіцька література“ (багатоброшурні серії Шерлока Холмса (не за Конан Дойлем), Пінкертон, Ніка Картера, Боба Рулана чи російського сищика Путіліна), навіть „безсоромна

порнографія“ були добре знайомими тодішній молоді» [481, с.762]. Для цього діти витрачали свої кишенькові гроші, ганяючись за кожним наступним випуском пригод чергового сищика [464, с.444].

Але, зрозуміло, складно було мати вдома навіть дуже заможній родині всі друки, які могли зацікавити дітей. Виникала потреба у бібліотечних фондах.

Літературу для дітей тривалий час збирали бібліотеки при навчальних закладах, відповідно саме вчителі та шкільна програма визначали видання, важливі для освітньо-виховної мети [513, с.24-29].

Діти із забезпечених родин у середніх навчальних закладах мали найширші можливості читати. За статутом 1864 р. гімназії мали формувати бібліотеку «а) з книг, здатних сприяти збагаченню вчителів знаннями; б) з книг, призначених до використання учнями» [219, с.15] – тобто фундаментальну та учнівську. Фонд учнівської бібліотеки визначав спеціальний каталог для навчальних закладів всієї імперії, що допомагало тиражувати й відтворювати певний канон знань та уявлень. Фундаментальна книгозбірня давала набагато ширші можливості, хоча на використання її книг потрібний був щоразу письмовий дозвіл від вчителя-предметника. О.Г. Лотоцький згадував, що у Подільській духовній семінарії викладач літератури В.О. Тимінський допомагав учням отримувати потрібні книги з фундаментальної бібліотеки. «...Даючи такий дозвіл, учитель звичайно наражався на те, що ректор, інспектор чи який інший доглядач, заставши учня за читанням книги, зараз, розуміється, поінтересується, яку саме той книгу читає, та почне дорозуміватися, чи відповідає та книга „пастирському умонастроєнню“ семінариста. Тому учителі здебільшого відмахувались, коли семінаристи просили у них підписи на ту чи іншу книжку, і врешті таки одбивали охоту до читання» [473, с.29]. Водночас Лотоцький додає, що дозволи були не на всі книги. «Він не підписав Белінського, Добролюбова, Чернишевського, „Історичних пісень“ Антоновича й Драгоманова, російських народників – Успенського, Левітова, Златовратського», проте вільно дозволяв класику – як російську, так і зарубіжну [473, с.30].

Кожному середньому навчальному закладу належало мати бібліотеку. За обсягом вони були різними. Якщо напередодні 1917 р. Подільська духовна семінарія

пишалась найбільшим бібліотечним фондом губернії у 40 тис. прим. (серед них – друки XVI–XVII ст.) [989, s.76], то бібліотека Вінницького комерційного училища, створеного у 1908 р., зібрала 1 140 назв видань [32], що друкувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Найбільшою книгозбірнею серед загальноосвітніх середніх навчальних закладів володіла Кам'янецька чоловіча гімназія, яка зросла з понад 1 тис. прим. у 1834 р. [848, с.234-235] до 20 тис. у 1916 р. [504, с.364]. Каталог учнівської бібліотеки 1913 р. охоплював розділи: 1) книги релігійно-морального змісту; 2) твори філософські та законодавчі; 3) історія; 4) географія; 5) математика та природознавство; 6) російська мова, російське мовознавство, класичне та загальне; 7) книги французькою мовою; 8) мистецтво; 9) дитячі книги; 10) періодичні видання; 11) різне [322]. Таку саму структуру мала учнівська Вінницького реального училища [363], але за кількістю назв в ній найбільшими розділами були (за даними 1901 р.) російська мова та словесність – 43,2%, математика та природознавство – 28,3%, історія – 13,6%, водночас французькі книги становили 0,45%, німецькі – 0,5% [363]. Щороку Вінницьке реальне училище купувало до 100 назв видань [22, арк.30зв-33]. Фонд Вінницького комерційного училища, структурований за 39 відділами, можна представити тематично: богослов'я; російська мова та словесність з методикою викладання; іноземні мови; художня література; математика; історія; географія; природничі науки з методикою викладання; педагогіка; економіка; право; виробництво; довідкові видання; періодичні видання [32].

Бібліотечні фонди різнилися за структурою та тематичним наповненням. Комплектування враховувало специфіку закладу: гімназії – гуманітарний профіль, реальні та технічні училища – природничий та технічний, комерційні – економічний, духовні семінарія та училища – богословський. Втім, художня література складала найбільший за обсягом відділ у всіх цих фондах. Не зайве наголосити, що у подільських реаліях бібліотеки спеціалізованих навчальних закладів були чи не єдиним джерелом найновішої фахової інформації. Наприклад, у Вінницькому реальному училищі передплачували до 45 спеціальних періодичних видань, серед яких «Физическое обозрение», «Вопросы опытной физики и элементарной математики», «Физик-любитель», «Вестник знания», «Воздухоплавание», німецький

журнал «Zeitschrift für den physikalischen und chemischen Unterricht» та французькі провідні фахові часописи «Journal de mathematiques», «L'education mathematique», «La Revue de l'enseignement des sciences», «La Revue scientifique». Не менш показовою була природнича та біологічна добірка: «Плодоводство», «Справочный листок биолога», «Естествознание и география», «Землеведение», «Минералогический бюллетень» [20, арк.34-34зв; 21, арк.74]. Прикметно, що на 1912–1913 рр. для реалістів передплачували навіть британський мистецький журнал «The Studio» [22, арк.35зв-36; 23, арк.78зв-80].

Для бібліотек духовних училищ та семінарії уніфікацію фондів та структури посилювало розпорядження Найсвятішого Синоду від березня 1887 р. [187]. Зрозуміло, що вони найбільшу увагу приділяли релігійній та морально-повчальній літературі, хоча була доступна й світська. У 1867/68 навчальному році учнівська богословська бібліотека Подільської духовної семінарії (668 назв), що обслуговувала старші класи, працювала двічі на тиждень – впродовж року приблизно 80 днів. Вона задовольнила 2 253 вимоги. Найбільше читали – і викладачі, і семінаристи – періодичні видання духовного змісту (майже половина запитів), церковну історію (10%). Далі інтереси вже різнилися: викладачі більше запитували книги з богослов'я, а учні – світські журнали та гомілетуку [259]. Учніські бібліотеки молодших класів мали більш секуляризований характер. На початок 1876/77 навчального року 252 назви (449 томів) для учнів 1-го та 2-го класів систематизовані за програмою навчання: Святе Письмо; морально-духовна література; всесвітня історія; російська історія; географія і мандри; словесність та історія літератури; красне письменство; мовознавство. Найменше було мовознавчих друків (6 томів) та Святого Письма (16), найбільше – творів красеного письменства (171) [265]. У бібліотеці Шаргородського духовного училища, за спогадами І.О. Шиповича, також була світська література, зокрема твори Д.Ф. Купера, Т. Майн Ріда, книги з історії, географії, астрономії [483, с.9].

До нового статуту гімназій 1864 р. жорстких приписів для їхніх бібліотек практично не було. Але з того часу ці книгозбірні регулярно потерпали від вилучення літератури. Попечитель Київського навчального округу неодноразово

зауважував педагогічним радам гімназій, що в поданих на комплектування списках книг зустрічаються твори сумнівного змісту [156, арк.229]. Але учні читали й nereкомендовану літературу, знаходячи її поза шкільними бібліотеками. 23 квітня 1884 р. попечитель Київського навчального округу С.П. Голубцов розіслав циркуляр, що всі «начальники середніх навчальних закладів мають постійно наглядати, щоб вихованці без їхнього дозволу не отримували книг з бібліотек та книжкових магазинів, оскільки читання книг, які не відповідають ані віку, ані розумовим здібностям, шкідливе і дуже небезпечне» [119, арк.23]. Після чисток 1870-х років у Подільській духовній семінарії також заборонили брати книги з дому, бо й вони могли не відповідати її вимогам [473, с.30].

Учні здебільшого виказували величезний інтерес до читання. Саме з книг вони могли отримати ті потрібні знання, які не могла їм дати школа, особливо з природничих наук та соціальних дисциплін, і тим окреслити (індивідуалізувати) власний світогляд. Молодших приваблювала насамперед пригодницька література. Старші класів цікавились книгами, з яких можна було дізнатися про стан політики, економіки, соціального життя. Юні читачі використовували будь-яку нагоду, щоб отримати потрібні друки: користувалися публічними бібліотеками, на ім'я батьків чи родичів передплачували часописи, виписували книги. Здобуте передавали з рук до рук.

Начальство, однак, посилювало контроль. Зокрема, воно практикувало вечірні та нічні перевірки шаф та тумбочок вихованців у гуртожитках та на квартирах. Задля зберігання книг читачі створювали підпільні бібліотеки у квартирах учнів, які мешкали з батьками, – їх начальство не перевіряло, тим більш не обшукувало. Нелегальне читання нерідко переходило у читання нелегальної літератури. Сама ця дія гуртувала допитливу учнівську молодь: хотілось обговорити прочитане з ровесниками або старшими товаришами. До речі, саме такий шлях досить часто змальовують мемуари: гімназист чи семінарист знайомився з передовими ідеями через старшокласника, старшокурсника, ліберально налаштованого викладача, які давали заборонені книги, а далі приєднувався до таємних дискусійних гуртків. Тож в

останній чверті XIX ст. нелегальна політична література була невід'ємною складовою дорослішання певної частини подільських учнів.

Перші згадки про нелегальну учнівську бібліотеку стосуються 1881 р., коли у Кам'янці-Подільському виникла згадувана вже народницька організація «Подільська дружина», першим керівником якої був В.І. Дзюбинський. Члени «Дружини» заклали підпільну книжкову збірку з понад 350 прим., серед яких рукописи «Программа социалистической деятельности в малорусском селе», «Программа кружка малорусских народников», а також друковані твори К. Маркса, Ф. Енгельса, О.І. Герцена, В.Г. Белінського, М.Г. Чернишевського. Наступного року організацію розгромлено, а ще через рік виявлено подільську групу партії «Народна воля» переважно з кам'янецьких гімназистів, в яких під час обшуків знайдено видання київських народників [860]. Тоді ж «за читання брошур» з Подільської семінарії за навчальний рік виключили 105 учнів [483, с.7-8]. Розголос цих переслідувань не перелякав подолян. Восени 1884 р. викрито нелегальні гуртки у Немирівській гімназії, які об'єднували колишніх членів «Подільської дружини» О. Вадзинського, Ф. Козачковського, О. Саліковського та гімназистів Ф. Блонського, Ф. Ковальського, С. Лисянського, Л. Мельникова та ін. У гуртках читали заборонену літературу, випускали гектографований журнал «Ученическая мысль» (2 номери, 20 прим.) у лютому–березні 1884 р. [840]. С. Стемповський згадував, що кам'янецькі гімназисти у другій половині 1880-х років захоплювалися скоріше «Землею і волею» та народовольцями, хоча вже відкрили для себе К. Маркса. Вони організували бібліотеку «антиурядової та антиклерикальної» літератури [493, s.87, 91-92]. Подібні спогади залишив С. Бжозовський, який навчався у Немирівській гімназії у 1892–1896 рр., докладно описавши свої контакти з російськими нігілістами і марксистами у перших главах роману «Рюмені» (1908) [494, s.212-221].

Залишилися спогади й про українофільську бібліотеку у Подільській духовній семінарії. Заснував її В.М. Чехівський, у майбутньому відомий політичний діяч, а тоді помічник інспектора. Це був 1901/02 навчальний рік. В.К. Приходько, тодішній семінарист, писав, що читачів цієї бібліотеки можна було об'єднати у кілька груп: «ті, яким найбільше подобались Грінченкові „Під тихими вербами“ та „Соняшний

промінь“, ідеалізували село та уявляли себе ідейними робітниками серед народу в ролі учителів, священників, агрономів тощо. Хлопці, яким подобалася книжка Кенана „Сибір“, більше революціонізувались і зацікавлювались політикою. Нарешті, книжка Дрепера „Боротьба віри з наукою“, що була в тій же таємній бібліотеці, звертала думку нових українців в бік атеїзму, часто якраз напередодні закінчення богословської освіти» [475, с.72-73]. Була чутка, що у 1903/04 навчальному році шестикласники уложили цілу збірку проповідей українською мовою, яку видрукували на гектографі. Згодом у бібліотеці з'явилися галицькі видання, зокрема політичні. У 1904 р. поширювалися брошури Революційної української партії. Всіх назв було близько десяти, але примірників багато – для розповсюдження. Це були «Салдатики» В. Деде (тобто В. Винниченка), «Павуки та мухи» В. Лібкнехта, «Дядько Дмитро», «Добра порада в лиху годину» С.В. Петлюри – пропагандистські брошури про сутність соціалістичного ладу, про боротьбу з поміщиками. Семінаристи на літніх канікулах повезли ці видання разом з просвітницькими у села [475, с.74, 79, 84].

Юні читачі іноді були також авторами, укладачами та видавцями учнівських журналів і збірників. Деякі з цих видань, ініційовані нелегальними гуртками самоосвіти, свідчать про впливи політичних партій, переважно лівих. Статті в них мали різкий викривальний характер. Ю.К. Смолич згадував про підпільний рукописний журнал «Штрихи», який готували жмеринські гімназисти [481, с.577]. Інші часописи виходили під керівництвом або з дозволу педагогічних рад і мали літературно-художній або науковий напрям. У Вінницькому реальному училищі існував рукописний журнал «Реаліст» (1908, 1910, 1911, 1917). Він містив оповідання, вірші, краєзнавчі розвідки, нариси про наукові відкриття. Побачили світ збірники учнівських творів: Могилів-Подільського комерційного училища – «Лучи и тени» (Могилів-Поділ., 1909), Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії – «Луч» (Кам'янець-Поділ., 1913), Кам'янець-Подільського приватного чоловічого комерційного училища В.Г. Подгурського – «Первый опыт» (Кам'янець-Поділ., 1913).

Уже наприкінці XIX ст. подоляни сприймали значущість дитячого читання. У 1883 р. з'явилася перша книжкова лавка М. Варгафтига у Кам'янці-Подільському, що спеціалізувалася на продажу дитячої літератури [302, с.108].

Поступово зростали профільні відділи у публічних бібліотеках краю. 1885 р. у Кам'янець-Подільській дитяча книга була представлена 163 назвами (6,8% всього фонду) і поділяла разом з природничою літературою п'яте-шосте місце [339]. Каталог бібліотеки 1911 р. зафіксував 533 назви (11,6%) – третє місце після російського і зарубіжного красного письменства [339]. Організаційний комітет Вінницької міської бібліотеки особливу увагу приділяв дитячому відділу. Член комітету священик І.О. Шипович листом звертався до міського голови М.В. Оводова, який перебував у Санкт-Петербурзі, нагадуючи про консультації зі столичними фахівцями щодо найкращих творів сучасних російських дитячих письменників і дитячих періодичних видань [56, арк.379]. Тому вже 1909 р. у фонді було 880 друків для дітей (14,6%) – третій за обсягами відділ [335]. 1911 р. у Гайсинській міській бібліотеці ім. О.С. Пушкіна за статистикою книговидачі найбільше читали художню літературу, зокрема російську (3 254 видачі), іноземну (2 068) і дитячу (1 023) [82, арк.60-61]. У цих фондах можна було зустріти найпопулярнішу тоді дитячу літературу – попри те, що учні не мали права стати їхніми читачами. Там мирно співіснували класичні твори російських і зарубіжних авторів з пригодницькими книжками П. Понсона дю Террайля про Рокамболя, детективними серіями про Ната Пінкертон, Ніка Картера, Івана Путіліна, які у навчальних закладах переслідували і негайно вилучали. Характерний для дореволюційного освіченого середовища пієтет до високої літератури, сформована старшими потреба юних звертатися до класики супроводжувалися читанням масової пригодницької, детективної, «бульварної» книжки. І це, як свідчать долі багатьох читачів початку XX ст., не зіпсувало їх [743, с.7].

Не можна обминути й мовну складову у читанні дітей та юнацтва Поділля. Якщо заможні польські родини могли забезпечити доступ до книг рідною мовою, то для значної частини українців, поляків і євреїв це було досить складно. Держава підтримувала і нав'язувала російськомовну літературу.

Єврейські хлопчики та юнаки, які навчалися у хедерах і єшивах, могли користуватися виданнями гебрейською мовою, здебільшого релігійними. Дитячої літератури єврейськими мовами не існувало. Спроби пристосувати біблійні та талмудичні тексти гебрейською до дитячого читання виявились невдалими. Дитячу книгу на їдиші започаткувало у 1910 р. у Кишиневі видавництво «Фар ундзере кіндер» («Нашим дітям») [681].

Українські та польські юні читачі не мали рідномовних видань ані в школі, ані в бібліотеці. Польську дитячу книгу активно продукували в Царстві Польському і продавали на подільських теренах. Як згадував С. Стемповський, у Кам'янець-Подільській гімназії наприкінці 1880-х років він читав росіян М.Г. Помяловського, Г.І. Успенського, Л.М. Толстого, західних Е. Сю, Ч. Діккенса, Д. Байрона, Ф. Шиллера, А. де Ламартіна, Е. Золя, Г.Т. Бокля, І. Тена, Ч. Дарвіна, П. Феваля, а потайки – польські книги, часописи «Przegląd Tygodniowy» та «Prawda», що приходили на ім'я матері, адже учням забороняли подібну передплату [493, s.36, 50, 66].

Українська дитяча книга, як й доросла, потрапила під дію Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. Внаслідок прискіпливого контролю дитячого та юнацького читання у 1895 р. взагалі заборонили видавати українською мовою книжки і збірники для дитячого читання навіть тоді, коли «за суттю змісту вони уявлялися благонадійними» [626, с.34-36]. З послабленням цензури українській книзі було нелегко торувати шлях до читача, особливо у провінції. На Поділлі допомогти цьому взявся неодноразово згадуваний вже громадський діяч Й. Волошиновський. Він з 1907 р. випускав перший на підросійських українських теренах україномовний дитячий часопис «Читайте, діти» – щомісячний додаток до газети «Світова зірниця». Видання наповнювали дитячі оповідання, вірші, казки та твори релігійно-дидактичного характеру [674, с.68].

Наведене пов'язується з питанням, чому не вдалася повною мірою акультурація населення Російської імперії. Дослідники називають однією з головних причин цього відсутність обов'язкової початкової освіти. Та є й книжковий аспект. Діти та юнацтво на початку ХХ ст. читали багато. Більшість подільських дітей

здобувала книги через школу та бібліотеку, суцільно російськомовну (виняток – єврейські навчальні заклади). Якби імперський уряд розвивав освітню та бібліотечну мережу для дорослих, що законодавчо також містила виключно російськомовну літературу, він би утримав колишніх дітлахів у загальнодержавному інформаційному просторі. Але ті, ставши дорослими, особливо на селі, залишалися напризволяще, втрачали безпосередній контакт з цим простором.

Отже, у досліджуваній період у Подільській губернії через освітній і фаховий рівень родин, досвід батьків, етноконфесійний вплив, фінансові можливості діти мали різні шанси на реалізацію своїх книжкових інтересів. У родинному середовищі це було доступно тільки для забезпечених кіл, тому зростала роль держави і суспільства щодо соціальних низів та навіть третього стану. Читання дітей та юнацтва було регламентоване не тільки з боку батьків, а й з боку держави. Держава таким чином передавала певний канон знань, виховувала лояльного підданця – зокрема, через початкову і середню освіту та бібліотеки навчальних закладів і народні книгозбірні.

Прагнучи знайти відповіді на свої питання, юні читачі шукали потрібні книги поза навчальним закладом. Процеси, що відбувалися у громадському житті країни, тісно пов'язані з соціальними конфліктами і диспропорціями, стимулювали їх до читання політичної літератури за посередництва та допомоги старших, зокрема демократичної інтелігенції.

Попри те, що подоляни, за нашими відомостями, випустили друком лише два видання для цього віку, не організували жодної спеціалізованої бібліотеки, книжкова культура міцно закріпилася у місцевому дитячому та юнацькому середовищі.

Висновки

Хоча впродовж другої половини XIX – початку XX ст. книжкова культура поступово ширилася на всі соціальні групи губернії, втім в її засвоєнні зберігався дисбаланс. Забезпечені й освічені верстви мали безперешкодний фінансовий і технічний доступ до будь-якої літератури, вміли її знаходити, доцільно споживати, свідомо читаючи й засвоюючи, а також продукувати її, в такий спосіб своїми діями

створюючи книжковий простір регіону та вільно в ньому живучи. Натомість низові та малоосвічені подоляни були переважно лише його статистами. Доступ до книги був диференційованим: найзаможніші користувалися власними книгозбірнями, у подільській практиці переважно родовими, замовляли і купували книги навіть за кордоном, люди середніх статків відвідували публічні та навчальні бібліотеки, за необхідності, книгарні, соціальні ж низи обходилися народними бібліотеками та збірками громадських організацій. І це спричинювало глибокий «культурний розрив» (за Х. Сетон-Уотсоном [994]) між інтелектуальною елітою та соціальними низами. Цей розрив відчутно уповільнював розвиток книжкової культури у регіоні й помітно відбився на цілісності.

Пануючий російський книжковий канон, який уряд апріорі вважав головним і єдино можливим для Російської імперії, на Поділлі дисципліновано й слухняно ретранслювали виконавчі владні інститути й відповідні адміністративні служби. Уособлена в цензурі, політика держави була спрямована на контроль і регламентацію книжкової справи на засадах цього канону – інші етнічні спільноти на її території мали розвиватися виключно в його контексті, наслідуючи його й беззастережно підпорядковуючись.

Попри це етнічні громади регіону прагнули обстоювати й реалізовувати власні канони книжкової культури. Вони мали різний ступінь поширення читання, зумовлений насамперед рівнем освіченості та етноконфесійним досвідом. Якщо католицька та юдейська традиції сприяли формуванню національних канонів, то спроби українців творити свій книжковий простір нівелювалися політикою панівної Російської православної церкви. Ситуація ускладнювалася обмеженням у використанні мови. Взнаки давалися й економічна слабкість, і нечисленність, і значною мірою зрусифікованість еліти. Крім того, більшість українців проживали в селі, а книжкова інфраструктура розвивалася переважно у зрусифікованих містах. Водночас українська книга ставала все більш затребуваною, що за сприятливих умов яскраво проявилось уже у 1917 р., коли «попит на книжки був такий великий, що видавниче діло стало прибутковим заняттям» [381, с.160].

На Поділлі склалася ситуація, коли через національно свідому опозицію частини місцевого освіченого суспільства до російського самодержавства, національні та російський канони книжкової культури конкурували між собою, що, з одного боку, гальмувало поширення й закріплення російського канону, а, з іншого, підтримувало та активізувало канони національні.

Читання перестало бути лише технологією засвоєння інформації, змінилось його соціокультурне призначення – виникли різні способи прилучення до культури залежно від типу, змісту, мети та адреси видань. Якщо у середині XIX ст. у спілкуванні з книгою визначальним був етноконфесійний чинник, то на початку XX ст. читацькі інтереси урізноманітнилися і диференціювалися у фаховому та світоглядному плані. Релігійна література хоч і посідала помітне місце, проте у масовому споживанні друкованого слова художня література врешті-решт взяла гору. Саме белетристика перебрала на себе лідерство в структурі читання не лише у місті, а й на селі. Завдяки їй стиралися соціокультурні відмінності між представниками різних соціальних груп. Водночас на тлі поширення просвітницьких ідей про книгу як джерело знань, успіхів модернізації суспільного життя у всіх проаналізованих групах читачів спостерігався інтерес до галузевої літератури.

Одні й ті ж саме особи могли бути носіями різних варіантів книжкової культури. Однакових чи схожих підходів до книжкової продукції могли дотримуватися читачі з різних соціальних груп, але об'єднаних етнічним походженням, релігійними поглядами, освітніми або корпоративними традиціями, гендерними чи віковими особливостями. Культурні розбіжності вже не обов'язково збігалися із соціальними.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило сформулювати такі **висновки**:

1. Вперше модернізацію суспільства, зокрема в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст., проаналізовано крізь призму книжкової культури.

Такий підхід нівелює недоліки наявної історіографії теорії модернізації, в якій відсутнє комплексне теоретичне узагальнення ролі книжкової культури в трансформації суспільства. Традиційно вченими розглядається лише роль друку/книги у цьому процесі, втім практики споживання та вплив змісту книг залишаються значною мірою поза їхньою увагою.

Доведено, що використання поняття «книжкова культура» дозволяє:

- висвітлити механізм формування єдиного інформаційного простору в країні;

- простежити, як в умовах єдиного інформаційного простору гомогенізується соціальна організація спільноти, нівелюються соціальні, етнічні та гендерні відмінності, формується нова уніфікована ідентичність;

- з'ясувати, як виникають локальні інформаційні простори, на основі яких відбувається подальше зростання індивідуалізму, ідеологічної та культурної диференціації, а також професіоналізації населення;

- розглянути механізм втягнення населення в інформаційний простір, наслідком чого є формування громадської думки, поширення політичних і національних ідей;

- проілюструвати диференціювання на елітарну та масову культуру, а також прояви їхнього впливу, зокрема на урбанізацію населення, тобто засвоєння ним нових міських (індустріальних) стереотипів, констант.

2. Універсальний характер поняття «книжкова культура» підкреслює його всеосяжність і дозволяє здійснити трансдисциплінарний аналіз, де базовою було визначено історичну дисциплінарну матрицю, в якій розглядалися книгознавчі матриці, і вже на цій основі вивчалися економічні, соціологічні, політичні, соціальні, культурні та інші аспекти проблеми. Для організації такого дослідження

була розроблена і застосована методика, в якій поєднано загальнонаукові, спеціальні історичні, в тому числі кліометричні, а також книгознавчі та бібліографічні методи.

3. Аналіз стану наукової розробки проблеми довів, що наявний рівень вітчизняної книгознавчої спадщини є недостатнім (відсутні узагальнюючі фундаментальні праці, численні лакуни в історичному студіюванні проблем книгознавчих дисциплін) для подальшої інтерпретації зібраного матеріалу в історичній матриці, тому було прийнято рішення про студіювання проблеми на регіональному рівні. Подільський регіон другої половини XIX – початку XX ст., на відміну від інших українських регіонів, активно вивчався фахівцями книжкової сфери, ними виконано узагальнюючі роботи в галузі ідиціології, бібліотекознавства та бібліографознавства, а наявні лакуни на регіональному рівні простіше заповнити.

4. Доведено, що для комплексного студіювання книжкової культури необхідне використання, крім традиційних неопублікованих (архівних) та опублікованих документів, ще і речових джерел. Ці речові джерела – книги, що були у використанні подолян у досліджуваній період, аналізувалися не тільки за матеріальними, а й за змістовими (тематико-типологічною, хронологічною, мовною, географічною) ознаками та системою провенієнцій. Лише поєднання різних джерел та методик вивчення дозволило отримати релевантні та обґрунтовані результати, здійснити історичну реконструкцію книжкової культури.

5. На українських теренах тривалий час розвиток книжкової культури залежав від можливостей місцевих аматорів. Ситуація почала змінюватися з середини XIX ст., коли, з одного боку, влада Російської імперії усвідомила необхідність «наздоганяти» інші країни, оновити суспільно-політичне, соціально-економічне та культурне життя, а, з іншого боку, серед широкого загалу почала поширюватися ідея про знання та освіту як запоруку успішності власне особистості як такої. Влада, усвідомлюючи значущість просування книжкової культури у широкі соціальні кола, намагалася контролювати цей процес. Для цього була вибудована чітка вертикаль нагляду за книжковим простором країни від столиці до села, що

охоплювала усі сегменти книжкового життя населення: книгодрукування, книгопоширення та книговикористання. Але, слід відзначити, що недостатня освітня підготовленість адміністративних осіб, особливо найнижчої ланки, щодо оцінки явищ книжкової сфери, прискорений розвиток книжкової комунікації перетворили цей контроль уже на початку ХХ ст. на формальний, що призвело до зростання нелегальної складової книжкового життя.

Більшого успіху влада досягла у регламентації читання, доручивши це підготовленим особам: чиновникам, вчителям, священникам тощо. Основним її результатом було розповсюдження російського канону книжкової культури і формування таким чином єдиного інформаційного простору в країні. Його державницький (вірнопідданська громадська думка, патріотизм) сегмент був би міцнішим, якби влада зверталася до етнічних спільнот національними мовами.

Назагал держава не зуміла повною мірою використати друк для активізації модернізаційних процесів. А у Подільській губернії низка адміністративних (стримування громадської ініціативи, пізні запровадження земських органів самоврядування, штучне обмеження міграцій), економічних (слабка індустріалізація та урбанізація регіону) та культурних (низький рівень письменності населення, політика акультурації етнічних спільнот) факторів ще більш гальмували цей процес. Лінії розлому проходили не лише у соціальній площині протистояння «верхів – низів», економічній – «забезпечені – бідні», просторовій – «міста – села», а також у локально-географічному плані, коли мешканці окремих (наприклад, Вінницького та Кам'янецького) повітів мали кращі можливості для прилучення до книги. Такий дисбаланс чітко проявлявся і на теренах українських губерній та країни, в цілому, гальмуючи модернізацію суспільства.

6. Книжкова культура Поділля в багатьох своїх проявах мала вторинний характер. Вона відтворювала ті зразки, що формувалися у видавничих, наукових та культурних центрах держави. Втім, головним результатом її розвитку упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. слід визнати усвідомлення різними

соціальними верствами значущості читання як важливого комунікаційного каналу. Доступність читання для подолян з'ясовано за трьома основними показниками:

- *поширеністю письменності*. Потенційно книжковою культурою мали володіти усі, хто вмів читати. Встановлено, що потенційна читацька аудиторія поступово зростала з 4,6% до 26,8% населення губернії, старшого за 9 років (або приблизно від 47,9 тис. до 750 тис. письменних осіб).

- *матеріальними можливостями краян*. Фінансово спроможними самостійно формувати та розвивати свою книжкову культуру було лише 3,8–4,3% населення губернії (на межі XIX – XX ст.). Лише вони могли бути клієнтами стаціонарних книгарень. Близько 4,5% письменних городян були читачами міських публічних бібліотек. Тому так гостро стояло питання доступу до безкоштовного бібліотечного обслуговування.

- *технічними можливостями регіону* із забезпечення доступу до книги. Книжкова інфраструктура була недостатньою, розвивалася переважно у містах та містечках губернії, нерівномірно у її межах і значною мірою залежала від громадської та приватної ініціативи.

7. У розвитку книжкової культури регіону можна виокремити два головні етапи. На першому (1850 – 1880-ті рр.) було механізовано поліграфічне виробництво і відкрито окремі друкарські, книготорговельні та бібліотечні заклади, тривала диференціація тематико-типологічної структури регіонального книговидавничого репертуару, збільшувалася читацька аудиторія, серед освічених кіл укорінювалася думка про необхідність цілеспрямованої роботи щодо поширення книжкової культури. На другому (1890-ті – 1917 рр.) – створено книжкову інфраструктуру (видавничу, друкарську, торговельну, бібліотечну), стрімко збільшено щорічне книгодрукування (за назвами та накладом), урізноманітнілася структура книговидавничого репертуару за мовою, географією друку та тематико-типологічним зрізом, а також зросла масовість читацької аудиторії, узвичаїлись книготорговельні та бібліотечні послуги на побутовому рівні навіть для селян. Поширилася практика формування особистих книгозбірень представниками середнього класу, для яких книга була фактором професійної

самореалізації. Знайшли масову читацьку аудиторію національні канони книжкової культури.

8. З соціологічної точки зору читацька аудиторія краю зростала на початковому етапі за рахунок жінок і дітей. Згодом механізми міжстанової взаємодії (з одного боку, замкнутість і специфічність станових культур, а з іншого – поступове запозичення нижчими верствами зразків поведінки вищих) позначилися на характері проникнення книги у різні соціальні середовища. Впливала на прилучення до книги політична боротьба і пов'язана з нею діяльність елітарних соціальних груп (таємних організацій, товариств, партій, політичних гуртків). Володіння культурою читанням залишалося слабким, тож краяни дедалі більше підпадали під інформаційний вплив, особливо на тлі революційних або воєнних подій. Напередодні революції 1917 р. на авансцену політичного та громадського життя вийшли діти тих, що вже відвідували бібліотеки і читали. Для передреволюційної молоді читання змалку ставало звичним, а не щойно набутим умінням, як це було для їхніх батьків. Водночас книга, яка могла широко тлумачити проблеми, залишалася малодоступною для більшості з них через фінансовий та організаційний чинники (брак книгарень та бібліотек). Тож ця більшість послуговувалася тією друкованою продукцією – брошурою, часописом і листівкою, – що потрапляла до них заходами громадських і політичних організацій, які намагалися нав'язати відповідний ідеологічний погляд на події та явища. Ці читачі, особливо селяни, на тлі безмежної довіри до друкованого слова, вихованої ще релігійною книгою, але, не маючи досвіду критичного мислення, навичок інтелектуальної праці і світоглядного багажу, легко ставали об'єктами маніпулювання. Іншими словами, початкова мобілізація всіх прошарків населення до читання як «культурного капіталу» зле пожартувала з можливостями і наслідками політичної агітації.

9. На еволюцію книжкової культури впливали, з одного боку, місцеві інформаційні потреби, структура яких поступово ускладнювалася, а з іншого – соціальна активність громадських організацій і приватних осіб, спрямована на задоволення цих потреб.

Поширення російського канону книжкової культури сприяло формуванню єдиної соціокультурної ідентичності в країні. Це була скоріше акультурація населення (за виключенням українців, яких намагалися асимілювати) на російській основі, з використанням російської мови друку та культури.

Простежувалася тенденція до уніфікації канону книжкової культури для всіх соціальних верств і водночас її диференціації для національних спільнот. Завдяки проникненню книжкової культури в усі соціальні групи населення губернії відбувалося кілька важливих процесів.

По-перше, мешканці Поділля втягувалися до загальноросійського інформаційного простору: заможніші верстви – з другої половини XIX ст. переважно через систему освіти, соціальні низи – з кінця XIX ст. завдяки поширенню письменності (відвідуванню початкової школи), створенню інфраструктури (мережі народних бібліотек з уніфікованими фондами, представництв великих книговидавничих і книготорговельних фірм), читанню газет та політичних брошур (через участь у політичній боротьбі). Варто підкреслити, що тими самими шляхами, хоча й хронологічно пізніше, відбувалося поступове окреслення і загальноукраїнського інформаційного простору.

По-друге, налагодження інформаційно-комунікативних зв'язків прискорило конструювання модерних націй, особливо нетитульних: української, польської, єврейської. З'явилися національні аудиторії, яким читання масово прищеплювало певну систему цінностей через поширення канону знань та культури. З кінця XIX ст. ширилася практика творення провенієнцій національними мовами, що сприяло однорідності спільноти, її самоідентифікації, формуванню історичної пам'яті. Тут треба відзначити, що через низький рівень письменності українці були найбільш позбавленими власної книжкової комунікації, яка могла б сприяти поширенню національного самоусвідомлення, хоча водночас це певною мірою завадило засвоєнню ними російського і польського націоналізму.

По-третє, нівелювалися культурні межі між соціальними групами. В такий спосіб гомогенізувалася соціальна організація спільноти. Особливого значення у цьому процесі набувало читання класичних творів художньої літератури.

По-четверте, «книжкове споживання» допомагало крyянам окреслити громадську думку. Свідоме друкування та поширення видань, використання бібліотек виховувало громадянську позицію.

Насамкінець, за таких умов зростало якісне задоволення духовних потреб подолян за допомогою книги. Своєю чергою, це сприяло індивідуалізації цих запитів, зокрема й опозиційних.

10. Зростання книжкової культури населення послідовно вело до прискорення модернізаційних процесів в цілому. Синхронізуючи модернізацію в українських губерніях із процесами у західному світі крізь призму книжкової культури, слід відзначити загальну відповідність тенденцій її впливу, при слабшій інтенсивності на українських теренах.

В умовах самодержавного режиму, який відсторонював від участі у політиці переважну більшість населення, значущість літератури (у самому широкому сенсі слова) як форми участі у громадському житті набула надзвичайного значення. Ще у середині ХІХ ст. книга була елітарною річчю, яка вимагала серйозних витрат та зусиль, аби її здобути за відсутності книжкової інфраструктури, а вже на початку ХХ ст. книга стала масовим, досить доступним товаром, потрібним масовій читацькій аудиторії, що формувалася.

Якщо міркувати про причини невдачі модернізації українського суспільства на базі культурних перетворень, оминаючи проблеми політичні та економічні, то величезне значення мав розрив у книжковій культурі освічених прошарків та соціальних низів. Освічені кола мали вільний доступ до книжкового простору, власне вони і творили книжкову культуру та нав'язували її канон соціальним низам, а ті, у свою чергу, не тільки не могли вплинути на її формування, але так і не отримали повноцінного доступу до неї. Як наслідок, її рівень виявився достатнім для того, щоб події 1917 – 1920 рр. на українських землях набули національного забарвлення, але недостатнім для перемоги української ідеї.

Подібна ситуація загрожує й сьогодні, якщо в умовах інформаційної війни, зокрема за допомогою книжкової комунікації, українське суспільство не виробить адекватної реакції на вимоги часу. Насамперед, це стосується підтримки

вітчизняної книговидавничої та книготорговельної справи, реформування бібліотечного обслуговування. Важливим показником книжкової культури суспільства є його утягнутість у світовий інформаційний простір завдяки перекладам української та зарубіжної літератури. Окремою проблемою є актуалізація читання книг, адже «інформаційне» читання, зокрема у соціальних мережах, стало сьогодні «природною» навичкою, ледь не дорівнює диханню, а от читання книг перетворюється на елітарне заняття.

Вивчення досвіду минулого допомагає в усвідомленні місця книжкової культури у сьогоденні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ф. 274. Київське губернське жандармське управління, 1828 – 1917 рр.

оп. 1

1. спр. 3320. Про видання бібліотеки культурно-освітнього товариства «Просвіта» в м. Кам'янці-Подільському, 1914, 181 арк.

ф. 301. Подільське губернське жандармське управління, 1880 – 1917 рр.

оп. 1

2. спр. 1535. Листування з Департаментом поліції, Київським розшукним відділенням, Пензенським ГЖУ, подільським губернатором та іншими установами про збір відомостей щодо діяльності Українського товариства «Просвіта», Проскурівської міської бібліотеки імені О.С. Пушкіна та з інших питань, 58 арк.
3. спр. 1536. Листування з Департаментом поліції, подільським губернатором та іншими установами про збір відомостей щодо організації вчительських об'єднань, 1912, 158 арк.

ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 841

4. спр. 134. Справа про провезення контрабандою з Австрії у Кам'янецький повіт старообрядницької літератури, 1891, 104 арк.

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
НАН України*

ф. I. Літературні матеріали.

5. № 175. Katalog biblioteki Horodeckiej, 1870, 91 арк.
6. № 1066. Katalog biblioteki Zaginieckiej, 1905, 238 арк.
7. № 6483. Katalog ksiązek w Antopol, 128 арк.
8. № 31 556. Грінченко Б.Д. Популярні книжки: про видання народних книжок, 1890, 86 арк.
9. № 32 280. Грінченко Б.Д. Видання коштом Череватенка. Список надрукованих творів, статут на отримання премій Череватенка, листи та ін., 25 арк.

ф. III. Листування

10. № 42 852, 42 855. [Лист] Кривицький О. Грінченко Марії Миколаївні. 18.06. 1928, 2 арк.

ф. XXIV

11. № 2386. Humnicki L. Wspomnienie o s.p. Edwardzie Starza Jakubowskim», [12 f.].
12. № 2572. Каталог выставки-распродажи картин, мрамора, фарфора, мебели из собрания Здзеховского (К., 1889), 14. 02. 1889, 22 с.

ф. 151

13. № 68. Каталог бібліотеки М. Щербатової. 1889, 227 арк.

Архів НБУВ

ф. 1

оп. 1

14. спр. 33. Протоколи № 169-266 засідань Всенародної бібліотеки України, 1921 – 1923, 367 арк.
15. спр. 39. Листування Комітету зі створення, питань комплектування, фінансування та організації Вінницької філії, 1921, 76 арк.

Державний архів Вінницької області

ф. Д-14. Вінницька чоловіча гімназія, 1909 – 1920 рр.

оп. 1

16. спр. 1. Протоколи засідань учительського комітету за 1909 р., 75 арк.

17. спр. 3. Протоколи засідань учительського комітету за 1914 р., 117 арк.

18. спр. 5. Протоколи засідань учительського комітету за 1916 р., 168 арк.

ф. Д-15. Вінницьке реальне училище, 1890 – 1919 рр.

оп. 1

19. спр. 12. Циркуляри попечителя Київського навчального округу, 05.01 – 21.12.1914, 103 арк.

20. спр. 15. Циркуляри попечителя Київського навчального округу, 01.11.1916 – 18.01.1917, 93 арк.

21. спр. 45. Протоколи засідань педагогічної ради за 1910 – 1911 рр., 193 арк.

22. спр. 46. Протоколи засідань педагогічної ради за 1911 – 1912 рр., 85 арк.

23. спр. 47. Протоколи засідань педагогічної ради за 1912 – 1913 рр., 216 арк.

ф. Д-17 Жмеринська чоловіча гімназія, 1907 – 1920 рр.

оп. 1

24. спр. 18. Циркулярні розпорядження про схвалені книги, навчальні посібники та ін. видання, 09.01 – 20.02.1914, 60 арк.

25. спр. 42. Листування з попечителем Київського навчального округу про читання для учнів з туманними картинами та літературно-вокальні музичні вечори, 13.02 – 15.11.1910, 9 арк.

26. спр. 47. Листування з попечителем Київського навчального округу про читання для учнів з туманними картинами та літературно-вокальні музичні вечори, 1.02 – 30.11.1910, 10 арк.

ф. Д-19 Вінницька міністерська жіноча гімназія, 1889 – 1920 рр.

оп. 1

27. спр. 231. Листування з попечителем Київського навчального округу про навчальні посібники та книги, 12.12.1903 – 16.01.1908, 51 арк.
28. спр. 235. Листування з попечителем Київського навчального округу про навчальні посібники та книги, 04.09.1905 – 29.11.1906, 11 арк.
29. спр. 247. Листування з Міністерством народної освіти про комплектування шкіл підручниками, 09.01 – 30.09.1913, 108 арк.
30. спр. 249. Листування з Міністерством народної освіти про постачання гімназії навчальними посібниками, 10.12.1913 – 10.02.1915, 73 арк.
31. спр. 250. Листування з Міністерством народної освіти про склад класних бібліотек, підготовку вчителів гімнастики, 05.01 – 29.12.1914, 159 арк.

ф. Д-20. Вінницьке 7-класне комерційне училище, 1907 – 1920 рр.

оп. 1

32. спр. 272. Каталог книг бібліотеки училища за 1919 р., 38 арк.

ф. Д-22. Чернівецька поштово-телеграфна контора, 1894 – 1919 рр.

оп. 1

33. спр. 14. Циркуляри начальника Кишинівського поштово-телеграфного округу, 1.01 – 28.12.1905, 95 арк.
34. спр. 15. Циркуляри начальника Кишинівського поштово-телеграфного округу, 2.01 – 15.12.1906, 82 арк.
35. спр. 18. Циркуляри Головного управління зі справ друку, начальника Кишинівського поштово-телеграфного округу, 7.01 – 25.11.1908, 59 арк.

ф. Д-27. Ямпільська поштово-телеграфна контора, 1889 – 1918 рр.

оп. 1

36. спр. 1. Циркуляри начальника Кишинівського поштово-телеграфного округу, 11.01 – 22.12.1889, 73 арк.

37. спр. 16. Циркуляри начальника Кишинівського поштово-телеграфного округу, 2.01 – 30.12.1904, 157 арк.

38. спр. 19. Циркуляри начальника Кишинівського поштово-телеграфного округу, 3.01 – 30.12.1907, 147 арк.

ф. Д-29. Податний інспектор Вінницького повіту, 1892 – 1918 рр.

оп. 1

39. спр. 21. Відомості про торговельні підприємства Вінницького повіту, 15.03 – 05.05.1899, 196 арк.

40. спр. 37. Відомості про торговельно-промислові підприємства та збори, що оплачуються ними, 14.08.1905 – 20.09.1908, 16 арк.

41. спр. 105. Листування про стягування додаткового промислового податку, 29.12.1915 – 7.01.1917, 135 арк.

ф. Д-54. Вінницький учительський інститут, 1912 – 1920 рр.

оп. 1

42. спр. 4. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про придбання книг та навчальних посібників, 23.12.1913 – 20.01.1915, 81 арк.

43. спр. 16. Циркуляри попечителя Київського навчального округу, листування про придбання книг та навчальних посібників, 15.01 – 15.05.1917, 111 арк.

44. спр. 31. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про придбання книг та навчальних посібників, 2.08 – 24.12.1912, 120 арк.

45. спр. 51. Циркуляри попечителя Київського навчального округу про придбання книг та навчальних посібників, 19.01.1916 – 1.05.1918, 65 арк.

46. спр. 61. Звіт про стан інституту, 8.11.1912 – 10.06.1914, 79 арк.

47. спр. 62. Річний звіт про стан інституту, 31.12.1913 – 17.01.1915, 110 арк.

ф. Д-173. Жмеринська жіноча гімназія А.Я. Лукашевич, 1909 – 1920 рр.

оп. 1

48. спр. 1. Циркулярні розпорядження, пропозиції та повідомлення про схвалені книги, навчальні посібники та інші видання, 05.07.1909 – 23.01.1910, 33 арк.

49. спр. 49. Листування з попечителем Київського навчального округу про передплату необхідної літератури для гімназії, 05.01 – 07.12.1913, 64 арк.

ф. Д-182. Брацлавська чоловіча гімназія, 1914-1920 рр.

оп. 1

50. спр. 18. Листування з попечителем Київського навчального округу про придбання книг, 2.01.16 – 07.07.17, 39 арк.

ф. Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду, 1909 – 1919 рр.

51. оп. 3, 1909 – 1919 рр., 362 спр.

ф. Д-205. Миротворчий посередник 1-ї дільниці Вінницького повіту, 1861 – 1905 рр.

оп. 1

52. спр. 14. Відомості про передплату різних видань творів і газет, 6.03.1864 – 13.04.1865, 34 арк.

53. спр. 24. Рапорти волосних правлінь про витрати громадських сум, 18.09.1864 – 30.12.1865, 61 арк.

54. спр. 50. Листування з Подільським губернським правлінням про роботу сільських вчителів і писарів та про нагляд за ними. 7.06.1873 – 4.10.1876, 11 арк.

ф. Д-230. Вінницька міська управа, 1871 – 1920 рр.

оп. 1

55. спр. 395. Заяви гласних вінницької Думи про відкриття у м. Вінниці міської бібліотеки, 07.02.1889, 5 арк.

56. спр. 873. Матеріали про будівництво бібліотеки ім. М.В. Гоголя; рішення Думи про заснування бібліотеки, статут, кошторис на будівництво, проект, 10.12.1901 – 02.11.1909, 496 арк.

57. спр. 964. Листування з уповноваженим м.Вінниці, Одеського міського товариства в Петербурзі, про передачу «Мурів» м.Вінниці, 21.04.1903 – 05.11.1910, 195 арк.
58. спр. 1139. Списки власників торговельних підприємств по Вінниці; листування з Міністерством торгівлі, 1906 – 1915, 54 арк.
59. спр. 1408. Рішення міської Думи про відкриття міської друкарні. Листування з різними присутствіями про обладнання друкарні, 10.02.1912 – 10.12.1915, 571 арк.
оп. 3
60. спр. 101. Постанови розпорядчого комітету Вінницької бібліотеки ім. М. Гоголя, 01.04.1907 – 01.02.1910, 21 арк.
- ф. Д-244. Вінницький повітовий комітет Піклування про народну тверезість, 1896 – 1914 рр.
оп. 1
61. спр. 3. Циркуляри та звіт про діяльність за 1896 року Подільського губернського комітету Піклування про народну тверезість, 11.01.1897 – 31.12.1899, 297 арк.
62. спр. 11. Циркуляри Головного управління неокладних зборів і казенного продажу питва Подільського губернського комітету Піклування про народну тверезість; протокол зборів засновників і статут Вінницької громадської бібліотеки ім. М.В. Гоголя. Відомості про кількість бібліотек по Вінницькому повіту, 03.01.1902–10.03.1903, 225 арк.
63. спр. 15. Реєстр книг, виданих з бібліотеки комітету, 28.01.1902 – 03.01.1905, 80 арк.
64. спр. 16. Циркуляр Головного управління неокладних зборів і казенного продажу питва про поповнення бібліотек-читалень брошурами, 05.03.1903, 5 арк.
65. спр. 17. Звіти про діяльність комітету, списки книг сільських бібліотек, 07.01.1906 – 30.12.1906, 436 арк.

66. спр. 33. Циркуляри Подільського губернського комітету Піклування про народну тверезість; звіти та відомості про діяльність комітету, 09.11.1913 – 23.11.1914, 145 арк.

ф. Д-255. Вінницька повітова земська управа, 1899 – 1920 рр.

оп. 1

67. спр. 55. Доповідь про ознайомлення населення з ходом воєнних подій, 10.11.1915 – 23.01.1916, 19 арк.

68. спр. 59. Журнали засідань чергового земського повітового зібрання, 12.08.1916 – 14.04.1917, 188 арк.

69. спр. 354. Списки про придбання книг і навчальних посібників для народних училищ в 1912 р., 30.09 – 14.10.1912, 45 арк.

70. спр. 361. Документи на придбання книг і навчальних посібників для народних училищ, 12.01 – 15.12.1913, 111 арк.

71. спр. 371. Листування про постачання шкіл книгами, меблями та ін. навчальними посібниками, 03.01 – 08.04.1914, 266 арк.

72. спр. 372. Листування про бібліотеки і читальні, 12.01 – 24.05.1914, 6 арк.

73. спр. 380. Листування з організації бібліотек, музеїв, народних театрів тощо, 17.05.1915 – 04.04.1916, 35 арк.

ф. Д-262. Вінницька міська управа, 1846 – 1920 рр.

оп. 1

74. спр. 13. Протоколи засідань міської Думи, 17.01 – 02.12.1902, 328 арк.

75. спр. 14. Протоколи засідань міської Думи, 25.01 – 08.12.1903, 424 арк.

ф. Д-283. Вінницьке повітове відділення Подільської єпархіальної ради, 1885 – 1918 рр.

оп. 1

76. спр. 7. Циркуляри Подільської єпархіальної училищної ради, 24.01.1897 – 20.09.1919, 61 арк.

77. спр. 11. Каталог книг для позашкільного читання для дітей церковнопарафіяльних шкіл за 1899 р., 42 арк.

ф. Д-286. Гайсинська міська управа, 1879 – 1920 рр.

оп. 1

78. спр. 73. Протоколи засідань Гайсинської міської Думи, 16.01.1902 – 10.01.1903, 532 арк.

79. спр. 75. Протоколи засідань Гайсинської міської Думи, 26.01.1904 – 14.01.1905, 954 арк.

80. спр. 81. Протоколи засідань Гайсинської міської Думи, 11.01 – 23.07.1909, 643 арк.

81. спр. 85. Протоколи Гайсинської міської Думи, 12.04.1910 – 16.12.1911 рр., 466 арк.

82. спр. 89. Протоколи засідань Гайсинської міської Думи, 29.01 – 19.07.1913, 714 арк.

ф. Д-352. Податний інспектор Брацлавського повіту, 1886 – 1918 рр.

оп. 4, 1891 – 1915 рр.

83. спр. 18. Листування з Подільською казенною палатою про торговельно-промислові заклади. Відомості про видані свідоцтва, 16.03 – 27.05.1891, 727 арк.

ф. Д-391. Вінницький міський магістрат, 1796 – 1861 рр.

оп. 1

84. спр. 386. Справа за позовом дворянина Леха Йосифа до міщанина Білецького Павла за 244 руб. сріблом, 22.01.1847 – 22.07.1848, 83 арк.

ф. Д-470. Вінницький повітовий суд, 1799 – 1872 рр.

оп. 1

85. спр. 1070. Справа про звинувачення селян Гаврилюка, Новицької та ін. в зберіганні забороненої літератури, що закликає до виступу проти Російського уряду. 23.02.1863 – 2.04.1869, 562 арк.
86. спр. 1173. Справа про знайдені у касира Ханковецького маєтку дворянина Кілярського Віктора пісень і віршів антиурядового змісту, 1864 – 1865, 109 арк.
87. спр. 1261. Справа про звинувачення Коржинковської Марії у незаконному відкритті школи, 31.08.1865 – 13.05.1868, 30 арк.
88. спр. 1365. Справа про звинувачення дворянина Войнаровського за зберігання заборонених книг і нанесенні побоїв селянину Миронюку, 01.10.1861 – 30.12.1870, 50 арк.
- ф. Д-863. Щербатови, князі, поміщики Подільської та Херсонської губерній, 1862 – 1920 рр.
оп. 1
89. спр. 82. Рахунки на придбання книг Щербатової М.Г., 1911 – 1913, 16 арк.
- ф. Д-866. Грохольські, графи, поміщики Подільської губернії, 1853 – 1918 рр.
оп. 1
90. спр. 72. Рахунки Грохольських, 1913 – 1915.
91. спр. 79. Ділові листи і прохання різних осіб Грохольському Зд., 1913 – 1915 рр.
- ф. Р-198. Поліграфічне об'єднання Поділля при Подільській раді народного господарства, 1921 – 1924 рр.
оп. 1
92. спр. 6. Листування, доповіді, звіти Президії Подгубраднаргоспу, 16.02 – 25.02.1922, 397 арк.
- ф. Р-254. Подільська губернська інспектура народної освіти Подільського губернського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1919 – 1925 рр.

оп.1

93. спр. 84. Протоколи колегії, доповіді про діяльність Ольгопільського повітового відділу народіві, 14.08.1920 – 28.12.1921, 59 арк.
94. спр. 607. Інструкції, наказ Головополітпросвіти УРСР, губвиконкому про підготовку до святкування 5-ї річниці міліції. Протокол засідання колегії Головополітпросвіти УРСР, комісії з організації губернського з'їзду, цензурно-репертуарного комітету, комісії з перевірки політпросвітзакладів, пленарного засідання культкомісії, 10.10.1922 – 8.12.1923, 186 арк.
95. спр. 658. Циркуляр Головополітпросвіту УРСР про ліквідацію неписьменності серед допризовників; річні, місячні звіти; доповіді про роботу Вінницького окрполітпросвіту. Анкети співробітників політустанов, 1922 – 05.10.1923, 137 арк.

ф. Р-925. Подільський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1919 – 1925 рр.

оп. 2, 1921 – 1924 рр.

96. спр. 4. Матеріали до протоколів засідань президії губвиконкому, 08.07 – 24.09.1921, 186 арк.

Державний архів Хмельницької області

ф. 54. Проскурівська міська дума, 1849 – 1909 рр.

оп. 1

97. спр. 63. Журнали засідань думи за 1909 р. Звіти міської управи про операції з коштами за 1904 – 1908 рр., 540 арк.

ф. 64. Подільська духовна семінарія, 1817 – 1920 рр.

оп. 1

98. спр. 63. Журнали педагогічних зборів Подільської духовної семінарії, 1911, 409 арк.

99. спр. 148. Списки книг бібліотеки семінарії, 1920 р., 118 арк.

100. спр. 149. Опис книг семінарської бібліотеки, 1920 р., 128 арк.

ф. 65. Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія, 1864 – 1919 рр.

оп. 1

101. спр. 539. Протоколи Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії, 1864 – 1919, 112 арк.

ф. 67. Дирекція народних училищ Подільської губернії, 1830 – 1917 рр.

оп. 1

102. спр. 315. Справа про проведення інвентаризації книг бібліотеки Кам'янець-Подільської гімназії, 11.12.1864 – 30.12.1869, 65 арк.

103. спр. 464. Справа про заснування при гімназіях «бібліотек про місцевий край», 4.01 – 11.04.1867, 19 арк.

104. спр. 532. Справа про виписку книг і журналів для навчальних закладів округу, 02.12.1869 – 02.01.1878, 48 арк.

105. спр. 622. Звіт про стан навчальних закладів, підпорядкованих дирекції за 1902 – 1903 рр., 35 арк.

106. спр. 675. Справа про придбання підручників для навчальних закладів, 03.01.1851 – 31.12.1853, 293 арк.

ф. 117. Подільське губернське у міських справах присутствіє, 1844 – 1916 рр.

оп. 1

107. спр. 353. Справа Подільського губернського у міських справах присутствія зі Статутом Гайсинської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна, 1902, 7 арк.

108. спр. 370. Постанова Барської міської думи, чергове зібрання якої відбулося 7 лютого 1902 р., 72 арк.

109. спр. 894. Справа Подільського губернського у міських справах присутствія про припис Могилівської міської думи про відрахування з міської казни 500 руб. на початкове обладнання міської публічної бібліотеки-читальні, 1910, 7 арк.

ф. 125. Кам'янецький повітовий комітет Піклування про народну тверезість, 1897 – 1908 рр.

оп. 1

110. спр. 5. Розпорядження та листування з Подільською духовною консисторією та єпархіальною училищною радою про проведення народних читань при церковнопарафіяльних школах, список учителів шкіл по волостях повіту, інструкції для роботи із завідувачами бібліотеками-читальнями, 5.01. – 8.09.98.
111. спр. 6. Справа Кам'янецького повітового Комітету піклування про народну тверезість про бібліотеки-читальні. Листування з губернським комітетом піклування, інспектором народних училищ Подільської губернії та мировими посередниками повіту про поповнення літературою сільських бібліотек-читалень, 03.11.1898 – 29.12.1900, 31 арк.
112. спр. 60. Циркуляри й вказівки головного правління неокладних зборів, губернського комітету і листування з ним, народними училищами повіту, інспектором народних училищ та ін.; список установ відомства комітету, звіти про їх роботу, витрати тощо. Розповсюдження літератури серед населення, поповнення бібліотеки новою, 21.12.1904 – 29.12.1905, 134 арк.
113. спр. 88. Листування з контрольною палатою, інспектором народних училищ, народними училищами та відомості про витрати асигнованій на утримання бібліотек-читалень, 28.06.05 – 21.03.06.

ф. 228. Канцелярія Подільського губернатора, 1796 – 1917 рр.

оп. 1

114. спр. 21-а. Про клопотання лікаря Шахіна щодо дозволу надрукувати працю про мінеральні води Кам'янця-Подільського, 1806, 70 арк.
115. спр. 444. Про заборону продавати польські букварі для навчання польською мовою, 1864 – 1866, 243 арк.
116. спр. 3401. Про заснування в м. Кам'янці-Подільському російської публічної бібліотеки, 1862 – 1870, 278 арк.
117. спр. 5699. Відомості про існуючі фотографії, друкарні, літографії, книжкові

- магазини, бібліотеки в Подільській губернії в 1878 р., 25.09 – 03.11.1878, 38 арк.
118. спр. 5806. Про перевірку діяльності Подільської губернської друкарні старшим чиновником з особливих доручень при губернаторі, 21.11 – 28.11.1879, 14 арк.
119. спр. 6083. Листування з Головним управлінням зі справ друку, попечителем Київського навчального округу про порядок відкриття та утримування публічних бібліотек і кабінетів для читання, про заборону продавати без дозволу книги з бібліотек і книжкових магазинів вихованцям і вихованкам; звіт Кам'янець-Подільської публічної бібліотеки за 1883 р., списки заборонених книг, 06.03.1884 – 23.11.1884, 206 арк.
120. спр. 6084. Листування з Санкт-Петербурзьким комітетом цензури іноземної, Кам'янець-Подільською публічною бібліотекою, управлінням Київського телеграфного округу, ушицьким і балтським повітовими справниками про дозвіл відкрити бібліотеку при Тульчинській телеграфній станції, про заборонену та дозволену літературу; алфавітні списки забороненої та дозволеної зарубіжної літератури; список книг, що виписуються Кам'янець-Подільською публічною бібліотекою, 13.01.1884 – 14.02.1884, 312 арк.
121. спр. 6750. Про клопотання мешканки м. Проскурова Горенштейн М. щодо дозволу їй відкрити у місті публічну бібліотеку, 01.07 – 26.08.1893, 4 арк.
122. спр. 7068. Листування з київським, подільським і волинським генерал-губернатором про надання губернаторам дискреційного права з видачі дозволу на відкриття у губернії друкарень, літографій та ін., 28.11 – 29.11.1899, 9 арк.
123. спр. 7093. Відомості про друкарні, бібліотеки, книжкові магазини і фотографії в повітах Подільської губернії, 21.09 – 20.10.1900, 17 арк.
124. спр. 7101. Про клопотання жителів м. Жванця про відкриття публічної бібліотеки, 03.03.1900 – 17.07.1901, 21 арк.
125. спр. 7247. Лист начальника Подільського губернського жандармського управління, рапорти вінницького и ушицького повітових справників, про відсутність необхідності у відкритті бібліотеки у м. Браїлові, 23.01.1904 – 29.05.1904, 6 арк.

126. спр. 7284. Повідомлення, рапорти повітових справників, начальника Подільського губерньського жандармського управління про притягнення до кримінальної відповідальності різних осіб за збереження та поширення газети «Голос солдата», брошур, прокламацій, виданих київською, вінницькою організацією російської соціал-демократичної партії, ЦК сіоністсько-соціалістичної робітничої партії «Бунд» та ін., 22.12.1905-30.07.1906, 210 арк.
127. спр. 7686. Перелік видань, заборонених до видачі волосним правлінням, 1907 р., 348 арк.
128. спр. 7748. Відомості про існуючі фотографії, друкарні, літографії, копіювальні стани, книжкові магазини, бібліотеки в Подільській губернії в 1908 р., 08.12.1908 – 26.01.1909, 67 арк.
129. спр. 7962. Циркуляри начальника поліції Подільської губернії, листування з начальником Подільського губерньського жандармського управління, повітовими справниками, рапорти останніх та ін. про дозвіл на відкриття бібліотек і читалень, про заборону викладачу Могилівського комерційного училища Симашкевичу читати лекцію про М. Ломоносова та Т. Шевченка, 15.12.1910 – 21.12.1911, 204 арк.
130. спр. 7978. Повідомлення начальника Подільського губерньського жандармського управління, листування з київським губернатором, головою кам'янецького міського комітету про народну тверезість та ін. про «політичну» благонадійність різних осіб, про відкриття бібліотек, влаштування вечорів, читання лекцій, 16.01 – 11.12.1910, 152 арк.
131. спр. 8030. Повідомлення Головного управління зі справ друку про накладення арешту на газети, книги, брошури прогресивного спрямування, 3.01.11 – 26.10.11, 536 арк.
132. спр. 8176. Відомості про друкарні, фотографії, книжкові магазини, бібліотеки, що існують у повітах губернії за 1912 р., 26.05.1912 – 04.05.1913, 77 арк.
133. спр. 8264. Листування з управляючим акцизними зборами, Подільським губерньським жандармським управлінням, кам'янець-подільським

поліцейським, повітовими справниками про відкриття публічних бібліотек та перевірку осіб, призначених до завідування бібліотеками, 24.01.12 – 10.11.1913, 243 арк.

134. спр. 8303. Циркуляр подільського губернатора про надання відомостей про друкарні, фотографії, книжкові магазини, рапорти ольгопільського, ушицького, літинського та інших повітових справників про надання відомостей про друкарні, фотографії, 20.05. – 16.12.1913, 76 арк.

ф. 236. Подільський губернський комітет опікування про народну тверезість, 1897–1917 рр.

оп. 1

135. спр. 1. Листування з Могилівським повітовим комітетом Піклування про відкриття у м. Могилеві додаткових чайних-читалень та бібліотек-читалень, асигнування та звільнення від зайнятих посад дільничних піклувальників, їх список, 16.06 – 21.11.1897, 78 арк.

136. спр. 4. Листування з Головним управлінням неокладних зборів і казенного продажу питва, губернським, повітовими комітетами Піклування про виписку та поповнення бібліотек-читалень журналами і книгами, поширення звітів, 02.12.1901 – 01.02.1903, 81 арк.

137. спр. 9. Листування з Головним управлінням неокладних зборів і казенного продажу питва, губернським, повітовими комітетами Піклування про виписку та поповнення бібліотек-читалень журналами і книгами, поширення звітів, 01.12.1910 – 22.11.1911, 120 арк.

138. спр. 11. Листування з Головним управлінням неокладних зборів і казенного продажу питва, губернським, повітовими комітетами Піклування про виписку та поповнення бібліотек-читалень журналами і книгами, поширення звітів, 12.02 – 20.08.1912, 139 арк.

ф. 267. Кам'янецьке повітове поліцейське управління, 1857 – 1916 рр.

оп. 1

139. спр. 1. Рапорти кам'янецькому поліцмейстеру від частного пристава і кам'янецького земського справника про поширення у губернії нелегальної літератури, що друкувалася за кордоном, 04.02.1857 – 15.07.1879, 42 арк.

ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду, 1880 – 1919 рр.
оп. 1

140. т. 1 : 1880 – 1896, 356 арк.

141. т. 2 : 1896 – 1919, 270 арк.

ф. 292. Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління, 1843 – 1917 рр.
оп. 1

142. спр. 272. Циркуляр подільського губернатора про заборону друкувати звіти польською мовою, 25.05.1893, 2 арк.

143. спр. 343. Циркуляри Головного управління зі справ друку та Подільської губернії про надання відомостей про друкарні, літографії, та про порядок їх роботи та встановлення контролю за ними, 10.04.1905 – 17.09.1913, 24 арк.

144. спр. 379. Розпорядження Подільського губернатора про вилучення заборонених книг з обігу, 17.09 – 16.11.1914, 2 арк.

145. спр. 1046. Листування з Подільським губернатором про порядок нагляду та надання відомостей про друкарні, літографії, фотографії, гектографи і бібліотеки, що знаходяться у Кам'янці-Подільському, 27.01.1882 – 12.07.1883. – 82 арк.

146. спр. 1099. Циркуляри Подільського губернатора про вилучення заборонених книг і брошур, 23.11 – 8.12.1883, 100 арк.

147. спр. 1162. Розпорядження Подільського губернатора про порядок відкриття і подання відомостей про друкарні, літографії, фотографії, бібліотеки та книгарні, існуючі в Кам'янці-Подільському та їх списки. 20.09.1886 – 23.01.1887, 22 арк.

148. спр. 1186. Циркуляри Подільського губернатора про спостереження за непоширенням прокламацій з приводу 100-річної річниці приєднання

Польського королівства до Росії, перелік заборонених книг і брошур, 10.09.1895, 25 арк.

149. спр. 1320. Розпорядження Подільського губернатора про осіб, які знаходяться під таємним наглядом, про бібліотеки та книжкові магазини міста, 8.01 – 12.10.1897, 51 арк.

150. спр. 1333. Циркуляри Подільського губернатора про вилучення книг, заборонених для обігу, з бібліотек і читальних залів, 2.07.1904 – 5.01.1906, 13 арк.

ф. 315. Подільська духовна консисторія, 1795 – 1920 рр.

оп. 1

151. спр. 1034. Справа про клопотання благочинних про організацію при церквах бібліотек, 03.01.1867 – 22.09.1869, 127 арк.

152. спр. 5027. Справа про комплектування книгами бібліотек церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії, 20.02 – 19.06.1867, 16 арк.

153. спр. 5075. Рапорти благочинних про кількість бібліотек в округах; списки книг окружних бібліотек, 1869, 24 арк.

154. спр. 8872. Справа про порядок поширення благочинними єпархії видання Вільного економічного товариства «Прививайте оспу», 1872, 5 арк.

ф. 319. Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, 1836–1920 рр.

оп. 1

155. спр. 64. Звіт гімназії за 1872 рік. Рапорти завідувача учнівською бібліотекою і відомості про кількість учнів, книг та стан бібліотеки. Список службовців гімназії, 1872 р., 8 арк.

156. спр. 91. Про комплектування бібліотеки гімназії літературою, 13.06.1874 – 18.12.1880, 282 арк.

157. спр. 246. Листування з попечителем Київського навчального округу та книжковими магазинами про виписку книг і періодичних видань для учнівської бібліотеки гімназії, перегляд каталогу бібліотеки, 28.01.1881–21.12.1881, 46 арк.

158. спр. 276. Про виписку навчальних посібників і книг для бібліотек гімназії, липень 1882– грудень 1882, 31 арк.
159. спр. 504. Про виписку книг, навчальних посібників для бібліотек гімназії, 2.01.1891–11.12.1891, 110 арк.
160. спр. 719. Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія. Звіт про діяльність гімназії за 1901 рік з додатками, 129 арк.
161. спр. 906. Про виписку навчальних посібників і книг для бібліотек гімназії, 17.11.1908–29.12.1910, 149 арк. 1349.
162. спр. 1115. Текстовий звіт про роботу гімназії, 1916 р., 86 арк.

ф. 494. Ушицький повітовий комітет Піклування про народну тверезість, 1913 р.
оп.1

163. спр.1. Звіти й відомості про діяльність повітового комітету Піклування за 1913 р., 13 арк.

ф. 495. Летичівський повітовий комітет Піклування про народну тверезість, 1916 – 1917 рр.
оп. 1

164. спр. 3. Відомість про діяльність комітету, 2 арк.

ф. 791. Товариш прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду по 2-й Літинській судово-слідчій дільниці, м-ко Хмільник Літинського повіту Подільської губернії, 1906 – 1907 рр.
оп. 1

165. спр. 1. Про звинувачення міщанина м. Бара Чемеровського Б. у збереженні та поширенні брошур Російської соціал-демократичної робітничої партії, 22.11.06 – 31.12.07, 38 арк.

ф. 792. Товариш прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду по Літинській дільниці, м. Літин Літинського повіту Подільської губернії, 1887 – 1908 рр.

оп. 1

166. спр. 28. Циркуляри (копії) Міністерства юстиції, прокурора Одеської судової палати, ностанови повітового справника, листування з прокурором окружного суду про заходи з боротьби з селянськими заворушеннями, поширенням нелегальної літератури, 6.07.06 – 7.01.07, 113 арк.

ф. 796. Товариш прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду по Ушицькій дільниці, 1881 – 1919 рр.

оп. 1

167. спр. 32. Циркуляри (копії) Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, прокурора окружного суду, листування з становими приставами, судовими слідчими про порядок дізнання про забастовки та поширення нелегальної літератури, 04.01 – 27.12.1903, 38 арк.

ф. 832. Подільський губернський епархіальний історико-статистичний комітет. Подільське церковно-історико-археологічне товариство, м. Кам'янець-Подільський, 1867 – 1913 рр.

оп. 1

168. спр. 14. Листування Подільського епархіального історико-статистичного комітету з бібліотеками, науковими організаціями, навчальними духовними закладами про обмін історичними виданнями, придбання експонатів для Давньосховища, 9.02.1896, 55 арк.

169. спр. 16. Протоколи засідань Ради та зібрання членів товариства, акт обстеження фінансової діяльності товариства, листування про придбання експонатів для музею, про обмін виданнями з іншими товариствами, 28.01 – 20.11.1904, 118 арк.

170. спр. 18. Листування з Київським університетом, історико-археологічними товариствами країни, членами товариства про придбання експонатів для музею та обмін виданнями, 1907 – 1908, 85 арк.

ф. Р-260. Подільська губерньська народна управа, 1917 – 1920 рр.

оп. 1

171. спр. 5. Справа про замовлення книжок для шкіл Подільської губернії, 1918, 208 арк.

ф. Р-3333. Особовий фонд Ю.Й. Сіцинського.

оп. 1

172. спр. 7. Біографічні та бібліографічні картки, 1888 – 1928, 946 арк.

173. спр. 17. Палеографічний опис старовинних рукописів XV – XIX ст., 1904 – 1907, 97 арк.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей

174. КП 41526 /ДК 8790. Сіцинський Ю. Начерк подільського книгодрукування (Проскурів, 1934), 38 арк.

Родинний архів Усаченко (Вінниця)

175. Глущенко И.Е. О Лысянке и ее школе : воспоминания (М., 1971), 12 арк.

Архів д-ра іст. наук, проф. О.А. Мельничука (Вінниця)

176. Юрченко І. [Спогади]. – Нью-Йорк, [1958-1983]. – 179 арк. – *Копія.*

Опубліковані джерела

Збірники документів

177. История таможенного дела и таможенной политики России (1811–1917 гг.)

- : хрестоматія. Ч. 2. – М. : РИО РТА, 1998. – 276 с.
178. Історія українських політичних партій (кінець XIX ст. – 1917 р.) : хрестоматія-посібник / упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – К., 2003. – Ч. 1. – 561 с. – Із змісту: Із звітів Київського губернського жандармського управління про діяльність українських політичних партій в 1911 р. в Україні [кінець 1911 р. – початок 1912 р.]. – С. 382-383; Записки Київського губернського жандармського управління про український національно-визвольний рух. – С. 446-447.
179. Никольский А. [Доклад Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору] / підгот. до друку О. Сарнацький // Іст. журн. – 2009. – № 1. – С. 114-117.
180. Революційні події 1905 – 1907 рр. на Поділлі : зб. документів / відп. ред. І.О. Пшук ; Держ. архів Вінниц. обл. – Вінниця, 1956. – 222 с. – Із змісту: Із доповідної записки Подільського губернського жандармського управління в департамент поліції про діяльність організації РСДРП у Балті, Проскурові і Кам'янець-Подільському. – С. 42-44.
181. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк ; НАНУ, Ін-т історії України ; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К., 2013. – LXII, 810 с. – Із змісту: Агентурна записка про український рух у Подільській губернії, підготовлена для губернського жандармського управління. – С. 517-519; Повідомлення начальника відділення з охорони громадської безпеки і порядку в м. Москві виконуючому обов'язки начальника Подільського губернського жандармського управління про українофільську агітацію священиками Балтського повіту Подільської губернії. – С. 519-520; Донесення помічника начальника Подільського губернського жандармського управління в Балтському повіті Кравцова виконуючому обов'язки начальника управління Переверзєву про українофільську діяльність священика с. Слободзеї Шаровського. – С. 542-543.
182. Ходатайство, возбужденное перед г. министром внутренних дел общим

собранием Х[арьковского] о[бщества] г[рамотности] в 1904 г. по инициативе комитета [библиотеки-читальни] / підгот. до друку В. Ковальчук // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 410-417.

Законодавчі та нормативно-правові матеріали

183. Законодательство о печати / сост. Арсеньев К.К. – СПб. : Книгоизд-во П.П. Гершунина и К, 1903. – 263 с.
184. Внешкольное образование : систем. свод законов, распоряжений, правил, инструкций / сост. Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб., 1905. – 360 с. – Из содерж.: О типографиях, литографиях и металлографиях. – С. 55-61; О бесплатных народных библиотеках-читальнях ведомства министерства внутренних дел. – С. 74-99; Про торговлю. – С. 100-104; О бесплатных народных библиотеках-читальнях духовного ведомства и церковных библиотеках – С. 110-111; Правила для устройства попечительствами о народной трезвости бесплатных библиотек-читален, утвержденных министром финансов 13 июня 1902 г. по соглашению с министрами внутренних дел и народного просвещения. – С. 100-104; Правила о продаже попечительствами о народной трезвости народных изданий, утвержденных министром финансов 5 мая 1903 г., по соглашению с министром внутренних дел. – С. 129.
185. Временные правила о повременных изданиях // Циркуляр по управлению КУО. – 1905. – № 11. – С. 625-626.
186. Миртовский М.М. Сборник узаконений и распоряжений по мужским гимназиям и прогимназиям / М.М. Миртовский. – М., 1911. – 851 с.
187. О мерах к усилению наблюдения за целостью библиотек в духовных училищах : определение Святейшего Правительствующего Синода № 229 от 24 февраля – 14 марта 1887 г. // ПЕВ. – 1887. – № 17. – С. 186-189.
188. О предоставлении педагогическим советам права руководствоваться собственным усмотрением при выборе книг в ученические библиотеки (5 февр. 1906 г.) // Циркуляр по КУО. – 1906. – № 6. – С. 314-315.

189. Об издании новых правил о народных чтениях // Циркуляр по управлению КУО. – 1901. – № 5. – С. 180-181.
190. Об отмене порядка открытия народных чтений // Циркуляр по управлению КУО. – 1906. – № 10. – С. 592.
191. Об отмене правил, утвержденных 15 мая 1890 года, о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними // Циркуляр по управлению КУО. – 1906. – № 2. – С. 79-80.
192. Относительно выбора книг в ученические библиотеки средних учебных заведений // Циркуляр по управлению КУО. – 1906. – № 6. – С. 314-315.
193. По вопросу о библиотеках для публики при начальных училищах // Циркуляр по управлению КУО. – 1905. – № 3-4. – С. 153-154.
194. По вопросу о выписке периодических изданий для низших учебных заведений и для бесплатных народных библиотек // Циркуляр по управлению КУО. – 1901. – № 6. – С. 230.
195. По вопросу о порядке разрешения устройства народных чтений // Циркуляр по управлению КУО. – 1905. – № 11. – С. 625-626.
196. По вопросу об употреблении учебных руководств и пособий на местных языках // Циркуляр по управлению КУО. – 1906. – № 12. – С. 753.
197. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е собр. – СПб., 1862. – Т. 37. – 523, 228 с.; 1865. – Т. 40. – 458, 57 с.
198. Постановления Съезда духовенства Подольской епархии, состоявшегося в сентябре 1891 г. // ПЕВ. – 1891. – № 48. – С. 661-682; № 51. – С. 759-776.
199. Правила 21 мая 1915 г. о народных библиотеках // Библиотекарь. – 1915. – № 3/4. – С. 322–324.
200. Правила для Могилев-Подольской городской общественной библиотеки : [утвержд. 16 февр. 1912 г.]. – Могилев-Подол., 1912. – 6 с.
201. Правила епархиальной библиотеки, находящейся в ведении Подольского епархиального историко-статистического комитета: [утвержд. 20 марта 1903 г.]. – Каменец-Подольск, 1903. – 4 с.

202. Правила для ученической библиотеки Подольской духовной семинарии // ПЕВ. – 1868. – № 6. – С. 116-118.
203. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними // Циркуляр по управлению КУО. – 1890. – № 8. – С. 218-222.
204. Правила о книжных складах при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения // Циркуляр по управлению КУО. – 1904. – № 2. – С. 71-73.
205. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения // Циркуляр по управлению КУО. – 1904. – № 2. – С. 69-71.
206. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения от 28 февраля 1906 г. // Циркуляр по управлению КУО. – 1906. – № 4. – С. 216-218.
207. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения // Циркуляр по управлению КУО. – 1912. – № 9. – С. 337-339.
208. Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях Министерства народного просвещения (30 мая 1915 г.) // Циркуляр по управлению КУО. – 1915. – № 6. – С. 566-567.
209. Правила о народных чтениях, устраиваемых попечительствами о народной трезвости // Циркуляр по управлению КУО. – 1901. – № 10. – С. 490-491.
210. Про бібліотеку та бібліотечну справу : закон України від 27.01.1995 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : веб-сайт. – URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/32/95>
211. Разъяснение, надлежит ли попечительствам о народной трезвости испрашивать разрешение директора народных училищ на устройство народных чтений // Циркуляр по управлению КУО. – 1903. – № 2. – С. 73.
212. Сборник законоположений и распоряжений по духовной цензуре ведомства православного исповедания с 1720 по 1870 гг. – СПб., 1870. – 8, 234 с.

213. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год: напечатан по распоряжению Министерства народного просвещения. – СПб., 1862. – [3], 482 с.
214. Сборник указов и постановлений Временного правительства. – Пг., 1917. – Вып. 1. – VI, 2, 555 с.
215. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб., 1914. – Отд. 1. – № 1-366.
216. Устав Винницкой городской публичной библиотеки им. Н.Гоголя. – Винница, 1906. – 8 с.
217. Устав Гайсинской городской публичной библиотеки. – Гайсин, 1908. – 8 с.
218. Устав Гайсинской еврейской общественной библиотеки : утвержд. 2 авг. 1908 г. – Гайсин, 1908. – 6 с.
219. Устав гимназий и прогимназий 1864 г. – СПб., 1864. – 64 с.
220. Устав о цензуре и печати // Свод законов Рос. империи. – СПб., 1890. – Т. 14. – 112 с.
221. Устав о цензуре и печати с позднейшими узаконениями, законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего Сената и административными распоряжениями / сост. В.П. Широков. – СПб., 1904. – 302 с.
222. Устав Песчанской общественной библиотеки-читальни. – Крыжополь, 1910. – 16 с.
223. Устав Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем церковного древнехранилища и епархиальной библиотеки. – 2-е изд. – Каменец-Подольск, 1895. – 14 с.
224. Устав Проскуровской городской библиотеки в память поэта А.С. Пушкина. – Проскуров, 1901. – 8 с.
225. Фальборк Г.А. Библиотеки (общественные и народные) и книжная торговля: системат. свод законов, распоряжений, правил, инструкций, уставов, справочных сведений о публичных, общественных, народных б-ках и кн. торговле всех ведомств и видов / сост. Г.А. Фальборк, В.И. Чарнолуский. – СПб. : изд. тов-ва «Знание», 1905. – X, 473 с.

226. Чарнолуский В.И. Сборник законов и справочных сведений о печати, собраниях, съездах, лекциях, народных чтениях, курсах для взрослых, обществах, союзах, библиотеках, книжной торговле, театре, увеселениях и т.д. / В.И. Чарнолуский. – М., 1907. – 267 с.
227. Чарнолуский В. И. Справочная книжка по библиотечному делу, книжной торговле и издательству : сист. сб. законов, циркуляров и разъяснений Сената о разного рода б-ках и читальнях, о кн. торговле разного рода, об изд-ве, о типографиях, переплетных и т. п. заведениях, о множительных аппаратах и фотографиях / сост. В. И. Чарнолуский. – 2-е соверш. перераб. и знач. доп. изд. справ. «Библиотеки и книжная торговля». – Пг., 1914. – VIII, 3-111 с.

Статистичні збірники

228. Военно-статистический сборник. Вып. 4. Россия / под ред. Н.Н. Обручева. – СПб., 1871. – 922, 235 с.
229. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч. 2 : Подольская губерния / сост. Тверетинов. – СПб., 1849. – 284 с.
230. Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния. – СПб., 1904. – XII, 285 с.
231. Всесоюзная перепись населения. 1926 г. Т. 12 : УССР. Правобережье. Отд. 1. Национальность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – М., 1929. – 256 с.
232. Начальное народное образование в Подольской губернии, 1908/09 учебный год. – Каменец-Подольск, 1910. – 6, 295 с.
233. Обзор Подольской губернии за ... год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1873–1913.
- а) ... за 1875 год. – 1876. – III, 174, 74 с.
- б) ... за 1885 год. – 1886. – III, 170, 69 с.
- в) ... за 1886 год. – 1887. – IV, 174, 86 с.
- г) ... за 1890 год. – 1890. – III, 172 с. : 20 табл.
- г) ... за 1891 год. – 1892. – 157 с. : 20 табл.

- д) ... за 1892 год. – 1893. – 181 с. : 20 табл.
- е) ... за 1895 год. – 1895. – IV, 208 с. : 23 табл.
- ё) ... за 1896 год. – 1897. – 207 с. : 21 табл.
- ж) ... за 1898 год. – 1899. – 199 с. : 21 табл.
- з) ... за 1900 год. – 1901. – IV, 215 с. : 26 табл.
- и) ... за 1901 год. – 1902. – 215 с. : 23 табл.
- і) ... за 1902 год. – 1903. – 212 с. : 13 табл.
- ї) ... за 1903 год. – 1904. – 196 с. : 23 табл.
- й) ... за 1905 год. – 1906. – 164 с. : 12 табл.
- к) ... за 1906 год. – 1907. – 176 с. : 10 табл.
- л) ... за 1908 год. – 1909. – 160 с. : 12 табл.
- м) ... за 1911 год. – 1912. – 164 с. : 35 табл.
- н) ... за 1912 год. – 1913. – 175 с. : 35 табл.
234. Опыт исчисления народного дохода в 50 губ. Европейской России в 1900-1913 гг. / под. ред. С.Н. Прокоповича. – М., 1918. – 86 с.
235. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России: материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге. – СПб., 1906. – IV, XLIII, 96 с.
236. Подольская губерния // Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. – СПб., 1863. – Ч. 2. – (разд. пагин.).
237. Подоходный налог: ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога по исследованию, произвед. податными инспекторами и казенными палатами в 1901-10 гг. – СПб., 1910. – [3], XXII, 84 с. – (Материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге).
238. Сведения о грамотности новобранцев призывов 1876, 1886 и 1896 гг. в 50 губерниях Европейской России // Гебель В. Внешкольное народное образование / В. Гебель. – М., 1899. – С. 159-160.
239. Статистические сведения по начальному образованию на 1898 г. // ПГВ. – 1898. – № 48. – С. 5.
240. Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 2 / И.

Фундуклеев. – СПб., 1852. – 534 с.

Діловодні документи

241. Абонементская книжка и правила Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. – Каменец-Подольск, 1902. – 10 с.
242. Абонементная книжка и правила Винницкой городской публичной библиотеки памяти писателя Н.В. Гоголя. – Винница, [1908]. – 16 с.; Тоже самое. – Винница, [1912]. – [16 с.]
243. Доклады 3-му чрезвычайному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1913 г. и журналы комиссий и собрания. – Винница, 1913. – 208, 36 с.
244. Доклады 4-му чрезвычайному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1914 года и журналы комиссий и собрания. – Винница, 1914. – 260 с.
245. Доклады и журналы 6-го очередного Балтского уездного земского собрания. – Балта, 1916. – 186 с.
246. Доклады Каменецкой уездной земской управы 2-му очередному уездному земскому собранию, сессия с 23 октября 1912 г. – Каменец-Подольск, 1912. – 342, 173 с.
247. Доклады Подольской губернской земской управы 1-му очередному губернскому земскому собрания. – Каменец-Подольск, 1911. – 47 с.
248. Доклады Подольской губернской земской управы 4-му очередному губернскому земскому собранию сессии с 15 февраля 1915 года / Подол. губ. земство. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губ. правл., 1915. – 14, 940 с.
249. Доклады Подольской губернской земской управы 5-му чрезвычайному губернскому земскому собранию сессии с 16 мая 1914 г. / Подол. губ. земство. – Каменец-Подольск, 1914. – 12, 612 с.
250. Женская гимназия С.А. Славутинской за ... учеб. год : отчет. – Каменец-Подольск, 1904-1912.
 - ... за 1903-1904. – 1904. – 24 с.
 - ... за 1909-1910. – 1910. – 34 с.

- ... за 1910-1911. – 1911. – 38 с.
- ... за 1911-1912. – 1912. – 61 с.
251. Журналы 3-го очередного Подольского губернского земского собрания сессии 10, 12-19 декабря 1913 г. / Подол. губ. земство. – Каменец-Подол., 1914. – XXXII, 123, 133 с.
252. Звідомлення Бібліографічної секції Кабінету виучування Поділля з 1 квітня 1926 р. до 1 квітня 1928 р. / Вінниц. філ. Всенар. б-ки України ; Каб. виучування Поділля. – Вінниця, 1928. – VI с. : іл.
253. Инструкция распорядительного комитета Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. – [Каменец-Подольск, 1909]. – [4 с.]
254. Материалы 1-го Подольского губернского съезда представителей потребительских обществ, 17-18 августа 1909 г. – Жмеринка, 1909. – 60 с.
255. Отчет (краткий) о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1897 год // ПЕВ. – 1898. – № 8. – С. 42-46.
256. Отчет о деятельности Еврейского литературного общества со времени его основания 12 октября 1908 г. по январь 1910 г. – СПб., 1910. – 24 с.
257. Отчет о состоянии библиотеки учеников среднего отделения Подольской духовной семинарии со времени учреждения ее по майскую треть 1868 г. // ПЕВ. – 1868. – № 13. – С. 251-258.
258. Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки за первую половину учебного 1868-69 года // ПЕВ. – 1869. – № 5. – С. 62-63.
259. Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки Подольской духовной семинарии за первую половину учебного 1867-68 года // ПЕВ. – 1868. – № 6. – С. 118-127; № 23. – С. 457-473.
260. Отчет о состоянии Каменец-Подольской мужской гимназии за ... учебный год / сост. П.С. Любарский. – Каменец-Подольск, 1885-1891.
261. 51-й год существования Каменец-Подольской мужской гимназии: отчет о состоянии гимназии за 1883/84 учеб. год. Сб. ст. преподавателей Каменец-Подол. муж. гимназии. – 1885. – 73, 128 с.

... за 1885/86 учеб. год (52-й и 53-й годы существования) с приложениями. – 1886. – 53, 13 с.

... за 1886/87 учеб. год (54-й год существования) с приложениями. – 1887. – 84 с.

... за 1887/98 учеб. год (55-й год существования) с приложениями. – 1888. – 58, 30 с.

... за 1888/89 учеб. год (56-й год существования) с приложениями. – 1889. – 51, 40 с.

... за 1889/90 учеб. год (57-й год существования) с приложениями. – 1890. – 62 с.

... за 1890/91 учеб. год (58-й год существования) с приложениями. – 1891. – 48 с.

262. Отчет о состоянии Немировской гимназии за ... год. – Немиров, 1889-1900.

... за 1888-89 учеб. год. – 1889. – 126 с.

... за 1889-90 учеб. год. – 1891. – 118 с.

... за 1890-91 учеб. год. – 1892. – 72 с.

... за 1891-92 учеб. год. – 1893. – 63 с.

... за 1892-93 учеб. год. – 1894. – 62 с.

... за 1893-94 учеб. год. – 1895. – 64 с.

... за 1894-95 учеб. год. – 1895. – 58, 19 с.

... за 1895-96 учеб. год. – 1897. – 52 с.

... за 1896-97 учеб. год. – 1898. – 54 с. : 12 л. табл.

... за 1897-98 учеб. год. – 1899. – 50 с. : 12 л. табл.

... за 1898-99 учеб. год. – 1900. – 64 с. : 12 л. табл.

263. Отчет о состоянии Могилев-Подольского 7-классного коммерческого училища им. государя наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича за ... год. – Могилев-Подольск, 1906 – 1907.

... за 1904-1905 учеб. год. – 1906. – 88 с.

... за 1905-1906 учеб. год. – 1907. – 83 с.

264. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за ... год. – Каменец-Подольск, 1897 – 1913.
- ... за 1896-1897 учеб. год. – 1897. – 16 с.
 - ... за 1897-1898 учеб. год. – 1898. – 18 с.
 - ... за 1898-1899 учеб. год. – 1900. – 14 с.
 - ... за 1900-1901 учеб. год. – 1904. – 14 с.
 - ... за 1901-1902 учеб. год. – 1904. – 15 с.
 - ... за 1903-1904 учеб. год. – 1904. – 20 с.
 - ... за 1911-1912 учеб. год. – 1913. – 22 с.
265. Отчет о состоянии ученической богословской библиотеки Подольской духовной семинарии за 1876-77 и -78 учебные года // ПЕВ. – 1878. – № 9. – С. 344-347; № 13. – С. 494-499.
266. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1912/13 учебный год // Православ. Подолия. – 1914. – № 27. – С. 668-670.
267. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1911/12 учебный год // Православ. Подолия. – 1913. – № 17. – С. 353-354.
268. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905-1906 учебный год // Православ. Подолия. – 1907. – № 15-16. – С. 351-359.
269. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии за 1914/15 учебный год // Православ. Подолия. – 1917. – № 30-31. – С. 598-600.
270. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящего при нем церковного древнехранилища и епархиальной библиотеки за ... год / сост. Е. Сецинский. – Каменец-Подольск, 1897-1902.
- а) ... за 1890 год. – 1891. – 25 с.
 - б) ... за 1891 год. – 1892. – 19 с.
 - в) ... за 1892 год. – 1894. – 20 с.
 - г) ... за 1896 год. – 1897. – 20 с.

- г) ... за 1897-1900 гг. – 1901. – 32 с.
- д) ... за 1901 год. – 1902. – 26 с.
271. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им древнехранилища за 1893 год / сост. Е. Сецинский. – Каменец-Подольск, 1894. – 18 с.
272. Отчет Подольского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1893/94 учебный год // ПЕВ. – 1895. – № 15. – С. 159-166.
273. Отчет Подольского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1892/93 учебный год // ПЕВ. – 1894. – № 28. – С. 551-561.
274. Отчет распорядительного комитета Каменец-Подольской русской публичной библиотеки за ... год. – Каменец-Подольск, 1885-1912.
- ... за 1884 год. – 1885. – 10 с.
- ... за 1885 год. – 1885. – 12 с.
- ... за 1886 год. – 1886. – 16 с.
- ... за 1887 год. – 1887. – 11 с.
- ... за 1888 год. – 1888. – 10 с.
- ... за 1889 год. – 1889. – 9 с.
- ... за 1907 год. – 1907. – 18 с.
- ... за 1911 год. – 1911. – 18 с.
- ... за 1912 год. – 1912. – 19 с.
275. Попечительства о народной трезвости в 1910 г. / М-во финансов, Гл. упр-ние неокладных сборов и казенной продажи питей. – СПб., 1913. – 45 с.
276. Протоколы епархиального съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1894 г. // ПЕВ. – 1894. – № 28. – С. 551-561.
277. Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России по данным анкеты 1910 г. – СПб., 1911. – 394 с.
278. Смета доходов и расходов Ольгопольского уездного земства на 1915 г. / Ольгопол. уезд. земство. – Ольгополь, 1915. – 123 с.

279. Смета доходов и расходов Подольского губернского земства на 1916 год / Подол. губ. земство. – Винница, 1916. – 8, 89 с.
280. Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie za rok 1908. – Warsz., 1909. – 26 s.

Довідкові видання

281. Адреса книжных складов и магазинов Российской империи, торгующих чужими изданиями на русском языке. – 3-е изд. – Пг., 1917. – 180, VI с.
282. Адрес-календарь Подольской губернии / сост. А.П. Крылов ; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1904. – VIII, 358, II с.
283. Адресная книга книгопродавцов, издателей, торговцев нотами, редакций газет и журналов, библиотек для чтения и заведений печати в России, за ... / сост. Р. Гинлейн. – СПб., [б.г.]
... 1900-1901 гг. – Раздел. пагин.
... 1903-1904 гг. 3-й год издания. – Раздел. пагин.
284. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий / сост. М.Я. Параделов. – М., 1904. – 180 с.
285. Адресно-справочная книга города Каменца и его уездов / изд. журн. «Полезьа». – Каменец-Подольск, 1913. – 40, XLIV с.
286. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Поділ., 1993. – 480 с.
287. Библиотечная энциклопедия / гл. ред. Ю. А. Гриханов ; Рос. гос. б-ка. – М. : Пашков Дом, 2007. – 1 300 с.
288. Вальденберг Д.В. справочная книга печати всей России : в 2 ч. – СПб. : Тов-во «Худ. печать», 1911. – XVI, 656 с.
289. Весь Юго-Западный край : справ. и адрес. кн. по Киев., Подол. и Волын. губерниям. – К., 1914. – 1115 с.

290. Вся Винница : литератур.-худож. календарь-справ. и адрес. кн. на 1911 г. – К. : изд. Е.А. Рехлиса и Н.А. Павлушкова, 1910. – 114 с.
291. Еврейская энциклопедия : в 16 т. / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1908-1913.
292. Енциклопедія історії України : в 10 т. / Ін-т історії України НАНУ. – К. : Наук. думка, 2003-2013.
293. Енциклопедія українознавства : в 10 т. / під ред. В. Кубийовича. – Л., 1991-2000.
294. Книга : энциклопедия / гл. ред. В.М. Жарков. – М. : БРЭ, 1999. – 796 с.
295. Книговедение : энцикл. словарь / гл. ред. Н.М. Сикорский. – М. : Сов. энцикл., 1981. – 661 с.
296. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. словник / В. Колесник. – Вінниця : ВМГО Розвиток, 2007. – 1008 с.
297. Краткая еврейская энциклопедия : в 11 т. – Иерусалим, 1988-2005.
298. Памятная книжка по Киевскому учебному округу на ... год. Ч. 2 : Подольская губерния. – К., 1889–1917.
... 1899 год. – 1899.
... 1903 год. – 1903. – XII, 157 с.
... 1908 год. – 1908. – XII, 280 с.
... 1911/12 учебный год. – 1912. – XXI, 554 с.
... 1912/13 учебный год. – 1913. – XXII, 725 с.
299. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год / [Подол. губ. стат. ком.]. – Каменец-Подольск, 1859. – 176 с.
300. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистико-справочные сведения / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1885. – XIII, 77, 116 с.
301. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. Филимонов ; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1911. – XVI, 96, 218, 66 с.
302. Подольский адрес-календарь / сост. В.К. Гульдман ; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1895. – VIII, 452 с.

303. Подольский Свято-Троицкий православный календарь (месяцеслов) на 1912 год. – Каменец-Подольск, 1912. – 136 с.
304. Путеводитель и справочник по г. Виннице с календарем на 1911 год : год 1-й / изд. В. Райхер, Й. Пойлишер. – Винница, 1911. – 80 с.
305. Русский биографический словарь : [в 25 т.]. – СПб., 1896-1918.
306. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров / сост. Е.А. Шуманский. – Од., 1905. – XVII, 203, [4] с.
307. Справочная книжка Подольской губернии на 1888 год / сост. В.К. Гульдман ; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1888. – VIII, 654 с.
308. Справочная книжка Подольской епархии на 1901 год / Подол. духов. консистория. – Каменец-Подольск, 1901. – [2], LXXVI, 144, 80 с.
309. Энциклопедический словарь : в 41 + 2 т. / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1890-1907.
310. Юридический календарь М. Острогорского на ... год: юрид. ежегодник и справ. кн. для судебных деятелей. – СПб., 1909-1917.
311. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone : w 2 t. / E. Chwalewick. – Warsz., 1926.
312. Encyklopedia powszechna : w 18 t. / wyd. S. Olgebrand. – 3 ed. – Warsz., 1898-1912.
313. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku / U. Paszkiewicz. – 2000-2006. – (Polskie dziedzictwo kulturalne. Ser. B. Wspólne dziedzictwo).
Supl. 1. – Warsz. : DiG, 2000. – 301 s.
Supl. 2. – Poznań : Bogucki wyd-wo naukowe, 2006. – 636 s.
314. Kalendarz Kijowski na rok 1911. Rocznik 18. – K. : Wyd. L. Idzikowskiego, 1911. – Ulotka reklamowa.
315. Kalendarz Kijowski na rok 1914. Rocznik 21. – K. : Wyd. L. Idzikowskiego, 1913. – Wkładki.

316. *Litera scripta manet* : каталог автографів на книгах відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва / авт. кол.: Т.Р. Кароева (Соломонова) (уклад., авт. передмови), О.В. Сафронова, Л.Б. Сеник ; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2014. – 88 с. : іл.
317. Otto Helbing. Sammlung des Herrn Sigismund von Chelminski, Szarawka : Münzen und Medaillen von Polen und sonstige auf Polen bezügliche Gepräge; die öffentliche Auction findet statt: Montag, den 25. April 1904 und folgende Tage : auctoins-catalog / Helbing O. – München, 1904. – 136 s.
318. Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak nigdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego / F. Radziszewski. – Kraków, 1875. – 124 s.
319. Reychman K. Nieznane ex-librisy polskie / K. Reychman. – Warsz., 1910. – 32 s.
320. Słownik pracowników książki polskiej / pod red. I. Treichel. – Warsz. ; Łódź : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 1042 s.
321. Wittyg W. Ex-librisy bibliotek polskich XVI i XX wieku / W. Wittyg. – Warsz., 1907. – 197 s.

Бібліографічні видання

322. Алфавитно-систематический каталог книг и периодических изданий ученической библиотеки Каменец-Подольской мужской гимназии / сост. В.И. Гусовский. – Каменец-Подол., 1913. – 166 с.
323. Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатыванию в России. – СПб., 1870 – .
324. Алфавитный список произведений печати, которые на основании Высочайшего повеления, 5 января 1884 г., не должны быть допускаемы к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях // Книговедение. – 1894. – №1. – С. 55-60.

325. Алфавитный указатель книгам и брошюрам, а также номерам повременных изданий, арест на которые утвержден судебными установлениями по – [СПб.] : Тип. М-ва внутр. дел, 1907–1914.
... 1-е января 1909 года. – 1909. – 106 с.
... 1-е января 1911 года. – 1911. – 155 с.
... 1-е января 1913 года. – 1914. – 274, [2] с.
326. Беленький Т. Описание церковно-богослужебных книг, принадлежащих Комитету для историко-статистического описания Подольской епархии / Т. Беленький // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1876-1877. – Вып. 1. – 72 с.
327. Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Т. 1-240. 1892-2000 / уклад. В. Майхер ; НТШ. – Л., 2003. – 743 с.
328. Бібліотечний раритет Хмельниччини : бібліогр. покажч. / уклад.: І. Лабчук, О. Яворська, С. Гук, Н. Томаля ; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2006. – 136 с.
329. 2-е дополнение к систематическому каталогу ученической библиотеки Винницкого реального училища. №№ 2144-2704 / сост. Д. Жалковский. – Винница, [1907]. – 34 с.
330. Генеральный алфавитный каталог книг на русском языке (1725-1998) [Электронный ресурс] // Российская национальная библиотека : веб-сайт. – URL:http://www.nlr.ru/e-case3/sc2.php/web_gak (15.08.15)
331. Дополнение первое к подобному систематическому указателю книг Д.С. Пономарева, рассмотренных Ученым комитетом Министерства народного просвещения и одобренных для употребления в разных учебных заведениях. 1888-1891 гг. / сост. Г.Э. Гинце. – Х., 1892. – 186 с.
332. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798-1923. Вип. 1-4 / Нац. парламент. б-ка України. – К. ; Х., 1999-2005. – (Нац. бібліографія України).
333. Иваск У. Частные библиотеки в России : опыт библиогр. указ. : в 2 ч. / У. Иваск. – СПб., 1911-1912.

334. Каталог інкунабул / уклад. Б.Зданевич ; ЦНБ АН УРСР. – К., 1974. – 186 с.
335. Каталог книг Винницкой городской библиотеки в память Н. Гоголя. – Винница, 1909. – 660 с.
336. Каталог книг для бесплатных народных читалень, изданный по распоряжению Министерства народного просвещения. – СПб., 1896. – 168 с.
337. Каталог книг для употребления в низших училищах ведомства Министерства народного просвещения // Циркуляр по управлению КУО. – К., 1883. – № 9. – 88 с. – (Приложение)
338. Каталог книг и периодических изданий для бесплатных народных читалень / М-во народ. просвещения. – Изд. 2-е, доп. – СПб., 1897. – 7, 194 с.
339. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. – Каменец-Подольск, 1877-1911.
- а) ... 1877. – 72 с.
 - б)... 1885. – 148, [2] с.
 - в)... 1889. – 197 с.
 - г)... 1893. – 222 с.
 - г) ... 1897. – 31 с. – (Прибавление 1-е).
 - д)... 1900. – 259 с.
 - е)... 1902. – 31 с. – (Прибавление 1-е).
 - е)... 1905. – II, 257 с.
 - ж)... 1909. – 97 с. – (Прибавление 1-е).
 - з) ... 1911. – 276, II, 17 с.
340. Каталог книг Кабинета для чтения И. Айхенвальда. – Балта, 1877. – 2, 67 с.
341. Каталог книг, икон и портретов Св. Иоанно-Предтеченского братства // ПЕВ. – 1893. – № 8. – С. 86-87.
342. Каталог книг, наиболее необходимых для церковных библиотек при каждой приходской церкви // ПЕВ. – 1879. – № 8. – С. 280-289.
343. Каталог книгам, имеющимся для распродажи в книжной при Подольской духовной консистории лавке на 1863 год // ПЕВ. – 1863. – № 20. – С. 843-853.
344. Каталог книжного склада «Киевской старины» // Киевская старина. – 1898. –

- Т. 60. – С. 1-8 (приложение)
345. Книга в Україні. 1861-1917 : матеріали до репертуару укр. кн. Вип. 1-18 : А-Ц / В.Ю. Омельчук (ред.) ; С.Й. Петров, С.С. Петров (уклад.) ; НБУВ НАНУ. – К., 1996-2014. – (Нац. бібліографія України).
346. Книжный товар книгопродавца М.Д. Наумова : [реклама] // Сборник арифметических задач и примеров для начальных народных училищ. Год 3-й / К.П. Аржеников. – 55-е изд. – М., 1913. – форзац.
347. Літературно-науковий вістник: покажчик змісту. Т.1-109 (1898-1932) / уклад. Б. Ясінський. – К. ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. – 542 с. – (Зап. НТШ ; Філол. секція. Т. 213).
348. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852-1923) : бібліогр. посіб. / уклад. Т.Р. Соломонова. – Вінниця, 2006. – 352 с.
349. Непериодические издания русских либеральных и консервативных партий начала XX века : библиогр. указ. / сост. А.В. Шевцов ; РНБ. – СПб., 2002. – 416 с.
350. Опыт каталога ученических библиотек средних учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения. – СПб., 1889. – 107 с.
351. Палієнко М. «Киевская старина». 1882-1906 : хронолог. покажч. змісту журн. / М. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 478 с.
352. 1-е дополнение к систематическому каталогу ученической библиотеки Винницкого реального училища. №№ 1770-2143 / сост. Д. Жалковский. – Винница, [1906]. – 82 с.
353. Продукция издательства Товарищества И.Д. Сытина : [реклама] // Поррит Э. Современная Англия. Права и обязанности ее граждан / Э. Поррит ; пер. с англ. – М., 1897. – форзац.
354. Прусевич А. Библиографический указатель по медицине и гигиене Подольской губернии, с 1714 г. по 1913 г. включительно / А. Прусевич ; Врач.-сан. бюро Подол. губ. земства. – Каменец-Подол., 1914. – 74 с.
355. Прусевич А. Материалы по библиографии Подолии: статьи и труды по естественным наукам. Вып. 1-3 / А. Прусевич ; О-во подол. естествоиспытателей. – Каменец-Подол., 1912-1915.

356. Репертуар української книги. 1798-1916 : матеріали до бібліографії. Т. 1-9 / Я. Р. Дашкевич (наук. ред.) ; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАНУ. – Л., 1995-2005.
357. Рідкісні та цінні видання [Електронний ресурс] : база даних // Вінницька ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва : веб-сайт. – Інтранет-ресурси.
358. Русская старина : ист. ежемесеч. журн. в 1870-1884 гг. Т. 1-44 : систем. роспись содержания. – СПб., 1885. – 250 с.
359. Русский архив, издаваемый Петром Бартеневым. 1863-1908 : содержание его книжек и предмет. роспись с азбучным указателем. – М., 1908. – 133 с.
360. Сецинский Е. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. I. Описание старопечатных книг / Е. Сецинский ; Подол. церк. ист.-археол. о-во. – Каменец-Подол., 1904. – 108 с.
361. Сецинский Е.И. Указатель Подольских епархиальных ведомостей. 1862-1905, за все время издания их / Е.И. Сецинский, С.А. Беднаровский. – Каменец-Подольск, 1907. – 8, 1087 с.
362. Сецинский Е.И. Хронологический указатель трудов доктора Й. Ролле / Е.И. Сецинский // Труды Подол. церк. ист.-археол. о-ва. – Каменец-Подол., 1904. – Вып. 10. – С. 517-527.
363. Систематический каталог ученической библиотеки Винницкого реального училища / сост. Д.В. Жалковский. – Винница, 1901. – 171 с.
364. Список книг для библиотек церковно-приходских школ // ПЕВ. – 1896. – № 32. – С. 612-621.
365. Список книг для продажи в книжной лавке «Подольской духовной консистории // ПЕВ. – 1867. – № 19. – С. 435-443.
366. Список книг духовно-нравственного содержания рекомендуемых для приобретения и продажи в церквях // ПЕВ. – 1883. – № 41. – С. 633-634.
367. Список книг, бывших на рассмотрении Училищного совета при Святейшем Синоде и допущенных им в церковно-приходские школы и школы грамоты (по 1 дек. 1894 г.) // Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. – 4-е изд. – СПб., 1898. – С. 1-18 (2-й пагин.).

368. Список книг, которые могли бы быть с пользою употребляемы в учебных заведениях Министерства народного просвещения // Журн. М-ва народ. просвещения. – 1864. – Т. 123. – 8 с. – (Прибавление).
369. Указатель статей, заключающих исторические, этнографические и другие сведения о Подолье и юго-западном крае // ПЕВ. – 1887. – № 1. – С. 25-34.
370. Указатель, помещенных в Подольских епархиальных ведомостях с 1862-1866 гг. историко-статистических описаний Подолья и в частности монастырей, церквей и приходов Подольской епархии // ПЕВ. – 1887. – № 1. – С. 20-25.
371. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки імені В. Вернадського. 1798-1923 : бібліогр. покажч. : в 5 вип. / В. Ю. Онищенко (голова ред.) ; НБУВ НАНУ. – К. : Абрис, 1996-2002. – (Нац. бібліографія України).
372. Україномовна книга, 1808-1923 : бібліогр. покажч. : в 2 вип. / Нац. парламент. б-ка України. – К. : Абрис, 1996-1998. – (Укр. книга у фондах Нац. парламент. б-ки України).
373. Яворовский Н. Статьи А.Я. Павловича, помещенные в Подольских епархиальных ведомостях / Н. Яворовский // ПЕВ. – 1900. – № 50. – С. 864-869.
374. Katalog dzieł treści przysłowiowej składających bibliotekę Ignacego Bernsteina : w 2 t. – Warsz., 1900.

Періодичні видання

375. Баржицкий А.Н. О правильной организации народных чтений с картинами / А.Н. Баржицкий // ПЕВ. – 1902. – № 13. – С. 295-299.
376. Библиотекарь : журн. о-ва библиотековедения. – СПб. : П.Богданов, 1910-1914.
377. Библиотеки в городах России : по данным официал. статистики // Библиотекарь. – 1915. – Вып. 1. – С. 52-60.
378. Библиография // Киев. старина. – 1882. – Т. 2. – № 5. – С. 321-323.
379. В. Д. Украинские издания 1900 года / В.Д. // Киев. старина. – 1901. – № 4. – С. 33-39.

380. В. Р-в. Рец. на кн.: Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии / В. Р-в // Ист. вестн. – 1902. – № 5. – С. 749-750.
381. Від редакції // Книгарь. – 1917. – № 3. – С. 160.
382. Від редакції // Світова зірниця. – 1908. – Ч. 11 – С. 11.
383. Внутренние новости // Голос. – 1875. – 17 (29) дек.
384. Гаршин Е. Рец. на кн.: Перекличка альманахам : материалы для библиографии рус. литератур. альманахов и сборников конца XVIII и первой половины XIX ст. (с 1794 г. по 1850 г.) / сост. Е. Путятин. – Новая Ушица, 1893 // Ист. вестн. – 1893. – № 7. – С. 237.
385. 25-летие издательства «Практическая медицина» // Кн. вестник. – 1910. – № 2. – С. 23.
386. Документы, известия и заметки // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – С. 260-262.
387. Доманицький В. Как читается Шевченко / В. Доманицкий // Киев. старина. – 1904. – Т. 86. – № 7-8. – Отд. 2. – С. 18-19.
388. Доманицький В. Украинские издания 1900 г. / В. Доманицкий // Киев. старина. – 1901. – № 3. – С. 175.
389. Доманицький В. Українська література в 1906 році / В. Доманицкий // Україна. – 1907. – № 1. – С. 102-127.
390. Доманицький В. Українське письменство року 1908 : бібліогр. огляд / В. Доманицкий // Рада. – 1909. – № 62.
391. Дописи // Рада. – 1906. – 9 груд. – С. 3.
392. Е.Л. Рец. на кн.: Отчет Подольского епархиального Историко-Статистического комитета за 1890 г. / Е.Л. // Этногр. обозрение. – 1891. – № 4. – С. 234-235.
393. Епархиальная хроника // ПЕВ. – 1882. – № 26. – С. 321-323.
394. Е[фре]мов С. Обзор украинских изданий за 1902 год / С. Е[фре]мов // Киев. старина. – 1903. – № 1. – С. 48-52.
395. Журнал заседания Съезда по потребительской кооперации в г. Виннице в помещении Народного дома // Эконом. листок. – 1911. – № 13. – С. 5-33.

396. З діяльності могилівської «Просвіти» // Рада. – 1907. – 25 січ. – С. 11.
397. З життя «Просвіт» // Рада. – 1909. – 26 листоп. – С. 3.
398. Залізник М. Українська популярна література в 1909 р. / М. Залізник // ЛНВ. – 1910. – Кн. 12. – С. 588-595.
399. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное древнехранилище // ПЕВ. – 1892. – № 5. – С. 101-106.
400. Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. – 1900. – № 23. – С. 570-574.
401. Известия книжных магазинов Товарищества М. О. Вольф : ил. библиогр. журн. – Год 1-20. – СПб. ; М. : т-во М.О. Вольф, 1897-1917.
402. Издательская деятельность Подольского губернского земства // Эконом. жизнь Подолии. – 1913. – № 5. – С. 16.
403. Изъявление благодарности священнику Павлу Викулу за пожертвование им в пользу церковно-парафиальных школ 700 экз. брошюры «Прошедшее Подолии» // ПЕВ. – 1893. – № 17. – С. 306-307.
404. Книжный вестник : еженед. журн. изд. и кн.-торг. деятельности в России : орган Всерос. о-ва книгопродавцев и издателей и Всерос. о-ва кн. дела. – Год 1-33. – СПб. : Всерос. о-во кн. дела, 1884-1916.
405. Краткие статистические сведения о Подольской епархии за 1896-1897 годы // ПЕВ. – 1898. – № 2. – С. 42-48.
406. Л-ин М. «Народ книги»: о статистике еврейской книги / М. Л-ин // Еврейс. неделя. – 1916. – № 10. – С. 54-56.
407. Материалы журнальной статистики. «Вестник Европы» в ... году // Вестник Европы. – 1873-1903. – № 12.
408. Материалы журнальной статистики. Журнал «Восход» за ... год // Восход. – 1886-1904. – № 12 (2-я пагин.).
409. Материалы журнальной статистики. «Русская старина» в ... году // Рус. старина. – 1873-1893. – № 12.
410. Н. [Яворовський М.] Бесіда з приводу земельних розрухів // Православ. Подолия. – 1906. – № 1. – С. 76-80.

411. Н. [Яворовський М.] Бесіда про нашу віру православно // Православ. Подоля. – 1906. – № 2. – С. 1-5.
412. Н. [Яворовський М.] Вчіть дітей всему доброму // Православ. Подоля. – 1906. – № 4. – С. 2-7 (приложение).
413. О материальном обеспечении духовенства // ПЕВ. – 1880. – № 52. – С. 630-631.
414. О материальном положении учащихся (по анкетным данным) // Нар. учитель. – 1913. – № 31-32. – С. 6-10.
415. О предоставлении учителям церковно-приходских школ права бесплатно пользоваться книгами для чтения из Каменец-Подольской публичной библиотеки // ПЕВ. – 1891. – № 38. – С. 539-540.
416. Объявление // Справочный листок (Винница). – 1903. – № 1. – С. 24.
417. Объявление [про выход вторым изданием «Подольского народного катехизиса] // ПЕВ. – 1899. – № 23. – Прибавление.
418. Объявления // ПЕВ. – 1863. – № 29. – С. 648.
419. Объявления // ПЕВ. – 1867. – № 20. – С. 542.
420. Объявления // ПЕВ. – 1887. – № 30. – С. 721.
421. Объявления // ПЕВ. – 1897. – № 23. – С. 599-600.
422. Открытие библиотеки – читальни братства Александрово-Невской церкви // ПЕВ. – 1899. – № 1. – С. 25-32.
423. Открытие при Кутковецком народном училище, Каменецкого уезда, внеурочных религиозно-нравственных чтений для взрослых крестьян // ПЕВ. – 1887. – № 27. – С. 642-646.
424. Отчет про Каменец-Подольскую русскую публичную библиотеку // ПГВ. – 1869. – 5 июля.
425. Отчет про Каменец-Подольскую русскую публичную библиотеку // ПГВ. – 1910. – 9 окт.
426. [Передовая статья] // Право : еженед. юрид. газ. (СПб.). – 1904. – № 53.
427. Подольские губернские ведомости : газ. : орган Подол. губерн. правл. – Каменец-Подол., 1838-1918.

428. Подольские епархиальные ведомости : газ. : орган Подол. православ. епархии. – Каменец-Подол., 1862-1905.
429. Подолянин : ежедн. полит., обществ. и с.-х. газ. – Каменец-Подольск, 1910-1917.
430. Поточный В. Обзор украинских изданий 1903-го года / В. Поточный // Киев. старина. – 1904. – № 3. – С. 123-131.
431. Поточный В. Обзор украинских изданий 1904-го года / В. Поточный // Киев. старина. – 1905. – № 5. – С. 124.
432. Православная Подолия : ежемесяч. журн. : орган Подол. православ. епархии. – Каменец-Подол., 1906-1917.
433. Программа для собирания образцов народного языка и словесности // ПГВ. – 1852. – № 17. – Приложение.
434. Программа для собирания сведений о народных суеверьях, поверьях, говорах в Южной России // ПЕВ. – 1867. – № 14. – С. 169-185; № 15. – С. 211-220; № 16. – С. 243-260; № 17. – С. 243-260.
435. Программа донесений о состоянии окружных библиотек // ПЕВ. – 1897. – № 4. – С. 411-413.
436. Проезжий. Пятнадцать часов в Виннице / Проезжий // Свободный голос. – 1917. – 29 марта.
437. Рада : щоден. громад.-політ., економ. і літ. газ. – К., 1906-1914.
438. Распределение крупных доходов в губерниях «черты» и в остальной России // Новый Восход. – 1911. – № 5. – Стлб. 12-15.
439. Реклама // Рада. – 1913. – № 14.
440. [Рекламный блок] // Еврейс. жизнь. – 1906. – № 7. – Нижняя крышка обложки.
441. Русский библиофил : журн. ист.-лит. и библиогр. – Год 1-6. – СПб. (Пг.), 1911-1916.
442. Світова зірниця : щотижн. газ. / ред. Й.А. Волошиновський. – Могилів-Поділ., 1906-1907; Пеньківка, 1908-1911; К., 1912-1913, 1917; Кам'янець-Поділ., 1920.

443. Серополко С. Наследство г. Кассо на Украине / С. Серополко // Укр. жизнь. – 1915. – № 2. – С. 16-19.
444. С[ецинский]. Е. Бюджет священника и псаломщика нашей епархии / С.Е. // ПЕВ. – 1897. – № 24. – С. 601-608.
445. Сообщение епархиального миссионерского комитета об открытии при архиерейском доме епархиальной миссионерской библиотеки // ПЕВ. – 1893. – № 26. – С. 495.
446. Сообщение инспектора народных училищ об открытии складов книг при некоторых народных училищах для учащихся в них // ПЕВ. – 1877. – № 8. – С. 160-161.
447. Сообщение Комитета по заведыванию церковно-приходскими школами Подольской епархии об открытии при церквях уездных городов и местечек продажи книг // ПЕВ. – 1883. – № 41. – С. 633-634.
448. Список членов общества библиотековедения // Библиотекарь. – 1915. – Вып. 2. – С. 233-241.
449. Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (с 1915 – Подольский хозяин) : ежемес. журн. – Винница, 1899-1917.
450. Украинская жизнь : ежемес. науч.-лит. и обществ.-полит. журнал. – Год [1]-6. – М. : Я.А.Шеремецинский, 1912-1917.
451. Устав Подольского историко-статистического комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и епархиальной библиотеки // ПЕВ. – 1895. – № 1. – С. 7-11.
452. Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 18 марта, 15 апр.
453. Хроника русского библиотечного дела // Библиотекарь. – 1914. – Вып. 2. – С. 222-234; 1915. – Вып. 2. – С. 184-192.
454. Церковно-школьная хроника // ПЕВ. – 1897. – № 21. – С. 520-524; 1899. – № 8. – С. 478.
455. Шевченко З. Українська література в Росії 1910 року / З. Шевченко // Рада. – 1911. – 28 січ.

456. Шевченко З. Українська література в Росії 1911 року: видання за січень, лютий і березень / З. Шевченко // Рада. – 1911. – 20 квіт.
457. Шерстюк Г. Українська література в 1907 р. / Г. Шерстюк // Рідний край. – 1907. – № 1. – С. 11-13.
458. Юго-Западный край : ежеднев. ил. культ.-полит. и лит. газ. : орган Винниц. город. управы. – Винница, 1912-1917.
459. Doniesienie // Dziennik Warszawski. – 1826. – Т. 4. – S. [354].
460. Dr Antoni J. [Korespondencye Kamieniec] // Kraj. – 1882. – № 24. – S. 8; 1883. – № 11. – S. 8-9; 1885. – № 51. – S. 6.
461. Ogłoszenia // Przewodnik Antykwarski. – 1911. – № 11-12. – S. 8.
462. Poraj K. [] // Kraj. – 1890. – № 33. – S. 12.
463. Wykaz zniszczonych dworów polskich // Muzeum Polski. – 1918. – № 1. – S. 211-217.

Особові документи: спогади, щоденники, листування

464. Брилинг Г.Г. Воспоминания о реальном училище / Г.Г. Брилинг // Вінниця у спогадах : в 3 т. / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2013. – Т. 1. – С. 413-640.
465. Брилинг Г.Г. К истории Винницкого областного краеведческого музея : очерк / Г.Г. Брилинг // Історія музею у документах і спогадах / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 1998. – С. 10-74.
466. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания / В. Дебогорий-Мокриевич. – СПб., 1906. – 598 с.
467. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914 роки) / Д. Дорошенко. – Вінніпег : Тризуб, 1949. – 167 с.
468. Захарьин И. Мировой суд в Подолии: из записок и воспоминаний мирового судьи / И. Захарьин // Рус. старина. – 1897. – № 1 (Т. 89). – С. 541-572.
469. Зекцер А. Спомини робітничої групи вінницьких с.-д. діячів 1905 р. Вінницька «бойова дружина» в 1905 році / А. Зекцер // 1905 рік на Поділлі. Ч. 2

- : Робітничий рух та діяльність революційних організацій рр. 1904-06 / А. Зекцер. – Вінниця, 1925. – С. 52-63.
470. Костюк Г. Зустрічі і прощання : в 2 кн. Кн. 1 / Г. Костюк. – Едмонтон, 1997. – 743 с.
471. Коцюбинський М.М. Твори : в 5 т. / М.М. Коцюбинський ; под ред. С. Єфремова. – К., 1925. – Т. 5 : 3 молодих літ. – 262 с. – Із змісту: Коцюбинський М.М. Життя українців по малих містах: з українського Поділля 21 жовтня 1890 р. – С. 165-167; Лист до С. Єфремова від 18 листоп. 1902 р. – С. 216-219.
472. Листи Андрія Дуляка до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського : в 4 ч. / Чернігів. літер.-мемор. музей-заповідник М.М. Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – С. 170-186.
473. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1 / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – 287 с. – (Пр. Укр. наук. ін-ту. Т. 6 ; Сер. мемуарів. Кн. 2).
474. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3 / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – 395 с. – (Пр. Укр. наук. ін-ту. Т. 21 ; Сер. мемуарів. Кн. 4).
475. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 1 / В. Приходько. – 4-е вид. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – 183 с.
476. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 2 / В. Приходько. – Вінниця, 2011. – 414 с.
477. П-ский Б. Воспоминания из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) / Б. П-ский // Киев. старина. – 1885. – Т. XI. – С. 241-267.
478. Радбіль Є. Чотири дні в жовтні / Є. Радбіль // 1905 рік на Поділлі. Ч. 2 : Робітничий рух та діяльність революційних організацій рр. 1904-06 / А. Зекцер. – Вінниця, 1925. – С. 66-74.
479. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова ; упоряд., вступ. ст. В. Сергійчук. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 543 с.
480. Сайн-Витгенштейн Е.Н. Дневник. 1914-1918 / Е.Н. Сайн-Витгенштейн. – Париж : УМКА-PRESS, 1986. – 302 с. – (Всерос. мемуар. б-ка)
481. Смолич Ю. Твори : в 6 т. / Ю. Смолич. – К., 1973. – Т. 6. – Із змісту: Дитинство й отроцтво. – С. 546-582; Я вибираю літературу. – С. 760-766.

482. Спогади про Михайла Коцюбинського / упоряд., додатки, коментарі М.М. Потупейка. – К., 1962. – 430 с. – Із змісту: Шипович І. [Про Шаргородське духовне училище]. – С. 17-22; Ковердинський В. Шкільні роки М.М. Коцюбинського. – С. 20-35.
483. Спогади про Михайла Коцюбинського / упоряд., додатки, коментарі М.М. Потупейка. – 2-е вид., допов. – К. : Дніпро, 1989. – 278 с. – Із змісту: Шипович І. [Про Шаргородське духовне училище]. – С. 6-14; Саліковський О. Із спогадів про М.М. Коцюбинського. – С. 26-29.
484. Сытин И.Д. Жизнь для книги / И.Д. Сытин. – М. : Госполитиздат, 1962. – 279 с.
485. Чикаленко Є. Спогади. (1861-1907) / Є. Чикаленко ; передм. В. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1955. – 502 с.
486. Bobrowski T. Pamiętnik mojego zycia : w 2 t. / T. Bobrowski. – Warsz., 1979.
487. Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J. Iwaszkiewicz. – Kraków, 1957. – 367 s.
488. Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września : w 3 t. / J.I. Kraszewski. – Wilno, 1845-1846.
489. Krauzowa Z. Rzeki mojego życia / Z. Krauzowa. – Kraków, 1979. – 290 s.
490. Lipkowski L. Moje wspomnienia. 1849-1912 / L. Lipkowski. – Kraków, 1913. – 325 s.
491. Przędziecki A. Podole, Wolyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów : w 2 t. / A. Przędziecki. – Wilno, 1840-1841.
492. Sobańska M. Wspominki nikłe / M. Sobańska. – Crodzisk Mazowiecki, 2002. – 242 s.
493. Stempowski S. Pamiętniki (1870-1914) / S. Stempowski. – Wrocław, 1953. – XXIII, 428 s.
494. Walicki A.S. Brzozowski – drogi myśli / A.S. Walicki. – Warsz., 1977. – S. 212-221.

495. Zaleska A. Niezapomniana Ukraina / A. Zaleska. – Warsz. : Rosner & Wspolnicy, 2007. – 297 s.

Речові джерела. Книжкові колекції

496. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва.
Відділ рідкісних і цінних видань.
497. Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського.
Бібліотека. Сектор рідкісних і цінних видань.
498. Вінницький обласний краєзнавчий музей.
Фонди. Група збереження «Книги, брошури».
499. Державний архів Вінницької області.
Бібліотека читального залу.
500. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.
Бібліотека.
501. Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка.
«Бібліотека рідкісних видань» наукової бібліотеки.
502. Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського.
Сектор депозитарного зберігання рукописів та цінних і рідкісних видань.
503. Хмельницький обласний краєзнавчий музей.
Бібліотека.

Література

504. Айвазян О.Б. Бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Б. Айвазян // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2011. – Т. 21. – С. 363-371.
505. Айвазян О.Б. Становлення і розвиток бібліотек на Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: роль і місце в культурно-освітньому житті краю : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.Б. Айвазян ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2015. – 19 с.
506. Айзеншток И. Французские писатели в оценках царской цензуры / И. Айзеншток // Литературное наследство. – М., 1939. – Вып. 33-34 : Русская культура и Франция. – С. 769-861.
507. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
508. Андрійчук М.Т. З історії видавничої діяльності в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М.Т. Андрійчук // Технологія і техніка друкарства : зб. наук. пр. / Київ. політехн. ін-т. – 2009. – № 3. – С. 132-149. – Електрон. версія. – URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Titd/2009_3/22.pdf (20.08.15).
509. Ан-ский С. Народ и книга (Из личных наблюдений и впечатлений) / С. Ан-ский // Рус. богатство. – 1902. – № 6. – С. 82-104.
510. Ан-ский С.А. Очерки народной литературы / С.А. Ан-ский // Рус. богатство. – 1892. – № 7. – С. 146-175; № 8. – С. 139-175; № 9. – С. 173-206; № 10. – С. 39-74.
511. Антонова С.Г. Книжная культура как объект изучения / С.Г. Антонова // Наука о книге: традиции и инновации : к 50-летию сборника «Книга. Исследования и материалы» : материалы 12-й междунар. науч. конф. по проблемам книговедения : в 4 ч. – М., 2009. – Ч. 1. – С. 446-448.

512. Антонович А. Рец. на кн.: Сецинский. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – 1896. – Кн. 11. – С. 27-28.
513. Арзамасцева И.Н. Детская литература : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений / И.Н. Арзамасцева, С.А. Николаева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд. центр «Академия», 2005. – 576 с.
514. Аскарлова В.Я. Динамика концепции российского читателя (конец X – начало XXI вв.) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 05.25.03 / В.Я. Аскарлова. – СПб., 2004. – 38 с.
515. Афанасьев А.Л. Трезвенное движение в России в период мирного развития. 1907-1914 годы: опыт оздоровления общества [Электронный ресурс] / А.Л. Афанасьев // Твереза література : веб-сайт. – URL: <http://www.literatura.tvereza.info/01/Afanasyev/td1907-1914.html> (03.08.15).
516. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в южную Россию : в 2 ч. / А.С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1861-1863.
517. Баженов Л.В. З історії соціал-демократичного руху на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. / Л.В. Баженов // VI Поділ. іст.-краєзн. конф. (секц. дожовт. періоду) : тези доп. – Кам'янець-Поділ., 1985. – С. 16-17.
518. Баженов Л.В. Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В.К. Гульдмана (до 150-річчя від дня народження) / Л.В. Баженов // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Сер. : Історичні науки. – Кам'янець-Поділ., 2004. – Т. 13. – С. 518-525.
519. Баженова С. Й. Ролле і Товариство подільських лікарів / С. Баженова // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII ст. : матеріали Всеукр. іст.-краєзн. наук.-практ. конф. – Стара Синява, 1998. – С. 269-171. – Електрон. версія. – URL: <http://www.tovtry.km.ua/en/history/rolle/r03.html> (15.08.15)
520. Баженова С.Е. Становище польської меншини Правобережної України у XIX ст. і формування громадянської позиції та наукових засад Ю.А. Ролле [Електронний ресурс] / С.Е. Баженова // Ю.А. Ролле в суспільному і

- краєзнавчому русі Правобережної України другої половини ХІХ ст. / С.Е. Баженова. – URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/rolle/r02.html> (14.08.15).
521. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / С.Е. Баженова. – Кам'янець-Поділ., 2001. – 364 с.
522. Балака Д. Бібліотека в минулому : культ.-іст. нарис / Д. Балака ; УНІК. – К., 1925. – 118 с.
523. Балицький П. Етюди з історії української книги ХІХ ст. / П. Балицький // Життя та революція. – 1928. – № 2. – С. 130-153; № 12. – С. 157-166; 1929. – № 5. – С. 107-117.
524. Баренбаум І.Е. Історія книги : учебник / І.Е. Баренбаум. – 2-е изд., перераб. – М. : Книга, 1984. – 247 с.
525. Белецкий А. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя) / А. Белецкий // Наука на Украине (Харьков). – 1922. – № 2. – С. 97. С. 94-105
526. Белов С. Издатель детской литературы / С. Белов // Дет. литература. – 1987. – № 5. – С. 23-28.
527. Беляев В.П. Старая крепость : трилогия : роман / В.П. Беляев. – Минск : Юнацтва, 1986. – Кн. 1. – 326 с.
528. Бендерский И.Л. Профессиональное сознание в историко-культурном контексте / И.Л. Бендерский, В.И. Харламов // Библиотекосведение. – 1993. – № 4. – С. 32-46.
529. Бердников Л. Наследие баронов Гинзбургов [Электронный ресурс] / Л. Бердников // Заметки по еврейской истории : сетев. журн. евр. истории, традиции, культуры / ред. Е. Беркович. – 2010. – № 8 (131). – URL: <http://www.berkovich-zametki.com/2010/Zametki/Nomer8/Berdnikov1.php> (12.08.15).
530. Берков П.Н. Развитие истории книги как науки / П.Н. Берков // Тр. Музея книги, документа и письма. – Л., 1931. – Т. 1. – С. 44-79.
531. Библиотеки для сельского духовенства // ПЕВ. – 1897. – № 23. – С. 521-528.

532. Библиотечковедческие исследования: методология и методика. – М. : Книга, 1978. – 248 с.
533. Блюм А. От неолита до Главлита / А. Блюм. – СПб. : Искусство России, 2009. – 272 с.
534. Блюм А.В. Издательская деятельность С.-Петербургского комитета грамотности (1861-1895) / А.В. Блюм // Книга: исслед. и материалы. – М., 1979. – Сб. 38. – С. 99-107.
535. Блюм А.В. Система правительственной регламентации круга народного чтения во второй половине XIX в. / А.В. Блюм // Книжное дело в России во второй половине XIX - начале XX в. : сб. науч. тр. – Ленинград, 1983. – [Вып. 1]. – С. 125-139.
536. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 410 с.
537. Бовуа Д. Деполонізація релігії та русифікація Правобережної України в 1863-1914 рр. / Д. Бовуа // States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski [= Держави, суспільства, культури: Схід і Захід: зб. есе на пошану Ярослава Пеленського]. – New York : Ross Publishing Inc., 2004. – С. 47-80.
538. Бондаренко С. Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії) / С. Бондаренко. – Харків, 2015. – 220 с.
539. Борисёнок Ю.А. На крутых поворотах белорусской истории: общество и государство между Польшей и Россией в первой половине XX века / Ю.А. Борисёнок. – М. : ООО «Родина МЕДИА», 2013. – 351 с.
540. Бородіна Г.Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.08 / Г.Г. Бородіна ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2003. – 228 арк.
541. Бриль М.Н. Географія розміщення книговидавничої і книготорговельної мережі в УРСР / М.Н. Бриль // Укр. іст.-геогр. зб. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 264-277.

542. Брукс Дж. Грамотность и печать в России, 1861-1928 / Дж. Брукс // Чтение в дореволюционной России : сб. науч. тр. – М., 1992. – Вып. 1. – С. 82-100.
543. Буда С. Українські переклади революційної літератури 1870-х років / С. Буда // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 50-57.
544. Булатова С. Ю.Й. Січінський та І.М. Каманін як дослідники рукописних книг подільського давньосховища (1904–1907) / С. Булатова, С. Міщук // Архіви України. – 2009. – № 1-2. – С. 221-234.
545. Бульба Т.С. Становлення та розвиток краєзнавчої бібліографії Поділля другої половини ХІХ – ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук. / Т.С. Бульба ; Київ. держ. ін-т культури. – К., 1995. – 152 арк.
546. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Эконом. социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60-74.
547. Бурдые П. Чтение, читатели, ученые, литература // Начала. Choses dites / П. Бурдые. – М. : Socio-Logos, 1994. – 287 с.
548. Быт великорусских крестьян-землепашцев: описание материалов Этнографического бюро князя В.Н. Тенишева : (на примере Владимирской губернии) / авт.-сост. Б.М. Фирсов, И.Г. Киселева. – СПб. : Изд-во Европ. Дома, 1993. – 472 с.
549. В.С. Народные чтения в Каменце-Подольске / В.С. // ПЕВ. – 1884. – № 46. – С. 959; № 49. – С. 1025-1029.
550. Васильев В.И. Библиография и книжная культура: эволюция взаимосвязей / В.И. Васильев, М.А. Ермолаева // Библиография. – 2010. – № 6. – С. 29-34.
551. Васильев В.И. Исследования по истории книжной культуры как комплексная научная задача / В. И. Васильев // Проблемы современной книжной культуры : материалы «круглого стола», 14 марта 2003 г. – М., 2003. – С. 5-9.
552. Васильев В.И. История книжной культуры как научное направление отечественной истории и книговедения / В.И. Васильев // Книга : исслед. и материалы. – М., 2004. – Сб. 82. – С. 5-24.

553. Васильев В.И. История книжной культуры: теор.-методол. аспекты / В.И. Васильев. – М. : Наука, 2004. – 111 с.
554. Васильев В.И. К постановке вопроса об определении понятия «книжная культура» / В.И. Васильев // Науч. книга. – 2002. – № 3-4. – С. 14-20.
555. Васьківська О. Найголовніша справа його життя – врятування фондів Книжкової палати в роки війни / О. Васьківська // Вісн. Кн. палати. – 2002. – № 6. – С. 46-48.
556. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа / В.П. Вахтеров. – М. : Изд-во И.Д. Сытина, 1896. – 380 с.
557. Вахтеров В.П. Книжные склады в провинции // Внешкольное образование народа / В.П. Вахтеров. – М., 1896. – С. 83-146.
- 557-а. Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 309-322.
558. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення : монографія / [В.Ф. Циганюк та ін.] ; Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2007. – 310 с.
559. Вінниця : іст. нарис / [гол.ред. А.М. Подолинний]. – Вінниця, 2007. – 304 с.
560. Волинець А.А. Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1998. – 199 арк.
561. Волошиновський Й. Книжка в товариські крамниці // Розмови про кооперацію : вибр. твори та публікації : в 2 т. / Й. Волошиновський. – Вінниця, 2010. – Т. 1. – С. 120-122.
562. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А.К. Волощенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 222 с.
563. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.

564. Гамс Э.С. Почтово-посылочная книжная торговля в России: современное состояние и основные направления развития [Электронный ресурс] : дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / Э.С. Гамс. – М., 2002. – 120 с. – URL: <http://www.dslib.net/dokument-informacia/pochtovo-posylochnaja-knizhnajatorgovlja-v-rossii.html>. (05.08.15).
565. Гаухман М. Єврейське питання на Правобережній Україні (1905-1914 рр.): бюрократичні практики проти єврейського проекту [Електронний ресурс] / М. Гаухман // Historians.in.ua : інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі : веб-сайт. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/163-mykhailo-haukman-yevreiske-pytania-na-pravoberezhnii-ukraini-19051914-r-biurokratychni-praktyku-proty-ievreiskoho-proektu> (02.08.15)
566. Гейден Д.Ф. Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных / Д.Ф. Гейден. – Немиров, 1906. – 20 с.
567. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні Першої світової війни за матеріалами царської жандармерії / Х. Геровська // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : зб. наук. пр. – Хмельницький, 1999. – С. 260-264.
568. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / К. Гинзбург. – М. : РОССПЭН, 2000. – 272 с.
569. Гирич І. Література і формування національної свідомості чільних діячів українського руху Наддніпрянщини (середина – кінець XIX ст.) / І. Гирич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Л., 2012. – С. 189-197.
570. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / І. Гирич. – К. : Укр. письменник, 2014. – 496 с.
571. Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц. – М. : РОССПЭН, 2004. – 560 с.
572. Говоров А.А. История книжной торговли в СССР : учеб. пособие / А.А. Говоров. – М., 1976. – 399 с.

573. Головко В. Критика теорії модернізації в західній гуманітарній думці / В. Головко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 129-143.
574. Головко В. Модернізація як метанаратив української історії / В. Головко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 410-427.
575. Головко В. Поняття «модернізація» як засіб історичного пізнання / В. Головко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2003. – Вип. 8 – С. 51-60.
576. Голубева О.Д. Издательское дело в России в период первой русской революции (1905-1907 гг.) / О.Д. Голубева // Книга: исслед. и материалы. – М., 1972. – Сб. 24. – С. 115-141.
577. Гольденберг Л.И. Проблемы источниковедения истории книжного дела в Украинской ССР / Л.И. Гольденберг // Книга : исслед. и материалы. – М., 1989. – Сб. 58. – С. 122-130.
578. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : автореф. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В.П. Горбатенко ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ. – К., 1999. – 38 с.
579. Гранчак Т. Бібліотека і політична комунікація / Т. Гранчак ; Нац. б-ка України ім. В. Вернадського НАНУ. – К., 2012. – 481 с.
580. Граховецький Л. З видавничої діяльності Б.Грінченка та Полтавського губернського земства в 1890 р. / Л. Граховецький // За сто літ. – Х. ; К. : ДВУ, 1930. – Кн. 5. – С. 252-261.
581. Гриц Т. Словесность и коммерция (Книжная лавка Смирдина) / Т. Гриц, В. Тренин, М. Никитин ; под. ред. В.Б. Шкловского и Б.М. Эйхенбаума. – М., 1929. – 304 с.
582. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад : есеї / Я. Грицак. – К. : Критика, 2011. – 350 с.
583. Грінченко Б. Перед широким світом / Б. Грінченко. – К., 1907. – 320 с.

584. Грінченко Б. Словник української мови : в 4 т. / Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996.
585. Громько М.М. О воззрениях русского народа / М.М. Громько, А.В. Буганов. – М., 2000. – 530 с.
586. Грох М. Консенсусное объяснение формирования наций / М. Грох // Вопр. философии. – 2011. – № 1. – С. 27-37.
587. Грушевський М.С. Видавнича криза (1909) // Твори : в 50 т. / М.С. Грушевський. – Л. : Світ, 2005. – Т. 2. – С. 106-114.
588. Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М.С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 1-37.
589. Гудков Л. Литература как социальный институт: статьи по социологии литературы / Л. Гудков Л., Б. Дубин. – М. : Новое литератур. обозрение, 1994. – 352 с.
590. Гудков Л. Массовая литература как социальный феномен / Л. Гудков, Б. Дубин, В. Страда // Литература и общество: введение в социологию литературы / Л. Гудков, Б. Дубин, В. Страда. – М., 1998. – Гл. 5. – С. 67-75.
591. Гудков Л.П. Российские библиотеки в системе репродуктивных институтов: контекст и перспективы / Л.П. Гудков, Д. Дубин // Новое литератур. обозрение. – 2005. – № 74. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/gu11.html> (10.08.15)
592. Гульчинский В.И. Книжная культура и ее источники / В.И. Гульчинский // Книга и культура : шестая Всесоюз. науч. конф. по пробл. книговедения (18-20 апр. 1988 г.). Секция «Общ. пробл. книговедения : тез. докл. – М., 1988. – С. 11-13.
593. Гуменюк М.П. Українські бібліографи XIX – початку XX століття : нариси про життя та діяльність / М.П. Гуменюк. – Х., 1969. – 183 с.
594. Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры / Р. Дарнтон. – М. : Новое литератур. обозрение, 2002. – 384 с.

595. Дарнтон Р. Высокое Просвещение и литературные низы в предреволюционной Франции / Р. Дарнтон // Новое литератур. обозрение. – 1999. – № 37. – С. 7-36.
596. Дарнтон Р. Історія читання / Р. Дарнтон // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К., 2004. – С. 194-229.
597. Двадцатипятилетие издания «Подольских епархиальных ведомостей» // ПЕВ. – 1886. – № 1. – С. 15-16. – Прибавление.
598. Дей О.І. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня / О.І. Дей // Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С. 128-205.
599. Демченко Е.П. Издание марксистской книги на Украине до Великого Октября / Е.П. Демченко. – К. : Наук. думка, 1987. – 162 с.
600. Дерунов К. Роль библиотек в деле нашего возрождения / К. Дерунов // Рус. шк. – 1906. – №7/8. – С. 80-89.
601. Джойс П. Рождение публичных библиотек: политика либерального актива [Электронный ресурс] / П. Джойс // Новое литератур. обозрение. – 2005. – № 74. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/dz8.html>. (16.08.15).
602. Динерштейн Е.А. А.Ф. Маркс и русские писатели / Е.А. Динерштейн // Книга: исслед. и материалы. – М., 1976. – Сб. 33. – С. 126-150.
603. Динерштейн Е.А. Акционерные компании в издательском деле пореформенной России : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 05.25.04 / Е.А. Динерштейн ; Моск. полигр. ин-т. – М., 1990. – 38 с.
604. Динерштейн Е.А. Издательская деятельность А.С. Суворина / Е.А. Динерштейн // Книга: исслед. и материалы. – М., 1984. – Сб. 48. – С. 92-107.
605. Динерштейн Е.А. Коммерция народного чтения / Е.А. Динерштейн // Отечеств. зап. – 2005. – № 4. – С. 197-209.
606. Дитинник Л.В. Становлення і розвиток бібліотек системи Дирекції народних училищ на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / Л.В. Дитинник // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-та ім. І. Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2010. – Вип. 2. – С. 137-143.

607. Добровольский В.В. «Книжная культура» как научная категория / В.В. Добровольский // Книга и мировая цивилизация. – М., 2004. – Т. 1. – С. 47-51.
608. Добровольский В.В. О сущности национальной книжной культуры: к постановке проблемы / В.В. Добровольский // Библиотечное дело : гуманитар. и технолог. аспекты развития : материалы междунар. науч. конф. / МГУКИ. – М., 2003. – С. 188-191.
609. Добровольский Л.М. Запрещенная книга в России. 1825-1904 / Л.М. Добровольский. – М., 1962. – 254 с.
610. Доброловский К.С. Памяти протоиерея Михаила Иоакимовича Орловского / К.С. Доброловский // ПЕВ. – 1888. – № 12. – С. 278-280.
611. Довгань К. На одній із ділянок культурного фронту (до справи вивчення читача) / К. Довгань // Культура і побут. – 1926. – № 40. – С. 3-7.
612. Донат, архиепископ Подольский и Брацлавский. Поучение о пользе грамотности / Донат // ПЕВ. – 1887. – № 39. – С. 856-858.
613. Дорошенко В. «Літературно-науковий вістник» / В. Дорошенко // Літературно-науковий вістник : покажчик змісту. Т. 1-109 (1898-1932) / уклад Б. Ясінський. – К. ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. – С. 527-542.
614. Дорошенко В. Український науковий рух в 1912 р. / В. Дорошенко // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – Кн. 1/3. – С. 361-374.
615. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – № 11-12. – С. 17-34 (окр. пагін.).
616. Драч О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Драч // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 48-51.
617. Дробна І.В. Історико-архітектурний розвиток Кам'янця-Подільського за документальними листівками кінця ХІХ – початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / І.В. Дробна // Кам'янець-Подільський історичний : веб-сайт. – URL: <http://kphistory.com.ua/drobna-i-v-istoryko-arhitekturnyjrozvytok-kamyantsya-podilskoho-za-dokumentalnymy-lystivkamy-kintsyahih-pochatku-hh-st/> (12.08.15)

618. Дубин Б. Слово – письмо – литература: очерки по социологии современной культуры / Б. Дубин. – М. : Новое литератур. обозрение, 2001. – 416 с.
619. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті : монографія / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАНУ. – К., 2009. – 530 с.
620. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні наприкінці ХІХ – у 10-х роках ХХ ст.: стан і основні напрями дослідження / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко // Бібл. вісн. – 2005. – № 2. – С. 3-13.
621. Духовная пища для мирян // Подолия. – 1913. – 7 июня. – С. 1.
622. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М. : Высш. школа, 1968. – 310 с.
623. Ефремов С. Вне закона. К истории цензуры в России / С. Ефремов // Русское богатство. – 1905. – № 1. – С. 64-104.
624. Єфремов С. В тісних рамцях. Українська книга в 1798-1916 рр. / С. Єфремов ; УНІК. – К., 1926. – 29 с.
625. Єфремов С. Вибране / С. Єфремов ; упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К. : Наук. думка, 2002. – 760 с.
626. Єфремов С. Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – К. : Дніпро, 1993. – 351 с.
627. Жирков Г.В. История цензуры в России ХІХ-ХХІ вв. : учеб. пособие / Г.В. Жирков. – М. : Аспект-пресс, 2001. – 368 с.
628. Завадська І.М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Завадська // Вісн. аграр. історії / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – 2012. – № 3. – С. 5-16.
629. Завальнюк О.М. Подільські бібліотеки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2002. – Т. 2. – С. 3-15.
630. Завальнюк, О.М. Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Кам'янець-

- Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2004. – С. 66-69.
631. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М., 1978. – 288 с.
632. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1970. – 444 с.
633. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII - початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Е.О. Зваричук ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.
634. Зваричук Е.О. Суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) / Е.О. Зваричук // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2004. – Т. 13. – С. 311-319.
635. Зворський С.Л. Актуальні питання історіографії бібліотечної справи і бібліографії в Україні / С.Л. Зворський // Бібл. вісн. – 2004. – № 1. – С. 32-36.
636. Зворський С.Л. До проблем вивчення історії бібліотечної справи в Україні / С.Л. Зворський // Бібл. вісн. – 1997. – № 4. – С. 20-21.
637. Звягинцев Е.А. Правовое положение народных библиотек за 50 лет / Е.А. Звягинцев. – М., 1916. – 54 с.
638. Зеленина Г. «Вся жизнь среди книг»: советское еврейство на пути от Библии к библиотеке / Г. Зеленина // Государство. Религия. Церковь. – 2012. – № 3-4. – С. 60-86.
639. Земський Ю. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет: становлення та діяльність / Ю. Земський. – Хмельницький, 1997. – 26 с.
640. Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865-1920) : дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ю.С. Земський ; Держ. гірн. академія України. – Дн., 1997. – 186 арк.
641. Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття / Ю.С. Земський ; НАНУ, Ін-т

- укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського (Поділ. осередок), Хмельниц. нац. ун-т. – Хмельницький, 2011. – 350, [18] с.
642. Зубкова Н. Початки книговидавничої діяльності Бориса Грінченка / Н. Зубкова // Бібл. планета. – 2007. – № 3. – С. 8-10.
643. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Л. : Літопис, 2004. – 352 с.
644. Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1 / В.С. Иконников. – К., 1891. – С. 687-882.
645. Исаевич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. / И.Я. Исаевич // Фёдоровские чтения. 1976: Читатель и книга : сб. науч. тр. – М., 1978. – С. 65-76.
646. Историческая записка о Немировской гимназии 1838-1888 гг. / сост. С. Стрибульский. – Немиров, 1888. – 274, 57, ХСVIII, 2 с.
647. Іванушкін В. Проблема читачівства та її вивчення / В. Іванушкін ; УНІК. – К., 1926. – 36 с.
648. Ісаєвич Я. Історія писемності, книговидання і бібліотек. Проблеми періодизації / Я. Ісаєвич // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 13-18.
649. Ісаєвич Я. Українське книговидання XIX – XX ст. // Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002. – С. 395-419.
650. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії культури : міжвуз. зб. наук. пр. : об'єдн. вип. 2011 - 2012 рр. / ред.: А.Г. Болебрух, О.І. Журба, Г.К. Швидько ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дн., 2012. – 354 с.
651. Йорданов И. Наука как логическая и общественная система (Познавательные и прикладные функции современной науки) / И. Йорданов. – К. : Наук. думка, 1979. – 268 с.
652. Каидзава Х. Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) /

- Х. Каидзава // *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context* / edit. Mochizuki T. ; Hokkaido University. – № 17. – С. 189-213. – (Slavic Eurasian Studies). – Електрон. версія. – URL: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no17_ses/10kaizawa.pdf (10.08.15)
653. Какие книги должны входить в состав сельских библиотек // ПЕВ. – 1900. – № 32. – С. 745-749.
654. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Бібліотечний фонд Немирівської чоловічої гімназії до колективного портрету її викладачів межі 1850-60-х років / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. / Ін-т біогр. дослідж. НБУВ. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 452-464.
655. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Де купували книжки вінничани на початку ХХ ст.? / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // *Подільський книжник : альманах* / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2013. – Вип. 5 (2012 р.). – С. 118-127.
656. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Земський бібліотечний рух у Подільській губернії (1911-1916) / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // *Вісн. Ін-ту історії, етнології і права* / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2013. – Вип. 11. – С. 109-113.
657. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Комерційний друк україномовної книги в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // *Вісн. Ін-ту історії, етнології і права* / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2014. – Вип. 12. – С. 57-61.
658. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Юридична література у приватних книжкових зібраннях поляків Поділля початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // *Вісн. Кн. палати*. – 2013. – № 2. – С. 32-35.
659. Кароєва Т. Чи була в Російській імперії українська книжкова «попса»? [Електронний ресурс] / Т. Кароєва // *Historians.in.ua* : Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. – URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1331-tetiana-karoieva-chy-bula-v-rosiiskii-imperii-ukrainska-knyzhkova-popsa> (10.08.15).

660. Кароєва Т.Р. Книговидавнича справа Поділля: тенденції розвитку (друга половина XIX – початок 30-х років XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Т.Р. Кароєва ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2004. – 215 арк. + дод. арк. 217-509.
661. Кароєва Т.Р. Книговидавничі практики у поширенні політичних ідей на підросійських українських теренах другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Кароєва // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2014. – Вип. 76 : Сер. : Іст. науки. – С. 308-321.
- 661-а. Кароєва Т.Р. Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.) / Т.Р. Кароєва // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2014. – Т. 24. – С. 26-37
662. Кароєва Т.Р. Публічна бібліотека у соціоекономічному просторі подільського городянина початку XX ст. / Т.Р. Кароєва // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 20 листоп. 2013 р. / Нац. іст. б-ка України, Нац. спілка краєзнавців України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв ; за загал. ред. О.П. Реєнта. – К., 2014. – С. 68-72.
663. Карштедт П. Очерки по социологии библиотеки : реферат / сост. Л.Д. Гудков // Новое литератур. обозрение. – 2005. – № 74. – Адрес доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/kar7-pr.html> (12.01.15).
664. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
665. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
666. Качур І. Французька книга у Львові в другій половині XVIII ст. у світлі видавничих і книготорговельних каталогів / І. Качур // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – Л., 2003. – Вип. 11. – С. 3-16.

667. Кельнер В.Е. Очерки по истории русско-еврейского книжного дела во второй половине XIX – начале XX в. / В.Е. Кельнер ; Рос. нац. б-ка. – СПб., 2003. – 240 с.
668. Кириєнко О.Ю. Військова цензура в Україні (липень 1914 р. - лютий 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.Ю. Кириєнко ; НАНУ ; Ін-т іст. України. – К., 2011. – 20 с.
669. Кириєнко О.Ю. Військова цензура і «єврейське питання» в Російській імперії (1914–1917) / О.Ю. Кириєнко // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2009. – Вип. 57. – С. 229-235.
670. Кириєнко О.Ю. Військова цензура тилкових губерній Київського військового округу (1914-1917) / О.Ю. Кириєнко // Укр. іст. збірник / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2010. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 182-192.
671. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России / Ю.И. Кирьянов. – М. : Наука, 1979. – 287 с.
672. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т.І. Ківшар. – К. : Логос, 1996. – 344 с.
673. Кізян О.І. Олександр Миколайович Прусевич – видатний дослідник і бібліограф Поділля / О.І. Кізян // Подільський книжник : альманах. Вип. 5 (2012 р.) / уклад. Т. Р. Кароєва (Соломонова). – Вінниця, 2013. – С. 67-85.
674. Кіліченко Л.М. Українська дитяча література : навч. посіб. / Л.М. Кіліченко. – К. : Вища шк., 1988. – 264 с.
675. Книга в России, 1861-1881 : в 3 т. / под общ. ред. И.И. Фроловой ; Гос. публ. б-ка им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – М. : Книга, 1988-1991.
676. Книга в России, 1881-1895 / под общ. ред. И.И. Фроловой ; Рос. нац. б-ка. – СПб. : РНБ, 1997. – 430 с.
677. Книга в России, 1895-1917 / под общ. ред. И.И. Фроловой ; Рос. нац. б-ка. – СПб. : РНБ, 2008. – 720 с.
678. Книга: исслед. и материалы : науч. сб. – М., 1959-2014. – Сб. 1-100.
679. Книга і друкарство на Україні : [іст. нарис] / за ред. П. Попова. – К. : Наук. думка, 1965. – 315 с.

680. Книжное дело в России в XIX – начале XX века : сб. науч. тр. / Рос. нац. б-ка. – СПб., 1983-2012. – Вып. 1-16.
681. Кнорринг В. Еврейские книжные серии: для детей и юношества [Электронный ресурс] / В. Кнорринг // Российская национальная библиотека : веб-сайт. – URL: http://expositions.nlr.ru/ex_olcaa/series_children/first.php (12.08.15).
682. Коваль В.В. Учителство початкових шкіл Поділля: підготовка, освітній рівень, соціально-економічне становище, професійна і політична діяльність (1900-1914 рр.) / В.В. Коваль // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2009. – Т. 12. – С. 100-116.
683. Ковальський М. Из подольской старины / сост. В. Сл. и Ф. Ф-ко. – СПб., 1912. – 113 с.
684. Ковальчук Г. Книжные памятники в системе книжной культуры // Книга – источник культуры: проблемы и методы исследования : материалы междунар. науч. конф., Минск, 25–27 ноября 2008 г. – Минск, 2008. – С. 152-158.
685. Ковальчук Г. Розвиток теорії книгознавства на сучасному етапі / Г. Ковальчук // Бібл. вісн. – 2009. – № 5 – С. 44-53.
686. Ковальчук Г.И. Исторические традиции украинской книжной культуры и их исследования / Г.И. Ковальчук // Книга : исслед. и материалы. – М., 2009. – Сб. 89/1-2. – С. 80-92.
687. Ковальчук Г.И. Традиции украинской старопечатной книжной культуры и их исследование в работах украинских историков книги / Г.И. Ковальчук // Книжная культура. Особенности становления и развития : материалы рос.-укр. науч. форума (Киев, 11 июня 2008 г.). – М., 2008. – С. 44–47.
688. Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки як соціокультурне явище / Г.І. Ковальчук // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі : [міжвуз. зб. наук. пр.]. – Дн. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. – С. 28-39.

689. Ковальчук Г.І. Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ ст. : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.08 / Г.І. Ковальчук ; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАНУ. – К., 2005. – 37 с.
690. Кодак Н.Ф. Время. Произведение. Книга / Н.Ф. Кодак. – К. : Наук. думка, 1987. – 196 с.
691. Козаченко А. Минуле книги на Україні / А. Козаченко. – Х. ; К. : ДВУ, 1930. – 100 с.
692. Козуб С. Валеріян Боржковський (1864 – 1919): матеріали до його політичної та громадської діяльності / С. Козуб // За сто літ. – Х., 1930. – Кн. 5. – С. 244-251.
693. Колесник І.І. Українська історіографія. Концептуальна історія / І.І. Колесник ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2013. – 565 с.
694. Комарніцький О.Б. Містечкові бібліотеки Подільської губернії перед українською революцією 1917–1920 рр. / О.Б. Комарніцький // Бібліотеки в інформаційному суспільстві: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 110-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М.Островського, 21 вересня 2001 р. – Хмельницький, 2001. – С. 240-247.
695. Конопка М. Касова книга книгарні як джерело книгознавчих досліджень / М. Конопка // Вісн. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. Сер. : Книгозн., бібліотекозн. та інф. технол. – Л., 2011. – Вип. 6. – С. 78-88.
696. Корзун О.В. Випереджаючи свій час (подільський агроном Іван Євгенович Овсінський та його книга) / О.В. Корзун // Подільський книжник : альманах / уклад. Т.Р. Соломонова. – Вінниця, 2011. – Вип. 3 (2010 р.). – С. 39-52.
697. Корзун О.В. Історія сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О.В. Корзун. – Вінниця, 2011. – 246 с.
698. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період : нариси / І. І. Корнейчик. – Х., 1971. – 373 с.
699. Корф Н.А. Образовательный уровень взрослых грамотных крестьян / Н.А. Корф // Рус. мысль. – 1881. – № 10. – С. 1-33 (2-я пагин.).

700. Кошель О.М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – початку XX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Кошель ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1999. – 203 с.
701. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко. – К. : Критика, 2011. – 542 с.
702. Крик Н.В. Бібліотека Давньосховища при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті як осередок збереження пам'яток друку та письма (1890-1920 рр.) / Н.В. Крик // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2012. – Вип. 5. – С. 125-129.
703. Кришук Б.С. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906-1923 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Б.С. Кришук ; Хмельниц. гум.-пед. акад. – Хмельницький, 2012. – 296 арк.
704. Кузьмин Н.В. Круг царя Соломона / Н.В. Кузьмин. – 2-е изд. – М., 1966. – 248 с.
705. Кун Т. Структура наукових революцій / Т. Кун. – К. : Port-Royal, 2001. – 228 с.
706. Кунанець Н. Е. Наукові бібліотеки Львова (1784-1939): особливості становлення і розвитку, формування фондів і колекцій / Н.Е. Кунанець. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2010. – 242 с.
707. Кунанець Н.Е. Бібліотечна справа на західноукраїнських землях (XIII ст. – 1939 р.): консолідований інформаційний ресурс / Н.Е. Кунанець. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2011. – 446 с.
708. Куфаев М.Н. История русской книги в XIX в. / М.Н. Куфаев. – М. : Пашков дом, 2003. – 354 с.
709. Кучеров Г.Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905-1923 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г.Г. Кучеров ; Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. – Кам'янець-Поділ., 2007. – 262 арк.

710. Лайонс М. Новые читатели в XIX в.: женщины, дети, рабочие / М. Лайонс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / сост. Г. Кавалло, Р. Шартье. – М., 2008. – С. 399-441.
711. Лебедева В.Г. Истоки и становление массовой культуры в России (1860-1940) : автореф. дис. ... д-ра культурологии : 24.00.01 / В.Г. Лебедева ; С.-Петербург. Гос. ун-т культуры и искусств. – СПб., 2008. – 42 с. – [URL: http://cheloveknauka.com/istoki-i-stanovlenie-massovoy-kultury-v-rossii-1860-1940#ixzz3at9TfQxk](http://cheloveknauka.com/istoki-i-stanovlenie-massovoy-kultury-v-rossii-1860-1940#ixzz3at9TfQxk) (18.08.15).
712. Лебедь-Юрчик Х.А. Сахарная промышленность в России / Х.А. Лебедь-Юрчик. – К., 1909. – 153 с.
713. Лебідь А. М.Коцюбинський : нотатки до біографії / А. Лебідь // Коцюбинський М. Твори : в 10 т. / за заг. ред. І.Н. Лакізи. – К., 1928. – Т. 1. – С. III-XXXII.
714. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах / О. Левицкий // Киев. старина. – 1906. – Т. 93. – С. 72-87.
715. Леликова Н.К. Становление и развитие книговедческой и библиографической наук в России в XIX – первой трети XX века / Н.К. Леликова ; Рос. нац. б-ка. – СПб., 2004. – 415 с.
716. Лемке М.К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. / М.К. Лемке. – СПб. : Книгоизд-во М.В. Пирожкова, 1904. – XIII, 427 с.
717. Ленин В.И. Еще один поход на демократию / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М., 1968. – Т. 22. – С. 82-93.
718. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках / О. Лисенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Л., 2010. – Вип. 19. – С. 516-521. – Електрон. версія. – URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/60150> (11.08.15)
719. Лобко О.А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX - початку XX ст. / О.А. Лобко // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Сер. : Іст. науки. – К., 2006. – Т. 52. – С. 18-25.

720. Лозовий В.С. Дільність подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. / В.С. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923) : матеріали всеукр. конф. – Кам'янець-Поділ., 1996. – С. 6-27.
721. Лозовий В.С. Діяльність бібліотек Подільської «Просвіти» / В.С. Лозовий // Бібліотеки в інформаційному суспільстві: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 110-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського, 21 вересня 2001 р. – Хмельницький, 2001. – С. 216-266.
722. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем / А. Лотоцкий // Образование. – 1899. – № 5-6. – С. 29-53.
723. Лутовинова В.І. Теоретико-методичні засади та історія розвитку української рекомендаційної бібліографії (ХІ – ХХ ст.) / В.І. Лутовинова. – К. : Кн. палата України, 2002. – 148 с.
724. Люзняк М.М. Українська науково-популярна книга в національній культурі кінця ХІХ - початку ХХ століття / М.М. Люзняк. – Л. : ЛКДФ «Атлас», 2010. – 504 с.
725. Лютова К.В. Секретные фонды БАН в XVIII, XIX и первой четверти XX в. [Электронный ресурс] // Спецхран библиотеки Академии наук. Из истории секретных фондов / К.В. Лютова. – СПб., 1999. – Гл. 1. – URL: http://vivovoco.rsl.ru/VV/BOOKS/LUTOVA/LUTOVA_1.HTM (12.08.15)
726. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен. – К. : Ніка-Центр, 2001. – 461 с.
727. Маклюэн М. Пресса: управление посредством утечки информации / М. Маклюэн // Отечеств. зап. – 2003. – № 4. – Электрон. версия. – URL:http://magazines.russ.ru/oz/2003/4/2003_4_27.html (16.08.15)
728. Мангуэль А. История чтения / А. Мангуэль. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 384 с.
729. Маркова В. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє : монографія / В. Маркова ; Харків. держ. акад. культури. – Х., 2010. – 252 с.

730. Маркова В.А. Книжная коммуникация: теория, история, перспективы развития : автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій : 27.00.03 / В.А. Маркова ; Харків. держ. акад. культури. – Х., 2011. – 43 с.
731. Марчук Т.О. Прижиттєві видання польських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у фонді РіЦ Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва / Т.О. Марчук // Подільський книжник : альманах / уклад. Т.Р. Кароєва (Соломонова) ; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2014. – Вип. 6 (2013 р.). – С. 26-45.
732. Мелентьева Ю.П. Основные модификации чтения: особенности формирования и бытования / Ю.П. Мелентьева // Библиотекосведение. – 2013. – № 5. – С. 54-62.
733. Мельникова К. Воображаемая книга»: очерки по истории фольклора о книгах и чтении в России / К. Мельникова. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2011. – 182 с.
734. Мещерский В.П. «Вперед или назад». Что значит точка к основным реформам / В.П. Мещерский // Гражданин. – 1872. – № 2. – С. 11-17.
735. Мигонь К. Особенности восточноевропейского книговедения и формирование национальных научных школ до второй мировой войны / К. Мигонь // Knygotyra (Vilnius). – 2007. – Т. 48. – С. 9-21.
736. Мигонь К. Письмо и язык как определители и индикаторы книжной культуры / К. Мигонь // Наука о книге: традиции и инновации : материалы 12-ой междунар. науч. конф. по проблемам книговедения : в 4 ч. – М., 2009. – Ч. 1. – С. 490-491.
737. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи / А. Миллер. – К. : Laurus, 2013. – 415 с.
738. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века / Б.Н. Миронов. – 2-е изд., испр., доп. – М. : Весь мир, 2012. – 848 с.
739. Миронов Б.Н. Грамотность в России. 1797-1917 гг. / Б.Н. Миронов // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 137-153.

740. Миронов Б.Н. История в цифрах: математика в исторических исследованиях / Б.Н. Миронов ; под. ред. И.Д. Ковальченко. – Л. : Наука, 1991. – 167 с.
741. Миронов Б.Н. Модернизация имперской России и благосостояние населения / Б.Н. Миронов // Российская история. – 2009. – № 2. – С. 137-155.
742. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 1999.
743. Михайлова Л.П. Книга в системе воспитания подрастающего поколения в России, конец XIX – начало XX века : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / Л.П. Михайлова. – М., 1999. – 18 с. – Электрон. версия. – URL: <http://www.dissercat.com/content/kniga-v-sisteme-vozpitaniya-podrastayushchegopokoleniyav-rossii-konets-khikh-nachalo-khkh-> (03.08.15).
744. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. – Дн. : Іновація, 2007. – 456 с.
745. Михалевич И.К. Двадцатипятилетие Каменец-Подольской русской публичной библиотеки (1866-1890) / И.К. Михалевич. – Каменец-Подол., 1891. – 54, XXIV с.
746. Мілютін М. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер: короткий іст. нарис / М. Мілютін. – Хмельницький : Облвидав, 1957. – 58 с.
747. Міщук С.М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) / С.М. Міщук. – К., 2009. – 380 с.
748. Молоховец Е. Подарок молодым хозяйкам, или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве : в 2 ч. – 26-е изд., испр. и доп. – СПб., 1909. – 1100 с. (разд. пагин.)
749. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.) / В. Молчанов ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – 350 с.

750. Молчанов В. Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. / В. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 55-74.
751. Молчанов В.Б. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2011. – Вип. 18. – С. 95-104.
752. Молчанов В.Б. Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 44-49.
753. Молчанов В.Б. Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України у другій половині XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2010. – Вип. 17. – С. 411-437.
754. Морєва О.В. Почтово-посылочная книжная торговля во второй половине XIX – начале XX в.: законодательство и организация / О.В. Морєва // Вестн. Санкт-Петербург. гос. ун-та культуры и искусств. – 2012. – № 2 (11). – С. 100-107.
755. Морозов О.В. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть XVIII – початок XX ст.) / О.В. Морозов // Грані. – 2011. – № 3. – С. 12-16.
756. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу // Всесвіт. – 2006. – № 5/6. – С. 137-142.
757. Мьльников А.С. О книговедческом методе в источниковедении: к постановке вопроса // Книга : исслед. и материалы. – М., 1972. – Вып. 25. – С. 8-21.
758. Мьльников А.С. О культурно-исторических аспектах регионального книговедения / А.С. Мьльников // Книга: исслед. и материалы. – М., 1992. – Сб. 64. – С. 5-14.
759. Н. Что читают наши священники // ПЕВ. – 1897. – № 3. – С. 43-48.

760. Н.Д. Что читает наш народ? / Н.Д. // ПЕВ. – 1899. – № 20-21. – С. 479-486.
761. Н.М. Дешевые общедоступные книги // Рус. мысль. – 1904. – № 3. – С. 147-155.
762. Найдорф М.И. Исторически пульсирующая библиотека. Культурные революции и социокультурный институт / М.И. Найдорф // Вопр. культурологии. – 2008. – № 8. – С. 19-24.
763. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка ; від. ред. В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Поділ. : Аксіома, 2008 - 2015. – Вип. 1-4.
764. Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева : по данным анкеты, произведенной в 1913 г. Обществом экономистов и ремесленной секцией при Киевской выставке / Г. Наумов. – К., 1914. – 87 с.
765. Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база : матеріали міжнар. наук. конф., 29-30 квіт. 2009 р. / ред. Л. Головата; Львів. нац. наук. б-ка ім. В.Стефаника НАНУ. – Л., 2009. – 132 с.
766. Нестеренко О.О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата в Украине в конце XIX – на начале XX ст. / О.О. Нестеренко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
767. Нестеренко О.О. Развитие промышленности в Украине : в 3 ч. / О.О. Нестеренко. – К., 1959-1966.
768. Нестеренко П. История украинского еклібриса / Нестеренко П. – К. : Темпора, 2010. – 328 с. : іл.
769. Низовий М. А. Українська книжка на початку XX ст.: спроба кількісно-якісного аналізу (1901-1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – Х., 2011. – Вип. 34. – С. 128-141.
770. Низовий М. Українська статистика друку: основні етапи становлення та розвитку / М. Низовий. – К. : Кн. палата України, 2002. – 96 с.

771. Николаев А.А. Хлеба и света!: материальный и духовный бюджет трудовой интеллигенции у нас и за границей (по данным анкеты «Вестника знания» / А.А. Николаев ; под ред. В.В. Битнера. – СПб., 1910. – 88 с.
772. Новальська Т.В. Вивчення читача в українському бібліотекознавстві (друга половина ХІХ – початок ХХІ століття) : автореф. дис... д-ра. іст. наук : 07.00.08 / Т.В. Новальська ; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2007. – 35 с.
773. Новальська Т.В. Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) / Т.В. Новальська. – К., 2005. – 252 с.
774. О благочиннических или окружных библиотеках в Подольской епархии // ПЕВ. – 1867. – № 6. – С. 167-181.
775. О действиях наблюдателей сельских школ в Подольской епархии за 1865 год // ПЕВ. – 1866. – № 21. – С. 757-783.
776. О церковных библиотеках // ПЕВ. – 1898. – № 37. – С. 984-987.
777. О чтении // ПЕВ. – 1882. – № 39. – С. 489-493.
778. О школах в с. Давидковцах и Бахматовцах Летичевского уезда // ПЕВ. – 1863. – № 4. – С. 168-142.
779. Оболенская С.В. Народное чтение и народный читатель в России конца ХІХ века / С.В. Оболенская // Одиссей. Человек в истории. Культурная история социального. 1997 / отв. ред. А.Я. Гуревич. – М., 1998. – С. 204-232.
780. Оболенская С.В. Что читать народу? Крестьянские читатели и интеллигентные просветители в России конца 19 века / С.В. Оболенская // Самиздат : журн. : веб-сайт. – URL: http://samlib.ru/o/obolenskaja_s_w/chtenie.shtml (16.08.15)
781. Овчінніков В.С. Історія книги: становлення сучасного книгодрукарського мистецтва : навч. посіб. : у 3 кн. / В. С. Овчінніков. – Л. : Укр. акад. друкарства, 2010. – 356 с.
782. Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 1998 – 2014. – Вип. 1-21.
783. Основы теории и истории культуры : терминолог. справоч. : в 2 т. – СПб., 1997. – Т. 1. – 486 с.

784. Остапчук О.О. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине на рубеже XVIII–XIX вв. [Электронный ресурс] / О.О. Остапчук // Регионы и границы Украины в исторической перспективе : сб. ст. / Ин-т славяноведения РАН. – М., 2005. – С. 53-93. – URL: http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/2005_Regiony_i_granicy_Ukrainy.pdf (17.08.15).
785. От редколлегии // Книга в пространстве культуры : сб. науч. ст. / Ин-т славяноведения РАН. – М., 2000. – С. 5-21.
786. П.В. Начало окружной библиотеки в Подольской епархии / П.В. // ПЕВ. – 1862. – № 24. – С. 843-845.
787. Павко А.І. Політичні партії й організації у Східній Галичині та Наддніпрянщині наприкінці XIX - на початку XX ст.: повчальний досвід історії / А.І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К., 2002. – № 5. – С. 93-99.
788. Павлов М.А. Государственная регламентация чтения в России 1890-1917 гг. : автореф. дис. ... канд. филол. наук. : 05.25.04 [Электронный ресурс] / М.А. Павлов ; Санкт-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств. – СПб., 1999. – URL: <http://www.dissercat.com/content/gosudarstvennaya-reglamentatsiyachteniyav-rossii-1890-1917-gg> (12.08.15).
789. Пайпс Р. На пути к полицейскому государству [Электронный ресурс] // Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – М. : Захаров, 2004. – Гл. 11. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Peips/_11.php (10.08.15).
790. Пайчадзе С. А. Книжная культура Сибири и Дальнего Востока конца XIX начала XX вв. / С. А. Пайчадзе // Книжная культура России : история и современность : межвед. сб. науч. тр. – М., 2003. – Вып. 1. – С. 64-82.
791. Пайчадзе С.А. Исследование региональных проблем книжного дела – закономерное следствие развития книговедения (XIX – начало XX вв.) / С.А. Пайчадзе // Развитие книжной культуры Сибири XIX – начала XX вв. – Новосибирск, 1982. – С. 5-12.

792. Пакуль Н.М. Книга : ист. очерк / Н.М. Пакуль. – Х. : Главполитпросвет УССР, 1923. – 131 с.
793. Паравійчук А.Г. Краєзнавець М.Й. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському / А.Г. Паравійчук // Матеріали III Поділ. іст.-краєзн. конф. – Л., 1970. – С. 67-68.
794. Патрушева Н.Г. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века / Н.Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века : сб. науч. тр. – СПб., 2000. – Вып. 10. – С. 7-48.
795. Патрушева Н.Г. Теория «нравственного влияния» на общественное мнение в правительственной политике в отношении печати в 1860-е гг. / Н.Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века : сб. науч. тр. – СПб., 1994. – Вып. 7. – С. 113-125.
796. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В.С. Перерва. – Біла Церква, 2008. – 672 с.
797. Петруччи А. Читать, чтобы читать: чтение в будущем / А. Петруччи // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред.-сост. Г. Кавалло, Р. Шартье. – М., 2008. – С. 442-472.
798. Пирогова-Таран Л.В. Етнологія та/чи історична антропологія // УІЖ. – 2013. – №1. – С. 119-125.
799. Плахотнюк С.Д. Економічне становище промислових робітників на Поділлі на початку XX ст. / С.Д. Плахотнюк // Тези доп. 8-ї Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 57-58.
800. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій. – К. : Laurus, 2013. – 440 с.
801. Погосян В.Г. Модернізація як соціально-історичний феномен : автореф. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / В.Г. Погосян ; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ. – К., 2008. – 19 с.
802. Подільський книжник : альманах / уклад. Т.Р. Каросєва ; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2009-2014. – Вип. 1-6 (2008-2013).

803. Подолян В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-19139) / В. Подолян, В. Рекрут. – Вінниця, 2005. – 454 с.
804. Поздеева И.В. Кириллические издания. XVI век – 1641 г. Находки археографических экспедиций 1971-1993 годов, поступившие в Научную библиотеку Московского университета / И.В. Поздеева, В.И. Ерофеева, Г.М. Шитова. – М., 2000. – 416 с.
805. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Д.П. Пойда. – Дн., 1960. – 488 с.
806. Поперегзла Х.Р. Провинциальные типографии и положение в них рабочих / Х.Р. Поперегзла. – К., 1885. – 86 с.
807. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури / І. Посохов. – Х. : Раритети України, 2013. – 276 с. – (Структури повсякденності).
808. Починская И.В. Книгопечатание второй половины ХІХ - начала ХХ вв. [Электронный ресурс] / И.В. Починская // История культуры старообрядчества. Старообрядческое книгопечатание : веб-сайт – URL: http://virlib.eunnet.net/oldbelief/main/ch1/1_2_1.htm (15.08.15).
809. Предисловие // Народная литература: сб. отзывов библиотечной комиссии Киев. о-ва грамотности о кн. для нар. чтения. – К., 1904. – Вып. 2. – С. III-XII.
810. Прибавление // ПЕВ. – 1863. – № 20. – С. 808-810.
811. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.
812. Приходько В. О лубочной литературе / В. Приходько // Православ. Подолия. – 1907. – № 6. – С. 125-130; № 7. – С. 177-185.
813. Прокопчук В. Бібліотечне краєзнавство: сутність та перспективи (на прикладі наукової бібліотеки Кам"янець-Поділ.нац. ун-ту ім.І.Огієнка) / В. Прокопчук // Краєзнавство. – 2012. – № 4. – С. 15-21.

814. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність : монографія / В.С. Прокопчук ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – 2-ге вид., допов. – Кам'янець-Поділ., 2014. – 352 с.
815. Прокопчук В.С. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет та його головний друкований орган / В.С. Прокопчук // Четверта Могилів-Поділ. наук.-краєзнав. конф., 28-29 верес. 2012 р. – Могилів-Поділ., 2012. – С. 171-180.
816. Пружанский Н. Книжное дело у евреев / Н. Пружанский // Образование. – 1898. – № 5/6. – С. 163-164.
817. Рабчун О. Загінецька бібліотека Урбановських-Стажинських: до проблем реконструкції / О. Рабчун // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 330-340.
818. Рабчун О. Родова книгозбірня Урбановських-Стажинських: перспектива наукового дослідження / О. Рабчун // Рукописна та книжкова спадщина України : зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 203-209.
819. Рабчун О.С. Історія формування та особливості родової бібліотеки Урбановських та Стажинських (із фондів НБУВ) / О.С. Рабчун // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Поділ., 2010. – Вип. 2. – С. 197-205.
820. Рейтблат А. Предыстория массового чтения в России (конец XIX–начало XX в.) / А. Рейтблат // Чтение. Проблемы и разработки : сб. науч. тр. – М., 1985. – С. 89-111.
821. Рейтблат А.И. Как Пушкин вышел в гении: историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи / А.И. Рейтблат. – М., 2001. – 318 с.
822. Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы / А.И. Рейтблат. – М. : Новое литератур. обозрение, 2009. – 448 с.
823. Романенко О. Семіосфера української масової літератури. Текст. Читач. Епоха / О. Романенко. – К., 2014. – 362 с.

824. Рош Д. От социальной истории к истории культур: эпоха Просвещения / Д. Рош // История продолжается: изучение восемнадцатого века на пороге двадцать первого / сост. С.Я. Карпа. – М. ; СПб., 2001. – С. 253-284.
825. Руан К. Мода и ее значение в контексте российской истории / К. Руан // Обществ. науки и современность. – 1994. – № 5. – С. 166-170.
826. Рубакин Н. Книжный прилив и книжный отлив / Н. Рубакин // Современ. мир. – 1909. – № 12. – С. 1-25 (2-я пагин.)
827. Рубакин Н.А. Избранное: в 2 т. / Н.А. Рубакин. – М., 1975.
828. Рубакин Н.А. Критические заметки о литературе для народа / Н.А. Рубакин // Рус. богатство. – 1889. – № 7. – С. 221-239.
829. Рубакин Н.А. Страна. Народ. Сословия. Классы: опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (на основании официальных и научных исследований) / Н.А. Рубакин. – М., 1912. – 216 с.
830. Рубакин Н.А. Этюды о русской читающей публике : избранное : в 2 т. / Н.А. Рубакин. – М., 1975.
831. Рубинский К.И. Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения / К.И. Рубинский. – Харьков, 1910. – 32 с.
832. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) / М.П. Рудько. – К., 1973. – 206 с.
833. Рукавіцина Є.В. До історії питання книжкових зібрань України (за матеріалами анкетування, проведеного Ю.Меженком у 20-30-х рр. XX ст. / Є.В. Рукавіцина // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 197-214.
834. Русский. Воззвание к Русским из Западно-Русского края / Русский // ПЕВ. – 1864. – № 6. – С. 208-211.
835. Савчинський В.Е. Цензурна політика російського самодержавства в "українському питанні" (друга половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Е. Савчинський ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 20 с.

836. Сагарда М. Переклади Святого Письма на українську мову в XIX і XX вв. / М. Сагарда // Книгар. – 1919. – № 21. – Ствп. 1348-1349.
837. Сарнацький О.П. Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.) / О.П. Сарнацький ; Запоріз. нац. техн. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 708 с.
838. Сведения о церковно-приходской школе с. Голубеча Ольгопольского уезда за все время ее существования (по поводу корреспонденции об этой школе в газете «Неделя») // ПЕВ. – 1895. – № 38. – С. 584-589.
839. Свиченская М.К. Частное книгоиздание Москвы и Санкт-Петербурга: история, современное состояние, перспективы развития / М.К. Свиченская. – Прага, 2000. – 167 с. – Электрон. версия. – URL: <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001119/01/125.pdf>. (20.08.15)
840. Світленко С. Молодіжний рух на Поділлі у 80-х роках XIX ст. / С. Світленко // Тези доп. 14-ї Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф., 5 верес. 1995 р. – Вінниця, 1995. – С. 29-30.
841. Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ / Н.А. Сейко. – Житомир, 2006. – 318 с.
842. Сельские грамотеи // ПЕВ. – 1904. – № 32. – С. 706-712.
843. Сергеев-Ценский С.Н. Жестокость // Собрание сочинений : в 12 т. / С.Н. Сергеев-Ценский. – М. : Правда, 1967. – Т. 2. – С. 302-354.
844. Серополко С. Народные библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация / С. Серополко. – М., 1910. – 43, V с. – (Учител. б-ка).
845. Серополко С. Основные группировки данных о народных библиотеках // Первый общеземский съезд по статистике нар. образования 1913 г. : доклады / С. Серополко. – Х., 1913. – 725 с.
846. Серополко С.О. Возврат к старым порядкам в народно-библиотечном деле по «новым» правилам о библиотеках / С.О. Серополко // Земск. дело. – 1912. – № 19. – С. 1159-1163.
847. Серополко С. Внешкольное образование : сб. ст. / С. Серополко. – М. : Изд. журн. «Пед. листок», 1912. – 128 с. – (Учител. б-ка).

848. Сесак І.В. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (XIX ст.) / І.В. Сесак, С.Т. Стадник // Духовні витoki Поділля: творці історії краю : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : в 2 ч. – Кам'янець-Поділ. ; Хмельницький : Поділля, 1994. – Ч. 1. – С. 234-235.
849. Сесак І.В. Освіта на Поділлі : у 2 ч. / І.В. Сесак. – Кам'янець-Поділ., 1996-1999.
850. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: ист. описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – 8, 247 с.
851. Сецинский Е.Й. Археологическая карта Подольской губернии / Е.Й. Сецинский // Труды XI Археол. съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-354.
852. Сєдих В.В. Історія бібліотечної справи в Україні : навч. посіб. / В.В. Сєдих ; Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2013. – 212 с. : іл.
853. Синиця Н.М. Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека: період становлення та розвитку / Н.М. Синиця // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Поділ., 2010. – Вип. 2. – С. 112-117.
854. Сірополко С. З біжучого життя. Нові правила про народні бібліотеки / С. Сірополко // Світло. – 1912. – № 4. – С. 59-61.
855. Скрипник А.Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793-1914 рр.) : дис. ... канд.. іст. наук : 07.00.01 / А.Ю. Скрипник ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 252 арк.
856. Слуховский М.И. Из истории книжной культуры России: старорус. книга в междунар. культурных связях / М.И. Слуховский. – М. : Просвещение, 1964. – 243 с.
857. Слуцкая С.А. К вопросу о типологии епархиальных краеведческих изданий 2-й половины XIX – начала XX вв. / С.А. Слуцкая // Книж. дело в России во 2-й половине XIX – начале XX вв. : сб. науч. тр. – СПб., 1994. – Вып. 7. – С. 139-148.
858. Смуток П. Язык цифр в школьном деле / П. Смуток // Укр. жизнь. – 1915. – № 2. – С. 7-15.

859. Соколов А.В. Общая теория социальной *коммуникации* : учеб. пособие / А.В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.
860. Соловей В.П. Народники на Поділлі / В.П. Соловей // VII Поділ. іст.-краєзн. конф. (секц. дожовт. періоду) : тези доп. – Кам'янець-Поділ., 1987. – С. 13-15.
861. Соловьев А.А. Чтение женщин-крестьянок Владимирской губернии в конце XIX – начале XX в. / А.А. Соловьев // Женщина в русском обществе (Иваново). – 2012. – № 1. – С. 38-49. – Электрон. версия. – URL: http://womaninrussiansociety.ru/wp-content/uploads/2013/11/2012_1_soloviev.pdf (01.08.15).
862. Соломонова (Кароєва) Т.Р. Нелегальне книгопоширення на Поділлі другої половини XIX ст. / Т.Р. Соломонова (Кароєва) // Хмельниччина в контексті історії України : матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., 21-22 сент. 2012 р. – Хмельницький, 2012. – С. 112-122.
863. Соломонова (Кароєва) Т.Р. Реклама книжкового світу у повсякденному житті подолян другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова (Кароєва) // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Поділ., 2013. – Вип. 3. – С. 181-187.
864. Соломонова Т.Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 109-113.
865. Соломонова Т.Р. Видавнича діяльність подільського земства (1904-1920) / Т.Р. Соломонова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту. Сер. : Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 51-54.
866. Соломонова Т.Р. Військова література у родовій бібліотеці Гейденів з Поділля (за матеріалами Вінницької ОУНБ ім. К.Тімірязєва) / Т.Р. Соломонова // Воєнна історія Поділля та Буковини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. : наук. зб. – Кам'янець-Поділ., 2009. – С. 130-135.

867. Соломонова Т.Р. Єврейське друкарство Поділля (1790-1832) / Т.Р. Соломонова // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 20 берез. 2009 р. – Житомир, 2009. – С. 155-168.
868. Соломонова Т.Р. Книговидання у маєтках польської шляхти Поділля: польське, єврейське, старообрядницьке (XVII-перша третина XIX ст.) / Т.Р. Соломонова // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. – Кам'янець-Поділ., 2006. – Т. 6. – С. 327-337.
869. Соломонова Т.Р. Народні бібліотеки та читальні Комітетів піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т.Р. Соломонова // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Поділ., 2010. – Вип. 2. – С. 180-191.
870. Соломонова Т.Р. Родова бібліотека Собанських з Ободівки (за матеріалами Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва) / Т.Р. Соломонова // Україна і Польща: історичне сусідство : матеріали міжнар. наук. конф. 17-18 трав. 2012 р. – Вінниця, 2012. – С. 609-621.
871. Соломонова Т.Р. Родова бібліотека Якубовських з Люлинців / Т.Р. Соломонова // Подільський книжник: альманах. Вип. 3 (2010 р.). – Вінниця, 2011. – С. 34-46.
872. Соломонова Т.Р. Родовая библиотека Гейденов: общая характеристика / Т.Р. Соломонова // Библиофильство и личные собрания : сб. науч. тр. / Рос. гос. б-ка. – М., 2011. – С. 216-224.
873. Соломонова Т.Р. Формування книготорговельної мережі Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2012. – Вип. 20. – С. 184-188. – (Історія).
874. Солонська Н. Питання розвитку бібліотечної справи в Україні на сторінках «Українського історичного журналу» (1957-1998): огляд статей / Н. Солонська // Бібл. вісн. – 2000. – № 1. – С. 25-31.

875. Социальная роль книги : сб. науч. пр. / ЦНБ АН УССР. – К. : Наук. думка, 1987. – 160 с.
876. Ст. Д. Опыт ведения воскресных чтений при церкви села Барановки Летичевского уезда / Ст. Д. // ПЕВ. – 1886. – № 46. – С. 934-941.
877. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – Вип. 13. – С. 6-28.
878. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и желательные меры для поднятия благосостояния населения / сост. Д.Ф. Гейден. – Винница, 1902. – 42 с.
879. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905-1910 гг. / сост. Д.Ф. Гейден. – К., 1910. – 45 с.
880. Стебницький П. Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности / П. Стебницький // Україна. Наука і культура. – 1993. – № 26-27. – С. 94-110.
881. Степаненко Г.В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914-лютий 1917 рр.) / Г.В. Степаненко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 45-65.
882. Степанский А.Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в. – февраль 1917 г.) / А.Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1978 год. – М., 1979. – С. 71-88.
883. Степенко О.Д. До питання про соціал-демократичний рух і перші соціал-демократичні організації на Поділлі / О.Д. Степенко // VII Поділ. іст.-краєзн. конф. (секц. дожовт. періоду) : тези доп. – Кам'янець-Поділ., 1987. – С. 11-13.
884. 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Вып. 2 / сост. В. Лукин и др. – СПб. : Изд-во А. Гершта, 2000. – 703 с.
885. Страхов В. Пушкин и массовый читатель : библиол. очерк [Электронный ресурс] / В. Страхов // А.С. Пушкин. 1837-1937 : сб. ст. и материалов. – Саратов,

1937. – С. 115-124. – URL: <http://lib.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=7qLhKzV1A6g%3D&tabid=10396> (30.08.15).
886. Стрекалова Н.В. Доход населения провинциального города России в начале XX в.: проблемы, методика исчисления, фактор социальной стратификации [Электронный ресурс] / Н.В. Стрекалова // Вестн. Тамбов. гос. ун-та им. Г.Р. Державина. – Тамбов, 2010. – Вып. 9 (89). – С. 223-228. – Электрон. версия. – URL: <http://elibrary.ru/download/64828317.pdf> (12.08.15).
887. Студінський В.А. Паперова промисловість України XVI-XX ст. / В.А. Студінський. – 2-е вид. доп., виправл. – Житомир : Волинь, 2004. – 268 с.
888. Сулковский И. Судьбы православия в Подолии в период унии / И. Сулковский // Труды Подол. церков. ист.-археол. о-ва. – Каменец-Подол., 1916. – Вып. 12. – С. 1-114.
889. Сурин М. Книга в деревне прежде и теперь / М. Сурин // Свобод. воспитание. – 1912-1913. – № 7. – Стлб. 94-95.
890. Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX – XX веков / И.В. Сучков // Отечеств. история. – 1995. – № 1. – С. 65-73.
891. Тамтура А. Історія Сутисок : іст.-краєзн. нарис від найдавніших часів до сьогодення / А. Тамтура. – Вінниця : Велес, 2001. – 87 с.
892. Таранець С.В. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / С.В. Таранець ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ. – К., 2007. – 455 с.
893. Таранець С.В. Старообрядчество Подолии / С.В. Таранець. – К., 2000. – 239 с.
894. Темкин М. Читатель из народа и народная школа / М. Темкин // Народ. учитель. – 1913. – № 33. – С. 2-5.
895. Тимошенко І.В. Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900–1930-й рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / І.В. Тимошенко ; Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К., 2001. – 19 с.

896. Тимошик М. Історія видавничої справи: підручник для студ. вузів / М. Тимошик . – 2-ге. вид., випр. – К. : Наша культура і наука, 2007. – 495 с. – (Б-ка видавця, редактора, автора) .
897. Тисяченко Г. Українська література в Росії за другої половини 1913 р. // Рада. – 1914. – 1 трав.
898. Трембіцький А. Євфимій Сіцинський – книгознавець, бібліотекар, бібліограф / А. Трембіцький // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія : Історія. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 26-35.
899. Трембіцький А.А. Громадсько-просвітницька професійна діяльність Миколи Стаховського (1879-1948) / А.А. Трембіцький, А.М. Трембіцький // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 114-123.
900. Трембіцький А.М. До історії співпраці Євфимія Сіцинського з Павлом Матвієвським (за матеріалам епістолярної спадщини) / А.М. Трембіцький // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі : зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства. – Дн., 2009. – С. 248-256.
901. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1878-1879. – Вып. 2. – 364 с.
902. Тулупов Н.В. Народные библиотеки и читальни / Н.В. Тулупов. – М., 1896. – 46 с.
903. Українська книжка в народній книгозбірні // Рада. – 1910. – 1 лип.
904. Філь Ю. Ф.В. Рутковський: До характеристики літературно-драматичної діяльності / Ю. Філь // Зап. Кам'янець-Поділ. наук. при УАН тов-ва. – Кам'янець-на-Поділля, 1928. – Т. 1. – С. 18-24.
905. Франчук Е.І. Історико-джерелознавчий підхід у спільних книгознавчих та культурологічних дослідженнях книжкової культури / Е. І. Франчук // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – 1999. – Вип. 1. – С. 96-105.

906. Франчук Е.І. Українська книга і книжкова культура в національній культурі України: проблемне бачення міждисциплінарних досліджень / Е.І. Франчук // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. Вернадського. – 1999. – Вип. 2. – С. 155-172.
907. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И. Фролов. – Винница, 1917. – 22 с.
908. Фуко М. Что такое автор? // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности : сб. ст. / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
909. Хавкина Л.Б. Библиотеки, их организация и техника: рук. по библиотековедению / Л.Б.Хавкина. – СПб. : Изд. А.С. Суворина, 1904. – 376 с.
910. Хавкина Л.Б. Первые курсы по библиотечному делу / Л.Б. Хавкина // Вестн. воспитания. – 1913.– № 8.– С. 91-99.
911. Хавкина Л.Б. Руководство для небольших библиотек / Л.Б. Хавкина. – М. : Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 132 с.
912. Хартия трансдисциплинарности [Электронный ресурс] // CIRET: Centre International de Recherches et Études Transdisciplinaires: web-site. – URL: <http://ciret-transdisciplinarity.org/chart.php#ru> (22.08.15)
913. Хейсин М.Л. Основы культурно-просветительской деятельности кооперативов / М.Л. Хейсин. – М., 1919. – 32 с.
914. Хитерер В. Цензоры и цензура еврейских религиозных книг в России [Электронный ресурс] / В. Хитерер // Еврейский Интернет-клуб : веб-сайт. – URL: <http://www.ijc.ru/istoki28.html> (15.08.15).
915. Хоптяр Ю.А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-і рр. XIX ст. – початок XX ст.) / Ю.А. Хоптяр // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту : Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2001. – Т. 5(7). – С. 310-317.
916. Хращевський М. Вінницька державна друкарня ім. В. І. Леніна / М. Хращевський. – Вінниця, 1930. – 68 с. – (Вінниччина в екскурсіях. Вип. IV).
917. Хромов О.Р. Русская лубочная книга XVII-XIX вв. / О.Р. Хромов. – М. : Памятники ист. мысли, 1998. – 219 с.
918. Ц.В. Вести из епархии о сельских школах Винницкого уезда / Ц.В. // ПЕВ. – 1863. – № 1. – С. 38-45.

919. Ціборовська-Римарович І. Видовий та джерелознавчий аналіз документів з історії книги та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст. / І. Ціборовська-Римарович // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – К., 2012. – Вип. 34. – С. 259-279.
920. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких – Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан / І. Ціборовська-Римарович ; Нац. б-ка України ім. В. Вернадського НАНУ. – К., 2006. – 395 с.
921. Чайковський А.С. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Г. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 286 с.
922. Чарнолуський В.И. Земство и внешкольное образование / В.И. Чарнолуський // Юбилейн. земск. сб. 1864-1914. – СПб., 1914. – С. 371-378.
923. Черниш Н.І. Книгознавча концепція культури книги: до історичних джерел формування / Н.І. Черниш // Видавнича галузь і кадри: дослідження, проблеми, перспективи : зб. наук. пр. – Л., 2002. – С. 126-135.
924. Черниш Н.І. Концепція культури книги: досвід XIX–XX ст. та сучасні проблеми українського книговидання / Н.І. Черниш // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 273-292.
925. Черниш Н.І. Українське енциклопедичне книговидання: маловідомі факти XIX – першої третини XX ст. / Черниш Н.І. // Рукописна та книжкова спадщина України : зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 199-211.
926. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. / Н.Г. Чернышевский. – М., 1950. – Т. 7 : Статьи и рецензии. – 954 с.
927. Чехов А.П. Письмо Вл. И. Немировичу-Данченко от 2 ноября 1903 г. // Полн. собр. соч. и писем : в 30 т. Письма : в 12 т. / А.П. Чехов. – М., 1982. – Т. 11. – 748 с.
928. Чехов Н.В. Земские книжные склады, их организация и просветительская деятельность / Н.В. Чехов. – М., 1905. – 243 с.

929. Чолдин М. Тэкс. Империя за забором: история цензуры в царской России / М. Тэкс Чолдин. – М. : Рудомино, 2002. – 310 с.
930. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения : в 3 т. / сост. Алчевская Х. Д. [и др.]. – СПб., 1884-1906.
931. Шалашна Н. Особливості розвитку історико-книгознавчої думки в Україні в другій половині XIX ст. / Н. Шалашна // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 398-426
932. Шалашна Н.В. Розвиток історико-книгознавчої думки в Україні в XIX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Н.В. Шалашна ; Нац. б-ка України ім. В. Вернадського НАНУ. – К., 2004. – 204 арк.
933. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? / Р. Шартье // Новое литератур. обозрение. – 2004. – № 2 (66). – С. 17-47.
934. Шартье Р. Культурные истоки Французской революции / Р. Шартье. – М. : Искусство, 2001. – 256 с. – (История. Университет. б-ка).
935. Шартье Р. Письменная культура и общество / Р. Шартье. – М. : Новое изд-во, 2006. – 272 с.
936. Шартье Р. Социология текстов и история письменной культуры: Дон Кихот в книгопечатне / Р. Шартье. – М. : Российс. гос. гуманитар. ун-т, 2006. – 51 с.
937. Шатковська І.С. Творчі постаті українсько-польських діячів А.Г. Коціпінського та В.І. Заремби в історії музичного життя подолян XIX ст. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 233-237.
938. Швецова-Водка Г.М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Г.М. Швецова-Водка ; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2001. – 438 с.
939. Шевелев А. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903-1910 годах / А. Шевелев. – К., 1966. – 260 с.
940. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX ст. (1900-1941). Стан і статус // Вибрані праці : у 2 кн. Кн. 1 : Мовознавство / Ю. Шевельов ; упоряд. Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 26-279.

941. Шевцов А.В. Издательская деятельность кадетской партии (1905 – сер. 1918 гг.) : автореф. дис. ... канд. филолог. наук : 05.25.04 / А.В. Шевцов ; Санкт-Петербург. гос. ин-т культуры. – СПб., 1993. – 19 с.
942. Шевцов А.В. Издательская деятельность русских несоциалистических партий начала XX века / А.В. Шевцов ; Рос. нац. б-ка. – СПб., 1997. – 316 с.
943. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Р. Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2013. – 552 с.
944. Шугальова І.М. Матеріальне становище православного духовенства України в ХІХ – на початку ХХ ст. / І.М. Шугальова // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». – Острог, 2010. – Вип. 2. – С. 197-204. – (Іст. релігієзнавство).
945. Щербак Н.М. Правові засади діяльності цензурних установ в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.М. Щербак ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2010. – 20 с.
946. Эльяшевич Д.А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797-1917: очерки истории цензуры / Петербург. еврейс. ун-т ; Петербург. гос. акад. культуры. – СПб. : Мосты культуры; Иерусалим : Гешарим, 1999. – 792 с.
947. Эльяшевич Д.А. Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в ХІХ – начале ХХ века / Д.А. Эльяшевич // Книжное дело в России в ХІХ – начале ХХ века : сб. науч. тр. – СПб., 2006. – Вып. 13. – С. 181-251.
948. Юрченко В.В. Матеріали цензурних установ у м. Києві як історичне джерело (1838 - 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / В.В. Юрченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2010. – 15 с.
949. Яблоновский А. Родные картины // Образование. – 1904. – № 10. – Отд. 3. – С. 112-114.
950. Яворовский Н. О церковно-приходских библиотеках / Н. Яворовский // Подолия. – 1914. – № 45. – С. 957-962.
951. Яворовский Н.И. О церковно-приходских библиотеках / Н.И. Яворовский // ПЕВ. – 1883. – № 7. – С. 131-136.

952. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
953. Яропуд В.В. Розкажу про сади на одній паралелі з Парижем. Історія подільського садівництва / В.В. Яропуд. – Вінниця : Книга-Вега, 2002. – 124 с.
954. Яцина О.А. Українська дореволюційна книжка в дзеркалі національної преси (1907-1914) // Бібл. вісн. – 1999. – № 3. – С. 49-53.
955. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9 : Wojewodztwo Podolskie / R. Aftanazy. – 2-e wyd. – Wrocław ; Warsz. ; Kraków, 1996. – 458 s.
956. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10 : Wojewodztwo Braclawskie / R. Aftanazy. – 2-e wyd. – Wrocław ; Warsz. ; Kraków, 1996. – 573 s.
957. Altick R.D. The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public, 1800–1900 / R.D. Altick. – Chicago : Univ. Chicago Press, 1957. – 430 p.
958. Badania archeologiczne Polakow na terytorium Imperium Rosyjskiego w XIX i początku XX wieku / M. M. Blombergowa. – Łódź, 1993. – 124 s.
959. Black C.E. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History / C.E. Black. – New York etc., 1966. – 207 p.
960. Brooks J. When Russia Learned to Read / J. Brooks. – New York : Princeton University Press, 1985. – XXII, 450 p.
961. Darnton R. Book History, the State of Play : An Interview / R. Darnton // SHARP (Society for the History of Authorship, Reading and Publishing) News. – 1994. – Vol. 3. – № 3. – P. 1-8. – URL: <http://arizona.openrepository.com/arizona/handle/10150/105618>. (12.08.15)
962. Darnton R. Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-Century Paris / R. Darnton. – Cambridge, MA : Harvard University Press. – 224 p.
963. Darnton R. What is the history of books? Revisited / R. Darnton // Modern Intellectual History. – 2007. – Vol. 4. – № 3. – P. 495-508.
964. Eisenstadt S.N. Modernization: Protest and Change / S.N. Eisenstadt. – New Jersey : Prentice-Hall, Inc., 1966. – 166 p.

965. Eisenstein E. The printing revolution in early modern Europe / E. Eisenstein. – Cambridge UK : Cambridge UP, 1983. – 300, XIV p.
966. Epsztein T. Z piórem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w drugiej połowie XIX w. / T. Epsztein ; In-t Historii PAN. – Warsz. : Neriton, 2005. – 589 s.
967. Febvre L. L'apparition du Livre / L. Febvre, H.-J. Martin. – Paris : Albin Michel, 1958. – XXIX, 557 p.
968. Figiel M. Edward Chwalewik – człowiek książki, polityk i społecznik / M. Figiel, H. Łaskarzewska // Chwalewik E. Z moich wspomnień o zbieractwie / E. Chwalewik ; B-ka Narodowa. – Warsz., 2006. – S. 5-27.
969. Foucault M. L'Ordre du discours / M. Foucault. – Paris : Gallimard, 1970. – 82 p. – Electronic version. – URL: <http://1libertaire.free.fr/Foucault64.html> (14.08.15)
970. Gorski W. O zbiorach naukowych pozostałych po ś. p. Konstantym Podwysockim / W. Gorski // Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów Polskich. Rok 1871. – Kraków, 1874. – S. 33-44.
971. Hastings A. The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism / A. Hastings. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 235 p.
972. Holmgren B. Rewriting Capitalism: Literature and the Market in Late Tsarist Russia and the Kingdom of Poland / B. Holmgren. – Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 1998. – XVIII, 240 p.
973. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations / M. Hroch. – London ; New York ; Melbourne ; Sydney, 1985. – 220 p.
974. Huyssen A. After the great divide: Modernism, Mass culture, Post-modernism. Theories of Representation and Difference / A. Huyssen. – Bloomington, 1986. – 256 p.
975. Karstedt P. Studien zur Soziologie der Bibliothek / P. Karstedt. – Wiesbaden, 1954. – 97 p.
976. Kuszłejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku / J. Kuszłejko ; B-ka Narodowa. – Warsz., 1993. – 258 s.

977. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna / J. Łojek. – Lublin, 1981. – 328 s.
978. Lyons M. Readers and Society in Nineteenth-Century France: Workers, Women, Peasants / M. Lyons. – London : Palgrave Macmillan, 2001. – 208 p.
979. Lyons M. Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-century France / M. Lyons. – Toronto : University of Toronto Press, 2008. – 245 p.
980. McClelland D.C. The Achieving Society / D.C. McClelland. – Princeton, New Jersey : Van Nostrand C°, 1961. – 512 p.
981. McKenzie D.F. Bibliography and the Sociology of Texts / D.F. McKenzie. – London : The British Library, 1986. – 80 p.
982. Mornet D. Les enseignements des Bibliothèques privées (1750-1780) / D. Mornet // Revue d'Histoire littéraire de la France. – 1910. – № 3. – P. 449-496. – URL: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/40516919> (25.08.15)
983. Nakwaska K. Dwor wiejski. Dzieło poświęcone gospodyniom polskim przydatne i osobom w mieście mieszkającym / K. Nakwaska. – Lipsk, 1857. – T. 1. – 357 s.
984. Nicolescu B. Toward a Methodological Foundation of the Dialogue Between the Technoscientific and Spiritual Cultures [Electronic resources] / B. Nicolescu // Международные чтения по теории, истории и философии культуры / гл. ред. Л.М. Морева. – СПб. : Эйдос, 2004. – Vol. 18 : Дифференциация и интеграция мировоззрений: философский и религиозный опыт. – С. 139-152. – URL: <http://www.spbric.org/PDF/d18.pdf> (25.08.15)
985. Nicolescu B. Transdisciplinarity – past, present and future [Electronic resources] / B. Nicolescu // Moving Worldviews – Reshaping sciences, policies and practices for endogenous sustainable development / ed. B. Haverkort, C.Reijntjes. – Holland : COMPAS Editions, 2006. – P. 142-166. – URL:http://basarab-nicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm. (25.08.15)
986. Parush I. Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society / I. Parush. – Waltham, MA : Brandeis Univ. Press, 2004. – 340 c.

987. Paszkiewicz U. Z warsztatu badań proveniencyjnych : wybrane znaki własnościowe księgozbiorów prywatnych na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej / U. Paszkiewicz // Roczniki Biblioteczne. – 2004. – T. 48. – S. 107-127.
988. Piaget J. L'épistémologie des relations interdisciplinaires [Electronic resources] / J. Piaget // Internationales Jahrbuch für interdisziplinäre Forschung. – 1974. – Vol. 1. – P. 154-172. – URL: http://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/jp72_epist_relat_interdis.pdf. (25.08.15)
989. Prusiewicz A. Biblioteki na Podolu i ich ekslibrisy / A. Prusiewicz // Exlibris. – Lwow ; Kraków, 1922. – Zesz. IV. – S. 72-77.
990. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow ; Warsz., 1915. – 128 s.
991. Reychman K. Biblioteka sahiniecka Starzyńskich i jej losy / K. Reychman // Szpsrgaly. – 1934. – T. 4/5. – S. 53-56.
992. Rolle I. Drukarnie na kresach multańskich / I. Rolle // Rochnik dla archeologów, numismatów i bibliografów polskich. Rok 1870. – Kraków, 1873. – S. 24-31.
993. Rożycki E. O bibliotekach na Podolu w pierwszej połowie XIX wieku (na podstawie materiałów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu) / E. Rożycki // Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica III / pod red. A. Jureczki, F. Leśniaka, Z. Nogi. – Kraków, 2004. – Fol. 21. – S. 405-411.
994. Seton-Watson H. The Russian empire, 1800-1917 / H. Seton-Watson. – Oxford : Clarendon Press, 1988. – 836 p.
995. Spufford M. Small Books and Pleasant Histories: Popular Fiction and Its Readership in Seventeenth-Century England / M. Spufford. – London : Methuen, 1981. – 275 p.
996. Stuart M. The Ennobling Illusion?: The Public Library Movement in Late Imperial Russia / M. Stuart // The Slavonic and East European. – 1998. – Rev. 76. – № 3. – P. 401-440.

997. Tokarzewski-Karaszewicz J. Ochrona zabytków przeszłości – praca dla jutra / J. Tokarzewski-Karaszewicz // Muzeum Polskie. – 1917. – Z. 1. – S. 1-4.
998. Urbański A. Memento kresowe / A. Urbański. – Warsz., 1929. – 156 s.
999. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi / A. Urbański. – Warsz., 1928. – 162 s.
1000. Urbański A. Pro Memoria / A. Urbański. – Warsz., 1929. – 154 s.
1001. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży / A. Urbański. – Warsz., 1928. – 136 s.
1002. «What was the History of the Book?» : discussion forum with the participation of Bill Bell, Robert Darnton, Peter Burke, Roger Chartier, David Hall // *Modern Intellectual History* : special issue. – 2007. – November. – Content: Bell B. Introduction: What was the History of the Book?; Darnton R. What is the History of Books Revisited; Chartier R. The Order of Books Revisited; Burke P. The Social History of Knowledge Revisited; Hall D. What was the History of the Book: A Response.

ДОДАТКИ

	1847	1857	1867	1877	1887	1897		1907	1917
						за переписом	за розрахунками		
Міські чоловіки	40,6	43,3	46,2	48,6	51,7	54,5	53,6	56,8	59,3
Міські жінки	9,9	13,3	16,6	20,4	23,8	28,1	28,0	31,5	34,7
Міське населення	25,2	28,6	31,9	35,0	38,3	41,3	41,5	44,7	47,8
Сільське населення	4,7	7,2	9,9	12,8	15,7	18,7	18,6	21,6	24,5
Сільські чоловіки	6,6	10,6	15,1	19,9	24,9	29,5	29,9	35,0	40,0
Сільські жінки	1,3	2,3	3,6	4,9	6,0	7,9	7,8	9,3	10,8
Чоловіки	7,6	11,6	16,3	21,1	26,1	31,5	31,2	36,2	41,2
Жінки	1,8	3,0	4,3	5,8	7,3	9,4	8,9	10,4	12,0
Населення губернії	4,6	7,2	10,2	13,4	16,7	20,5	20,1	23,4	26,8

*Додаток А. Таблиця № 1.
Рівень письменності населення Подільської губернії 1847-1917 рр.
(за результатами реверсивного та презентивного прогнозування), %*

	1890	1895	1900	1905
Абоненти	1086	725	751	641
Відвідувачі читалень	143	626	621	896

*Додаток А. Таблиця № 2.
Відвідувачі Кам'янецької публічної бібліотеки 1890–1905 рр. [233]*

	Друкарні	Літографії	Книгарні	Бібліотеки
Подільська губернія	3	2	4	1
Київська губернія	14	8	10	6
Волинська губернія	8	2	11	5

*Додаток А. Таблиця № 3.
Книжкова інфраструктура губерній Правобережної України, 1868 р.
[228, с.895-898]*

	1892	1894	1896	1898	1901	1904	1906	1908	1912
Друкарня	20	22	23	28	33	40	42	50	79
Літографія	2	1	1	2	4	1	-	1	-
Обсяг виробництва, руб.	68 337	58 005	51 070	99 700	168 270	138 207	152 555	168 490	202 910

*Додаток А. Таблиця № 4.
Поліграфічне виробництво Подільської губернії, 1892–1912 рр. [233]*

Повіти	при ЦПШ (1908)	благо- чинницькі (1912)	церковні (1912)	при закладах МНО (1910)	комітетів Піклування про народ. тверезість (1910)	земські (1916)	публічні та комерц. (1912)
Балтський	237	8	178	88	1+?	11	3
Брацлавський	142	5	121	24	?	1	10
Вінницький	103	6	119	80	60	20	7
Гайсинський	149	5	118	23	1+?	-	2
Кам'янецький	143	7	140	63	24	34	8
Летичівський	96	4	91	32	?	38	6
Літинський	148	6	123	40	1+?	6	4
Могилівський	112	5	107	48	16	-	1
Ольгопільський	129	5	112	45	1+?	5	3
Проскурівський	161	5	104	28	?	6	7
Ушицький	131	5	113	51	4	-	2
Ямпільський	134	5	121	26	1+?	1	-
Всього	1685	64	1447	548	147	122	53

*Додаток А. Таблиця № 5.
Бібліотечні мережі Подільської губернії початку ХХ ст.*

	Середня кількість томів для учнів	Середня кількість учнів у школі
Двокласні міські школи (9)*	218	16
Двокласні сільські школи (3)	76	50
Однокласні і парафіяльні (1 094)	103	54–55
Школа грамоти (351)	33–34	31

*В дужках кількість закладів, що мали літературу для позашкільного читання

Додаток А. Таблиця № 6.
Загальна характеристика бібліотек для позашкільного читання
Подільської православної єпархії 1900 р.

Повіти	1908	1912
Балтський	7	3
Брацлавський	4	10
Вінницький	4	7
Гайсинський	6	2
Кам'янецький	7	8
Летичівський	5	6
Літинський	4	4
Могилівський	3	1
Ольгопільський	-	3
Проскурівський	4	7
Ушицький	2	2
Ямпільський	-	-
Всього	46	53

Додаток А. Таблиця № 7.
Кількість публічних та комерційних бібліотек Подільської губернії,
1908 та 1912 рр.

Відділи літератури	Роки		
	1902	1903	1904
Релігійно-моральна	15,7	21,6	15,8
Історична	11,7	13,0	12,9
Географічна	4,5	5,2	10,3
Законодавча (Російська імперія)	0,2	0,2	0,3
Белетристична	57,7	42,3	40,0
Природознавча, медична	3,1	9,4	11,8
Біографічна	2,3	2,2	3,3
Періодичні видання	4,7	6,0	5,7
<i>Всього</i>	99,9	99,9	100,1

*Додаток А. Таблиця № 8.
Структура книговидачі бібліотеки комітету
Піклування про народну тверезість,
с. Велика Жмеринка. 1902–1904 рр., %*

Відділи	Назви		Примірники	
	Кількість	%	Кількість	%
Релігійно-повчальна література	73	27,9	776	17,3
Історична література	43	16,4	510	11,4
Географічна література	23	8,8	403	9,0
Белетристика	73	27,9	737	16,5
Медична література	11	4,2	209	4,6
Природознавча література	39	14,9	1841	41,1
<i>Всього</i>	262	100,1	4 476	99,9

*Додаток А. Таблиця № 9.
Структура асортименту книжкового складу
Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість [65]*

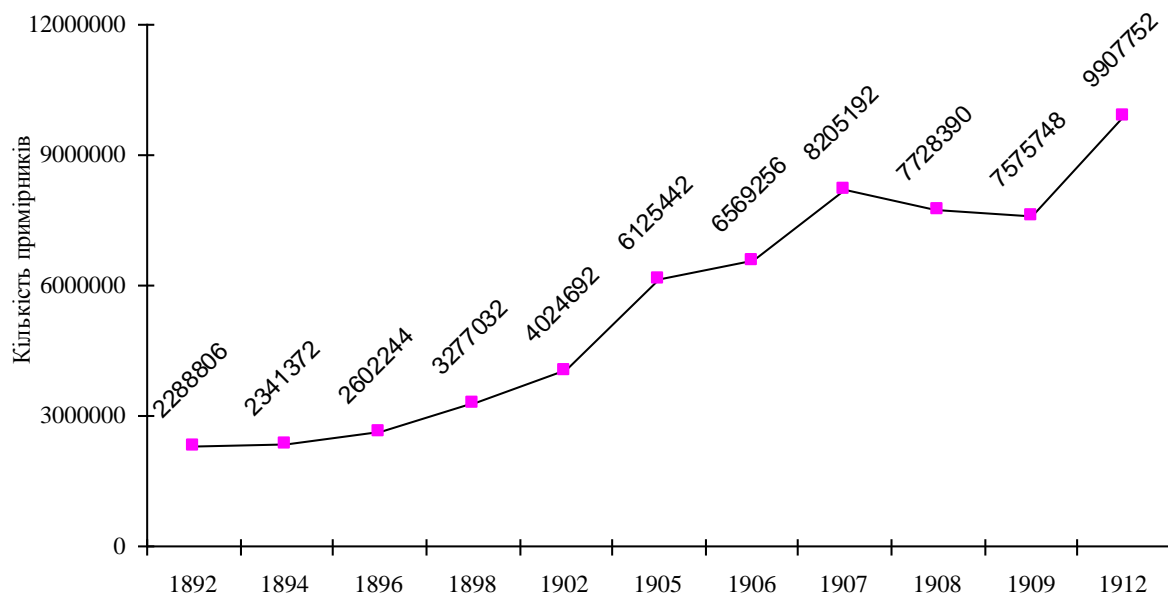
	Середня кількість книг для учнів школи	Середня кількість учнів у школі	Середня кількість книг на учня
Другокласні (9)*	1 072	16	67
Двокласні (3)	508	50	10
Однокласні та парафіяльні (1157)	322	54–55	6
Школа грамоти (827)	126	31	4

*В дужках кількість шкіл даного виду

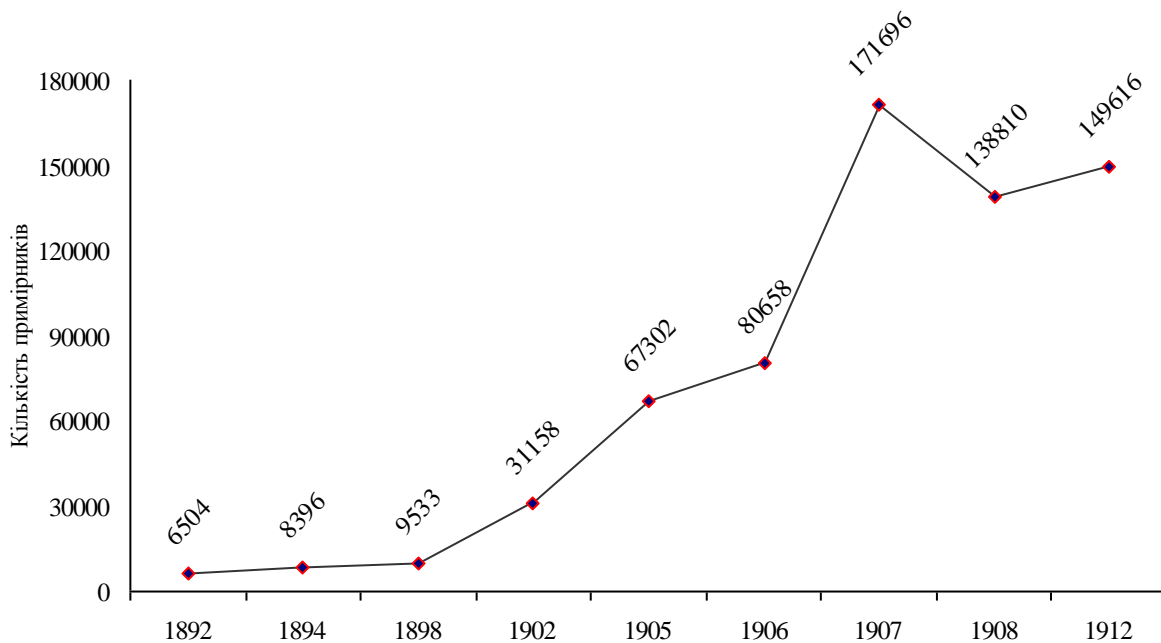
*Додаток А. Таблиця № 10.
Загальна книгозабезпеченість шкільної мережі
Подільської православної єпархії 1899 р. [400]*

Додаток Б.

Діаграма № 1. Надходження періодичних видань до Подільської губернії з території імперії, 1892–1912 рр.



Діаграма № 2. Надходження періодичних видань до Подільської губернії з-за кордону імперії, 1892–1912 рр.



Додаток В. Друкарні Подільської губернії (список)¹

Балта

- Балмазія Д.А. (1911 є)
 Берладир А. та В., брати (1902 – до 1913)
 Дорф Ш.М. (1907 – 1914 є)
 Дорф Я.П. (1911 є)
 Мануїлов А. (у 1863 є)
 Попенкер, брати (1904 – після 1911) – Шапіро М. і Попенкер Л.
 (? – до 1912)
 Файєрберг Ш. (до 1913–1917²)
 Фітерман М. (1874 – після 1913)
 Шапіро М. *див.* Попенкер, брати
 Штрамиш (1882 – після 1888)

Бар

- Гершензон М.Ф. (1911 є)
 Мерингер А. (1911 є)
 Рутберг С. (1908 – після 1913)
 Фрейдвон Ф. (1908 – до 1913)
 Швець С.З. (1903 – після 1914)

Бершадь

- Вінарський Т.Ш. (1905–1914) – брати Вінарські (1914–1917)
 Вінарські, брати *див.* Вінарський Т.Ш.

Богопіль

- Бродський А. (1901 – після 1908)
 Ейнішман І.Ш. (1911 є)

Браїлів

- Лехтман М. *див.* Лехтмани Х. і М.
 Лехтмани Х. і М. (1908–1912) – Лехтман М., «Енергія» (1912–1915)

¹ Інформація неповна через брак та неточність архівних даних, свідомі дії чиновників.

² Умовна дата. Архівної інформації про друкарні 1917–1920 рр. практично немає. Наприкінці 1920 р. усі друкарні націоналізовано.

Брацлав

Рабинович Е.Х. (1911–1918)

Уманський М.В. (1880 – після 1913)

Вінниця

Балмазія Р.Ш. (1884–1901) – Балмазія Р.Ш. та Ландвігер Л.
(1901 – після 1918)

Бессарабський Ш. (до 1913 – ?)

Вайсберг Б. (1901–1920)

Вахович І.О. (1886–1899) – Непокойчицька В. (1899–1917) – Осінський І.
(1915–1917)

Гойхберг С.Г. і Пільч А.М. (до 1910 – після 1913) – Гойхберг С.Г.
(1915–1920)

Істочник М.М. (1908 – до 1913); *див.* також **Жмеринка**

Ландвігер Л. *див.* Балмазія Р.Ш.; також **Кам'янець-Подільський**
Міської управи (управління, самоврядування) (1911–1920)

Непокойчицька В. *див.* Вахович І.О.

Осінський І. *див.* Вахович І.О.

Пільч А.М. *див.* Гойхберг С.Г.

Пойлішер І. (1913 – 1919)

Стасюк С.І. (1886)

Файнгольд Й. (1916 – 1920)

Шерр С.М. *див.* Шерр Р.Б.

Шерр Р.Б. (1898–1908) – Шерр С.М. (1908–1912) – спадкоємці
Шерра Р.Б. (1912–1918); *див.* також **Немирів**

Гайсин

Вайнштейн Н.В. (1893 – після 1917)

«Енергія» (1911–1915)

Койфман Л. (1909 – після 1913); *див.* також **Городок, Кам'янець-
Подільський**

Шварцман У.Л. (1876 – після 1913)

Голованевськ

Даскаль Х. *див.* Луноленський З. і Даскаль Х.

Луноленський З. і Даскаль Х. (до 1913 – ?)

Шинкерман (1916–1917)

Городок

Койфман Л.Я. (1911–1914); *див.* також **Гайсин, Кам'янець-**

Подільський**Гусятин**

Авербух С.З. (1905 – після 1913)

Деражня

Айзельман Р.Х. (1911–?)

Ашкеназі І.Ю. (1907 – після 1916)

Вайсмани, брати (1907 – до 1913)

Дунаївці

Бронштейн Б.П. (1906–?)

Лемберг А.А. (1911–?)

Лозинський К.Б. (1911–?)

Жмеринка

Антоновський Х.А. (1913 є)

Грінштейн А.В. (1907 – після 1917)

Істочник М.М. (1899 – після 1911); *див.* також **Вінниця**

Франкфурт І.У. (1907 – 1917)

Кам'янець-Подільський

Битенський *див.* Битенський М.Д.

Битенський М.Д. (1912) – Битенський і Дунаєвецький (1912–1913) –

Коген і Дунаєвецький (1914–1920)

Вагнер Й. (після 1838–1862)

Вайнбаум Б.В. «Друкарська справа» (до 1911–1920)

Глікін М.Г. *див.* Койн

Гусятинер М. (? – до 1918)

Гутман (? – до 1918)

Дунаєвецький див. Битенський М.Д.

Калінін (1852–?)

Кенігсберг І.М. і Фітерман А.В. (1902 – після 1917)

Киржацький С.П. (1898–1906) – Св.-Троїцьке братство (1906–1920)

Клігер С. «Труд» (1908–1920)

Коген див. Битенський М.Д.

Койн (?–1876) – Глікін М.Г. «Русская типография» (1876–1902) – Глікін

М.Г. і Койфман Л. (1902–?)

Койфман В.М. *див.* Койфман Л.

Койфман Л. (1902–1908) – Койфман В.М. (1908 – після 1911); *див.* також

Гайсин, Городок

Крайз Д. (1859–1872) – спадкоємців Д. Крайза (1873 – після 1900)

Ландвігер (1898–1911); *див.* також **Вінниця**

Подільське губернське правління (1796–1920)

Св.-Троїцьке братство *див.* Киржацький С.П.

Тухбіндер Й. (до 1913–1920)

Фітерман А.В. *див.* Кенігсберг І.М.

Криве Озеро

Краснов О. (після 1913–?)

Шапіро Н. (після 1913–?)

Крижопіль

Ботник М.С. (1908 – до 1913)

Горник Н. та Шарапан Х. (1909–1911) – Горник Н. та Шарапани, брати (1911–1918)

Шарапан Х. *див.* Горник Н.

Шарапани, брати *див.* Горник Н.

Летичів

Ланда Б.І. (1893 – до 1908)

Перельмітер Г.Д. (1911–1913 є)

Черкаський О.Ф. (1906–1916)

Шапіро, брати (1903 – до 1913)

Літин

Пагін А. (1904–1906)

Пач(г)іс І.С. (1905 – після 1913)

Шрайбер Н.Ш. (1912–1915)

Меджибіж

Бриндт М.А. (1898 – після 1913)

Весман І. *див.* Трагер Л.

Степенський (1884 – після 1888)

Трагер Л. і Весман І. (до 1913–?)

Могилів-Подільський

Акслер Б. (1908–1920)

Бондер Г.Д. (1908 – після 1912)

Гойхман С.Л. (1903–?)

Жебровський

Кац Ш.С. (1905 – після 1913); *див.* також Орловський В.Ю.

Кваша Б.Г. (1893–1904) – Кваша Х.Г. (1904 – після 1917)

Кваша Х.Г. *див.* Кваша Б.Г.

Кейзельман І. (1908 – після 1913)

Михайловський (1893 – після 1900)

Михальський К.В. (1911 є); *див.* також Орловський В.Ю.

Орловський В.Ю. (1875–1894) – Михальський К.В. (1894–1904) – орендар

Кац Ш.С. (1904–1905)

Панти, брати (1882 – після 1888)

Пікайзен А.І. «Прогрес» (1902–1914)

«Труд» (1913–1915)

«Центральна» (1911 є)

Ях(с)ніс А.І. «Польза» (1906 – до 1913)

Монастирище

Драпкін М.А. (1913–?)

Немирів

Брантман С. (1883 – до 1913)

Голяк Р.В. (до 1913–1917)

Ліфтман С. (до 1913–?)

Моранець (1870–?)

Шерр Р.Б. (1888–1908) – Шерр С.М. (1908–1912) – Спадкоємці

Шерра Р.Б. (1912–1917); *див.* також **Вінниця**

Нова Ушиця

Бронштейн Б. (до 1913–?)

Вайсбурд І. *див.* Рабин Х. О.

Лемберг А. (до 1913–?)

Найман М.Л. (1914–1917)

Полячек І.Х. (1893–1919)

Рабин Е. *див.* Рабин Х. О.

Рабин Х.О. (1904–1911) – Вайсбурд І. і Е. Рабин (1911–?)

Чарковський Генрик (1893–?)

Окни

Фрадїс Х. (до 1913–?)

Ольгопіль

Левїт Л.Н. (1912–1917)

Рислїк І.М. *див.* Рислїк М.

Рислїк М. (1881–1908) – спадкоємці М. Рислїка (1908–1910) – Рислїк І.М.
(1911 – після 1913)

Піщанка

Лемельман Ф. (1912–1915)

Проскурів

Голованевська В. *див.* Голованевська Г.Д.

Голованевська Г.Д. (1904–1911) – Мардер І. і Голованевська В. (1912–1913)

Голованевський Б.Б. *див.* Голованевський Д.

Голованевський Д. (1879 – після 1900) – Голованевський Б.Б. (після
1900 – до 1913)

«Енергія» (1912–1917)

Епштейн М.І. (1901 – до 1913)

Іванковіцер Ш. (? – після 1913)

Левіт Д.М. (1894–1918)

Мардер І. *див.* Голованевська Г.Д.

Райзман (1883 – після 1888)

Речкобліт Ш. (1903 – після 1913)

«Труд» (1915)

Шильман М. (до 1913) – Шильман М. «Порядок» (1914–1915)

Рибниця

Байтольський Б. (до 1913–?)

Найгуз М. (до 1913–?)

Стара Ушиця

Сейдлер М. (до 1911–?)

Теплик

Грушанський М.М. (1911 є)

Поляк Г.І. (1901–1917)

Томашпіль

Аптекарь В.М. (1907 – після 1915); *див.* також **Ямпіль**

Тростянець

Рислік А. (? – до 1913)

Тульчин

Байбуз М.Ф. (1908–1920)

Брантман С. (1884 – після 1888)

Горенгорн *див.* Шилькрот Ш.М.

Горенгорн, брати (1902–1911)

Горенштейн Я. (? – до 1913)

Рабинович Е. (? – до 1913)

Шилькрот Ш.М. та Горенгорн (1911 є)

Хмільник

Перельмітер М.С. (1905–1918)

Чечельник

Ракита Ш. (1912 – після 1913)

Шаргород

Беккер і Зак (1908–1911) – Беккер В.І. (1911–?)

Беккер В.І. *див.* Беккер

Дізенгоф У.Г. (до 1913–?)

Зак *див.* Беккер

Каленчук І.З. (1911 є)

Ялтушків

Горячий В. (1908 – до 1913)

Ямпіль

Акіндінов В. К. (1911 є)

Аптекаар В. (до 1913–?); *див.* також **Томашпіль**

Бурман Н. (1912–1917)

Голованевська Е.Є. (1907–1913)

Френкелі, брати (? – до 1913) – Френкель К.Ш. (1913–?)

Френкель К.Ш. *див.* Френкелі, брати

Ягнентковський А.К. (1893–?)

Яженьковська А.І. (1888 – до 1908)

Ярмолинці

Ройзен Ш. (1901 – після 1913)

Додаток Г. Книгарні Подільської губернії (список)³

Балта

- В(Б?)айсер Х.Е. (до 1900–1917⁴)
 Гершкович Л. (?–1917)
 Дехтяр І.І. (у 1913 є)
 Дорф С.Й. (?–1917)
 Книжковий склад Балтської повітової земської управи (1912–1918?)
 Коган М.Д. (1900–1917)
 Лейбович М.Л. (?–1917)
 Лернер Н.Г. (?–1917)
 Попенкер Л.І. див. Шапіро М.
 Приблуда Ш.А. (до 1911–1917)
 Фітерман Я. (1903–1904)
 Шапіро М. і Попенкер Л. І. (до 1911–1917)

Бар

- Аронов В. (у 1913 є)
 Зац І. Н. (до 1911–1917)
 Трахтенберг Б.К. (1911–1913)
 Трахтенберг І.К. (1911 є)
 Школьнослужитель В.А. (1911 є)

Бершадь

- Резнік Г.Л. (1911 є)

Богопіль

- Ко(а)п(н)терман С.Н. (до 1911–?)

Браїлів

- Лехтмани Х. та М. (до 1911–?)
 Лучанський Х. Н. (до 1911–1917)
 Медовий Г. (1911 є)

³ Інформація неповна через брак та неточність архівних даних, свідомі дії чиновників.

⁴ Умовна дата. Архівної інформації про функціонування книгарень 1917–1920 рр. практично немає. Наприкінці 1920 р. усі книгарні націоналізовано.

Брацлав

Айзенберг Я.А. (до 1911–1917)

Брацлавське правління товариства споживачів (1911 є)

Гершгорн Ш.Л. (1911 є)

Книжковий склад Брацлавської повітової земської управи (1912–1918?)

Уманський М.В. (до 1911–?)

Вінниця

Біблер А.Г. (1900–1904)

Бунтман Р.Б. «Реноме» (1910 є)

Гершенгорн (1911 є)

Енгельштейн Р. (1883 – після 1888)

Книжковий склад Вінницької повітової земської управи (1911–1919)

Книжковий склад Подільської єпархіальної училищної ради (1896–1904)

Лисаков Ф.П. (1911 є)

Маньковецький Л.І. (1908–1911)

Поровський О.П. (1908 – до 1915)

Потемковський А. (1907–1914)

Райгородський А.Л. (1911 є)

Райгородський П.І. (1906–1911)

Райхер В.С. (1899–1920)

Рехліс С.А. (1905–1920)

Швахман Д.Л. *див.* Швахман Л.

Швахман Л. (?–до 1905) – Швахман Д.Л. (до 1905–1920)

Шерр Р.Б. (1897–1908) – Шерр С.М. (1908–1912) – спадкоємці

Шерра Р.Б. (1912–1920); *див.* також **Немирів**

Волковинці

Гладштейн Л.Ш. (1911 є)

Гайсин

Альбов (книжкова лавка, 1887 – після 1888)

Вайнштейн М.В.

Гройсман І. Г. (1911 є)

Книжковий склад Гайсинської повітової земської управи (1912–1918?)

Койфман Л.Г. (1911 є)

Полонська Б.І. (1911 є)

Поляк Л.І. (1903–1911) – Поляк Ш.Л. (1911–?); див. також **Ладижин**

Поляк Ш.Л. див. Поляк Л.І.

Голованевськ

Бродський Я.А. (?–1917)

Городок

Гарбер С.Ш. (1911 є)

Деражня

Ген Н.В. (1911 є)

Херсонський Н.Ю. (1911 є)

Дзигівка

Ойрінг Ш.І. (1911 є)

Дунаївці

Фефергольц А.Я. (до 1911–?)

Шаферштейн Г.С. (до 1911–?)

Жмеринка

Готман Н. (1911 є)

Грінштейн О.В. (до 1911–?)

Драгунова В. (книжкова лавка, 1883 – після 1888)

Істочник Н.Н. (до 1911–?)

Койфман Г.М. (1911 є)

Куліков Є.К. (до 1911–?)

Мельник І.К.

Петровський (залізничний вокзал, 1883 – після 1888)

Резнік П.І. (продаж газет, до 1911–?)

Кам'янка

Лернер Г.Ш. (1911 є)

Кам'янець-Подільський

Ашбіндер І. (1900–1903)

Банвельмани А. і М. «Книжкова справа» («Книжное дело»)

Блавштейн А. див. Крайз Д.

Бугаєв А.С. див. Літов С.І.

Вайнбаум Б.В. (до 1899–1918?)

Варгафтиг М. (книжкова лавка, 1883–1900; магазин, 1900 – після 1913)

Вінарський А. див. Вінарський В.

Вінарський В. «Книгарня Подільська» (1905–1917) – Вінарський А.
(1917–1920)

Глікін А.Ю. (1873 – після 1913)

Гольденберг С.М. див. Шарагов Ф.

Калленбах А. (1861–1863)

Каплун Р.І. (до 1911–1917)

Клігер С.Д. (до 1911–?)

Книжкова лавка Подільського Св.-Троїцького братства (до 1903–1917)

Книжкові склади:

– Кам'янець-Подільської повітової земської управи (1912–1918?)

– Подільського єпархіального місіонерського комітету (до 1903–?)

– Подільської губернської земської управи (1912–1920?)

– Подільської єпархіальної училищної ради (1895–1904)

Крайз Д. (1884–1893) – Блавштейн А. (1893–1903) – Лахманович Д.Л.
(1893–1913) – Лахманович Є.М. (1900–1917)

Лахманович Д.Л. див. Крайз Д.

Лахманович Є.М. див. Крайз Д.

Літов С.І. (1865 – після 1872) – Бугаєв А.С. (до 1877–1881) –
П.В. Симоновський (1881–1886)

Мейєльман Н.Л., власники Санютічі (у 1913 є)

«Подільська книготоргівля» (1900-ті)

Подільське українське товариство «Просвіта» див. Солуха К.

Поташник Ф.Х. (до 1911–1917)

Санютичі див. Мейєльман Н.Л.

Симоновський П. В. див. Літов С.І.

Солуха К. (Подільське українське товариство «Просвіта» (1906–1914 з перервами)

Стефанський (1891–1901)

Табачник І.М. (1911 є)

Фарбер Д.Л. див. Фарбер М.М.

Фарбер Д.П. див. Фарбер М.М.

Фарбер М.М. (у 1913 є) – Фарбер Ш.Л. «Світ» (?–1917), Фарбер Д.Л. «Книжковий світ» (?–1917) (на штемпелі – Фарбер Д.П.)

Фарбер Ш.Л. див. Фарбер М.М.

Фельдштейн (книжкова лавка, 1878 – після 1888)

Чучковський Й. (1858–1861)

Шарагов Ф. (1873–1893) – Гольденберг С.М. (1894–1920)

Шпізман Г.М. (1904–1917)

Криве Озеро

Шапіро Н.Х. (1911 є)

Ладижин

Кривицький Д.А. (до 1911–?)

Поляк Л.І. (до 1911–?); див. також **Гайсин**

Летичів

Книжковий склад Летичівської повітової земської управи (1912–1918?)

Кігель С.О. (1911 є)

Явиц Г.Л. (1908 є – до 1911)

Ямпільська Б. (1911 є)

Літин

Аквісон Д.С. (1900–1917)

Вайсфельд С.С. (1913 є)

Книжковий склад Літинської повітової земської управи (1912–1918?)

Шрайбер Н.Ш. (1911 є)

Меджибіж

Сомін Х. (1911–1913)

Фукс М.

Могилів-Подільський

Бондер С.Г. (1903–1911) – Бочтейн Ш.П. (до 1913–1917)

Бочтейн Ш.П. див. Бондер С.П.

Волошиновський Й. (1906–1914, з перервами)

Гельберг І. (у 1913 є)

Губанов Т.А. (1903–1904)

Дувідман Н. див. Дувідман С. У.

Дувідман С.У. (1900–1911) – Дувідман Н. (у 1913 є)

Євстратов І.Г. (1911 є)

Єнтеліс Х.Д. (1911 є)

Іткіс А.Д. (1900–1903)

Кваша Х.Г. (1911 є)

Книжковий склад Могилів-Подільської повітової земської управи (1912–1918?)

Приворотер Ш.Х. (1911–1913)

Штул А.В. (до 1913–1917)

Мурафа

Бляшов З.У. (1911 є)

Немирів

Брантман С.Я. (1881–1911)

Голяк Р.В. (?–1917)

Ліфтман С.Б. (у 1913 є)

Шерр Р.Б. (книжкова лавка, 1880–1888; магазин, 1888–1908) –

Шерр С.М. (1908–1912) – спадкоємці Шерра Р.Б. (1912–1920?); див.

також **Вінниця**

Нова Ушиця

Книжковий склад Новоушицької повітової земської управи (1912–1918?)

Кравець Я.К. (1911 €)

Полячек І.Х. (до 1911–?)

Школа Д.Ш. (1911 €)

Новокостянтинів

Лернер Л.Б. (1911 €)

Щупак Л.І. (1911 €)

Окни

Кац М.Л. (1911 €)

Ольгопіль

Бродський Н.І. (1911 €)

Книжковий склад Ольгопільської повітової земської управи (1912–1918?)

Рислік І.М. (до 1911–?)

Піщанка

Бедерман І.І. (1911 €)

Крупник О.Р. (?–1917)

Мейлер Р.В. (?–1917)

Проскурів

Бухгалтер П.С. (?–1917)

Вевецис Ю.А. (до 1911–?)

Гольдфарб Д. (1903–1904)

Грейсер Ш.Г. (до 1911–?)

Грігель Л.Г. (1911 €)

Кац Ш.І. (до 1913–?)

Квічер М. (1900–1904)

Книжковий склад Проскурівської повітової земської управи (1912–1918?)

Ландсбурський І. (книжкова лавка, 1886–1900; магазин, 1900–1911)

Левіт Д.М. (до 1913–?)

Макаров П.К. (1911 €)

Мінц Х.Б. (1903 – після 1913)

Осипов В.І. (1911 є)

Товариство «Шимшон Меєрович Кац» (?–1917)

Трахтенберг М. (книжкова лавка, 1884–1900; магазин, 1900–1904)

Хростовський (1903–1906) – Шварц Я.В. (1906–1917)

Шварц Я.В. див. Хростовський

Яблоков І.А. (1911 є)

Яцимірська Я. (до 1913–?)

Теплик

Бассін Х.Е. (до 1911–?)

Гершунов А.І. (до 1911–?)

Поляк Г.І. (1911 є)

Томашпіль

Фукс І.М. (до 1911–?)

Тростянець

Юссов О.Ф. (до 1911–?); див. також **Тульчин**

Тульчин

Авербух Р.Я. (до 1911–?)

Блутштейн Л.І. (до 1913–?)

Попелюхер Д.Я. «Знання» (?–1917)

Файнштейн Г.М. (до 1911–?)

Шершевський М.Л. (до 1911–?)

Юссов О.Ф. (?–1917); див. також **Тростянець**

Фельштин

Уберман Ш.М. (1911 є)

Хмільник

Клейнер М.Ш. (?–1917)

Шмуліна Б. (1911 є)

Чорний Острів

Спектор Е.Б. (1911 є)

Шаргород

Беккер В.Б. (до 1911–1917)

Юхимівці

Смотрич М. (до 1913 –)

Ямпіль

Балабан І.Я. «Освіта» (до 1911–?)

Книжковий склад Ямпільської повітової земської управи (1912–1918?)

Нісон Б. (до 1913–?)

Янів

Волович(ник) Л.А. (до 1911–?)

Ярмолинці

Смотрич М.І. (1911 є)

Додаток Г. Родові бібліотеки Подільської губернії (список)⁵

- Адампіль (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) – Залеські
- Антопіль (Томашпільський р-н, Вінницька обл.) – Ярошинські
- Бабшин (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Градовські
- Баланівка (Бершадський р-н, Вінницька обл.) – Потоцькі
- Баранівка (Летичівський р-н, Вінницька обл.) – Баранецькі
- Березівка (Чернівецький р-н, Вінницька обл.) – Барановські
- Берлинці-Лісові (тепер Лісове, Літинський р-н, Вінницька обл.) – Клоновські
- Бершадь (Вінницька обл.) – Юревичі
- Біличин (Барський р-н, Вінницька обл.) – Красовські
- Богушівка (тепер Знаменівка, Мурованокуриловецький р-н, Вінницька обл.) –
Стадницькі
- Борівка (Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.) – Маньковські
- Борщі (Барський р-н, Вінницька обл.) – Ледоховські
- Брага (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Ковнацькі
- Браїлів (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Раллі – фон Мекк – Горчакови
- Браїлів (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Юковські
- Бронниця (Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.) – Вітгенштейни
- Бубнівка (Волочиський р-н, Хмельницька обл.) – Йодки-Наркевичі
- Буша (Ямпільський р-н, Вінницька обл.) – Оржеховські
- Бушинка (Тиврівський р-н, Вінницька обл.) – Стецькі
- Вапнярка (Томашпільський р-н, Вінницька обл.) – Ярошинські
- Василівка (Тиврівський р-н, Вінницька обл.) – Собанські
- Вербка Волоська (тепер Вербка, Крижопільський р-н, Вінницька обл.) –
Косібінські
- Вербова (Томашпільський р-н, Вінницька обл.) – Перловські
- Верхівка (Тростянецький р-н, Вінницька обл.) – Собанські
- Війтівці (тепер Жданівка, Хмельницький р-н, Вінницька обл.) – Моркови

⁵ В дужках вказано сучасну адміністративно-територіальну приналежність населених пунктів, після дужок — прізвища власників.

Волиця (Хмельницький р-н, Хмельницька обл.) – Лопатинські
 Волосівці (Летичівський р-н, Хмельницька обл.) – Чарторійські
 Вороновиця (Вінницький р-н, Вінницька обл.) – Грохольські
 Гальжбіївка (Ямпільський р-н, Вінницька обл.) – Залеські
 Гірчична (Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) – Залеські
 Говори (Віньковецький р-н, Хмельницька обл.) – Тишкевичі
 Голозубинці (Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) – Скібневські
 Гонорівка (Піщанський р-н, Вінницька обл.) – Ліпковські
 Гречани (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) – Третьяки
 Гречинці (Летичівський р-н, Хмельницька обл.) – Мержвинські
 Гришівці (Тиврівський р-н, Вінницька обл.) – Руссановські
 Грушка (Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.) – Токаржевські-
 Карашевичі
 Гуків (Чемеровецький р-н, Хмельницька обл.) – Садовські
 Гулівці (Калинівський р-н, Вінницька обл.) – Шидловські
 Джурин (Шаргородський р-н, Вінницька обл.) – Бнінські
 Дзвониha (Тиврівський р-н, Вінницька обл.) – Ярошинські
 Дзигівка (Ямпільський р-н, Вінницька обл.) – Ярошинські
 Дунаївці (Хмельницька обл.) – Красінські
 Жабокрич (Крижопільський р-н, Вінницька обл.) – Бржозовські
 Жаглівка (Городоцький р-н, Хмельницька обл.) – Мнішеки
 Жуківці (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Букраби
 Завадинці (Городоцький р-н, Хмельницька обл.) – Гадамські-Пулаські
 Завалля (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Дверницькі
 Загінці (Деражнянський р-н, Хмельницька обл.) – Стажинські
 Згарок (Деражнянський р-н, Хмельницька обл.) – Козьмінські
 Зіньківці (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Бітковські
 Зятківці (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Холоневські
 Іванківці (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) – Мазаракі чи Глембоцькі
 Іванківці Хрептіївські (Новоушицький р-н, Хмельницька обл.) – Грабянки

Ілляшівка (Старокостянтинівський р-н, Хмельницька обл.) – Дорожинські
Кадиївецька Слобідка (тепер Кадиївці, Кам'янець-Подільський р-н,
Хмельницька обл.) – Оржеховські
Казимірек (тепер Виноградове, Ярмолинецький р-н, Хмельницька обл.) –
Біскупські
Кам'янка (Придністровська Молдовська Республіка/Молдова) – Вітгенштейни
Карабчіївка (тепер Малий Карабчіїв, Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) –
Старорипінські
Каришків (Барський р-н, Вінницька обл.) – Клопотовські
Кацмазів (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Маковецькі
Качанівка (Хмільницький р-н, Вінницька обл.) – Левашови-Ксідю
Кіблич (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Щеньовські
Кіблич (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Ярошинські
Клімашівка (Хмельницький р-н, Хмельницька обл.) – Дунін-Борковські
Ковалівка (Немирівський р-н, Вінницька обл.) – Вінцентій Потоцький
Комарівка (Теплицький р-н, Вінницька обл.) – Чарновські
Копайгород (Барський р-н, Вінницька обл.) – Сулятицькі
Коритна (Ярмолинецький р-н, Хмельницька обл.) – Коссецькі
Котюжани (Мурованокуриловецький р-н, Вінницька обл.) – Падлевські
Красносілка (Бершадський р-н, Вінницька обл.) – Ліпковські
Криве Озеро (Миколаївська обл.) – Янішевські
Кузьминці (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Фредро-Бонецькі
Куманівці (Хмільницький р-н, Вінницька обл.) – Кумановські
Куна (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Ярошинські
Кунка (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Джевецькі
Кунка (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Леслі
Купин (Городецький р-н, Вінницька обл.) – Грабянки
Курилівка (Хмільницький р-н, Вінницька обл.) – Івановські-Орловські
Кущинці (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Кудревичі
Лисіївка (тепер Лісова Лисіївка, Калинівський р-н, Вінницька обл.) –

Вилежинські

Лісоводи (Городоцький р-н, Хмельницька обл.) – Журовські

Літинка (Літинський р-н, Вінницька обл.) – Радзішевські

Люлинці (Калинівський р-н, Вінницька обл.) – Якубовські

Маків (Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) – Раціборовські-Журовські

Маліївці (Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) – Орловські

Маньківка (тепер Маньківське, Уляновський р-н, Кіровоградська обл.) –

Маньковські

Маньківці (Барський р-н, Вінницька обл.) – М. Косельський

Миньківці (Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) – Мархоцькі

Митинці (Красилівський р-н, Хмельницька обл.) – Корнельовські-Тржецики

(Тшецяки)

Митник (Літинський р-н, Вінницька обл.) – Мазаракі

Митник Великий (Хмельницький р-н, Вінницька обл.) – Мостовські

Михайлівка (Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) – Маковецькі

Моївка (Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.) – Маньковські

Мудриголови (Городоцький р-н, Хмельницька обл.) – Старорипінські

Муровані Курилівці (Вінницька обл.) – Комари

Нараївка (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Меленєвські

Немирів (Вінницька обл.) – Потоцькі-Строганови-Щербатови

Немирівці (тепер Немирівське, Балтський р-н, Одеська обл.) – Залеські

Нова Синява (тепер Нова Синявка, Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) –

Борейки

Ободівка (Тростянецький р-н, Вінницька обл.) – Собанські

Ольховець (тепер Вільхівці, Чемеровецький р-н, Хмельницька обл.) – Червінські

Оринин (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Садовські

Отроків (Новоушицький р-н, Хмельницька обл.) – Стадницькі

Панівці (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Стажинські

Пеньківка (Томашпільський р-н, Вінницька обл.) – Собанські

Печера (Тулчинський р-н, Вінницька обл.) – Потоцькі

Подорожня (Хмільницький р-н, Вінницька обл.) – Менцинські
 Покутинці (Віньковецький р-н, Хмельницька обл.) – Грохольські
 Попелюхи (Піщанський р-н, Вінницька обл.) – Бржозовські
 П'ятничани (тепер Вінниця) – Грохольські
 Рахни Лісові (Шаргородський р-н, Вінницька обл.) – Урбановські
 Рашків (Кам'янський р-н, Придністровська Молдавська Республіка/Молдова) –
 Юревичі
 Рижавка (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Урбанські
 Руда (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Жебровські
 Садки (Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.) – Даревські
 Саїнка (Чернівецький р-н, Вінницька обл.) – Маньковські
 Сатанів (Городоцький р-н, Хмельницька обл.) – Тишкевичі
 Северинівка (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Орловські-Соколовські
 Синявка (тепер Стара Синявка, Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) –
 Борейки
 Ситківці (Немирівський р-н, Вінницька обл.) – Потоцькі
 Сказинці (тепер Ясенівка, Ярмолинецький р-н, Хмельницька обл.) –
 Марковські – Залеські
 Скаржинці (Хмельницький р-н, Хмельницька обл.) – Залеські
 Соколівка (Крижопільський р-н, Вінницька обл.) – Бржозовські
 Ставки (Піщанський р-н, Вінницька обл.) – Виговські
 Станіславчик (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Протасови-Бахметьєви
 Стара Синява (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) – Стадніцькі
 Стрижавка (Вінницький р-н, Вінницька обл.) – Грохольські
 Стріхівці (Ярмолинецький р-н, Хмельницька обл.) – Хелмінські
 Сумівка (Бершадський р-н, Вінницька обл.) – Собанські
 Сутиски (Тиврівський р-н, Вінницька обл.) – Гейдени
 Ташлик Струнковський (у межах Гайворона, Кіровоградська обл.) – Чарновські
 Теліжинці (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) – Теліжинські
 Теплик (Вінницька обл.) – Потоцькі

Тиврів (Вінницька обл.) – Ярошинські
Троянка (Голованівський р-н, Кіровоградська обл.) – Русецькі
Тульчин (Вінницька обл.) – Потоцькі
Турчинці (Городоцький р-н, Хмельницька обл.) – Тарновські
Харпачка (Гайсинський р-н, Вінницька обл.) – Єловіцькі
Хмелівка (Городоцький р-н, Хмельницька обл.) – Модзелевські
Чабанівка (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.) – Токаржевські-
Карашевичі
Черепашинці (Калинівський р-н, Вінницька обл.) – Здзеховські
Чернятин (Жмеринський р-н, Вінницька обл.) – Вітославські – Львови
Черче (Чемеровецький р-н, Хмельницька обл.) – Садовські
Чорний Острів (Хмельницький р-н, Хмельницька обл.) – Пшездзецькі
Чорномин (Піщанський р-н, Вінницька обл.) – Чарновські (Чарноминські,
Чарномські)
Шатава (Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл.) – Раціборовські-Журовські
Щербані (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) – Подгорські
Юрківка (Тульчинський р-н, Вінницька обл.) – Маньковські
Юрківці (Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.) – Рожаловські – Сулятицькі
Яблунівка (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) – Козмінські
Якушинці (Вінницький р-н, Вінницька обл.) – Руссановські
Янів (тепер Іванів, Калинівський р-н, Вінницька обл.) – Холоневські
Ярмолинці (Хмельницька обл.) – Орловські
Яськівці (Деражнянський р-н, Хмельницька обл.) – Бернатовичі

**Додаток Д. Власники особистих бібліотек,
книги з яких зберігаються у відділі РіЦ ВОУНБ (список)**

Адріанов Павло Олександрович (1855–193?) – випускник Петербурзького історико-філологічного інституту (1876). Викладав у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька (1878–1890), згодом чиновник МНО. З 1902 р. у Вінниці помічник попечителя Київського навчального округу. Опікувався створенням у місті чоловічої та 2-ї жіночої гімназій, учительського інституту. За радянських часів очолював міські трудові школи, викладав латину у фармацевтичному технікумі, на акушерських та медичних курсах. Автор численних праць з давньоримської культури, перекладів із латини.

Аквілонов Олександр Михайлович (1888–1960) – офіцер 19-ї артилерійської бригади. Учасник Білого руху. Зберігав книги з бібліотеки батька.

Александрович Юрій (Георгій) Семенович (1884 – після 1942) – український етнолог, музеєзнавець, архівіст. Мешканець Вінниці у 1915–1924 рр. Організатор Державного архіву (нині Державний архів Вінницької області), учасник створення Вінницького обласного краєзнавчого музею, голова Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток (1917–1920). У Подільському губкописі очолював архівно-бібліотечно-бібліографічну секцію. 1924 р. виїхав до Києва, де працював упродовж 1920-1930-х рр. у Музейному містечку.

Аралов Ігор – школяр, син Аралова Іполита Онисимовича, старшого лікаря 5-го саперного батальйону (Вінниця).

Аристов Ілля Аристархович – випускник фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1898). Учитель математики Вінницького реального училища (з 1898), інспектор Вінницької чоловічої гімназії (з 1913). Емігрував до Польщі.

Артинов Григорій Григорович (1860–1919) – випускник Петербурзького інституту цивільних інженерів. Архітектор м. Вінниці (1899–1919), автор понад 100 проектів, що визначили її обличчя на початку ХХ ст.

Байдак Євген Миколайович – штабс-капітан, старший ад'ютант 12-го армійського корпусу (Вінниця).

Баллас М.

Белінський Іван Север'янович – юрист, член Вінницького окружного суду. За доби Української революції, коли поновлювалася діяльність окружного суду, виконував обов'язки його голови.

Бережецький (Bereżeski) Владислав – юрист.

Богуцький Едуард Федорович – юрист, член Вінницького окружного суду.

Боксерман Натан – студент, син утримувача земської пошти.

Боржевський (Borzewski) Лукаш – юрист.

Боржковський Валеріян Васильович (1864–1919) – землемір, етнограф, статистик, громадський та земський діяч. Навчався у Шаргородському духовному училищі, Кам'янець-Подільській духовній семінарії (1882 р. виключений за політичну діяльність). Працював у Бессарабії, Сибіру. Перебував під наглядом поліції. У журналі «Киевская старина» у 1887–1892 рр. опублікував 6 праць етнографічного спрямування. З 1902 р. жив у Вінниці. Мав бібліотеку із значним україномовним фондом. Автор декількох брошур краєзнавчого змісту. Очолював Старгородське товариство садоводів. Гласний Вінницького повітового земства (з 1911). За доби Української революції – комісар у Вінниці. Розстріляний ЧК.

Брлінг Густав Вольдемарович (1867–1941) – юрист, один із засновників Вінницького обласного краєзнавчого музею, почесний громадянин Подільської губернії. Випускник юридичного факультету Київського університету. Служив у Костромському (1893?–1907), Вінницькому (1907–1912) та Лубенському (1912–1918) окружних судах. У Вінницькому музеї працював як директор та науковий співробітник (1919–1934). Репресований.

Бродницький (Brodnicki) Урбан – поміщик (м. Райгородок), член Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості.

Булдескул Олена Густавівна – викладачка Немирівської жіночої гімназії.

Ващенко Володимир Ерастович (?–1933) – юрист, голова Вінницького окружного суду (1914–1918). Голова товариства ревнителів збереження культурно-історичних пам'яток Поділля (Вінниця).

Веселовський Венедикт Данилович (1875–1938) – юрист, судовий слідчий Кам'янець-Подільського, Вінницького (з 1909 р.) окружних судів.

Вільчинський Пантелеймон Лукич – з родини священиків.

Вікул Павло Федорович (1857–1920?) – священик, краєзнавець Поділля, історик церкви. Завідувач єпархіальною бібліотекою у 1893–1903 рр.

Вілінський (Wilinski) Казімеж (186?–19??) – випускник Немирівської гімназії (1885), медичного факультету Київського університету. З 1895 р. лікар у Вінниці. Спеціалізувався на загальній терапії та дитячих хворобах. Емігрував у Польщу. В його будинку (тепер вул. Грушевського, 30) містилася перша експозиція Вінницького краєзнавчого музею.

Вінничук Микола Никифорович – старший бухгалтер у Вінницькому казначействі у 1910-х роках.

Віноградовський К.

Вішнєвський (Wiszniewski) Ян

Войташевський А.

Гембицький [Філарет Варфоломійович] – капітан, командир роти 11-го стрілецького полку (Жмеринка).

Головачов Петро Олександрович

Гречина Борис – школяр.

Грінберг Лейб Мордкович – купець, міський гласний у 1889 р. (Вінниця).

Гульдман Виктор Карлович (185?–1907) – чиновник з особливих доручень, відповідальний секретар Подільського губернського статистичного комітету. Автор 12 фундаментальних праць та близько 100 статей краєзнавчої тематики (статистика, демографія, економіка, історія, археологія, культура та природа Поділля).

Дашкевич Володимир Васильович – чиновник, помічник наглядача Вінницького окружного акцизного управління.

Длуголенцький (Długolecki) Любомир (?–1939) – адвокат, земський гласний Вінницького повітового земства (з 1913), міський гласний кількох каденцій. Очолював філію Торгового банку у Вінниці. У 1917 р. секретар президії виконкому Ради громадських організацій (1917), згодом міський комісар. Представник Нідерландського посольства у Вінниці (1918–1919). Заарештований радянською владою. По звільненні емігрував до Польщі. З 1922 р.– суддя окружного суду, адвокат у Познані.

Дмоховський (Dmochowski) Міхал

Долуханов Костянтин Бегларович (1871–1930) – генерал-майор. Закінчив 2-ге Костянтинівське училище (1892). У Вінниці служив у 1912–1917 рр. Командир 1-го дивізіону 19-ї артилерійської бригади (з 1916). Учасник Білого руху. Емігрував.

Доронович Мойсей Захарович (1828–1891) – священик, краєзнавець. Випускник Подільської духовної семінарії (1851). Член Подільських губернського статистичного та єпархіального історико-статистичного комітетів. Був серед організаторів Подільського давньосховища та бібліотеки при ньому.

Дорошенко Олексій

Драк Мордко – торговець.

Дубровський – підполковник.

Дубяго С.

Дунін-Борковський Антон Володимирович

Дяковський (Dyakowski) Кароль

Дяковський (Dyakowski) Тадеуш

Єгоров В. Л.

Жалковський Дмитро Васильович (1859–1919) – викладач німецької мови Могилів-Подільського (1887), згодом Вінницького (1890) реальних училищ. Завідував бібліотекою училища.

Заткалик Павло Олександрович – військовий інженер, полковник (1909).

Зелінський (Zieliński) Ян – юрист, присяжний повірений (Вінниця).

Іванов Олександр Васильович (1884 – після 1933) – педагог (з 1903), дворянин, мешкав у Могилеві-Подільському. У радянський час краєзнавець, кореспондент Ю. Меженка. Арештований 1933 р., звільнений.

Йойріш Борис Ілліч – юрист, приватний повірений при мирових судових установах (Вінниця).

Казанцев Орест Григорович (187?–1918) – штабс-капітан 19-ї артилерійської бригади (Вінниця), зберігав книги з бібліотеки батька.

Кандауров Василь Олексійович

Кармазін Кельман Ізраїльович – купець, м. Вінниця.

Кац Олександр

Кігель Циля – школярка

Кіль І.А.

Клецинський (Kleczyński) Кароль

Клінгер (Klinger) Людвік (1873–?) – вінницький присяжний повірений. Ймовірно, закінчив Немирівську гімназію. Брат Вітольда Клінгера (1875–1962), класичного філолога, етнолог, перекладача. Одружений із графінею Вандою Остророг-Садовською, з бібліотеки батька якої отримав частину книг. 1920 р. емігрував до Польщі.

Ключарев Олексій Олександрович – секретар Вінницького окружного суду.

Корецький М.

Котляревський Михайло Євсигнійович (?–1919) – вінницький повітовий справник у 1900-х рр.

Коцюбинський Владислав (Kociubinski Wladyslaw)

Кошкін Андрій Павлович – юрист, судовий слідчий Кам'янець-Подільського, Вінницького (з 1909 р.) окружних судів.

Кривицький Володимир Олексійович (1880–1942) – педагог. Член РСДРП(м) у 1903–1907 рр. За революційну діяльність був виключений з Вінницького реального училища у січні 1906 р. Закінчив петербурзьке Черняєвське реальне училище. З 1909 р. вчителював: в с. Ракові Гайсинського повіту, Хижинцях Вінницького повіту (1910–1919), згодом у Вінниці, зокрема у СШ № 2 та № 8.

Вчився у Вінницькому вчительському інституті. Одружений із Марією Олександрівною Барщевською. Син Олексій (1919). Репресований 1937 р. Загинув у блокадному Ленінграді.

Кривицький Олексій Осипович (? – до 1928) – батько попереднього. Вчителював з 1876 р. У Вінниці завідувач міського училища на Садках, згодом Пушкінського парафіяльного.

Кузьменко Степан Миколайович

Кульматицький Михайло – священик.

Левенець Е.

Левинський (Lewinski) Й.

Левицька Л.

Левицький В.О.

Лейбович И.Л.

Лемпецький (Lempicki) Владислав

Лещинський Болеслав (185?–1911) – юрист, присяжний повірений (Вінниця).

Лисевич Анатолій Іванович — випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1890). У Вінниці інспектор реального училища, цензор газет «Буг» та «Винницкая газета» (1906–1910). З 1910 р.– директор Володимир-Волинської чоловічої гімназії.

Лозінська (Lozińska) Текля

Лотоцький Гнат Олександрович (183?–1898) – священик Браїловського жіночого монастиря.

Лукашевич Єлизавета (Лизавета) Миколаївна – педагог.

Львович Арон Гдальович – підприємець, м. Вінниця.

Львович Яків (м. Вінниця)

Любанський (Lubanski) Фелікс – агроном, популяризатор передових методів сільського господарства, секретар Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1899–1914), редактор його «Справочного листка» (1906–1908). Закінчив Новоалександрійський інститут сільського господарства й лісівництва. Наприкінці XIX ст. працював у маєтку

барона А. Мааса (Деребчин Ямпільського повіту), де опікувався дослідним полем і сільськогосподарською станцією. Його праці друкувалися на сторінках фахових видань та окремими виданнями. 1914 р. покинув Поділля. У пореволюційний час емігрував до Польщі.

Ляхницький Григорій Анатолійович – випускник фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1883). Працював у середніх навчальних закладах Житомира, згодом Вінниці. Директор Вінницького реального училища (з 1909). У радянський час завідував міськими школами, зокрема СШ № 2.

Мазаракій Андрій Валеріанович (1853–1919) – службовець Вінницького окружного суду. Видавець і редактор першої у місті газети «Винницкая газета» (1906). Музикант. Керівник театрального симфонічного оркестру. Організатор Товариства любителів мистецтва (1917).

Мазюкевич В. М.

Маковський (Makowski) Ісидор – вінницький лікар, міський громадський діяч. Випускник Житомирської гімназії, медичного факультету Київського університету. Спеціалізувався на внутрішніх та дитячих хворобах. Бібліотекар Вінницького медичного товариства. Голова Вінницького польського громадського гуртка (з 1910). Емігрував до Польщі.

Мамантов Микола Олександрович – священник.

Мар'янов А. А.

Мар'янов Микола Федорович (1842 – після 1916) – військовий інженер, генерал-лейтенант, земський діяч (1913–1916). Закінчив Олександрівський кадетський корпус (1859), Миколаївську інженерну академію (1867). Начальник 19-ї піхотної дивізії (Тульчин, 1900–1905). З 1907(?) р. у відставці, мешкав у Вінниці. Земський гласний Вінницького повітового земства (1914–1916).

Мерцедій К. – інженер.

Мілеант Микола Георгійович – вінницький присяжний повірений, громадський діяч, письменник. Видавець щоденних вінницьких газет «Подольские куранты» (1911–1912), «Винницкий голос» (1912). Чільник міської міліції у 1917 р.

Молдавський Петро – школяр, син міського гласного (Вінниця).

Наседкін Єф.

Нахшен Владислав Самуїлович – юрист, присяжний повірений. Секретар Вінницького єврейського літературного товариства.

Ніколаєв Яків – лікар.

Оболонський

Озерський Михайло Дмитрович (1888–196?) – випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету. Навчався на вищих педагогічних курсах при Київському навчальному окрузі. З 1914 р. вчителював у Вінниці у чоловічій гімназії. У радянський період – викладач Вінницького інституту народної освіти, акушерських курсів, сільськогосподарського технікуму, завідувач відділу ветбактеріологічного інституту. Як фотограф співпрацював із Кабінетом виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН. На початку 1930-х рр. переїхав до Києва, де незабаром його було заарештовано та засуджено на 3 роки таборів. Згодом повернувся на батьківщину – до Стародуб'я (тепер Брянська обл., РФ). Бібліотеку почав збирати ще в університеті. Між 1933 та 1935 рр. вона потрапила до ВОУНБ.

Олтаржевський (Oltarzewski) Ян – юрист, присяжний повірений (Вінниця), міський голова (1917–1918)

Орловський Антон Іванович – юрист, приватний повірений (Вінниця).

Остророг-Садовський (Ostrorog-Sadowski) Юзеф – юрист.

Пересвет-Солтан Володимир Андрійович – колишній військовий, мировий посередник (Вінницький повіт).

Перетяткович (Peretjatkowicz) Ванда

Петров Микола Якович

Погорецький

Подвисоцький (Podwysocki) Адам

Поляк Євген Гаврилович – юрист.

Потєхін Валентин Іванович – капітан, командир роти 73-го піхотного Кримського полку.

Преобраденський

Пфейффер Вільгельм Вільгельмович (1884–193?) – випускник фізико-математичного факультету Новоросійського (Одеса) університету (1910). Викладав математику у Вінницькому реальному училищі, чоловічій гімназії. За радянської влади працював у Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН, очолював астрономічну обсерваторію, згодом викладав у механічній профтехшколі. Покинув Вінницю 1926 р. З наступного року – співробітник Української метеорологічної служби у Прилуках Полтавської округи. Репресований.

П'янтковський (Pjatkowski) Юзеф Антоні

Раталевич

Ревський (Rewski) Владзімеж

Ренненкампф Михайло Миколайович – юрист, присяжний повірений, поміщик, громадський діяч. Випускник Петербурзького університету. У радянський час викладав політекономію у навчальних закладах Вінниці. Неодноразово продавав книги з особистого зібрання державним бібліотекам міста. У середині 1920-х рр. виїхав з Вінниці. Молодший брат П. М. Ренненкампфа.

Ренненкампф Павло Миколайович – юрист, поміщик, громадський та земський діяч. Випускник Імператорського училища правознавства (1895). Голова Вінницької повітової земської управи (з 1915). За доби Української революції емігрував. Старший брат М. М. Ренненкампфа.

Ріхтер А.

Родкевич Всеволод Арефійович (186?–?) – інженер, чиновник, помічник наглядача Вінницького окружного акцизного управління

Рожанський (Rożanski) Владислав

Рошковський (Roszkowski) Вацлав

Рудінштейн Соня

Савостьянов (Севастьянов) Александр Александрович (1871 – після 1944) – ботанік, агроном, громадський діяч. Випускник природничого факультету Київського університету (1895), Ново-Олександрійського сільськогосподарського інституту (1898). Предводитель дворянства і голова земської управи Гайсинського повіту. У 1920-х рр.– працівник Подільського цукротресту, 1930-х – професор Вінницького медичного інституту. Під час німецько-фашистської окупації – міський голова Вінниці (1941–1944). Емігрував.

Свірський (Świrski) Стефан

Селіхов Всеволод Вікторович – юрист, член, згодом старший нотаріус Вінницького оружного суду.

Семаков Н.– службовець у Вінницькій повітській земській управі.

Семашко Александр Францевич – вінницький присяжний повірений. Випускник юридичного факультету Московського університету. У Вінниці мешкав із 1909 р.

Скліфосовський П.

Скоробогач-Богуцький Сергій Ілліч (?–1919) – купець.

Снежинський Василік Федорович (?–1916) – чиновник акцизного відомства, вінницький громадський та земський діяч.

Сокологорський Іван Дмитрович (1863–1942) – випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1889). Викладав російську мову та словесність у Житомирі, Вінниці та Ромнах (з 1911). За радянської доби – вчитель у роменських навчальних закладах.

Станевич (Staniewicz) Антоні (187? – після 1940) – вінницький присяжний повірений, громадський діяч. Закінчив юридичний факультет Ягеллонського університету (Краків). Походив із польської шляхти Волині. Один із активних учасників з'їзду «українців польської культури» (К., 1909). Соратник В. К. Липинського та його адвокат у справі про фальшивки, кореспондент М. С. Грушевського. Вінницький міський діяч періоду Української революції. Емігрував до Польщі. Жив у Луцьку, звідки восени 1940 р. вивезений із сім'єю до Сибіру.

Сукоренко А.

Сутягін Віктор Олександрович – юрист. Випускник Кам'янець-Подільської гімназії (1895), Харківського університету, помічник старшого нотаріуса Кам'янець-Подільського окружного суду (1912–1914). За доби Української революції переїхав до Вінниці.

Сухоставський Петро Іванович (1869–?) – столоначальник Вінницького повітового поліцейського управління (1908), зберігав книги батька.

Тайбер І. А. (Дунаївці)

Тихомиров Тихон Васильович – випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1867). Директор Немирівської гімназії (1883–1904), дійсний статський радник.

Топчевський (Торczewski) Казімеж (1868–?) – лікар (Вінниця).

Трублаєвич Д.

Турчанович Антон Федорович (1854–1943) – полковник, вінницький повітовий військовий начальник (1914–1915). Відомий як винахідник військово-польової кухні (1908).

Уманський (з Ладижина)

Учитель Я. М.

Фалідбаум (Falidbaum)

Фамінзон Ю.

Фельдт (Feldt) Артур

Фішер Олександр Якович – юрист, член Кам'янець-Подільського, Вінницького (з 1909 р.) окружних судів

Хаймсон Ізраїль Маркович – кандидат у міські депутати 1917 р. (Вінниця).

Хітько(в) Микола Олексійович (1868–193?) – педагог.

Ходорський С. Л.

Хондомиров М.

Хруцов Костянтин Лукич – штабс-капітан 12-го стрілецького полку (Жмеринка).

Черкаський Ілля Соломонович – юрист, присяжний повірений (Вінниця).

Черський (Czerski) Мар'ян

Чорноморець Володимир Лукич

Шнарець Ісидор Львович – лікар

Штейнтер М.

Якубович Віктор С. (185?–1920) – священик. Закінчив Подільську та Київську духовні семінарії (1885). Один з організаторів Подільського давньосховища та бібліотеки при ньому, перший їх директор.

Яловецький (Jalowiecki) Болеслав

Яновицький Ал. Ав.

Ярчевський Микола Павлович (1863 – після 1916) – випускник Михайлівського артилерійського училища. Командир 2-ї батареї 19-ї артилерійської бригади (Вінниця).

Ясинський Василь (Могилів-Подільський, 1915 р.) – священик.